



AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Fordítástörténelem

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

A szakadatlanul újralátogatható
fordítástörténelem

BUHÁLY ATTILA

Mi köze van Sardurinak Istarhoz?
Asszír logogrammak urartui szolgálatban

LÉNÁRT ANDRÁS

A spanyol változat – Fordítók és tolmácsok
a Franco-diktatúrában

FÓRIS ÁGOTA – FALUDI ANDREA

A terminológia mint a fordítóknak nyújtott
információ- és tudásmenedzsment

ANTHONY PYM

Bizalom-alapú fordítástörténelem

35. évf.

2020

2. szám

Bemutatjuk a fordítástörténelem
kreatív klasszikusát: Anthony Pymet

35. évfolyam

2020. 2. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

HUNYADI ZSOLT

A kiadvány

az



Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRgy
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

| | |
|---|----|
| Z. KARVALICS LÁSZLÓ A szakadatlanul újralátogatható fordítástörténelem. Az információtörténeti megközelítések értelme és kihívásai | 5 |
| BUHÁLY ATTILA Mi köze van Sardurinak Ištarhoz? Asszír logogrammák urartui szolgálatban | 17 |
| LÉNÁRT T. ANDRÁS A spanyol változat. Fordítók és tolmácsok a Franco-diktatúrában | 26 |
| FÓRIS ÁGOTA – FALUDI ANDREA A terminológia mint a fordítóknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment. Történeti szempontok | 37 |
| KÁDÁR TAMÁS Az 1272. évi székesfehérvári „palotaforradalom” | 49 |
| ALMÁSI GÁBOR – LAV ŠUBARIĆ A magyar nacionalizmus gyökerei: nemzeti diskurzusok a 18. század végén .. | 66 |

Múltidéző

| | |
|--|-----|
| GRÜLL TIBOR A Római Birodalom jellemzése II. Agrippa beszédében. Flavius Iosephus: A zsidó háború II. 16.4. (345–401) | 104 |
|--|-----|

Műhely

| | |
|---|-----|
| BARABÁS GÁBOR „nos tuis supplicationibus inclinati, auctoritate tibi presentium indulgemus”. IV. Ince pápa és a szentszéki küldöttbírótság rendszerének magyarországi visszaszorulása a 13. század közepén | 126 |
| SZŐCS TIBOR Egy prépostállítás buktatói. A Drugetek és a Sztriteiek konfliktusa a leleszi konvent körül | 142 |

Határainkon túl

| | |
|--|-----|
| Z. KARVALICS LÁSZLÓ A fordítástörténelem kreatív klasszikusa: Anthony Pym | 155 |
| „...a történetírás eredendően irodalmi műfaj, és úgy vélem, továbbra is annak kell maradnia”. Interjú Anthony Pymmel (Az interjút készítette, fordította, a jegyzeteket írta: Z. Karvalics László) | 157 |
| Anthony Pym műveinek válogatott bibliográfiája | 166 |
| ANTHONY PYM Bizalomalapú fordítástörténelem. A kulcskérdések és egy illusztráció (Fordította: Hunyadi Zsolt) | 167 |

Figyelő

| | |
|--|-----|
| Az elit és a mongolok. Érdek és bűnhődés a 13. századi Magyar Királyságban (Radulović, Jennifer: <i>La grande invasione. Il regno d'Ungheria nel Duecento tra congiure e intrighi. L'arrivo dei mongoli. Res Gestae, Milan, 2015</i>) | |
| SZOLNOKI ZOLTÁN | 179 |
| Párhuzamos dimenziók: lengyel–magyar kapcsolatok a középkor századaiban (Stanisław A. Sroka: <i>A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2016; Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus. A Budapesti Történeti Múzeum és a Muzeum Historyczne Miasta Krakowa közös kiállítása. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum 2016. március 18 – július 24. Szerk. Benda Judit – Kiss Virág – Grażyna Lihończak-Nurek – Magyar Károly. Budapest, 2016</i>) | |
| GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS | 183 |
| Cigány foltok a térképen (Bereznay András: <i>A cigánység történetének atlasza. Térképezett roma történelem. Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2018</i>) | |
| HAJNÁ CZKY TAMÁS | 188 |
| Egy gyilkosság anatómiája (Karl-Peter Krauss: <i>Mord an der Donau. Leopold von Márffy und die deutschen Untertanen in Tschab [1802–1812]. Eine Mikrogeschichte der Gewalt. Südosteuropäische Arbeiten 160. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2018</i>) | |
| GÓZSY ZOLTÁN | 191 |
| Országgyűlési választások, érdekképviselés és választási részvétel Pesten (1878–1884) (Gerhard Péter Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban. Korall. Társadalomtörténeti Monográfiák. 10. Budapest, 2019) | |
| BERECZ ANITA | 196 |
| Számunk szerzői | 199 |



Z. KARVALICS LÁSZLÓ

A szakadatlanul újralátogatható fordítástörténelem

Az információtörténeti megközelítések értelme és kihívásai

Az információtörténelemhez vezető egyik népszerű definíciós ösvény egyszerűen listázza azokat a lehetséges kutatási területeket, amelyek együttesen „kiadják” ennek a nagyjából harminc éve formálódó irányzatnak az értelmezési tartományát.

Amióta 2004-ben az első ilyen rendszerezési kísérletet készítettem,¹ némiképp megváltozott az egyes részterületek jellege és egymáshoz való viszonya. Az ezredforduló környékén még erősen élt az új történeti diszciplína félig-meddig könyvtártörténeti fogantatásának emléke. Mind a japán névadók, mind Alistair Black, az egyik „alapító atya” is következetesen *könyvtár- és információtörténelemként* igyekezett bevezetni és interpretálni ezt a megközelítést, és a tárgykör szakfolyóirata is sokáig megtartotta a „könyvtár”-at a címében, hogy aztán ez eltűnjön, és maradjon helyette az átfogóbb ’kultúra’ (*Information & Culture. A Journal of History*). Logikus és szükséges lépés volt, mert ha könyvtár, akkor mi a helyzet magával a *könyvvel és a kiadói iparral* meg persze a *levéltárral*? Ugyanolyan joggal tarthatnak számont fontos helyre egy taxonómiában mint alapvető információs szervezetek. Na és a *posztahálózat*? A *távközlés*? A *statisztikai hivatalok*? A *népszámlálások* adattermelése? A *mérésügy*? A *szellemi tulajdonkezelés* intézményei?² A *kancelláriák és a könyvelés*? A *hírügynökségek*? A *földmérés, a meteorológiai előrejelzés, a térképészet*? A *(számítógépes) jelfeldolgozás*?

Gyorsan kiderült (és William Aspray összegzése³ a szerző szándéka ellenére világossá is tette), hogy nem a különböző információs intézményekkel reprezentálható tevékenységvilágok egymás mellé illesztésével lehet „lefedni” az információtörténeti problémauniverzumot. Ezek együttesen is csak egyetlen vizsgálati tartományt tesznek ki, ráadásul nem is önmagukban, hanem a munkamegosztás bonyolódásával kialakult, meggyökeresedett, elterjedt és önálló történeti kutatásokkal többé-kevésbé feltárt *szakmavilágok* (információ- és tudásmunkák), a használt *technológiák* és az ezeket egységbe rántó *intézmények* átfogó szempontján belül.

Ebbe a kategóriába, a korábbi felsorolás folytatásaként értelemszerűen beilleszthető a fordító és a tolmács mint munkakör és tevékenység, a fordítás technológiai háttérháza és intézményi világa (a fordítóiskoláktól a modern tolmács- és szakfordító képzettségig). A

¹ Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest, 2004.

² A szellemi tulajdonvédelem hagyományosan a 18. század végétől írt története valójában több mint kétezer évvel korábban kezdődött a dél-itáliai Sybaris városának rendeletével, ahol az új ételkülönlegességeket teremtő szakácsok kaptak kizárólagos jogot annak elkészítésére – ha valaki mégis megvette, a nyereséget át kellett engednie a „jogtulajdonosnak”. A két dátum közti tartományt az ipari kémkedés és az ipari *know how* védelmének játsszmái teszik ki.

³ Aspray, William: *The Many Histories of Information*. *Information & Culture: A Journal of History*, vol. 50. (2015) no. 1. 1–23.

fordítástörténelem tehát – saját „jogán” és szuverén hagyományán túl – ugyanolyan teljes értékű részdiszciplínája az információtörténelemnek, mint az ismertebb és jóval feldolgozottabb társai, az információáramlás önálló történetet író csomópontjai, amelyek közül épp egy tucatot soroltunk fel az imént.

Ebben a tanulmányban négy dologra vállalkozom. A bevezető gondolatmenet folytatásaként igazolni kívánom, hogy az információtörténeti kutatásoknak a fentebb kiemelt *egy* típusán túl valamennyi (további hat) megközelítési mód esetében is különösen releváns lehet a fordítástörténelem hozzájárulása, és felsorolok számos olyan kutatói kérdést, amelyet információtörténeti érdeklődés szül, de a fordítástörténészek a maguk problémájuként ismerhetnek rájuk (1). Részletesebben járom körül, hogy milyen kutatási kihívásokat és újdonságokat hozhat, ha nagy történelmi/társadalmi makroevolúciós nézőponttal gondoljuk újra a fordítástörténelem válaszútjait (2). A fordítástörténelem vázlatos historiográfiájának áttekintését követően⁴ (3) amellet érvelek, hogy a fordítástörténeti kontextust érdemes kitágítani a nyelvi érintkezés, illetve a jelentéskonverzió minden történeti formájára (4).

1.

A korábbi tipológiák továbbfejlesztésével (egy még megfelelőbb rendezés megalkotásáig) ma az információtörténeti kutatások hét fajtáját látom elkülönítendőnek. Az alábbi táblázat az angol és a magyar elnevezés megadása után az egyes kategóriák fordítástörténeti alkalmazásának néhány lehetőségét villantom fel.

| Angol | Magyar | Fordítástörténeti problematika |
|--|--|--|
| History of Information Flows, Management, Processing and (Eco)systems | Az információáramlás, -kezelés, -feldolgozás és az információs ökoszisztémák története | A fordítási igényt és helyzet(ek)et értelmező (al)rendszerműködések természetrajza, a fordítás(ok) eredményének be- és vissza-kapcsolódása más információs folyamatokba |
| Universal History of Information and Knowledge Work, Technologies, Professions, and Institutions | Az információ- és tudásmunka, technológia, szakma- és intézményvilág egyetemes története | A fordító- és tolmácmunka, az ezt a tevékenységet támogató technológia és a fordítás szervezeti világának egyetemes története (az „iparosított” és „gépesített” fordításig és fordítóképzésig) |
| Understanding the complex role of information in social history | Az információ komplex szerepének megértése a társadalomtörténetben | A fordítás elsődleges és sokadlagos „haszonvételi” formái: akkumulációs hatások, kisugárzó hatások, rejtett összefüggések |
| Understanding historical problems using information framework | Történeti problémák megértése információs nézőpontok mozgósításával | A diplomácia-, had- és művelődéstörténet-fókuszú fordítástörténet kiegészítése gazdaság- és társadalomtörténeti témákkal |

⁴ A historiográfiai részt a Szegedi Információtörténeti Műhely 2019 októberében rendezett konferenciájának absztraktkötetében (Z. Karvalics László [szerk.]: *A fordítás kultúrhistoriája információtörténeti nézőpontból*. Szeged, 2019.) megjelent bevezetés felhasználásával készítettem (*A fordítástörténelem mint tárgy, az információtörténelem mint értelmezési keret*, 6–14.)

| | | |
|---|---|---|
| Conceptual history of information, Types of information, History and historiography of information sciences | Az információ fogalom-története, fajtái, az információval foglalkozó tudományok története és historiográfiája | A fordítás és a tolmácsolás kisvilágához tartozó szavak és terminusok története, teljes etimológiai környezetükkel és analógiáikkal, és maga a multidiszciplináris fordítástudomány |
| Information society – its history, prehistory, and origins | Az információs társadalom előtörténete, eredete és története | A 19. századot követő modernizáció technológiai, gazdasági, politikai és kulturális integrációs vonulatának fordítástörténete |
| Big History of information and information behavior | Az információ és az információs viselkedés „Nagy Történelme” | A Homo Sapiens és a nyelvi diverzitásváltozás dinamikájának összekapcsolódó kérdései |

1. táblázat

Az információtörténeti kutatás típusainak javasolt elnevezései és fordítástörténeti alkalmazásuk

A táblázatos megközelítésmód az elvi lehetőségek számbavételét segíti. Azt, hogy közvet-e sajátos inspirációforrást az információtörténeti nézőpont, segít-e újszerű nézőpontokig jutni, kínál-e termékeny fogalmi szótárt és modelleket, amelyekkel régebbi eredmények újraértékelhetők és új eredmények megfogalmazhatók, konkrét kutatási kérdésekkel lehet körüljárni. Kezdjük néhány ilyen szemléleti kiindulópont, lehetőség és nyitott probléma bemutatásával, amelyek „táblázatos” megfelelőjét könnyű megtalálni, ha valaki szeretné azt beilleszteni valamelyik kategóriába.

Kezdjük azzal, hogy az információtörténelemben nem a rögzített, továbbított, pontszerűen felfogott 'információ' a központi kategória, hanem az *információs viselkedés*, amely a cselekvés optimalizálására szerveződik. Individuálisan a környezet reprezentációját követően jelentésstruktúrákba rendezett információkat felhasználó döntésekkel, közösségi szinten a jelentéscserének és az ismeretek, generációk és csoportok közti akkumulációjának a biztosításával. Az „információs tettet” követő cselekvés hatékonysága tehát a mérce: mindez a fordítástörténeti tárgyak esetében arra figyelmeztet, hogy nem a nyelvi transzfer lezáródása, hanem az e transzfer révén lehetővé váló jelentésműveleteket követő *cselekvések elemzése* adja a funkcionális keretet.

A fordítási hibák vagy jelentésveszteségek esetében kézenfekvő és hálás feladat az átvitel deficitjének eredményeként előálló félreértésekből fakadó tragikus vagy kontraproduktív kimeneteket listázni (kezdve Szent Jeromos tévedésével, aki miatt hosszú időn át ábrázolták Mózeszt szarvakkal, a 20. század diplomáciatörténetének számos epizódján át banális és hétköznapi orvosi, katonai és mérnöki hibáig, amelyek vége félrekezelte beteg, vereség vagy hibásan megépített szerkezet). De hogyan mérhetők az eredményes jelentés-átvitel eredményei? Hányféleképpen tipizálható a siker? Tetten tudjuk érni a magasabb szintű koordinációs hatékonyságot, az ismeretek új nyelvi közegben való terjedésének, a támogatott (gazdasági vagy kulturális) cserefolyamatok változásának a következményeit? Milyen forgatókönyvek követhetnek a nyelvi közvetítés révén megnőtt, magasabb lélekszámú információközösségek formálódását? Ami a fordítások befogadástörténete felé sodorja az érdeklődést, a fordítástartalmak fogyasztásának „dominóhatásait” fűrkészve. Valahogy úgy, ahogyan filológiai oldalról közelítve Máté Ágnes teszi egy Piccolomini-regény szövegvariánsainak és fordításai-

nak krónikás és összehasonlító áttekintésével.⁵ Mert egyúttal az igényt is felkelti, hogy rákérdezzünk: ha látjuk már visszafelé a forrásokat, a fordítók motivációját, műveltségét, inspirációik eredetét és olykor hibáikat, akkor mire lehetünk kíváncsiak még előre, az elkészült fordítások utóéletének, a különböző információs ökoszisztémákra gyakorolt hatásaiknak a vizsgálatával?

S hogyan lehetne tipizálni a jellegzetes információs helyzeteket a fordításigény szempontjából a jelenleginél alaposabban? Az élőbeszéd fordításának azonnalisága és az írott szövegnek az időtől való elszakadása mellett milyen hibridek léteznek? Miben mások a különböző kisvilágok nyelvi közvetítő 'specialistát' nélkülöző alkalmi vagy állandósuló többnyelvűség-környezetei és a nevezetes, intézményes nyelv-szolgáltatásokat igénylő helyszínek (ki-kötők, kereskedelmi központok, diplomáciai csomópontok)? A külhonba utazók nyelvi támogatásának hány csatornáját tudjuk azonosítani?

Kiemelt téma lehet az információs szektor sajátos szereplőinek, a *fordítóknak és tolmácsoknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment* (információ- és tudásszolgáltatások, képzés, technológiai támogatás – az algoritmizálással és a mesterséges intelligencia bevonásával bezárólag).

A historiográfiai tematikák érdekes kiegészítői a fordítókra és a tolmácsokra mint szakemberekre és a fordítási folyamatra mint tevékenységre vonatkozó korabeli reflexiók. Mít árulnak el az egykori források (köztük például az ábrázolások s amióta léteznek, a fényképek⁶) arról, hogyan tekintettek rájuk, mi a fordító „társadalmi konstrukciója”?

2.

A „népi történetmesélés” egy egykor nyelvi (és talán etnikailag és kulturálisan) egységes ősi formáció képét sűríti a Babel-allegóriába. Ezt időben a szétszakadó/diverzifikálódó, majd apró lépésekkel a (nyelvi is) újra egységesedő emberiség természetrajza követi (amihez művelődéstörténeti oldalról az univerzális nyelv keresésének hosszú históriája ad aranyfedezetet).⁷

Csakhogy amit a nyelvi változás természetéről, a most már egyre több, jól dokumentált afrikai kirajzási hullámról, valamint a más Homo fajokkal való keveredésről tudunk, az nem engedi meg, hogy ezt az egyszerű forgatókönyvet kövessük. A Föld több hullámban zajló benépesítése során lokálisan létező, ismétlődő forgatókönyv-elem lehetett a migrációs mozgással térben és időben eltávolodni egy egykori magterülettől, és „osztódással” szaporodva újabb és újabb csoportokat létrehozni egy egyre hosszabb vándorlási útvonal állomásaiként. Úgy, hogy a térbeli távolság szükségszerűen a nyelvi távolság növekedéséhez vezet, az eltelt idővel nagyjából arányosan. S ha ez még nem volna elég, a gyakorta kihalási eseményekbe torkolló katasztrófák által rendre megtizedelt kis csoportok a változó természeti kihívások

⁵ Máté Ágnes: *Egy kora újkori sikerkönyv története. 15–26. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*. Budapest, 2018.

⁶ Köztük a képeklapok és a sajtófotók is. Fernandez-Ocampo, Anxo – Wolf, Michaela: *Framing the Interpreter*. Routledge, 2014.

⁷ Ez a látszatra sokszorosán feltárt, jól ismert terület is tartogathat meglepetéseket. Lásd például a frissen (újra)felfedezett Hernando Colón törekvéseit az emberiség közös tudáskincsének, a valaha valamennyi nyelven kinyomtatott művek közös alapkönyvtárának létrehozására és a szellemi egységesedést segítő univerzális nyelv kialakítására a 16. század elején (amelyhez természetesen egy – spanyol vezetésű – univerzális birodalom) vitt volna közelebb. Z. Karvalics László: *Libro de los Epitomes. Kutatói kommentárok egy lappangó kéziratot könyv fellelésének híréhez*. Könyvtári Figyelő, 65. évf. (2019) 2. sz. 260–271.

elől a kedvezőbb feltételek felé mozogva érintkezésekkel és a töredécsoportok keveredésével-összeolvadásával tették jóval bonyolultabbá az etnikai és nyelvi rajzolatokat. Mire a neolitikum végén megszületnek az első letelepedett közösségek, és a halász-vadász-gyűjtögető kiscsoportok mellett megjelennek a falutársadalmak is, a népek akkori országútjainak csomóponti helyszínein már egészen bonyolult az összkép.

Ha az első várostársadalmak létrejöttével „belendülő” világtörténelmet a társadalmi komplexitás növekedésével ragadjuk meg, és rendszerszint-ugrásokként írjuk le a nagy átmeneteket, azt mindig szimbiogenetikusként látjuk, vagyis *a többlet és a méretnövekedés a korábban külön fejlődő rendszerek összeolvadásából származik*, amely az alkalmi érintkezéstől a kooperáció különböző formáin át vezet a munkamegosztás kölcsönös átrendeződéséhez és a szellemi tartalmak nagyobb közös készletének megformálásához (köztük a meg-egyező jelentések révén lehetővé tett koordináció nyelvi feltételeinek megteremtéséhez). A városok városhálózati társadalmakká, emezek aztán birodalmakká olvadnak össze,⁸ amelyek a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre határozottabban körvonalazzák a világtársadalom rendszerszintjének kifformálását is (még ha azt leginkább az erősen ellentmondásos globalizáció fogalmával fejezik is ki.)

A különböző gazdasági–társadalmi–technológiai nyomások hatására végbemenő rendszerszint-ugrások (fázis-átmenetek) mögött eddig elsősorban a hatalomtechnikai dimenziókat próbálta azonosítani a történettudomány (hiszen az integráció jellemzően erőszakkal, koercióval történik). Az átmeneteket értelmező rendszerszükségletek szempontjából azonban a katonai–diplomáciai–politikai fejlemények csak követik a gazdaságiakat, amelyek viszont a környezet és a társadalom közti anyag- és energiáttranszfer sajátosságai felől magyarázhatók. Ez a metabolizmus szakadatlanul tágítja a földrajzi teret és növeli-sűríti az azt lefedő hálózatokat. Mindez különböző mobilitásformákon keresztül aktualizálódik, ahol emberek, jószágok (anyagi javak) és szellemi tartalmak mozognak és találkoznak. A mobilitásból szükségszerűen fakad az érintkezés és a csere, ami elkerülhetetlenné teszi a nyelvi koordináció különböző technikáinak kialakítását.

⁸ A nyelvek, a nyelvi érintkezés kérdése már a világtörténelem legelsőnek mondott birodalma, az akadémia létrejöttékor (Kr. e. 2350) is nagy jelentőségű volt, s hogy mást ne mondjunk, *az írásfejlődés kezdetei sem érthetők meg a többnyelvű közeg ismerete nélkül*. Birodalom(építés) és nyelv összefüggéseinek kutatása annyira népszerű lett az ezredforduló (és James Adams úttörő munkássága) óta, hogy Alex Mullen már önálló bibliográfiát szentelhetett a tárgykörnek az Oxford Bibliographies részeként (<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195389661/obo-9780195389661-0197.xml>). Természetesen a birodalomépítés 15–19. századi kolonizációs (majd posztkolonizációs) korszaka is erősen vizsgált terület, hiszen ahány gyarmatosító/kolónia, annyi érintkezésmódozat és nyelvtalálkozás-variáció tehető mérlegre. A leginkább kiterjedtek a britek indiai jelenlétével foglalkozó szakirodalom tűnik. Rendkívül érdekesnek, sokat mondanak és önmagán túlmutatónak találom King feldolgozását, aki bemutatja, hogyan küldtek kadétokat a britek rövid életű kínai protektorátusában felmerült fordításhitelességi és megbízhatósági problémák megoldása érdekében kínai nyelvet tanulni, majd hogyan nyitottak meg egy második képzési csatornát ugyanerre a célra a szingapuri Raffles Intézetben. (King, Michelle: *Replicating the colonial expert: the problem of translation in the late nineteenth-century*. Straits Settlements Social History, vol. 34. (2009) no. 4. 428–446.). Érdekes, hogy a gyarmati státusba soha nem jutó Japán kora újkori fordítástörténete sem írható meg a kínai és a nyugati nyelvi „nyomások” nélkül, mert az izolációs doktrína árnyékában, a Selyemút végpontjaként azért erős gazdasági és kulturális integrációs szálak szövődték. Ezekben a kínai kereskedők, a holland hajósok és a katolikus hittérítők gazdagították a buddhista és konfucianus kánon korábbi érkezésével már tagolódásnak indult nyelvi színtereket. Clemens, Rebekah: *A Cultural History of Translation in Early Modern Japan*. Cambridge, 2015.

Különböző rendszerszint-ugrások különböző nyelvi koordinációs (fordítási) igényeket támasztanak. Mások a térvizonyok, az intenzitások és a nyelvi számosságok. Az integrációs folyamat kezdetén számtalan eseményhelyszínen sokszor és sokféleképpen megy végbe kevés egymásra ható nyelv *ad hoc* találkozása, az integrációs folyamat végén kevés helyszínen kis számú forgatókönyvvel követhető nyomon, ahogyan nagyon sok, egyidejűleg érintett nyelv között épülnek ki az állandó és professzionális jelentéscsere-csatornák. (Ez már az „iparosított”, tömeges fordításteljesítmény kora, a Népszövetségtől az ENSZ-en át az Európai Unióig, amelyekkel behatóan el is kezdtek foglalkozni a fordítástörténelem kutatói.)⁹

Ám a társadalmi makroevolúció nem szükségszerűen terel minden közösséget a rendszerszint-ugrásig vezető átalakulás utcájába. A nomád, félnomád és transzhumáló csoportok fenntartják az érintkezés számukra szükségszerű formáit, de csak néhol és időszakosan indulnak el az integráció irányába, képesek ellenállni a csoportformálódás erőinek. A sziget-életterek teljes izolációjához képest az egyenlítői őserdők (Dél-Amerikában, Afrikában és Délkelet-Ázsiában), a szibériai tajga, az észak-amerikai préri és az ausztrál kontinens ősi csoporttársadalmi megtalálták a módjait annak, hogy makrostruktúrák építése nélkül őrizték meg és termeljék újra magukat. Hogy erősítsék az ellenállóképességüket, miközben az érintkezést a szükségszerű minimumra szorítják.

Néhány megoldást jobban ismerünk, például a *nyelvi exogámiának* az Északnyugat-Amazóniában élő tukán indiánok között az utolsó pillanatban még „elcsípett” formáit, vagy az ausztrál őslakók huszonhat nyelv és közösség között közvetíteni képes technikáját, a *tuckandee-t*, a környező csoportokhoz küldött és ott nevelkedett gyermekek hálózatát.¹⁰ S mindez arra is figyelmeztet, hogy a kihalt nyelvek problémájával sem egyszerűen a nyelvi sokszínűség eróziójának lassítása miatt kell foglalkozni, megoldó erejű beavatkozások reményében. Mindig mellé kell illeszteni, hogy a nyelvközi érintkezés történelmi alakváltozatairól is adalékokat szolgáltathatnak.

A makroevolúciós nézőpont egy olyan „rácst”, állandó nézőpontot kínál, amely bármely konkrét fordítástörténeti tárgynak meg tudja keresni a helyét, azt fürkészve, hogy miképp illeszthető ebbe a megközelítési keretbe is. A fordítástörténelem bátor, innovatív, kísérletező és fokozatosan táguló szakirodalmi hagyományára pillantva joggal remélhetjük, hogy erre is fogékonynak bizonyul majd.

3.

A fordítástörténet két erős tudományos ambíció találkozási pontján született meg. Egyik forrása a *fordítástudomány* (*translation studies, traductologie*) berkein belül megtermő és erősödő történeti érdeklődés, a másik pedig a tárgyválasztás bővülése a *történettudományon* belül, amely bizonyos korok és bizonyos kérdéskörök esetén fordítókra és tolmácsokra, művelődési kontextusban nevezetes szövegek nyelvközi utzásaira vált kíváncsivá.

A történettudományi érdeklődés tárgyközpontúsága heterogén és össze nem kapcsolódó eredményeket hozó szöveghagyományt hívott életre. Például az Ó- és Újszövetség fordításai-

⁹ A Népszövetség kontextusában elsősorban annak fordító- és tolmácsirodája érdemesült történeti feldolgozásra (Ikonou, Haakon A.: *An international language: The Translation and Interpretation Service*. In: Ikonou, Haakon A. – Gram-Skjoldager, Karen (eds): *The League of Nations – Perspectives from the Present* Aarhus Universitetsforlag, 2019. 30–39. Az Európai Unió és előzményszervezetei fordítástörténetéről lásd Cigüenza, Judit Campo tömör összefoglalóját (*Translating for the European Union. History and Challenges*. Universidad di Valladolid, 2018.). Az uniós áttekintések általában a tolmácsok és fordítók számának, illetve a fordított oldalak mennyiségének nyaktörő emelkedését hangsúlyozzák.

¹⁰ Sveiby, Karl-Erik – Skuthorpe, Tex: *Treading Lightly*. Crows Nest, 2006.

nak történetével már a 19. század második felében intenzíven kezdtek foglalkozni,¹¹ az újkori Európa diplomáciai központjává lett török főváros nyelvi boszorkánykonyhájának szereplői iránt csak majd száz évvel később, a 20. század végén élénkült meg az érdeklődés¹² – de a két szöveghagyomány között nincs semmiféle átjárás. Az egyiket főleg teológiai, a másikat politikatörténeti izgalmak sodorták a fordítástörténeti tárgyválasztáshoz. S nem változott a helyzet akkor sem, amikor a hellenizmus, a humanizmus és a reneszánsz irodalmi és tudományos kézirat-vándorlásainak krónikája vagy a 15. század végén induló gyarmatosítás, majd később a kolonializmus története került a tárgylemezre az interkulturalitás kontextusában. Az ókor (és annak soknyelvű multikulturális birodalmi) kutatásában a többnyelvű feliratok és táblák „segédtudományi” keretben érdemesültek figyelemre, a nyelvi megfejtések révén megszereshető kortörténeti ismeretek forrásaként. Eközben annak ellenére maradtak eurocentrikusak a kiindulópontok, hogy régóta jól ismertek a fordítástörténelem kínai fejezetének fontos epizódjai.¹³

A fordítócéh tagjainak érdeklődése szeretett szakmájuk történetisége iránt az 1960-as évek közepén ébredt fel, épp, amikor a fordítástörténelem maga is a negyedik korszakába lépett.¹⁴ Ugyan afféle identitás-erősítő „kis színesként” egy-egy nevezetes fordító és tolmács története már korábban is bekerült különböző áttekintésekbe,¹⁵ önálló iskolája alakult ki a

¹¹ Székely Tibor: *A magyar bibliafordítások történetéből – 1500–1955. Irodalomtörténeti tanulmány.* Budapest, 2003. 5.

¹² Lásd Ruth A. Roland „klasszikus” munkáját (*Interpreters as Diplomats. A Diplomatic History of the Role of Interpreters in World Politics.* Ottawa, 1999. Első kiadása: *Translating World Affairs.* Jefferson, 1982.). A korai hazai reflexiók közül kiemelendő: Hiller István: *A tolmácsper. A bécsi Haditanács működése és a Habsburgok tolmácsai a 17. század első felében.* Történelmi Szemle, 33. évf. (1991) 3–4. sz. 203–214., a későbbiek közül Kármán Gábor: *Zülfikár aga portai főtölmács.* Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 54–76. Ezek a tanulmányok már nem a kortörténeti rekonstrukcióhoz hívnak segítségül tolmácsokkal kapcsolatos tárgyakat, hanem őket magukat teszik vizsgálat tárgyává.

¹³ A fordítás Jia Gongyan-nak tulajdonított első, háromezer éves definíciójától („az egyik írott nyelv helyettesítése egy másikkal a kölcsönös megértés érdekében anélkül, hogy a jelentés megváltozna”) a Ming dinasztia alatt működő két, párhuzamos intézményig. Az egyik a Fordítók Hivatala, „ahol csak okmányok fordításával foglalkoztak, a másik az élőnyelvi tolmácsok kiképzését végezte, és a Szertartások Minisztériumától függött. A két iskolában nem ugyanazokat a nyelveket tanulmányozták és ismerték.” Pelliot kutatásai nyomán idézi: Ligeti Lajos: *Egy XII. századi mandzsú-tungúz írás. A 'kis' dzsürsei írás értelmezése.* Budapest, 1948. A „keleti” fordítástörténelemre lásd: Van Hoof, Henri: *Histoire de la traduction en Occident.* Paris, 1991.

¹⁴ Sawant, Datta G.: *History of translation.* Research Gate, 2013 January, https://www.researchgate.net/publication/271640678_History_of_Translation (letöltés: 2020. április 12.)

¹⁵ A „hősök és mártírok csarnokának” állandó szereplői az Antwerpenben a Biblia kora modern angolra fordításáért megégetett William Tyndale (1494–1536) vagy a Párizsban ateizmussal vádolt, megkínzott és kivégzett francia tudós, Etienne Dolet (1509–1546), aki kálvinista szövegeket és Platón-dialógusokat egyaránt fordított. A szomorú lista végén Hitoshi Igarashi (1947–1991), a neves iszlámkutató, Salman Rushdie *Sátáni verseinek* japán fordítója áll, akit a szélsőséges iszlámisták fenyegetéseit követően halálra szurkálva találtak a Tsukuba Egyetem-beli irodája előtt 1991 júliusában. E panteon legnépszerűbb szereplője kétségkívül Malintzin (Malinche), akinek a történetével számos önálló, ismeretterjesztő és szaktudományos feldolgozás foglalkozik. Lásd elsősorban: Loria, Laura: *La Malinche: Indigenous Translator for Hernan Cortes in Mexico.* New York, 2017.; Jager, Rebecca K.: *Malinche, Pocahontas, and Sacagawea: Indian Women as Cultural Intermediaries and National Symbols.* Oklahoma, 2016. A helyi nyelvek (maja, nahuatl) ismerőjeként megtanulta az ókasztíliait is, hogy Cortez segítőtje lehessen. Jellemző, hogy a spanyolok mezoamerikai térfoglalásának nyelvi vonatkozásaival foglalkozó közleményeket évtizedekig Malinche története uralta, miközben a 16. századi spanyol-Amerikában a fordítóknak és tolmácsoknak már önálló iskolája is nyílt. Lásd: Arencibia Rodriguez, Lourdes: *The Imperial College of Santa Cruz de*

szótártörténelemnek, de egy olyan *egyetemes és összehasonlító fordítástörténelem* igénye, amely minden kontinensre, nyelvek százaira és közel három évezredre egyaránt vonatkozni kíván és tud, csak ekkor fogalmazódik meg. A legmerészebb vízió szerint pedig mindez a világtörténelemnek, a civilizáció történetének akár a fordítás perspektívájából történő újraírását is jelentheti. Magához a történeti folyamatokhoz kialakított újfajta viszonyt és beszéd-módot.¹⁶

S mindennek a kezdeményezője Radó György (1912–1994) volt, az *International Federation of Translators* (FIT) magyar tagja,¹⁷ aki arra hívta fel a kollégáit a szervezet Dubrovnikban rendezett 4. konferenciáján 1963-ban, majd rövid cikkeiben,¹⁸ hogy előzetes tanulmányokkal és monográfiákkal járuljanak hozzá a korábban kevés figyelmet kiváltó fordítástörténelem megszületéséhez. Hatására a következő kongresszuson, három év múlva a finn Lahtiban önálló bizottságot állítottak fel (*Committee for the History of Translation*), és megkezdték egy nagy, reprezentatív tanulmánykötet előkészítését. Ez a munka azonban csak majd három évtized múlva jutott megvalósulásig, amikor sok-sok nekifutás után a tárgykör alapművének tekinthető könyv végre megjelent.¹⁹ (Ekkorra már 140 főt számolt a fordítástörténelemmel foglalkozó kutatók néhány évente frissített listája,²⁰ akik közül a szerzők javarészt kikerültek). A bevezető-rendszerező, tankönyvszerű válogatás egyes fejezetei a fordítókat az ábécék, a nemzeti nyelvek, a nemzeti irodalmak kovászaiként, a tudás terjesztőiként, a mindenkori hatalom „megzabolázóiként”, a vallások és a kulturális értékek terjesztőiként tárgyalták, s külön fejezetet szenteltek a szótárak és a tolmácsok szerepének.

Az évtizedes késlekedés ellenére mi sem bizonyítja jobban a Radó által meghirdetett program sikerét, mint hogy ugyanebben az évben a FIT-munkacsoporttól függetlenül is jelent meg rendhagyó fordítástörténeti monográfia, amely a 17. századtól napjainkig tekinti át a terület néhány kiválasztott vonatkozását,²¹ illetve a szakirodalom egybehangzó véleménye az, hogy a fordítástörténelem már a huszadik század nyolcvanas éveitől felszálló ágba került.

Tlatelolco. *The First School of Translators and Interpreters in Sixteenth-Century Spanish America*. In: Bastin, Georges – Bandia, Paul (eds): *Charting the future of translation history*. Ottawa, 2006. 263–275.

¹⁶ Rundle, Christopher: *Translation as an approach to history*. *Translation Studies*, vol. 5. (2012) No. 2. 232–248.

¹⁷ Sürgetőnek vélem, hogy a fordítástörténelem nagy alakjain kívül elmélyülten foglalkozunk a fordítástörténelem „hungarikumaival”: Radó György fordítástörténeti munkássága monográfiásra, franciául és angolul megjelent írásai fordításra várnak. S ne feledkezzünk el a magyar születésű Bokor Gáborról sem (Gabe Bokor, 1937–), a fordító- és tolmácsipar praktikus támogatására létrehozott *Translation Journal* alapítójáról.

¹⁸ Radó, György: *La traduction et son histoire*. *Babel*, vol. 10. (1964) no. 1. 15–16.; Radó György: *Approaching the History of Translation*. *Babel*, vol. 13. (1967) no. 3. 169–173.

¹⁹ Delisle, Jean – Woodsworth, Judith (eds.): *Translators Through History*. Amsterdam–Philadelphia, 1995.

²⁰ *International Directory of Historians of Translation*. Megjelent 1991-ben, 1993-ban és 1996-ban. A 20. századi fordítástörténészek munkáját az *Index Translationum*, a Népszövetség, majd az UNESCO által 1932 óta évente összeállított fordításrepertórium segíti. Erről lásd: Csizmadia Dominika: *A fordítás mint a nemzetek közötti kapcsolatok vizsgálatának lehetséges eszköze*. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest, 2009. 185–213.

²¹ Venuti, Lawrence: *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. New York, 1995. A magyar termés nagyjából ugyanekkorról: egy alapos és sok érdekességgel szolgáló ismeretterjesztő írás a *História* lapjain. Petneki Áron: *Középkori utazók, nyelvi korlátok*. *História*, 15. évf. (1995) 9–10. sz. 13–15.

Az elmúlt évtizedben pedig látványosan hangsúlyos kutatói terrénommá sikerült válnia, amit legjobban a monográfiák és a szakfolyóiratok burjánzása jelez.²² Az általános és gyakorlati profilú fordításszakmai orgánumok is rendre történeti tárgyú tanulmányokkal és tematikus számokkal jelentkeznek.²³ S hogy mennyire igaz az az állítás, hogy a szemünk látára, épp most értékelődik fel ez a témakör, jól jelzi egyrészt a 2018. decemberi, Lisszabonban rendezett nemzetközi konferencia,²⁴ másrészt a Bécsi Egyetemen a 2019/1-es számmal indított új, nemzetközi folyóirat, a *Chronotopos*, amely merészen az egyetemes fordítástörténelem szakfolyóiratának a szerepét célozta meg,²⁵ illetve a neves Routledge Kiadó 2019 szeptemberében meghirdetett új könyvsorozatának (*Research on Translation and Interpreting History*) indítása. De ide sorolhatnánk az oxfordi Bodleian Könyvtár 2019. február és június között megrendezett *Babel: Adventures in Translation* című kiállítását is.²⁶

A fordítástörténetnek mostanra komoly tematikai gazdagsága, egymásra figyelő szöveg-hagyománya alakult ki, vannak sokat hivatkozott „klasszikusai”, erős módszertani diskurzusa,²⁷ s lassan már a fordítástörténelem historiográfiájáról is beszélhetünk, ami szorosan összekapcsolódik a fordítástörténelem elméleti útkeresésével²⁸. Az pedig már egy historiográfiában is komoly hangsúlyképző, ha három éven belül három könyvet (két visszaemlékezést és egy tanulmánykötetet) szentelnek egyetlen témának (a német Harmadik Birodalommal kapcsolatos tolmácsolási színtereknek).²⁹

Az önmagukon túlmutató kontextusok közül az *interkulturalitásra* irányul a legnagyobb figyelem,³⁰ és erősen hangsúlyossá lett a személyes és *mikrohistoriai* kontextus,³¹ a

²² Az Universitat Autònoma de Barcelona még 2007-ben indított (inkább évkönyvnek számító) Hispánia-centrikus folyóiratot. (*1611: A Journal of Translation History*, <http://tsjournals.org/journal/1611-journal-translation-history>). Ezt követte a Hong Kong Chinese University kétnyelvű *Translation History / Fanyishi yanjiu* című kiadványa 2011-ben (<http://tsjournals.org/journal/studies-translation-history-fanyishi-yanjiu>).

²³ A Taylor & Francis kiadó szakfolyóiratai közül az 1995 óta megjelenő nivós *Translator* például 2009-es évfolyamát szentelte két, az arab/török és a kínai fordítástörténetet áttekintő tematikus számnak, a 2007-ben indult *Translation Studies* pedig a 2012/2-es (*Rethinking Methods in Translation History*) és a 2014/2-es számát (*The City as Translation Zone*).

²⁴ *A Host of Tongues... Multilingualism, lingua franca and Translation in the Early Modern Period* absztraktkötete elérhető itt: <https://ahostoftongues.org/book-of-abstracts>. (Letöltés: 2020. április 12.)

²⁵ <https://chronotopos.eu/index.php/cts/about>.

²⁶ <https://www.creativeml.ox.ac.uk/about/events/babel-adventures-translation-o>.

²⁷ Pym, Anthony: *Method in Translation History*. Manchester, 1998.

²⁸ D'hulst, Lieven: *Essais d'histoire de la traduction. Avatars de Janus* Paris, 2014.; Bastin–Bandia: *Charting the future*, i. m.

²⁹ Schmidt, Paul: *Hitler's Interpreter: The Memoirs of Paul Schmidt*. Stroud, 2016.; Wolf, Michaela (ed.): *Interpreting in Nazi Concentration Camps* Bloomsbury, 2016.; Wolfe, Frank: *Nuremberg's Voice of Doom: The Autobiography of the Chief Interpreter at History's Greatest Trials*. Yorkshire–Philadelphia, 2018.

³⁰ Pym, Anthony: *Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester, 2000.

³¹ A fordítás mikrotörténetére lásd: Adamo, Sergia: *Microhistory of translation*. In: Bastin–Bandia: *Charting the future*, 1–100. Az antropológusok számára pedig szinte kezdettől fogva külön izgalmat hordoz, hogy miként lehet a natív közösségek kifejezőkészségének kulcsdarabjait megfelelő jelenésben megérteni és átültetni a terepmunkán lévő kutatók számára – különösen akkor, ha elveszett, vagy soha nem is rendelkezünk azzal az ontológiával, amely ezt lehetővé tenné. Minderre lásd: Anne Salmon remek tanulmányát: *Tribal Words, Tribal Worlds: the Translatability of Tapu and Mana*.

közvetítői (*go-between*) szerepek általános felértékelődéséhez kapcsolódóan. Ehhez igazodnak a fordító és tolmács mint a munkamegosztásból kiemelkedő *'szakma'* születésére és fejlődésére, majd *intézményesedésére* vonatkozó rendszerezések (például a kanadai fordítók társaságának ötven évét feldolgozó Delisle,³² a fordítók nemzetközi *hálózatosságát* vizsgáló feldolgozások,³³ de nagyon izgalmas *a fordítás és a cenzúra* történeti kapcsolatait boncolgató válogatás is.³⁴

Erre a táguló és erősen diverzifikálódó témauniverzumra próbálta megadni a közös *szemléleti kiindulópontokat*, a fordítástörténelem „humanizálásának” ürügyén, két „princípium” köré rendezve az egyik legtermékenyebb és legnagyobb hatású szerző, Anthony Pym.³⁵

„*Először a fordítókat tanulmányozd, utána a szövegeket*” – tartja Pym első princípiuma. Olyasmit ért alatta, hogy olykor akár az obskurusnak tűnő részletek, epizódok kiásása, fellelése és megosztása és a multidiszkurzivitáshoz meg a sokfajta kontextushoz való ragaszkodás elfogadása és követése kínálhat elégséges fegyverzetet a fordításban megnyilvánuló cselekvések hátterének elmélyült értelmezéséhez. S mindehhez természetesen a fordítók fizikai–földrajzi mozgásának követésére kell „kiérzékenyedni”: nemcsak országról országra, hanem ügyfélről ügyfélre és diskurzusról diskurzusra. Társadalmi beágyazottságukon, megrendelőiken és azokon a kontrollszerkezeteken kívül, amelyeken belül szerephez jutnak, érdemes feltárni autonómiájukat, döntéseiket, „mikrohatalmukat” is.

„*Keressd a szakmai kultúra-köziséget!*” – fogalmazza meg a második princípium. Ahogy egy könyvnek, a fordítóknak is megvan a maguk *provenienciája*: valahonnan jönnek, valahogy képződnek, valamilyen úton betagozódnak a nyelvi problémamegoldásba. Érdemes komolyan venni a másodlagos hatásmechanizmusokat (*secondariness*), és bele kell törődni abba, hogy nem egyetlen, folyamatos történetben kell gondolkodni, hanem állandó megszakítottságban, diszkontinuitásban, amely mellett azonban termékenyen megférnek a lokalitások fölött kirajzolódó integrációk, tudás-akkumulációk és kölcsönhatások, az egyre átfogóbb hálózatokba rendeződés mintázatai is.

Ugyanezzel az „útravalóval” természetesen számos „hagyományos” történeti narratívával hibridizálhatók fordítástörténeti tárgyak. A sokarcú politikatörténeti érdeklődés felfutó dilemmája az autoriter rezsimekkel együttműködő fordítók szerepének tisztázása. Erős a gazdaságtörténeti érdeklődés (árak, kínálat, foglalkoztatás), de élénken foglalkoztat szerzőket a fordítás és a társadalmi nemek problémavilágának összekapcsolása is. Ebbe a sorba illik az információ-történeti látásmód is.

4.

De vajon hová jutunk, ha (befejezésül) magának a fordítástörténelemnek a kiterjeszhetőségére is rákérdezzünk?

In: Marshall, Mac – Caughey, John L. (eds): *Culture, Kin and Cognition in Oceania: Essays in Honor of Ward H. Goodenough*, Washington D.C., 1989. 55–78.

³² Delisle, Jean: *Les alchimistes des langues. La Société des traducteurs du Québec, 1940–1990*. Ottawa, 1990.

³³ Pym, Anthony: *Cross-Cultural Networking: Translators in the French-German network of petites revues at the end of the nineteenth century*. In: Buzelin, Hélène – Folaron, Deborah (eds.): *Special issue on Translation and Network Theories*. Meta, vol. 52. (2007) no. 4. 744–762.

³⁴ Seruya, Teresa – Moniz, Maria Lin (eds.): *Translation and Censorship in Different Times and Landscapes*. Newcastle, 2008.

³⁵ Pym, Anthony: *Humanizing Translation History*. Hermes – Journal of Language and Communication Studies, vol. 42. (2009) 23–48.

Jó kiindulópontot jelenthet Mariano Zukerfield „kognitív materializmusa”. Zukerfield fizikai és szellemi javak egyidejűsége és egymásba átjáró mivolta köré épít elméletet és fogalmi hálót. Ebben a fizikai minőségek különböző alakváltozatainak egymásba való átmenete a *transzdukció* (*transduction*), a fizikai tartalom információs (szellemi) tartalommal való válása, és ennek fordítottja a *konverzió* (*conversion*), a szellemi tartalom különböző alakváltozatainak egymásba való átmenete a *fordítás* (*translation*).³⁶ A három átalakulás-típus nem önmagában áll, hanem bonyolult láncolatokkal kapcsolódik össze. A megnevezésen és a jelentések világán keresztül az anyagi princípiumhoz tartozó elemek a szellemi tartomány részévé válnak, s az így megnövelt megismerő kapacitás, megértő erő és koordinációs kapacitás hat vissza magának a fizikai valóságnak az alakítására.

A konverziós elemekkel bővített 'fordítást' természetesen jóval átfogóbb értelemben kell használnunk, mint a „nyelvi megfeleltetést”, és még azt is bele kell értenünk, hogy bármilyen fordítási művelet változtatással jár: többlet keletkezik vagy valami elveszik a folyamat során. A fentiekből fakad, hogy a kommunikáció, a tanulás és a gondolkodás (voltaképp: a kultúra egésze) is „fordítás”: s noha nyelvi közvetítettség nélkül is működhet bármelyik eleme, olyan domináns a nyelv jelenléte, hogy magához húzza az értelmezést.

Értelemszerűnek tűnik, hogy emiatt a fordítással összefüggő jelenségek mint kutatási tárgyak egy taxonómiában a nyelvi jelenségek összessége alá rendeződjenek. A magam részéről azonban még ezt is túl szűknek érzem, hiszen a nyelvi univerzum a kognitív univerzumnak csak egy része. S csoportszinten sem a nyelv közössége, hanem az úgynevezett *episztémikus közösség* lesz az érdekes (a legáltalánosabb formájában azonosan kódolt jelentések és képzetek együttes tartománya) – ez a feltétele annak, hogy akciőközösség (cselekvéskoordináció) létezhesen. A makroevolúciós nézőpontot mozgósítva: a világtörténelem leírható egyre nagyobb méretű episztémikus és akciőközösségek történeteként, és a nyelvi jelenségek kultúrtörténetének is ez a legátfogóbb kerete. Jól illeszkedik be ebbe a hagyományos nem fordítástörténeti kontextusban tárgyalt nyelvi jelenségek egy része is: a többnyelvűségformák, a kreolizáció, a különböző korok és kultúrák által megteremtett *lingua franca*. A vándorszavak, a jövevényszavak, az idegen szavak, a nyelvkölcsönzés vagy éppen az idegen nyelvű olvasás, könyv- és újságfogyasztás jelenségvilága. Érdekesen vizsgálhatók a jelek és jelentések sajátos osztályai a tagolt és írott nyelveken belül: az idiómák, közmondások, személynevek, állat- és növénynevek, mesterségszavak, mérték-elnevezések és pénznevek nyelvközi ozmózisai. És a nyelven kívüliek: gesztusnyelvek és szimbólumok, képek és ikonikus motívumok, dallamok. Vagy épp a történetek, a mesék, ezek alapmotívumai, az ezekre ráépülő normák és alapnarratívák, hitrendszerek és világképek. A nyelvújítás, a mesterséges nyelvek, a nyelvtechnológia fejlesztése, az univerzális nyelvnek a történelem különböző időszakaiban újra és újra fellángoló keresése (amelyre bizonyos szögből akár már a fordítás egyfajta antitéziseként tekinthetünk). És természetesen, ha akkumulációs folyamatként tekintünk minderre, akkor különösen felértékelődik a tudományos tudás és a tudományos adattermelés ilyen szemmel feldolgozott története.³⁷

Óvatosan jegyzem meg: mintha ismét oda kanyarodtunk volna, hogy az információ-történelemre, amely az előző bekezdésekben felsorolt valamennyi szempontot programszerűen tartalmazza, ebben az interdiszciplináris térben nagyon magas absztrakciós szintű gyűjtőkategóriaként tekinthetünk.

³⁶ Zukerfield, Mariano: *Knowledge in the Age of Digital Capitalism: An Introduction to Cognitive Materialism*. London, 2017.

³⁷ Egy különlegesen izgalmas tanulmány-kompozícióra, a térképészeti, technológiai, csillagászati és társadalomismereti vonatkozásokra lásd: Manning, Patrick – Owen, Abigail (eds.): *Knowledge in Translation. Global Patterns of Scientific Exchange, 1000–1800*. Pittsburgh, 2018.

LÁSZLÓ Z. KARVALICS

*The unceasingly revisitable translation history.
Significance and challenges of information history approaches*

After identifying seven dominant information history discourses, we verify that translation history can provide worthwhile contribution to all of them. The paper offers a list of research questions, generated by information history interest, which can be seen by translation historians as their special research problem. It is also interesting to reconsider the crossroads, research challenges and new contexts of translation history, using the approaches of Big History and Social Macroevolution. After reviewing the rough historiography of translation history, we explain why it is timely to extend the scope of translation history to every historical form of linguistic connections and meaning conversion.



BUHÁLY ATTILA

Mi köze van Sardurinak Ištarhoz?

Asszír logogrammák urartui szolgálatban

A Kr. e. 9. század második felére egy új államalakulat kezd feltűnni az ókori Keleten, pontosabban a korabeli Kelet-Anatóliában: Urartu. Az állam kialakulásának eseménytörténeti vonatkozásairól nincsenek közvetlen adataink; az ugyanakkor valószínűsíthető, hogy abban jelentős szerepet játszott az ebben az időben szintén megerősödő Újasszír Birodalom.

A középasszír és a korai újasszír írott források Kelet-Anatólia területére helyezik *Nairi* és *Uruatri* „országokat”, amelyek ellen több-kevesebb rendszerességgel zsákmányszerző hadjáratokat folytattak az asszír királyok. Ezekben a területeken – az asszír források szerint – különböző „királyok”, valójában bizonyára különböző törzs- vagy klánfőnökök által irányított, a magas hegyek miatt egymástól elszigetelt közösségek éltek, nagyjából az oszmán-korban leírt *aširet*-rendszernek megfelelően.¹

III. Šulmanu-ašaredu idején (Kr. e. 858–824) azonban némi változás következett be. Ekor ugyanis eltűnt az „országokra” és a „királyokra” történő utalás (így többes számban!) a hadjáratokról szóló tudósításokban, ezzel szemben konkrét város- és uralkodónevek bukkantak fel. Az asszír király első hadjáratában (Kr. e. 858.) bukkant fel először az urartui *Arame* és székvárosa, *Sugunia* neve.² Később, a harmadik hadjáratában (Kr. e. 856.) szintén feltűnt *Arame* és egy új város, *Aršašku(n)*.³ Kr. e. 832-ben legfőbb asszír hadvezér, a *turtānu* vezetésével indult újabb hadjárat Urartu és királya, *Siduri* ellen.⁴

¹ A laza törzsszövetségi rendszerre jó példa az I. Šulmānu-ašarīdu egyik hadjáratáról szóló beszámoló: az asszír király e felirat szerint három nap alatt nyolc „országot” foglalt el, és 51 „várost” rombolt le. (Grayson, Albert K.: *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C. (To 1115 B.C.)*. Toronto, 1987. 180–186.; Mayer, Walter: *Die Frühgeschichte der assyrisch-urartäischen Beziehungen vom 14. bis zur 2. Hälfte des 9. Jhd. v. Chr.* In: Mauer, Gerlinde – Magen, Ursula (Hrsg.): *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller zum 21. Februar 1987*. Neukirchen – Vluyn, 1988. 205–207. Vö.: Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomatia* [ÓKTCh]. Budapest, 1996⁵ III G6). Az Urartu őstörténetével kapcsolatos Kr. e. 13–9. századi asszír források feldolgozását lásd Mayer: *Die Frühgeschichte*, id. mű. A kora-vaskori Kelet-Anatólia törzsi társadalmai az oszmán-kori *aširet*-rendszer tükrében: Batmaz, Atilla: *War and Identity in the Early History of Urartu*. In: Çilingiroğlu, Altan – Sagona, Antonio (eds): *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne 19–24 April 2010*. Leuven – Paris – Walpole MA, 2012. 23–50.

² URU *su-gu-’ni’-a* URU *dan-nu-ti-šú šá ma-ra-me* KUR *ú-ra-ar-ṭa-a-a*: Grayson, Albert K.: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. Vol. 2. (858–745 B.C.)*. Toronto, 1996. 8, Text 1:29b-30a; l. még 14., Text 2 i 24.

³ URU *ar-ša-áš-ku* URU *MAN-ti-šú šá ma-ra-me* KUR *ú-ra-ar-ṭa-a-a*: Grayson, *Assyrian Rulers*, 20., Text 2 ii 48, *passim*.

⁴ *me-se-du-ri* KUR *ú-ra-ar-ṭa-a-a*: Grayson: *Assyrian Rulers*, 69., Text 14:144.

Az utóbbi személy már nyomon követhető urartui források alapján is: I. Sarduri (Kr. e. körülbelül 835–825) ugyanis az első olyan urartui uralkodó, aki írott forrásokat hagyott maga után. Ezek a források többnyire szikla- és sztéléfeliratok, amelyeket az urartui királyok hoznak, hozattak létre, és az ő cselekedeteikről, illetve rendelkezéseikről szólnak, legyenek azok különböző hadjáratok, város- és erődalapítások, különböző infrastrukturális létesítmények (például víztározók, csatornák) vagy szőlőskertek, gyümölcsösök. Mivel ezek a feliratok az uralkodók intencióit tükrözik, és szinte minden esetben feltüntetik az adott uralkodó apját is, az urartui királyok szekvenciája pontosan nyomon követhető szinte kétszáz éven keresztül: I. Sarduritól (Sarduri fia) Išpuinin keresztül (Argišti fia) II. Rusáig. A feliratokból pedig jól láthatók az adott uralkodóhoz fűződő cselekedetek, események – természetesen urartui nézőpontból.

Ezekből a feliratokból, illetve kortárs asszír forrásokból a következő folyamat bontható ki Urartu történetére nézve:⁵ az I. Sardurit követő időszakban, Išpuini és Minua uralkodása alatt az állam terjeszkedni kezdett. Egyrészt uralma alá vonta az Urmia-tó vidékét (Hasanlu elpusztítása), majd Ardinibe (asszír nevén: Muşaşir, ma: Mudjesir) bevonulva megtörtént a dinasztikus főisten, Haldi integrálása a kultuszgyakorlatba, másrészt pedig nyugati irányba haladva elérte és pacifikálta az Eufrátesz anatóliai szakaszától keletre eső területeket. Később Urartu a különböző zsákmányszerző hadjáratok és a kiszemelt területeken végrehajtott erőd- és városlapításoknak köszönhetően a kelet-anatóliai, transzkaukázusi térség legnagyobb hatalmává vált. Az asszír birodalommal való konfrontációkban azonban a peremterületeken rendre alulmaradt Urartu (vereség III. Tukulti-apil-ešarrától Kr. e. 743-ban, majd II. Šarru-kíntól 714-ben); ezek azonban korántsem bírtak olyan nagy jelentőséggel, mint ahogy korábban a kutatás vélte. Amellett, hogy a II. Šarru-kínnal való összeütközés idején az államnak jelentős kimmer invázióval is szembe kellett néznie, a Kr. e. 7. század eleje Urartuban láthatólag a másodvirágzás és az Asszíriával való *modus vivendi* kora volt.

Az ugyanakkor, hogy az állam pusztulása mikor és hogyan következett be, nem világos. Az okok között szóba kerülhet külső (szkíta és/vagy méd) támadás, belső harcok vagy akár természeti katasztrófák (például földrengés) is.⁶ Az bizonyos, hogy amikor Kr. e. 590 körül a médek és a lüdek egymással háborúztak (*Hérodotosz* I: 106), Urartu, legalábbis mint

⁵ Az Urartu történetét átfogó összefoglaló monográfiát illetően lásd: Salvini, Mirjo: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995.; magyar nyelven: Buhály Attila: *Urartu története és kultúrája*. In: Minya Károly (szerk.): Mesterfüzet I. A tanári szakképzetésben részt vevő hallgatók számára: szaktudományi és metodikai háttér tanulmányok MA-mesterképzésekhez. Nyíregyháza, 2010. 27–46. Az utóbbi évek kutatási eredményeit, illetve diskurzusait jól bemutatja a néhány éve Münchenben rendezett konferencia kötete: Kroll, Stephan – Gruber, Claudia – Hellwig, Ursula – Roaf, Michael – Zimansky, Paul (eds.): *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007*. Leuven, 2012. A történeti, kronológiai kérdésekhez lásd különösen: Fuchs, Andreas: *Urartu in der Zeit*. 135–161. Urartu története az uralkodók szerepére, karizmájára fókuszálva: Julia Linke: *Das charisma der Könige. Zur Konzeption des altorientalischen Königtums im Hinblick auf Urartu*. Wiesbaden, 2015.

⁶ Az ezzel kapcsolatos vitát lásd Hellwig, Ursula: *Der Niedergang Urartus*. In: Biainili-Urartu, 227–241. Az biztos, hogy az utóbbi évtizedek mondhatni legalaposabban kutatott urartui erődítményét, a Van-tó keleti partján fekvő Ayanist földrengés döntötte romba – sajnos nemcsak a Kr. e. 7. század közepe tájékán, hanem 2011. október 23-án is: Çilingiroğlu, Altan: *Did Weapons Dedicated to the Urartian God of Haldi Help to Save the Ayanis Fortress?* In: Egg, Markus – Naso, Alessandro – Rollingier, Robert (Hrs g.): *Waffen für die Götter. Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte. Akten der internationalen Tagung am Institut für Archäologien der Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck, 6.–8. März 2013*. Mainz, 2016. 17–26.

hatalmi tényező Kelet-Anatóliában, már nem létezett – hiszen ha lett volna, éppenséggel elválasztotta volna egymástól a nyugat-anatóliai lüdüket és az iráni médeket.

Ahogy már szóba került, az első urartui feliratokat I. Sarduri hagyta maga után. Pontosabban ebben az esetben egyetlen szövegről van szó, amelyet hat példányban vésett Vankale sziklájának a Van-tóhoz közelebbi, nyugati végén emelt építményének alapzatába két oldalt: hármat az északi, hármat a déli oldalon (CTU A 1A – 1F).⁷

Az egyébként asszír nyelvű (!) szöveg átírása és fordítása a következő:

- (1) IM šá^{m.d}sar₅-BAD₃ A^mlu-ti-ib-ri MAN GAL-e MAN dan-nu MAN ŠÚ
MAN^{kur}na-i-ri MAN šá-nin-šú NU TUK-ú^{lu}SIPA tab-ra-te
la-di-ru tú-qu-un-te MAN mu-šak-nis la kan-su-te-šú
^{m.d}sar₅-BAD₃ A^mlu-ti-ib-ri MAN MAN^{meš}-ni šá DÚ-šú-nu MAN^{meš}-ni
(5) ma-da-tú am-huru^{m.d}sar₅-BAD₃ A^mlu-ti-ib-ri DU₁₁-DU₁₁-ub
ma-a ana-ku pu-la-ni an-nu-te TA lib-bi^{uru}al-ni-ú-nu
(7) na-sa-ku ana-ku BAD₃ an-ni-ú ar-ti-si-íp

- (1) Sarduri, Lutipri fia felirata; a nagy király, a hatalmas király, a mindenség királya, Nairi királya, a párjanincs király, a csodálatos pásztor, aki nem fél a csatától, aki aláveti azokat, akik nem engedelmeskednek; Sarduri, Lutipri fia, királyok királya, aki ajándékot kap minden királytól.
(5) Sarduri, Lutipri fia így szól:
„Ezeket az alapköveket én hoztam ide Alniunu városából;
(7) én emeltem ezeket a falakat.”

G. Wilhelm már 1986-ben megállapította, hogy a felirat nagyjából egy nemzedéknyivel korábbi, II. Aššur-našir-apli-korabeli (Kr. e. 883–859), asszír írnoki, dedikációs hagyományokat követ.⁸ Ráadásul, ha egy pillantást vetünk a felirat elejére, a szöveget indító logogram szó szerinti jelentése alapján a következő értelmezést adhatnánk:

- (1) **IM šá^{m.d}sar₅-BAD₃ A^mlu-ti-ib-ri MAN GAL-e MAN dan-nu MAN ŠÚ...**
Sarduri, Lutipri fia **táblája**; a nagy király, a hatalmas király, a mindenség királya...

Az IM (akkádul *tuppu*), „tábla” logogramma használata meglehetősen furcsának tűnik egy *kőbe vésett* felirat esetében; ez csak annak lehet a jele, hogy a felirat készítője eredetileg egy Asszíria-beli vidéki írnok lehetett, vagy legalábbis olyan, aki annak a kompetenciának lehetett a birtokában, hogy hogyan lehet egy *agyagtáblán* különböző írnoki cselekményeket végrehajtani.

I. Sarduri Țušpában kialakuló hatalmi berendezkedése tehát, úgy tűnik, elkezdte a legkézenfekvőbb, az ismert legitimációs deklarációs eszközöket használni: asszír nyelven megfogalmazott, asszír mintájú (és asszír hatalmi mintázatú) feliratot hozva létre, azzal a szándékkal, hogy tudatosítsa az üzenet címzettjeiben a saját deklarált hatalmi pozícióját.

Különböző információkat közvetíteni azonban nemcsak leírt mondatokkal lehet. Ha megvizsgáljuk ugyanis az urartui uralkodó nevének leírását a szövegben, érdekes dolgot láthatunk; a leírt névalak ugyanis a következőképpen épül fel:

⁷ Salvini, Mirjo (ed.): *Corpus dei Testi Urartei*. Vol. 1. Roma, 2008. 97–99.

⁸ Wilhelm, Gernot: *Urtu als Region der Keilschriftkultur*. In: Haas, Volkert (Hrsg.): *Das Reich Urtu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Konstanz, 1986. 95–113.

| | | | |
|---|---|------------------|---|
| m | d | sar ₅ | BAD ₃ |
| férfideterminatívum, férfinevek elején | istendeterminatívum, istennevek elején | | akk. <i>dūru</i> , „fal” (átvitt értelemben: „erősség, erőd”) |
| Ištar | | | |

Az még evidenciának tűnik az ékírásos íráshasználatban, hogy az első helyen egy férfi- (illetve gyakran valamilyen csoportot, törzset kifejező) determinatívum áll, jelezve, hogy akiről szó van, az egy férfi – esetünkben Sarduri. Az ezt követő jel ugyanakkor egy istendeterminatívum, amelynek felbukkanása kissé furcsa, és ha csak Sarduri nevének fonetikus átírási lehetőségeit vennénk figyelembe, teljesen indokolatlan. (Hiszen utána a sar₅ jel, azaz a király neve kezdődik...) Valójában az istendeterminatívum nem Sarduri személyének szól, hanem a sar₅ jelnek: ez utóbbi ugyanis egyben Ištar istennő logografikus jele – amelynek az ilyen értelmű használatát az előtte álló determinatívum is megerősíti. A negyedik, utolsó jel, a BAD₃ pedig szintén egy ideogram: akkádul *dūru*, „fal”, átvitt értelemben „erősség, erőd”.

Mit keres az ókori kelet hitvilágának egyik legemblematisusabb szereplője, Ištar egy Sarduri nevét leíró jelsoron? Első lépésként az vihet közelebb bennünket a válaszhoz, ha megpróbáljuk együtt értelmezni a két logogrammat, pontosabban azok asszír nyelvű olvasatát: „Ištar az <én> erősség”. Az egyes szám első személyű alak ebben az esetben nem csak pusztán feltételezés: ha a BAD₅ logogrammot asszírul olvassuk ki a megfelelően ragozott formában (°-*dūrī*), az egybecseng az uralkodónk nevének második felével. De ennél még tovább is léphetünk, mert ez a jelenség Sarduri nevének egészére igaz. A Kr. e. 9. században az észak-szíriai, észak-mezopotámiai térségben (tehát ott, ahonnan a Sarduri szövegét megvalósító írrok feltehetően származhat!) Ištar istennő nevét már feltehetően **Issar* formában ejtették ki.⁹ Feliratunknak az urauti király bemutatására vonatkozó részének tehát volta-képp kétféle olvasati és értelmezési lehetősége van (és volt a kortársak számára):

1. Sarduri (azaz a konkrét név)
2. „**Issar dūrī* (azaz „Ištar az én erősségem”)

Az újdonsült urauti király neve tehát sajátos szójátékra ad lehetőséget egy asszír nyelvű és mintázatú legitimációs felirat esetében: neve az akkád nyelv újasszír dialektusában kimondva *mintha* egy Ištar-teofórikus uralkodónév lenne, az annak megfelelő járulékos jelentéstartalommal azok számára, akik az üzenet címzettjei.

De pusztán csak egyfajta legitimációerősítő információs mintázat mellett miért választja Sarduri (vagy az írnoke) ezt a módszert? Ištar alakja jól ismert a mezopotámiai mitológiából mint a szerelem istennője, egyfajta mezopotámiai „Aphrodité”; a mezopotámiai civilizáció már a saját korában is elterjedt, illetve az utókor által is szélesebb körben ismert alkotásában is nagy szerepet játszik. A Gilgameš-eposzban beleszeret a nagynevű uruki királyba annak hőstette (azaz Humbaba, a cédruserdő sárkányszerű őrének legyőzése) után. Gilgameš azonban visszautasítja, ami után a szerelem istennője hisztérikus tombolásba kezd, kikönyörgi a hős elpusztítására törő „égi bika” megteremtését – amelyet azonban Gilgameš és barátja, Enkidu szintén megölnek, elindítva ezzel az Enkidu halálához és Gilgameš örökélet-kereséséhez vezető folyamatot az eposz második részében.¹⁰

⁹ Lásd például: Lipinski, Edward: *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*. Vol. 2. Leuven, 1994. 53.

¹⁰ Komoróczy Géza – Rákos Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékírásos akkád versek*. Budapest, 1966. 119–124.

Egy másik történetnek pedig egyenesen ő a főszereplője: az „Ištar alvilágjárása” című mítoszban elhatározza, hogy behatol az alvilágba – ott azonban a halottak „élnek”, így neki is „le kell vetnie ékességét” (azaz a valószínű értelmezés szerint: meg kell halnia). Viszont ahogy a halottak sem szoktak általában visszatérni, úgy még egy istenség sem hagyhatja el csak úgy az alvilágot – ez pedig komoly dilemmát okoz az isteneknek, hiszen a szerelem istennőjének eltűnésével megszűnt a földön a termékenység, a reprodukció, a növények, állatok, emberek vonatkozásában egyaránt.¹¹

A különböző epikus alkotások mellett az is mutatja az istenség népszerűségét, hogy a szűken értelmezett Sumer és Akkád területén túl is megjelent a kultuszgyakorlatban szerte az ókori Keleten. Ahogy a különböző földrajzi régiók népessége kapcsolatba került a szűkebb értelemben vett mezopotámiai (azaz sumer-akkád) civilizációval és kultúrával, egyfajta *interpretatio Mesopotamica* alapján a saját hasonló karakterű istenségüket sorra Ištárral azonosították; így lett fontos szereplője a korabeli kultuszgyakorlatnak az észak-mezopotámiai területen az arbélai vagy éppen a ninivei Ištar. Északabbra, a hettita Anatóliában az egyébként hurri eredetű és például Šamuhában fontos kultuszhellyel bíró Šavoška lett azonos Ištárral.¹²

A különböző epikus alkotásokból, illetve feliratos szöveganyagból ugyanakkor az is kiderül, hogy Ištárnak, legalábbis az észak-mezopotámiai, szíriai és anatóliai hagyományban volt két másik, egymással némiképp összefüggő aspektusa is: egyrészt kapcsolódott a háború, a hadviselés jelenségéhez is, másrészt pedig ehhez kapcsolódóan markáns szerepet játszott például olyan uralkodókhöz kötődő hagyományban vagy reprezentációban, akik nem *megörökölték* a trónt, hanem maguk szerezték meg azt. Két, időben és térben (valamint műfajban) egymástól távol eső példával lehetne ezt szemléltetni: az agadei Šarru-kín legendájával, illetve a hettita uralkodó, III. Hattušili önéletrajzával.

Az agadei Šarru-kín legendája

Az agadei Šarru-kín a történeti hagyomány szerint az első „világbirodalom” megalapítója, az első uralkodó, akinek hatalma nem pusztán csak egy városra terjedt ki a Kr. e. 3. évezredben, hanem egy egész régióra, konkrétan egész Mezopotámiára. Šarru-kín (és az agadei dinasztia) hatalmának pontos nagysága, mértéke, befolyása persze történeti viták tárgya – számunkra most csak az a fontos, hogy alakja már az ókori Keleten is a tettersős, eredményes, ugyanakkor „alulról jövő”, egyfajta *self made*-uralkodó prototípusává, hivatkozási pontjává vált. Jól mutatja ezt a majd' kétezzer évvel később, végleges formájában az újasszír korból ismert „Šarru-kín-legendá”, amelynek fő mondanivalója az, hogyan vált egy alacsony sorból származó, árva és veszélyeztetett (ma úgy mondanánk: „halmozottan hátrányos helyzetű”) gyerek, fiatal egy korabeli világbirodalom urává.¹³

¹¹ Komoróczy Géza (szerk.): „Fénylő ölednek édes örömeiben...” *A sumer irodalom kistűkre*. Budapest, 1983. 173–189. A részletes elemzést Innin (Ištar) alakjára vonatkoztatva lásd például: Kirk, G. S.: *A mítosz*. Budapest, 1993. 104–114. A történetről legutóbb: Péter Anna Krisztina: *A beszédszituációk változásai az Inana leszállása az alvilágba című mítoszban*. In: Doma Petra – Takó Ferenc (szerk.): „Közel s távol” IX. Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásai, 2018. Budapest, 2019. 11–22.

¹² Wegner, Ilse: *Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien*. Neukirchen – Vluyn, 1981.

¹³ ÓKTCh 99.

III. Hattušili önéletrajza

A másik történet a hettita-kori Anatóliából származik. III. Hattušili hettita király volt – aki írt egy önéletrajzot. (Vagy legalábbis az egyes szám első személyben megfogalmazott történet elmondja az ő életútját.) Ebben a király számot vet életútjával; azzal, hogyan is lett ő egy „legkisebb királyfiból” egy akkori nagyhatalom első embere.¹⁴

A szituáció persze a maga történeti összefüggésében prózai. III. Hattušili a hettita uralkodó, II. Muršili kisebbik fia. Apja halála után az idősebb fiú, II. Muwatalli kerül a trónra, az ő idejében Hattušili karrierje is szépen ível felfelé: Hattuša kormányzója, az egész „Felső Ország” első embere lett, jelentős katonai egységek felett diszponált. Ez a karrier azonban megtört Muwatalli halálával és az ő fia (azaz Hattušili unokaöccse), III. Muršili trónra kerülésével, aki eltávolította a tisztségeiből hősünket. Hattušili ezt persze zokon veszi, és eltávolítja a trónról Muršilit – az „önéletrajz” tulajdonképpen nem más, mint egyfajta apológia a tekintetben, hogy miért látta ezt a lépést szükségesnek.

Bár kétségtelenül különböző hangsúlyokkal, de a két említett történetben vannak hasonlóságok: bizonytalan származás (Šarru-kín apja „ismeretlen”), alacsony társadalmi státusz (egy kertész nevelte fel), veszélyeztetett gyerekkor, alacsony élet- vagy karrierlehetőségek (Šarru-kín csecsemőként kitették a folyóra, úgy talált rá a kertész; Hattušilinek születése után nem jósoltak nagy jövőt, gyenge és csenevész fiúnak tartották, aki korán el fog halálozni). A mi szempontunkból viszont a legjelentősebb hasonlóság a két történet narratívájában az, hogy mindkét esetben az elbeszélő (azaz a király) Ištar támogatását fedezte fel a sikereiben: a legendájában Šarru-kín úgy beszélt Ištarról, mint „aki belém szeretett”, Hattušili pedig karrierjének állomásait, közte a trón megszerzését rendre „a šamuhai Šavoška” (azaz Ištar) támogatásának tulajdonította.

Ištar tehát kétségtelenül olyan istenségnek tűnik, aki különleges kapcsolatban áll sikeres hősökkel és uralkodókkal az ókori keleti hagyományban; legyenek azok epikus hősök (Gilgameš és Ištar), legendás uralkodók (az agadei Šarru-kín és Ištar) vagy történeti narratíva hősei (III. Hattušili és Ištar) – ez utóbbi szempontból talán az sem véletlen, hogy az agadei Šarru-kínhoz kapcsolódó legendás történeti narratíva a maga expresszív formájában épp az újasszír korból, a Szargonida-dinasztia korából származik, amelynek alapítója II. Šarru-kín (Kr. e. 721–705), aki maga is feltehetően puccsal szerezte meg a trónt.

Ez a kapcsolat vélhetően a mezopotámiai lélektudat egy sajátos aspektusához kapcsolódik. Az istenség nevének köznevesített változata ugyanis egyfajta sajátos lélektudat: akinek *ištaruja* van, annak hatása van a környezetére, alakítani, formálni tudja azt, sikereket ér el, hatalma van (vagy hatalmat szerez) emberek felett, befolyásolni tud eseményeket – és fordítva, akinek hatása van a környezetére (vagy éppen „sármja” van, és valószínűleg itt ér össze Ištar isten szerelmi és a hatalmi sikerekkel kapcsolatos aspektusa), annak *ištaruja* van.¹⁵

Nincsenek pontos és közvetlen információink I. Sarduri hatalomszerzéséről, sőt valójában arról sem, hogy Tušpán kívül meddig és mely területekre terjedt ki a hatalma. Apja, Lutipri neve más forrásból nem ismert; és bár az biztosnak mondható, hogy hurri névről van szó, és ezzel jól beágyazódik az urartui nyelvi, kulturális hagyományba, a név pontos jelentése, értelmezése, ezáltal a név viselőjének pontos titulusa, funkciója bizonytalan. A kortárs asszír információk, a III. Šulmánu-ašaredu térségbeli hadjáratairól szóló beszámolók, ahogy erről fentebb volt szó, korábban egy bizonyos Aramét említették „Urtu királyának” –

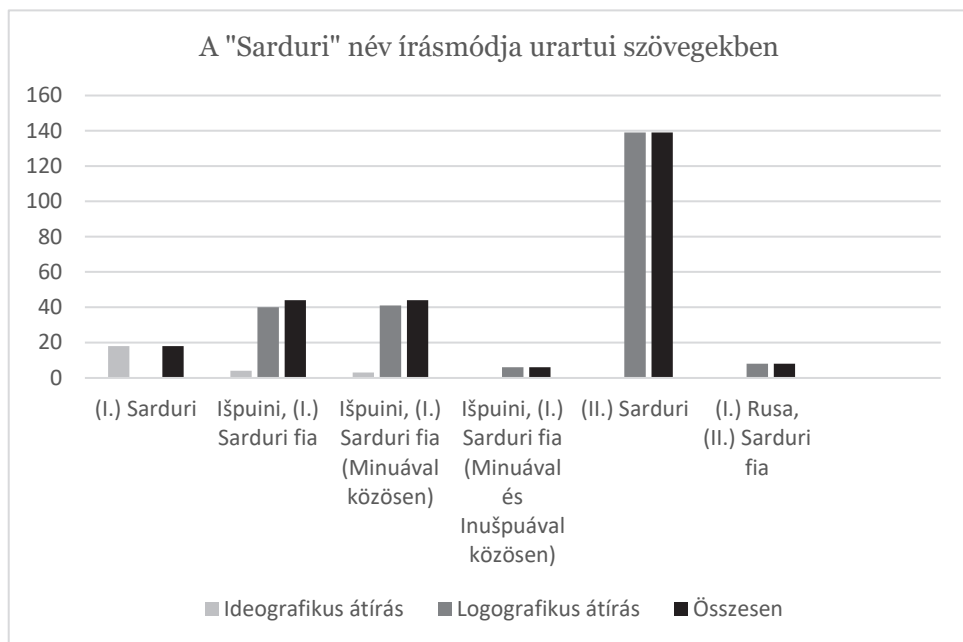
¹⁴ Otten, Heinrich (Hrsg.): *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung*. Wiesbaden, 1981.

¹⁵ Oppenheim, Leo: *Az ókori Mezopotámia*. Budapest, 1982. 249–259.

azonban hogy neki volt vagy lehetett-e bármi köze Lutiprihoz, teljesen bizonytalan.¹⁶ Nem tudjuk, hogy Sarduri uralma mennyire lehetett teljesen új hatalmi formáció, vagy mennyiben támaszkodott valamilyen (akár dinasztikus) előzményekre. Az azonban biztos, hogy Vankale akkori újdonsült főnöke (vagy éppen az írnoke) teljesen új legitimációs eszközt vet be: egyrészt az írásbeliséget, másrészt azon belül egy a korban ismert információs mintázatot. Harmadszor pedig Sarduri nevének ideografikus átírásával az újdonsült főnök történetét jól érthető, tágabb hatalomtörténeti és kulturális összefüggésbe helyezi.

Érdeemes egy pillantást vetni arra, hogy ezeket az eszközöket hogyan használták (vagy használták-e egyáltalán) Urartu történetének további részében. Maga az írásbeliség, úgy tűnik, végig uralkodói „monopólium” volt, és a királyok legitimációjának fontos eleme: a szikla- és sztéléfeliratok létrehozását az uralkodók kezdeményezik, az ő tetteiket, sikereiket beszélik el, az ő intencióikat közvetítik. Újdonság viszont, hogy a feliratok nyelve I. Sarduri utódjától, Išpuinitől kezdve az asszír helyett urartuira vált.

A „Sarduri” név ideografikus átírását illetően összességében és kronológiailag értelemszerűen azoknak a királyoknak a feliratai jöhetnek szóba, akik vagy maguk is ezt a nevet viselték, vagy az apjukat hívták így: I. Sardurin kívül Išpuini, Sarduri fia, II. Sarduri, és I. Rusa, II. Sarduri fia. Ezeknek az uralkodóknak a felirataiban a „Sarduri” név logografikus és ideografikus írásmódjának az arányai a következők:



A diagramon nem a feliratok számát vettük alapul, hanem azt, hogy azokon összesen hányszor kerül említésre a „Sarduri” név. Látszik, hogy egyedül I. Sarduri esetében van a név minden esetben ideografikusan leírva; ez „darabszámra” 18, de valójában a fentebb is említett egy, ráadásul egyébként is asszír nyelvű felirat összesen hat duplikátumáról van szó; azaz

¹⁶ A kérdéshez lásd Buhály Attila: *sal/mlutu: urartui ifjak?* In: Jenei, Teréz – Margitics, Ferenc (szerk.): Generációk és nézőpontok: a Pedagógusképző Kar 2010. évi Tudomány Napi Konferenciájának előadásai. Nyíregyháza, 2011. 233–251.

– ahogy láthattuk is – amikor I. Sarduri esetében leírják az uralkodó nevét, akkor azt *ideografikusan* írják le.

I. Sarduri utódai esetében azonban már változik a helyzet. Išpuini a csak a saját neve alatt állított felirataiban a 44 esetből összesen csak négyszer írta le ideografikusan apja nevét – ez a négy előfordulás is *egyetlen* feliraton szerepel. Különösen feltűnő az, hogy később, II. Sarduri (és az ő fia és utódja, I. Rusa) felirataiban *egyszer sem* írják ideografikusan a „Sarduri” nevet. A tendencia világos: az ideografikus írásmód és az ezzel kapcsolatos legitimációs „meta-üzenet” még fontos az állam történetének kezdeteinél, később, amikor ráadásul az írásbeliség nyelve is urartuivá válik, kevésbé. Talán az uralkodó dinasztia hatalmának konszolidációját jelzi ez a folyamat? Vagy változott valamelyest az üzenet célközönsége? (*Nota bene*: ki tud elolvasni egy asszír feliratot Kr. e. körülbelül 835-ben a kelet-anatóliai Van-tó partján?)

Végül egy záró *excursus*: Visszatérve I. Sarduri konkrét feliratára, feltűnhet még egy jelenség és az ezzel kapcsolatos újabb „meta-információ”. A BAD₃ („fal”) ideogram ugyanis nemcsak a király nevében tűnik fel: szerepel a szöveg utolsó sorában is, amikor a Sarduri által megvalósított produktumról esik szó: „...én emeltem ezeket a falakat.” Itt elsősorban nyilvánvalóan Tušpa vagy legalábbis a Sarduri által felépített létesítmények „faláról” van szó. Mivel azonban itt ugyanaz az ideogram szerepel, mint amit a király nevének leírásakor szerepeltettek annak „meta-információs” értelmezéséhez („Ištar az én erősségem”, azaz „fal-am”), a kifejezésben megbújik egy erre ráépülő értelmezés is: a „fal” ebben az esetben nem csupán az épületek falai, hanem az az erős kapocs is, ami az újdonsült királyt és Ištart összeköti – ami ezek szerint nem csupán az istenség pozitív hozzáállásából ered, hanem maga a király is sokat dolgozott rajta.

Nem tudhatjuk persze biztosan, hogy ez a „játék” a különböző ideogramok és szimbólumok használatával mennyire volt tudatos. Dan Sperber szerint ugyanakkor a gondolatok úgy terjednek embertől emberig, mint a fertőzések: ahol megjelennek, ott elsősorban valahol máshol megismert, onnan átvett fogalomkészletről vagy legalábbis annak bizonyos konkrét elemeiről van szó.¹⁷ Igaz ez az urartui államalapítás esetében is a Kr.e. 9. század végén, amikor több olyan kulturális és hatalomtechnikai elem is megjelenik Kelet-Anatóliában, ami korábban az Asszír Birodalomra volt jellemző: az írásbeliség használata, azon belül különböző uralmi kifejezések, titulusok legitimációs célzatú átvétele, illetve szimbólumok használata. Igaz ez az első név szerint ismert urartui király, I. Sarduri nevének egy meglehetősen sajátos írásos reprezentációjára is, ami azt mutatja, hogy a formálódó urartui állam metakommunikatív szinten is tudatosan kezdte használni a különböző mezopotámiai eredetű hatalmi-ideológiai, legitimációs elemeket.

ATTILA BUHÁLY

What does Sarduri have to do with Ištar? An Assyrian logogram as a means of legitimacy in Urartu

According to Dan Sperber, thoughts spread from person to person like infections: they appear primarily as sets of concepts that have been received from somewhere else, or at least their certain specific elements come from outside sources. This holds true for the establish-

¹⁷ Sperber, Dan: *A kultúra magyarázata*. Budapest, 2001.

ment of the state in Urartu at the end of the ninth century BC, when a number of cultural and technical elements of culture and power appeared in Eastern Anatolia, which were previously typical in the Assyrian Empire: the use of literacy, including taking over various expressions of domination, titles with purposes of legitimacy and the use of symbols. The starting point of the paper is a rather specific written representation of the name of the first known King of Urartu, Sarduri I: the name of the king resembles the Assyrian phrase "Ištar is my strength". The fact that the creator of (or who ordered) the first inscriptions in Urartu took advantage of the possibilities resulting from this acoustic similarity, at least in Assyrian texts, shows that the evolving Urartu State consciously started using the various power-ideology and legitimacy elements of Mesopotamian origin.



LÉNÁRT T. ANDRÁS

A spanyol változat

Fordítók és tolmácsok a Franco-diktatúrában

Az idegen nyelven született szövegek adott ország nyelvére történő fordítása a társadalmi kommunikáció és a kultúra számos területén bír alapvető jelentőséggel. A fordítók fő feladata a forrásszöveg értelmezése után annak lehető legpontosabb átültetése a célnyelvre, figyelembe véve a szakmájára vonatkozó fő iránymutatásokat.¹ A minőségi, professzionális munkavégzés egy fordító számára az elsődleges szempont, ugyanakkor az adott politikai környezet nagy mértékben befolyásolhatja az eredményt. Tanulmányunkban a Spanyolországban 1939 és 1975 között fennálló Franco-diktatúra kapcsán vizsgálunk meg néhány releváns szempontot, esetet, illetve külső és belső tényezőt, amelyek a nyelvi közvetítés folyamatára és eredményére hatással voltak. Elsősorban az irodalom és a filmművészet területén dolgozó fordítók munkáját meghatározó, befolyásoló és akadályozó példákat említünk, jelezve azok megfelelését a korabeli ideológiai irányelveknek, egy nemzetközi jelentőségű, Adolf Hitler és Francisco Franco között lezajlott találkozó kapcsán pedig a tolmácsolás is érdeklődésünk terébe kerül. A két kulturális terület (irodalom és film) azért érdemel kiemelkedő figyelmet, mert – szemben az egyéb jellegű szakfordítással – ezek szigorú felügyelet alatt tartása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a spanyol társadalmat ne ériék olyan szellemi és politikai hatások vagy ingerek, amelyek kikezdehetik az uralkodó eszme mindenhatóságát. A vizsgálat természetesen nem lehet minden részletre kiterjedő, mivel harminchat évről és hatalmas mennyiségű fordítói munkáról van szó, így mindössze arra törekszünk, hogy kiemeljük a meghatározó tényezőket és néhány jellegzetes példát.

A 12. és 13. században virágkorát élő Toledói Fordítóiskola révén Hispánia már korán beírta magát a fordítástörténetbe. Nem valódi iskola volt ez, hanem az összegyűjtött tudásanyag együttes, több nyelvre történő fordításával igyekeztek tagjai a széles körből megszerzett tudást továbbadni. Keresztény, iszlám és zsidó vallású fordítók együttműködése valósította meg a sokrétű munkát: míg az Ibériai-félsziget nagy részén e vallások konfliktusban álltak egymással az arab hódítás (*conquista*) és a keresztény visszahódítási folyamat (*reconquista*) következményeként, addig Toledóban a szellemi-kulturális tevékenység kíváncsi felülírták az alapvető ellentéteket. A döntően arab és héber nyelvű filozófiai, teológiai, politikai, orvosi, csillagászati és egyéb tudományokat felölelő szövegek latinra vagy ún. vulgáris latinra, elsősorban spanyolra fordítása kiegészült más, a szövegek kritikai értelmezését segítő munkával is, letéve ezzel a térség fordítási kultúrájának alapjait.²

¹ Egy releváns összefoglalás a professzionális fordító alapvető feladatairól: Dudits András: *A fordítói elemző olvasás elméleti és gyakorlati kérdései*. Alkalmazott nyelvtudomány, 7. évf. (2007) 1–2 sz. 151–165.

² Magyar nyelven lásd a témáról: Horváth Emőke: *A Toledói Fordítóiskola mint a 'Convivencia' egyik példája az Ibériai-félszigeten*. Gesta, 16. évf. (2017) 16–21.; Kéri Katalin: *Fordítóiskolák a közép-*

Spanyolországban a felsőoktatás és a művelődés szabadságát hirdető és a Karl Christian Friedrich Krause filozófiáján alapuló *Oktatás Szabad Intézete (Institución Libre de Enseñanza – ILE)* 1876-ban született meg Francisco Giner de los Ríos ösztönzésére, egyfajta reakcióként a 19. század második felében bevezetett, az oktatás sokszínűségét hátrányosan érintő reformokra.³ Az ILE oktatói, vendégelőadói és publikációinak szerzői között a korabeli Spanyolország és a fejlett világ több vezető értelmiségije is megtalálható volt, mindannyian a haladó pedagógiai és tudományos irányzatok képviselői. Számukra a gondolat, az oktatás, a kutatás és az ismeretterjesztés szabadsága mindennél fontosabb volt, ezt a nézetet népszerűsítették hallgatóik körében. A külföldi értelmiségiek gondolatai és művei részben rajtuk keresztül érkeztek meg Spanyolországba, a tagjai aktív fordítói munkát is végeztek, hogy a progresszív gondolatok spanyolul is elérhetőek legyenek a más nyelven nem értő honfitársaik számára – többek között Bertrand Russel, Charles Darwin, H. G. Wells, John Dewey, Lev Tolsztoj vagy Maria Montessori munkáinak többségével is nekik köszönhetően találkozhatott a spanyol közönség.

A 20. század első évtizedeiben nagy számban jelentek meg a nem fordításra szakosodott értelmiségiek, akik egy-egy ismertebb könyvkiadó megbízásából spanyolra ültették a szépirodalom és a szakirodalom jeles darabjait. Számos híres és népszerű spanyol író és költő (mint Vicente Blasco Ibáñez vagy Benito Pérez Galdós) fordításból egészítette ki a keresetét, e tevékenység során hasznosították külföldi útjaikból és nyelvtudásukból származó ismereteiket, elsősorban angol, német és francia munkákat fordítottak spanyolra, de ekkor már megtalálható az orosz és a lengyel is mint forrásnyelv. A '30-as évekre a hagyományos szépirodalom mellett szép számmal jelentek meg a fordított munkák között a történettudomány, szociológia, orvostudomány és egyéb természettudományi területek. Az intenzívebbé vált fordítási munka egyik oka, hogy az aktivizálódó, új utakat kereső értelmiség rájött, Spanyolországban kevés mű születik e témákban, így a műveket és a tudást „importálniuk” kell

kori Toledóban. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Nyitottság és elkötelezettség. Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára. Pécs, 2013. 13–23.; Sermann Eszter: *A toledói fordítóiskolától a számítógépes fordítástámogatásig: a fordításról való gondolkodás fejlődése Spanyolországban*. In: Csikós Zsuzsanna (szerk.): *A mi santeránk*. Tanulmányok Dornbach Mária 70. születésnapjára. Szeged, 2016. 197–207. A toledói fordítóiskola történetéhez és működéséhez kapcsolódóan számos fontos szakmunka született az elmúlt évtizedekben; néhány munka, a teljesség igénye nélkül: Arroyo Herrero, Luis: *La Primera escuela de traductores de Toledo*. Barcelona, 1958.; Gil, José S.: *La escuela de traductores de Toledo y los colaboradores judíos*. Toledo, 1985.; Burnett, Charles: *The institutional context of Arabic-Latin translations of the Middle Ages: a reassessment of the “School of Toledo”*. In: Weijers, Olga (ed.): *Vocabulary of Teaching and Research between Middle Ages and Renaissance: Proceedings of the Colloquium*, London, Warburg Institute, 11–12 March 1994. Turnhout, 1995. 214–235.; Sangrador Gil, José: *La Escuela de Traductores de Toledo durante la Edad Media*. In: Hernando de Larramendi Martínez, Miguel (coord.): *Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo*. Cuenca, 1997. 25–53.; Foz, Clara: *Bibliografía sobre la Escuela de Traductores*. Quaderns. Revista de traducció, núm. 4 (1999) 85–91.; Burnett, Charles: *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century*. *Science in Context*, vol. 14. (2001) no. 1/2. 249–288.; Vélez León, Paulo: *Sobre la noción, significado e importancia de la Escuela de Toledo*. *Disputatio. Philosophical Research Bulletin*, vol. 6. (2017) no. 7. 537–579.

³ Az ILE és kapcsolódó intézményei történetéről lásd: Rodríguez de Lecea, Teresa et. al. (eds.): *La Institución Libre de Enseñanza*. Madrid, 1985. Az ILE örökségét jelenleg a *Francisco Giner de los Ríos Alapítvány* kezeli.

külföldről, és elengedhetetlen, hogy lefordítsák őket a minden honfitársuk által ismert spanyol nyelvre.⁴

Fordítók a spanyol diktatúra irodalmi közegében

Az 1936 és 1939 között dúló spanyol polgárháború éveiben elsősorban propaganda-jellegű anyagokat adtak ki, a fordítók is ilyen munkákat kaptak: a demokratikusan megválasztott baloldali kormány ellen felkelő, szélsőjobboldali csapatok a fasiszta Olaszországból és a náci Németországból beszerzett, ideológiai szempontból „megfelelő” anyagokat használtak, míg a legitim köztársasági kormány angol és orosz nyelvű anyagok spanyolra fordítását tartotta indokoltnak – természetesen a saját pamfletek, felhívások és esszék mellett, amelyek mindkét oldalon nagy mennyiségben készültek. A '40-es évek első felében, amikor a rezsim fasizmus-szimpatíája vált a legfontosabb jellemzővé (de mégsem annyira, hogy fasizmusnak nevezhessük⁵), az olasz politikai művek és szépirodalom kedvelt fordítási alapanyaggá váltak, majd a későbbiekben is nagy számban jelentek meg olasz könyvek spanyol fordításai. A polgárháború következményeként felállt, 1975-ig hatalmon lévő Franco-diktatúra egy nacionalista, a kommunizmust és általában a baloldali ideológiát mélyen elítélő, önmagát nemzeti-katolikusként meghatározó rendszer volt, amely – ahogyan minden hasonló rezsim – az élet legtöbb területét a fő ideológia szolgálatába állította. Az egyeduralmat megvalósító Nemzeti Mozgalom és annak megkérdőjelezhetetlen vezetője, Francisco Franco tábornok a hadsereg, az egyház és a család „szentháromságát” tette meg a rendszer fő letéteményesének, az országban zajló folyamatoknak összhangban kellett állniuk ezek céljaival. A háború győztesei megszállták a kulturális és oktatási intézményeket, a fent említett ILE-t is, elkobozták vagy onukat, tagjait száműzésre kényszerítették, bűnösnek elítélték vagy elhallgattatták. Az egységes nemzeti öntudatra való nevelés egyik eszközének a diktatúra a *castellano*⁶ mint kizárólagosan használható spanyol nyelv hegemoniáját tartotta. A kism nemzetek nyelveinek nyilvános használatát betiltották, ideértve az oktatást, a hivatalos ügyintézkést és az írott nyelvet a sajtóban és az irodalomban is. A polgárháború után megjelent egyik újságcikkből egy katalán pap a következőt írta a *Solidaridad Nacional* című lapban, védelmébe véve az ilyen irányú rendelkezéseket: „Tilos megjelentetni minden olyan publikációt, könyvet, brosúrát, újságot, folyóiratot és napilapot, amely nem Spanyolország hivatalos nyelvén íródott, a faj és a hispán világ minden gyermekének nyelvén.”⁷ A '60-as évekig érvényben lévő törvénykezés értelmében az újszülötteknek adható keresztnevek közül is eltávolították a kism nemzetekre jellemzőket. Igyekeztek száműzni a spanyol nyelvből az idegen szavakat, és valamilyen kasztíliai megfelelővel helyettesíteni azokat.⁸ 1939 és 1945 között a katalán, baszk és gallego nyelvű színházak működése tiltott volt, a '40-es évek második felétől már enyhébbé vált az ellenőrzés. Arra azonban a '60-es évek nyitásra ösztönző periódusáig várni kellett, hogy a

⁴ Vega, Miguel Ángel: *De la Guerra Civil al pasado inmediato*. In: Lafarga, Francisco – Pegenaute, Luis (eds.): *Historia de la traducción en España*. Salamanca, 2004. 533–534.

⁵ Lénárt T. András: *A fasizmus változatai Spanyolországban*. Világtörténet, 9. (41.) évf. (2019) 4. sz. 585–598.

⁶ A *castellano*, azaz „kasztíliai” megjelöléssel szokás megkülönböztetni a domináns, világszerte spanyolként ismert nyelvet a többi, elsősorban az Ibériai-félszigeten beszélt nyelvtől (mint a katalán, baszk, gallego vagy más régiók saját nyelvváltozatai).

⁷ Idézi: Gómez, Luis: *Españolizar ya lo hizo Franco ... y fracasó*. El País, 2012. október 14. Elérhető: http://sociedad.elpais.com/sociedad/2012/10/14/vidayartes/1350243756_004204.html. (letöltés: 2020. jan. 8.)

⁸ Abella, Rafael: *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*. Madrid, 1996. 51.

kisnemzetek a saját identitásukat visszatükröző darabokat tűzhessenek műsorra,⁹ vagy jelentethessenek meg könyv- és sajtóterméket.

A kulturális területet érintő fordítói tevékenység a polgárháború után új helyzetben találta magát. A harcok előtti évtizedekben ezt a munkát végző értelmiségiek, többnyire irodalmárok és írók döntő része száműzetésbe vonult külföldre. Hazájukban csak azok maradtak, akik egyetértettek az új rezsimmel, vagy beletörődtek, hogy mostantól diktatúrában kell élniük. A fordítók szerepe és feladata többrétegűvé vált. Nem volt világos, hogy milyen keretekhez szükséges alkalmazkodniuk: a fordítástudományi írásokat csak más jellegű munkák részeként publikálták. Az első ilyen jellegű rövid tanulmány is csak 1965-re, a diktatúra „pukulásának” időszakára datálódik,¹⁰ az intézményes fordítóképzés pedig csak a rezsim végőráiban, 1972-ben indult útjára Barcelonában, amikor már elvárás lett, hogy professzionális fordítók végezzék a nyelvi közvetítést, megtartva a szakma más országokban már általánossá vált kereteit és szabályait. Ezek adják az alapjait a későbbi demokratikus Spanyolország fordítóképzéseinek is.¹¹

A *Biblioteca de Autores Cristianos (Keresztény Szerzők Könyvtára)* könyvsorozat a nemzetikatolikus rezsimet fenntartás nélkül támogató katolikus egyház saját kiadójának (Editorial Católica) projektjeként minden lehetséges támogatás megkapott, így Aquinói Szent Tamás, Szent Ágoston vagy Szent Jeromos szövegei új fordításban láttak napvilágot. Más, kisebb kiadók is megjelentek, amelyek külföldi vallási művek spanyol nyelvű kiadását emelték a tevékenységük középpontjába¹² – fontos kitérni a magyar Tóth Tihamér veszprémi püspök spanyolra fordított munkáira, amelyek a francóizmus valláserkölcsi nevelésének alapműveivé váltak.¹³ A fordítások kapcsán más magyar vonatkozás is megemlíthető, ezúttal a fordító személye miatt: Brachfeld Olivér pszichológiát és filológiát tanult Párizsban és Bécsben, majd az 1930-as évektől Spanyolországban élt, a Franco-rendszer alatt gyakran utazott új otthona és Latin-Amerika között. Ő volt az első és máig legjelentősebb spanyol és katalán fordítója többek között Zilahy Lajos, Márai Sándor és Karinthy Frigyes műveinek. Ugyanakkor, mivel a katalán–magyar kapcsolatok elkötelezett kutatója volt, a diktatúra pedig nem tűrte el a katalanizmus halvány megjelenését sem, nem volt nagy jövője Spanyolországban. Fordításait azonban máig a legjelentősebbek között tartják számon a magyar irodalom spanyol megjelenése terén.¹⁴

Bár a diktatúra szilárd alapokon állt, a kiadók gyakran tudtak szolgálni bizonyos „kiskapukkal”. A propagandisztikus-ideológiai jellegű munkák mellett a nagyobb és a kisebb könyvkiadók is kiadtak olyan világirodalmi műveket, amelyek nem tünnek károsnak a rezsim számára. A nemzeti kiadónak nyilvánított (és így is elnevezett) Editora Nacional például a politikai szövegek mellett Diderot, Galilei vagy Spinoza műveit is megjelentette, fordítónak pedig az idegen nyelvek területén jártas nyelvtanárokat és egyetemi oktatókat kértek fel. A művek többségét valószínűleg angoltól, olasztól, némettől és franciától fordították spanyolra, csak elvétve tudnak olyanról a fordítástörténettel foglalkozók, amikor cseh, magyar,

⁹ Kiss Tamás Zoltán: *Csend! Csend, ha mondom! Csend! A spanyol színház a Franco-korszakban (1936–1945)*. In: Lengyel György (szerk.): *Színház és diktatúra a 20. században*. Budapest, 2011. 111.

¹⁰ Ayala, Francisco: *Problemas de la traducción*. Madrid, 1965.

¹¹ Erről bővebben: Sermann Eszter: *Körkép a spanyol fordítástudományról*. Fordítástudomány, 7. évf. (2005) 2. sz. 80–89.

¹² Vega: *De la Guerra Civil al pasado inmediato*, 539–541.

¹³ Posztós Ildikó Piroska: *A spanyol Tóth Tihamér-jelenség*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 18. évf. (2006) 34. sz. 17–34.

¹⁴ Anderle Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged, 2006. 116–118.

szerb, japán, finn stb. nyelvtudással rendelkezett volna a fordító, aki az adott kultúrkör irodalmát ültette át spanyolra.¹⁵

A spanyol szerzők számára nehéz volt eligazodni a cenzúra útvesztőiben. Bár alkalmazkodniuk kellett az irányadó ideológiához, néhány író megfogalmazott társadalom- és rendszerkritikát: magyarul is olvashatók Camilo José Cela (*Pascual Duarte családja, Méhkas*) vagy Carmen Laforet (*A semmi*) regényei. A többség igyekezett élni az öncenzúra eszközével, nem nyújtott be olyan munkát publikálásra, amely elutasításra találhatott a cenzori hatóságnál. Ugyanakkor a hatalom biztonságosabbnak ítélte, ha a kortárs honi szerzők helyett a régebbi korok megfelelőinek tekintett íróit veszik elő újra, valamint elfogadott külföldi műveket fordítanak le spanyolra. Ezeket sokkal biztosabb ellenőrzés alatt tudták tartani. A francia klasszikusok, mint Jules Verne, Molière, Stendhal vagy Maupassant nem számítottak „veszélyes” szerzőknek. A fordítások során elsődleges szempont volt, hogy a nyelvi közvetítő egyben a cenzor szerepét is ellássa: mivel a francóista értelmiségnek csak kis része beszélt idegen nyelveken, a leendő fordító hatásköre volt kiválasztani, hogy mely tartalmakat tart fordításra érdemesnek, melyek azok, amelyek a spanyol olvasókhoz nem juttatnak el káros üzeneteket. Egyszeresmind tehát felelősséget is kellett vállalnia azért, amit le kíván fordítani. Természetesen a megjelenés előtt a cenzori hatósággal engedélyeztetni kellett, és ha nem ment át a szűrőn, akkor egyrészt feleslegesen dolgozott, másrészt megbízhatatlannak bizonyult.

A világirodalom kiemelkedő alakjainak műveit valamilyen formában igyekeztek Spanyolországban is kiadni, ha volt rá lehetőség, hogy az „átgondolt fordítás” során a problémás részek már ne kerüljenek be a megjelenő műbe.¹⁶ Émile Zola esete jó példaként szolgál erre. 1966-ban jelent meg spanyolul a *Mouret abbé vétke* (*La Faute de l'abbé Mouret*, 1875), amelynek középpontjában a vallás áll, de az eredeti szövegben hangsúlyosan jelenik meg a katolicizmusból való kiábrándulás, a szexualitás, a halál és utalások az öngyilkosságra is – olyan témák és motívumok, amelyek a Franco-rezsim számára elfogadhatatlanok voltak. Ugyanakkor a '60-as években már igyekeztek nem folyamodni egy kulturális-művészeti darab teljes betiltásához, hogy demokratikusabbnak mutakozzanak a külföldi kormányok (valamint a befektetők és a turisták) szemében. A megoldást a mű spanyolra ültetése során a fordító által alkalmazott (ön)cenzúra jelentette, amelyet a cenzori hatóság útmutatásai¹⁷ alapján kellett elvégeznie. George Orwell és H. G. Wells művei szintén komoly feladatot róttak a fordítóra annak érdekében, hogy a spanyol változataikban az elképzelt diktatúrák még csak elemeikben se emlékeztessék az olvasóközönséget Franco tábornok államára.¹⁸ Szintén komoly problémákat vetett fel a magyar származású Kestler Artur (későbbi nevén Arthur Koestler) angol nyelven írt *A láthatatlan írás* című munkájának fordítása, amelyben a szerző

¹⁵ Vega: *De la Guerra Civil al pasado inmediato*, 551.

¹⁶ Az „átgondolt fordítás” kifejezéssel gyakran találkozunk a francóista cenzori jelentésekben az irodalmi művek és filmek spanyolra fordítása kapcsán. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a fordítónak át kellett gondolnia, mely részek maradhatnak benne a műben anélkül, hogy ellentmondának a diktatúra alapelveinek, vagy fennakadnának a cenzúra szűrőin.

¹⁷ Archivo General de la Administración (a továbbiakban: AGA), 3439/67-as iratsomó. A változtatásokról ír és az eredeti francia nyelvű szöveggel összehasonlítja: Meseguer, Purificación: *Traducción y reescritura ideológica bajo el franquismo: La Faute de l'abbé Mouret de Émile Zola*. *Cédille*, revista de estudios franceses, no. 11. (2015) 389–412.

¹⁸ Az eseteket részletesen elemzi: Lázaro, Alberto: *La sátira de George Orwell ante la censura española*. In: Falcés Sierra, M. – Díaz Dueñas, M. – Pérez Fernández, J. M. (eds.): *Proceedings of the 25th International Conference of AEDEAN*. Granada, 2001. 1–15.; Lázaro, Alberto: *H. G. Wells en España: estudio de los expedientes de censura (1939–1978)*. Madrid, 2004.

a spanyol polgárháborúban haditudósítóként szerzett tapasztalatairól ad számot. Az eredeti műben Koestler részletesen ír a nacionalisták által elkövetett túlkapasokról, valamint Franco tábornokot nyíltan fasisztának és diktátornak nevezi. Ezeket a „hibákat” a fordítónak kellett kijavítania, hogy a spanyol kiadásban már ne szerepeljen olyan elem, amely vádként szolgálhat a fennálló rendszer ellen.¹⁹ Az eredetileg 1954-ben megjelent mű Spanyolországban 1974-ben, egy évvel Franco halála előtt került kiadásra, amikor a cenzúra már megengedte, hogy tárgyilagosabb munkákat is közöljenek a polgárháborúról, ugyanakkor még ügyelt arra, hogy ne értelmezhetővé nyílt támadásként.

Külföldi színpadi művek is feltűntek a spanyol színházakban a diktatúra idején, hasonló elbírálási folyamat után, mint amely alá az irodalmi művek estek. A lefordított és bemutatott színdarabokról úgy nyilatkoztak, hogy a spanyolra fordított mű is egyenértékű bármely, tehát akár eredetileg is spanyol nyelven született művel, mivel azok is a nemzeti irodalmi kánon részévé válnak, nehéz is lenne megkülönböztetni őket egymástól. Ez némileg ellentmondásban áll a rezsim nemzeti jellegével, ugyanakkor a cenzúra számára kétségtelenül egyszerűbb volt így. Ahogyan egy szerző megjegyzi: „Akár tetszik, akár nem, egy olyan kultúrában élünk, amelynek legfőbb jellemzője, hogy más kultúrák fordításán alapszik.”²⁰ Ez a megállapítás – amelyet a múltra és a jelenre is vonatkoztat az idézett irodalmár – természetesen túlzásnak minősíthető, a spanyol klasszikus és kortárs irodalom (legyen az szépirodalom vagy színmű) nagyjainak jó részéhez ekkor is hozzá lehetett férni, de a nálunk is működtetett 3T rendszerhez (Támogat, Tűr, Tilt) hasonló keretek között a fordítások voltak azok, amelyek nagyobb bizonyossággal kerültek a Támogatott vagy a Tűrt kategóriákba.

Ahogy már szóltunk róla, a kasztíliai spanyoltól eltérő félszigeti nyelvek (mint a katalán, a baszk vagy a gallego) tiltott nyelveknek számítottak, de ez nem jelenti azt, hogy el is tűntek volna a mindennapokból. Egyrészt titokban, illegálisan működő kulturális egyletekben, szamizdat kiadványokban fennmaradtak, bizonyos mértékben pedig a fordítások is folytatódtak, remélve, hogy egyszer ismét eljön a legalitás időszaka. Elsősorban a katalán nyelvet tudták így életben tartani, mert a többenél nagyobb létszámú és összetartóbbnak bizonyuló közösség egyik legfőbb célja volt, hogy a diktatúra évtizedeiben is – a körülményekhez képest – valamelyest aktív maradjon a katalán nyelvhasználat, természetesen a legnagyobb titokban tartva a hatóságok elől. Másrészt külföldön, az emigráns spanyol körökben tartott ki az otthon tiltott külföldi művek fordítása spanyolra és más félszigeti nyelvekre. A katalán szerzők és fordítók többsége más országba távozott, Mexikó és Franciaország váltak a legfőbb célországokká. Ők elsősorban a katalán nyelvű kultúra és a saját irodalom életben tartását tűzték ki célul, más nyelven született művek katalánra fordítása háttérbe szorult, de nem tűnt el teljesen. Gyakoribb volt, hogy a külföldön, elsősorban Mexikóban élő katalán fordítók és értelmiségiek katalán műveket ültessenek át spanyolra, így szélesebb közönséghez is elérhettek, valamint részben ez a tevékenység jelentette számukra a megélhetési forrást, miután maguk mögött kellett hagyniuk a hazájukat. Katalánra fordítani az emigrációban nem volt hasznos vállalkozás, mivel Katalóniába nem tudták eljuttatni a műveket, külföldön pedig csak elvétve (főleg Mexikóban és Argentínában) sikerült létrehozniuk olyan katalán kulturális központokat és egyleteket, ahol a munkájukat valóban értékelni is tudták.²¹

¹⁹ Meseguer, Purificación: La traducción como arma propagandística: censura de Orwell, Abellio y Koestler en la España franquista. *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris*, no. 20. (2015) 118–119.

²⁰ Merino Álvarez, Raquel: *Censura, traducción e integración en el teatro de la época franquista*. *Hispanic Research Journal. Iberian and Latin American Studies*, vol. 17. (2016) no. 4. 303–304.

²¹ Franquesa Gòdia, Montserrat: *Traducciones al catalán y el exilio franquista*. *Cadernos de Tradução Florianópolis*, vol. 38. (2018) no. 1. 36–46.

Spanyolországon belül 1966-ban érkezett el a fontosabb változás: egy új törvény eltörölte az előzetes cenzúrárt, a kiadóknak az önkéntes cenzúrával kellett élniük (kiegészítve a szerzőket és fordítókat továbbra is érintő öncenzúrával) annak érdekében, hogy a tevékenységüket a továbbiakban is folytathassák. Ha olyan művet publikáltak, amely károsnak bizonyult a közvélemény vagy a rezsim véleményformálói szerint, az súlyos pénzbüntetést, a mű betiltását vagy akár a kiadó bezárását vonhatta maga után. A kiadók az önkéntes cenzúra során biztosra kívántak menni: olyan részeket is kivágtak vagy átírtak a szerzővel vagy az eredetileg idegen nyelven írott mű fordítójával, amely akár csak enyhe kételyt ébresztett bennük.²² A cenzori hatóság ezzel a lépésével, bár a kötelező előzetes cenzúra hatályon kívül helyezésével látszólag enyhített a szigoron, valójában a felelősséget áthárította a kiadóra, amely megosztotta azt a szerzővel vagy a fordítóval.

A külföldi filmek „spanyolosítása”

A diktatúrák – függetlenül a köztük fennálló alapvető ideológiai különbségektől – teljes vagy részleges ellenőrzés alatt próbálják tartani a kultúrát. Az irodalom mellett a filmművészet szolgál az egyik leginkább látványos területként, ahol egy autoriter rezsim igyekszik totális kontrollt gyakorolni a művészi megnyilatkozás felett, valamint egyes demokráciák is erős fegyelmet tartanak a filmkészítők között.²³

Összhangban a rezsim egységes nyelvhasználatra való törekvésével, a *castellano* nyelv hegemoniáját a külföldi filmek spanyolországi bemutatása során is érvényesíteni kellett. 1941-ben lépett életbe a kötelező szinkronról szóló törvény.²⁴ A külföldi, más nyelven forgatott filmeket spanyolosították: csak olyan film kerülhetett bemutatásra, amely kasztíliai nyelven szól a közönségéhez. Indokolt ez esetben a „spanyolosítás” kifejezést használni a „spanyolra fordítás” helyett, ugyanis nem pusztán arról volt szó, hogy az idegen nyelvű dialógust a film fordítója spanyol nyelvre ültette át. Ennél sokrétűbb feladata volt: figyelembe véve az általa ismert társadalmi és belpolitikai viszonyokat, ügyelnie kellett arra is, hogy a spanyol nyelvű változatba ne kerüljön olyan elem, amely sértheti a nemzetikatolikus rezsim ideológiai és vallási alapjait. A kisnemzetek nyelvei, bár csak minimális mértékben, de felbukkantak a fősodorbeli filmekben. A két változatban, spanyol és katalán hanggal is felvett *A Júdás* (*El Judas*, Ignacio F. Iquino, 1952) utóbbi változatát azonban azonnal betiltották, mert még egy vallási témájú, az erkölcsöt és az erényeket hirdető film számára sem volt megengedhető, hogy döntően ne kasztíliai nyelven szóljon a közönséghez.²⁵ Ugyanakkor a szinkron egy másik, társadalmi célzatú szerepet is betöltött. A spanyol nyelven beszélő filmek vetítése volt ugyanis az egyetlen módja annak, hogy a jelentős létszámú írástudatlan tömegekhez eljusson a mozgókép élménye, kiküszöbölve ezzel a spanyol felirat okozta nehézségeket.

A kötelezően spanyol nyelven megszólaló filmeknek volt egy velejárója, amely nagymértékben károsította az ország filmgyártását. Erre már 1949-ben egy Franco-rendszerhez hű

²² Abellán, Manuel: *Censura y autocensura en la producción literaria española*. Nuevo Hispanismo, vol. 1. (1982) 173.

²³ Erről lásd komparatív megközelítéssel: Lénárt T. András: *Hatalom és film. Bevezetés a diktatórikus és demokratikus filmpolitikák történetébe*. Aetas, 29. évf. (2014) 2. sz. 87–104.

²⁴ A rendeletet, érdekes és megmagyarázhatatlan módon, soha nem publikálták a spanyol Állami Közlönyben, de utasításait minden stúdió kötelező törvényerejű rendeletként kezelte. Mindenki tudott róla és igyekezett betartani, a későbbi törvényekben hivatkoztak is rá. Lásd: Castro de Paz, José Luis: *Un cinema herido. Los turbios años cuarenta en el cine español (1939–1950)*. Barcelona, 2002. 29.

²⁵ Gubern, Román – Font, Doménech: *Un cine para el cadalso*. Barcelona, 1975. 71–72.

filmtörténész is figyelemztetett, aki szerint „hatalmas hibát követtek el a külföldi filmek szinkronizálásával, ezzel ugyanis nyomorba döntötték a nemzeti filmgyártást, nagyjából minden lehetőséget megvonva tőle, hogy sikeres legyen saját hazájában”.²⁶ Megfosztották a spanyol nemzeti filmpart attól az egyetlen előnytől, amivel felülkerekedhetett volna a külföldi filmdömpingen: anyanyelvén szólt a néphez. A spanyol szinkronnal ellátott idegen nyelvű produciók így hasonló vonzerővel bírtak, mint az otthoniak, sőt, ahogyan az szinte minden országban megesik, felül is kerekedtek rajtuk. A *Primer Plano* filmművészeti folyóirat hasábjain folyamatosan vitáztak egymással a filmkritikusok és a filmművészek a szinkron hatásáról, gyakori volt a rendelettel szembeni állásfoglalás is.²⁷ Nem a filmgyártásban érdekelt vagy ahhoz értő szakemberek hozták ezt a döntést, hanem a minden körülmények között nyelvi azonosságot erőltető vezetői kar; a kötelező szinkronról szóló törvényt 1947-ben vissza is vonták, miután felismerték negatív hatásait, de alkalmazása a gyakorlatban megmaradt.²⁸ A szinkron ellenzői köré filmrendezők és értelmiségiek csoportosultak, velük a döntéshozók vitatkoztak. A későbbi filmművészeti főigazgató, José María García Escudero teljesen elfogadhatatlannak tartotta a szinkront, egyenesen művészeti merényletnek gondolta, Balázs Béla magyar filmesztéta megállapítását is idézte: „lehetséges például angolul beszélni és közben olaszul gesztikulálni?”²⁹ Ám ő is elfogadta, hogy a nézők és a terjesztők már annyira hozzászoktak a spanyol nyelven hallgatott filmekhez, hogy elutasítanák az eredeti nyelvű, feliratos műveket. 1943 ősze és 1944 tavasza között húsznál is több írás jelent meg ebben a témában, majd 1944 márciusában egy név nélkül közölt cikk lezárta a vitát azzal, hogy a szinkronról döntés született, az érvénybe lépett, így mostantól a legfontosabb feladat, hogy a nemzet érdekében mindenki támogassa annak gyakorlatba való átültetését.³⁰

A kötelező szinkron azonban egy a társadalom feletti ellenőrzés szempontjából is jelentős eszköz volt: az egységes nyelvhasználatra való törekvés mellett a szinkron hatékony cenzori eszköznek is bizonyult, mivel a spanyol szinkronban – a filmet fordító személy együttműködésével – önkényesen megváltoztathatták az eredeti szöveg dialógusait. Egy amerikai film spanyolra fordításához és szinkronizálásához kapcsolódik a francói filmcenzúra legnagyobb, nemzetközi visszhangot kiváltó botránya is, amelyet a pap-cenzorok döntése okozott. Mivel a rezsimmel összefonódó katolikus egyház nem kívánta tétlenül nézni, hogy a filmvászonon házasságtörésre utaló jelek mutatkozzanak, a *Mogambo* (*Mogambo*, John Ford, 1953) című film kapcsán a Grace Kelly és Donald Sinden alkotta házaspárt a spanyol változatban, többszöri intézkedés során, testvérpárrá változtatták,³¹ így már kevésbé volt botrányos, hogy a feleség és a vadászt alakító Clark Gable karaktere vonzódott egymáshoz. Az azonban nem keltette fel az erkölcsi ítések figyelmét, hogy ebben az új változatban számos jelenet erőteljesen a Kelly és Sinden által alakított szereplők (eredetileg házaspár, most testvérpár) között fennálló intim viszony meglétére utalt. A külföldi sajtó azonnal, a spanyol újságok csak a '70-es évektől kezdődően reagáltak az esetre, és a teljes spanyol cenzúrárt jellemző visszatérő

²⁶ Cabero, Juan Antonio: *Historia de la Cinematografía Española (1896–1948)*. Madrid, 1949. 662.

²⁷ Például az alábbi, szerző megjelölése nélkül közölt vezércikkben: *Contra el doblaje de las películas*. *Primer Plano*, no. 154. 1943. október 26.

²⁸ Monterde, José Enrique: *El cine de la autarquía*. In: Gubern, Román et. al. (eds.): *Historia del cine español*. Madrid, 2009. 191–192.

²⁹ García Escudero, José María: *Cine español*. Madrid, 1962. 97–98.

³⁰ *Síntesis de una polémica*. *Primer Plano*, no. 178. 1944. március 12.

³¹ AGA, Cultura, 36/03489. doboz, 12723-as köteg és 36/03500. doboz, 13015-ös köteg.

megállapítással vált, nemcsak filmtörténeti közegben, hogy a spanyol katolikus egyház számára elfogadhatóbb a vérfertőzés, mint a házasságtörés.³²

A spanyol levéltárakban megtalálható jelentések tartalma alapján a filmek spanyol fordítói világos utasításokat kaptak arra nézve, hogy az eredeti dialógust hogyan módosítsák, a fordítás során mely tartalomnak kell eltűnnie, és melynek kell hangsúlyozódnia. A bemutatott filmek esetében a vallásra és az egyházra, a családra, a szegénységre, mindenféle politikai meggyőződésre, mindenekelőtt a kommunizmusra utaló jelenetek és párbeszédtek kerültek a cenzúra célkeresztjébe. Számos érdekes, helyenként nevetséges vagy irreális döntéssel találkozhatunk, ezek mindegyikét a fordítóknak kellett végrehajtaniuk, vagyis a cenzori testület útmutatásait kellett kombinálniuk a fordítási tevékenységgel. A számos példa közül álljon itt két jellegzetes eset:

– Az olasz–brit koprodukcióban készült *Rómeó és Júlia* (*Romeo and Juliet*, Renato Castellani, 1954) esetében az egyik cenzor utasítása szerint a vágások és a szinkron segítségével „minden áron meg kell akadályozni, hogy Júlia öngyilkos legyen.”³³

– A *Casablanca* (*Casablanca*, Kertész Mihály, 1942) képsoraiból teljes dialógusokat és párbeszédrészeket kellett újraírni, mert a szereplők valamelyike utalást tett arra, hogy korábban harcolt a spanyol polgárháborúban. Az alábbi, a film angol és spanyol nyelvű változatából kiragadott példa jól érzékelteti, milyen feladatnak kellett megfelelni a „spanyolosítás” során a Franco-rendszerben:

Eredeti szöveg: „Ön fegyvereket szállított Etiópiába és harcolt a fasiszták ellen Spanyolországban. Hát nem érdekes, hogy Ön mindig az elnyomottak mellett áll?”

Spanyol szinkron: „Ön fegyvereket szállított Etiópiába és harcolt az ausztriai Anschluss ellen. Hát nem furcsa, hogy Ön mindig az igaz ügyet védelmezi?”³⁴

Epilógus: a diktátor(ok) tolmácsa

A Franco-rezsim idején Spanyolországban, illetve a spanyol érdekeket képviselve külföldön dolgozó tolmácsok feladata kevésbé kívánta meg az ideológiailag befolyásolt teljesítményt, munkájukat valóban tudásuk szerint kellett végezniük. Ugyanakkor a diktatúra első évtizedeiből, elsősorban annak születésekor kiemelendő egy fontos pillanat: 1940. október 23-án a franciaországi Hendaye vasútállomásán találkozott egymással Francisco Franco és Adolf Hitler. A megbeszélés egyik fő oka annak megtárgyalása volt, hogy Spanyolország belép-e a második világháborúba a tengelyhatalmak oldalán, vagy megtartja semleges (később „nem hadviselő fél”-re változtatott) státusát. Németország a spanyol polgárháború során segített a felkelő nacionalista csapatoknak, haderőt, fegyvereket és propagandaanyagokat bocsátottak rendelkezésükre a legitim köztársasági kormány elleni harcban,³⁵ ezért Hitler elvárta, hogy viszonzásul a spanyolok is támogassák őket a világháborúban. Spanyolország azonban romokban hevert az éppen véget ért polgárháború pusztítása nyomán, így nem tűnt valószínűnek, hogy értékes segítséget tudnának nyújtani. A franciaországi találkozáson azonban a

³² Például: Savater, Fernando: *Ética y ciudadanía*. Montesinos, 2002. 188.

³³ AGA, Cultura, 36/03535. doboz, 13868-as köteg.

³⁴ Más országokban is éltek a manipuláció ilyen típusú eszközével; a *Casablanca* eredeti angol nyelvű és magyarra szinkronizált változata közötti különbségről lásd: Hahner Péter: *Rick háborúba megy – A Casablanca és a politika*. Filmvilág, 55. évf. (2012) 9. sz. 10–11.

³⁵ A német beavatkozás legismertebb epizódja: a Hitler által Franco megsegítésére küldött Kondorlégio repülőgépei – olasz közreműködéssel – 1937. április 26-án bombákkal szinte földig rombolták a baszk Guernica települést, a becslések szerint 150–300 ember halálát okozva.

Führer tett még egy kísérletet a Caudillo meggyőzésére, ebben pedig fontos szerep jutott a tolmácsoknak. A nap eseményeit részletekbe menően rekonstruáló számos tanulmány és kutatás alapján képet tudunk alkotni a nyelvi közvetítők szerepéről.³⁶

A találkozón Adolf Hitler és külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop, Francisco Franco és külügyminisztere, Ramón Serrano Suñer, valamint a két tolmács vettek részt. A politikusok nem beszéltek egymás nyelvét (a két külügyminiszter tudott franciául, de Hitler és Franco nem), kizárólag a tolmácsok segítségével tudtak kommunikálni egymással. Mindkét vezető saját tolmáccsal érkezett a találkozóra, akik a másik fél nyelvéről az anyanyelvükre fordították az elhangzottakat. Franco tolmácsa egy spanyol nemes volt, Luis Álvarez de Estrada y Luque, karrierdiplomata, a tolmácsolásban kevésbé gyakorlott, de magas szintű német nyelvtudással rendelkezett. Pontos jegyzeteket készített, utólag ki is egészítette azokat további megfigyelésekkel, így ma a két vezető találkozásjáról tőle maradt fenn az egyik legfontosabb beszámoló az utókor számára, amelyet a történészek felhasználhatnak.³⁷ Hitler tolmácsa sem volt igazi szakember, az utolsó pillanatban ugrott be egy állandó tolmács helyére, és – a beszámolók szerint – inkább összefoglalta a hallottakat Hitler számára, sok részletet kihagyva és leegyszerűsítve. A pontos nevét sem ismerjük, csak a vezetéknevét: Gross. Szintén jelen volt a Német Külügyminisztérium vezető tolmácsa, Hitler állandó nyelvi segítője, Paul Otto Schmidt; mivel ő nem beszélt spanyolul, így a háttérben maradt megfigyelőként.

A közel kilenc órán át tartó megbeszélés nem hozta meg a németek által várt eredményt. Hitler már korábban is rossz véleménnyel volt Francóról, és ez az álláspontja most csak megerősödött: fennmaradtak Hitler megjegyzései, amelyeket később Mussolini vejének, Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek tett a spanyol vezetőről (pl. „Inkább húztnám ki a fogaimat, mint hogy még egyszer találkozzak Francóval.”). A tolmácsolás révén a Führer számára úgy tűnt, hogy a spanyol vezér mindenre csak felszínes, semmitmondó válaszokat ad. A német Gross a spanyolul elhangzott mondatokat leegyszerűsítve fordította le, így a spanyol tábornok szándékai hatástalanok maradtak: hosszas magyarázatokkal, a spanyolokra jellemző körmondatokkal kívánta Hitler tudára hozni, hogy bár a háborúba most nem tudnak belépni, de szükség esetén valamilyen módon mégis igyekeznek majd segíteni német szövetségeseiknek.³⁸ Természetesen nem a tolmácson múlt az, hogy a két ország között nem született szorosabb együttműködés (Franco több okból sem kívánt belépni a második világháborúba, az ország legyengült állapota csak egy volt ezek közül, ugyanakkor kötöttek egy acélkereskedelemre vonatkozó egyezményt), a tárgyalások mindenképpen rosszul végződtek volna, de a két vezető közötti romló viszonyhoz, főleg Hitler Franco iránt táplált növekvő ellenszenvéhez még sokat tett hozzá a hanyag tolmácmunka.

A nyelvi közvetítést végző szakemberek feladatát nagy mértékben befolyásolta a múltban az a tény, hogy milyen politikai környezetben, demokráciában vagy diktatúrában kellett helyt

³⁶ Az összefoglalás az alábbi művekben leírtak alapján készült: Preston, Paul: *Franco and Hitler: the myth of Hendaye 1940*. Contemporary European History, vol. 1. (1992) no. 1. 1–16.; Preston, Paul: *Franco, Caudillo de España*. Barcelona, 1998. 481–494.; Wingeate Pike, David: *Franco and the Axis Stigma*. New York, 2008. 43–49.

³⁷ A feljegyzést a madridi Archivo Histórico Nacional őrzi, de a levéltárban jelenleg nem hozzáférhető a kutatók számára. Az 1990-es években több történész is olvasta, többek között Paul Preston brit hispanista is, aki az előző lábjegyzetben feltüntetett műveihez is felhasználta.

³⁸ Ez később meg is történt: 1941 és 1943 között az ún. Kék Hadosztály kötelekében közel 50 ezer spanyol katona nyújtott segítséget a náci hadseregnek a Szovjetunió elleni hadjáratban. Spanyolország meg kívánta őrizni a nem hadviselő fél státuszát, ezért a spanyol fegyveresek hivatalosan önkéntesként vettek részt a harcokban.

állniuk. A munkájukat megnehezítette, ha az ideológiai elvárásoknak is meg kellett felelniük, nem csak a szakma által támasztott követelményeknek, ugyanakkor az így végzett tevékenységük – esetünkben az „átgondolt fordítás” vagy a „spanyolosítás” – eredményei a kultúrtörténet mellett fontos és érdekes adalékokat adnak a történelemtudomány és a fordítástörténet számára is.

ANDRÁS LÉNÁRT

*The Spanish version – Translators and interpreters
in the Franco dictatorship*

The Spanish dictatorship (1939–1975), established after the Spanish Civil War (1936–1939), laid special emphasis on the total control over its own society. For General Francisco Franco one of the basic requirements of his regimes' survival was to keep a close eye on the national culture and the Spaniards' free time and everyday life. All layers of the society relied upon the close ties with the dictatorship, interwoven through professional (like the state-controlled trade unions) and civil groups. Translators and interpreters also had a quite special role in this specific historical situation. Those translators who proved to be worthy of the regime's trust (being loyal or not openly anti-Francoist) had the task to become the mediators between foreign ideas and Spanish society, paying special attention to the requirements that these ideas or messages should not be "harmful" to the regime's ideology. In fact, instead of a proper translation, the aim was to create a "Spanish version" of the original works. In this paper we highlight some examples from the fields of translation (especially of literature and cinema) and interpretation of the Francoist dictatorship in order to display some lesser known aspects of the Spanish regime.



FÓRIS ÁGOTA – FALUDI ANDREA

A terminológia mint a fordítóknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment

*Történeti szempontok**

Bevezetés

Információtörténet, fordítás, terminológia viszonya

A tanulmány célja a terminológia mint a fordítóknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment történeti szempontú bemutatása.

Az információtörténet halmazába részhalmozaként számos részterületet lehet besorolni, pl. a könyvtártudományt, a fordítást, a terminológiai, szabványosítási és műszaki dokumentációs szakterületeket. E szakterületek feladatuknak tekintik „a nyilvános információforgalomba bekerülő tartalmak osztályozását, szűrését, visszakereshetőségük biztosítását és »fogyasztásra« való előkészítését”.¹ Z. Karvalics a fordítókat olyan *információs specialistának* tekinti, „akiknek a munkamegosztás részeként sajátlagosan az információs erőforrások biztosítása lett a feladatuk”.² Az információs specialisták közé sorolhatjuk a terminológusokat is, akik a fordítók számára speciális információs szolgáltatást nyújtanak: a terminusok összegyűjtését, osztályozását és adatbázisokba történő elhelyezését.

A fordítástörténet igen gyorsan növekvő szakterület, újabban több, a fordítástörténetet témájául választó (nemzetközi) folyóirat indult el. A magyarországi fordítás történetével is több mű foglalkozik,³ a *Fordítástudomány* című folyóiratban jelentek meg ilyen témájú

* A tanulmány megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara „Fordítás és terminológia kapcsolata: a terminológia szerepe az interkulturális transzfer folyamatában” című kutatási pályázata támogatta.

¹ Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest, 2004. https://www.tan-konyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_01_Bevezetes_az_informaciortortenelembe/cho1.html (letöltés: 2019. október 11.)

² Z. Karvalics: *Bevezetés az információtörténelembe*, id. mű.

³ Pl. a fordításoktatás történetével: Klaudy Kinga (szerk.): *Fordítás és tolmácsolás az ezredfordulón. 30 éves az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központja. Jubileumi évkönyv*. Budapest, 2003.; Klaudy Kinga (szerk.): *A magyarországi fordító- és tolmácsképzés 25 éve. Jubileumi évkönyv 1973–1998*. Budapest, 1999.; Klaudy Kinga: *A Fordítástudományi Doktori Program tíz éve*. In: Klaudy Kinga (szerk.): *Fordítás és tolmácsolás a harmadik évezred elején: 40 éves az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszéke*. Budapest, 2013. 19–31.; Klaudy Kinga: *Magyar fordítástudomány a XIX. században. (Brassai Sámuel nézetei a fordításról)*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, 1991. 387–394.

írások,⁴ továbbá számos tanulmány jelent meg a bibliafordításokról, pl. a *Magyar Terminológia* című folyóirat a 2011/1. számát a bibliafordítás témájának szentelte.⁵

A fordításról több mint 2000 éve gondolkodunk, de a tudományos vizsgálat „a XX. század második feléig nem jutott eszébe senkinek”.⁶ Klaudy Kinga úgy látja, hogy a nyelvtudomány megjelenése a fordításkutatásban alapjaiban változtatta meg a fordítás korábbi megközelítéseit: „A XX. második felében a nyelvtudomány is megjelent a fordítói tevékenységnek és e tevékenység eredményének, a fordításoknak a vizsgálatában, [...] forradalmasította a fordításról való gondolkodást, és véleményünk szerint csak ettől kezdve beszélhetünk fordítástudományról, fordításelméletről.”⁷

A fordítástudomány kezdetben szorosan összefonódott a kontrasztív nyelvészettel, sokan azonosították is e két nyelvészeti ágat egymással.⁸ Ezt követően a kontrasztív szövegnyelvészet térhódítása volt jellemző a fordítástudományban, a technikai fejlődésnek is köszönhetően (megjelentek a számítógépes korpuszok, amelyek támogatásával már nagy mennyiségű szöveganyagot lehetett vizsgálni). Az 1980-as évek végén a szövegközpontú kutatásokban kételkedő fordításkutatók is megjelentek. Pl. Newmark szerint a fordítás egysége nem feltétlenül a szöveg. „A fordítók mindennapi gyakorlata azt bizonyítja, hogy a fordító mindig igyekszik a legkisebb fordítási egységet kiválasztani, és csak akkor folyamodik az egész szöveghez, ha munkájában megakad, vagy amikor utólag ellenőrzi a fordítást.”⁹

A fordítástudomány a nyelven kívüli tényezőkkel is foglalkozik (szereplők: feladó, befogadó, kontextus: földrajzi, történelmi, kulturális, politikai, vallási stb.), és a 20. század végére a kutatások inkább ebbe az irányba fordultak, ami az 1980-as évek végén a fordítástudomány úgynevezett kulturális fordulátát jelentette.

Mary Snell-Hornby szerint nehéz ma még megítélni, melyik fordulat volt – a kulturálison kívül – a legjelentősebb a múlt század végén: az elektronikus, a szociológiai, a műszaki/ipari,

⁴ Pl. Hell György: *A tolmácsolás és a fordítás történetének kezdetei*. Fordítástudomány, 9. évf. (2007) 2. sz. 85–89.; Hell György: *Néhány szó a fordítás történetéhez*. Fordítástudomány, 9. évf. (2007) 1. sz. 5–13.; Hell György: *Írásbeliség és fordítás; a Biblia első fordítása*. Fordítástudomány, 11. évf. (2009) 1. sz. 101–109.; Hell György: *Fordítói készségek a reneszánszban*. Fordítástudomány, 12. évf. (2010) 1. sz. 31–38.; Hell György: *Fordításfajták Cicerótól Leonardo Bruniig*. Fordítástudomány, 13. évf. (2011) 2. sz. 88–95.; Hell György: *Fordítástörténet és fordítástan*. Fordítástudomány, 19. évf. (2017) 2. sz. 83–96.; Mány Dániel: *Jean-Paul Vinay és Jean Darbelnet öröksége*. Fordítástudomány, 20. évf. (2018) 1. sz. 47–55.

⁵ Krašovec, Jože: *Vocabulary, style and tradition in Bible translation*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 6–18.; Ross, Kristiina: *Historical aspects of Estonian Bible translation and the formation of biblical terminology from the Middle Ages up to the 18th century*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 19–27.; Keresztes László: *A körülírás és grammatikalizáció a vogul és osztják bibliafordításokban*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 28–35.; Fabiny Tibor: *William Tyndale bibliafordításainak (1525, 1526, 1530, 1534) terminológiai kérdései*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 36–59.; Pődör Dóra: *A Biblia ír nyelven: korai terminusalkotás, késői elterjedés*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 60–71.; Pecsuk Ottó: *Az 1990-es protestáns új fordítású Biblia revíziójának elméleti és gyakorlati kérdései*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 72–81.; Csoma Zsigmond: *A mindennapi természetismeret tükröződése Károli Gáspár bibliafordításában*. Magyar Terminológia, 4. évf. (2011) 1. sz. 82–86.

⁶ Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest, 2004. 18.

⁷ Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 20.

⁸ Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 21.

⁹ Newmark, Peter: *A Textbook of translation*. London, 1988, 36–37.; idézi és ford. Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 67.

a kommunikációs, a multimediális vagy valamilyen más fordulat.¹⁰ A 2000-es évek végén már úgy tűnt, hogy a fordítástudomány „az európai integráció tudománya”¹¹ lett. Mindeközben ma már nyilvánvaló, hogy a fordítási munkafolyamatnak csak egy kis része maga a fordítói folyamat, és ennek során elengedhetetlen a megfelelő technológiai, informatikai, terminológiai, dokumentációs stb. eszközökkel való támogatás.

A terminológia helye a fordítási munkafolyamatban

Klaudy alapján hagyományosan minden olyan folyamatot fordításnak tekintünk, ahol a forrásnyelvi szöveget ekvivalens célnyelvi szöveggel cseréljük fel, vagyis a fordítás „[A] forrásnyelvi szöveg helyettesítése ekvivalens célnyelvi szöveggel, melynek során a fordító a célnyelvi jelek segítségével újratertemti a forrásnyelvi jelek és a valóság közötti viszonyt”.¹² A fordításnak igen sokféle fajtája és határterülete létezik, alapvetően – tárgyuk és módszereik alapján – megkülönböztetik egymástól a *műfordítást* (irodalmi fordítás) és a *szakfordítást*; ezeket fordítástudományi szempontból sem tartják egy elmélettel leírhatónak. (Sőt, az egyetemi képzésben is különválnak: az egyik az irodalomhoz, a másik a nyelvészethez kapcsolódik.) Az utóbbi húsz évben több új fogalom jelent meg a célnyelvi szövegek elkészítésének megnevezésére: ilyenek például a *transzkreáció* (*transcreation*) vagy a *lokalizáció* (*localization*). Ezek a területek részben megkülönböztetik magukat a fordítástól, de a vele való kapcsolatot nem tagadják meg. Az információ-történet és a fordítástörténet összekapcsolása szempontjából mind a műfordítás, mind a szakfordítás fontos területe lehet a vizsgálatoknak; de ha a terminológiát is bekapcsoljuk ebbe a körbe, akkor viszont már csak a szakfordítás területe az, ami érdekes lesz számunkra.

Manapság a szakfordítást olyan folyamatnak tekintjük, amely jónéhány, egymástól elkülöníthető lépésből áll. Az *MSZ EN ISO 17100:2015 Fordítási szolgáltatások. Fordítási szolgáltatások követelményei* című szabvány három fő részre osztja a fordítási projektfolyamatot. Olyan lépéseket határoz meg, mint például a projekt előkészítése (*project preparation*), amelynek során a fordítás-szolgáltató köteles végrehajtani a projekt jellemzőinek megfelelő adminisztratív, technikai és nyelvi lépéseket. A nyelvészeti rész olyan lépéseket foglal magában, mint például a szerkesztési útmutatóra (*style guide*) vonatkozó követelmények. Magán a tényleges előállítási folyamaton belül elkülönül a fordítási folyamat (*translation process*), és ennek körébe kerül a fordítás (*translation*), a fordító által végzett ellenőrzés (*check*), a kétnyelvű lektorálás (*revision*), az igazoló végellenőrzés és „leadás” (*final verification and release*). A célnyelvi (szakmai) lektorálás (*review*) és a korrektúrázás (*proofreading*) nem „alapkövetelmények”. Faludi a fordítási munkafolyamatnak ennél több, 13 lépését különíti el egymástól.¹³

A fordítási folyamat két részében jelenik meg maga a terminológia: a fordításelőkészítés során és a lektorálási-ellenőrzési fázisban. A nagy mennyiségű terminust és az ezekre jellemző adatokat terminológiai adatbázisokban tárolják. A fordítók számára készülő,

¹⁰ Snell-Hornby, Mary: *The turns of Translation Studies*. In: Gambier, Yves. – Doorslaer, Luc van (eds.): *Handbook of Translation Studies*. Amsterdam–Philadelphia, 2010. 366–369.; idézi és ford. Tellingier Dušan: *A nyelvi közvetítés kulturális aspektusai a mai multikulturális világban*. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, 8. évf. (2013) 1. sz. 21–22.

¹¹ Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 104.

¹² Klaudy Kinga (szerk.): *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest, 1994. 69.

¹³ Faludi Andrea: *A terminológiai munka helye és szerepe a dokumentációkészítés és -fordítás komplex folyamatában*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE, Budapest, 2020.

többnyelvű terminológiai adatokat tartalmazó adatbázisokat fordítói terminológiai adatbázisnak hívják. Fóris szerint a fordító és a terminológus más-más nézőpontból közelít a terminushoz és a terminológiához. A terminológus nézőpontjából a terminusok a nyelvi jelek és a fogalmak együttese, megközelítésükben jelentős szerepe van filozófiai és nyelvészeti irányzatoknak (az arisztotelészi filozófiának, a klasszikus logikának, az ismeretelméletnek, a morfológiának, a szójelentéstannak, és újabban a kognitív nyelvészetnek), míg a fordítók nézőpontja kifejezetten gyakorlatorientált, és a terminológia nagy területéből elsősorban a terminológia menedzselésével kapcsolatos ismeretekre van szükségük; vagyis a fordításorientált terminológia elsősorban a terminológiamenedzsment területére és a terminusok fordítási folyamatban betöltött szerepére koncentrál.¹⁴

Magyarországon fordítási célú terminológiai munka elsősorban fordítóirodákban zajlik. Erre azért van szükség, mert a kapcsolódó termék vagy szolgáltatás gyártói ezt a munkát vagy nem végzik el, vagy a rendelkezésre álló terminológiát (információt) nem bocsátják a fordítók (fordításszolgáltatók) rendelkezésére. Így a fordítóknak szóló információ- és tudásmenedzsment¹⁵ munkát elsősorban fordítóirodák látják el. A fordítói munkát támogató legfontosabb információmenedzsment-eszközök a terminológiai adatbázisok.¹⁶

A terminológia mint diszciplína megjelenése a szabványosításban

A nemzetközi egységesítési folyamatok egyik fontos lépése a szabványosítás. A szabványosítás nem csak műszaki egységesítést jelent: fogalmak, terminusok, folyamatok szabványosítása is történik a műszaki egységesítéssel egyidejűleg (több nyelven), ezért a szabványosításban fontos szerepet kap a terminológia. Magának a terminológiai szabványosításnak az „atyja” Eugen Wüster osztrák mérnök volt,¹⁷ akinek 1931-ben megjelent (majd további

¹⁴ Fóris Ágota: *Fordítás és terminológia: a terminológia szerepe a fordítási folyamatban*. In: Robin Edina – Zachar Viktor (szerk.): *Fordítás ma és holnap*. Budapest, 2018. 71–90.

¹⁵ „Information and Knowledge Management” (IKM). Az IKM nem csak a fordító munkáját segíti, mivel a terminológiai munka más információs művelet (is); lásd: Z. Karvalics: *Bevezetés az információ-történelembe*. Ennek alapján a terminológia, illetve a terminológus nemcsak a feldolgozásban vesz részt, nemcsak abban van szerepe, hanem a tárolásban/raktározásban és a hozzáférhetővé tételben is. Mészáros tudásmenedzsmentnek nevezi „az információ, illetve még inkább a tudás átgondolt, tudatos kezelését”, és megállapítja, hogy „A tudáskezelés az informatikusok, a kommunikációs és csoportmunkaszoftverekkel, adatbázisokkal stb. foglalkozó programozók szakterülete.” Mészáros Anikó: *Kis információs társadalmi körkép*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 48. évf. (2001) 5. sz. http://tmt-archive.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1623&issue_id=35 (letöltés: 2020. január 9.) Ma már azt látjuk, hogy az információ típusától függ, mely szakemberek végzik az adott információ keresését, gyűjtését, osztályozását, elemzését. Ennek megfelelően a nyelvi (morfológiai és szemantikai) információk menedzselését szerencsés esetben hozzáértő szakemberek (pl. terminológusok) végzik.

¹⁶ A terminológiai szolgáltatások nélküli tevékenység és a terminológiamenedzsmenttel támogatott tevékenység közti különbségeket, vagyis hogy anyagilag megéri-e egy pl. egy cégnek speciális szakembert, *terminológust* foglalkoztatnia, megpróbálták pénzügyi számítások alapján is megadni; erre nézve lásd: Demeczky Jenő: *A terminológia-menedzsment gazdasági haszna a minőségirányítási pénzügyi mutatói alapján*. Magyar Terminológia, 2. évf. (2009) 2. sz. 155–174.

¹⁷ Eugen Wüster 1898-ban született Ausztriában. Berlinben járt műszaki főiskolára, itt villamosmérnöki diplomát szerzett. 1931-ben visszatért Ausztriába, de még ugyanebben az évben védte meg doktori disszertációját a Németországban, a Stuttgarti Műszaki Főiskolán, nemzetközi műszaki nyelvi szabványosítás témakörében.

kiadásokban bővített) doktori disszertációja¹⁸ indította el a terminológiai szabványosítás folyamatát. Történeti szempontból a terminológia mint a fordítóknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment megjelenése Eugen Wüster¹⁹ munkáihoz köthető. A terminológia wüsteri elméletében az informatika jelenti az információ és a dokumentáció tudományterülete számára a legfontosabb műszaki eszközt. Az információfeldolgozás, a fogalmakról szóló információk magukban foglalják a terminológiai adatokat és a hozzájuk tartozó járulékos adatokat, amelyeket a terminológiai regiszterekben csoportos kategóriákba rendeznek. Wüster szerint a terminológia olyan interdiszciplináris tudomány, amely a nyelvészet, a logika, a kommunikáció és az informatika kereszteződésében helyezhető el. Nemzetközi műszaki szervezeteknek és szabványosítási testületeknek a tagja volt, és ezekben mindig megpróbált tenni az eredményes nemzetközi műszaki kommunikáció létrehozásáért és folyamatos minőségi javításáért, és ebben a terminológia területét is felhasználta. A Berlinben német nyelven megjelentetett disszertációnak nagy hatása volt Európában és a világban, egyre több országban kezdtek foglalkozni a területtel. A könyvet hamarosan (1936-ban) lefordították orosz nyelvre is.²⁰

A 20. század közepéig a műszaki szövegeket elsősorban szakemberek, illetve a szakmát tanulók készítették, olvasták, használták, és a műszaki szövegeket is általában maguk a szakemberek fordították más nyelvekre. Az 1950-es években sok minden megváltozott, mivel „megkezdődött a műszaki árucikkek tömeges gyártása (például háztartási gépek, autók), amelyekhez szükség volt használati utasítások készítésére és azok idegen nyelvre történő fordítására is. A műszaki szövegíróknak és a fordítóknak úgy kellett végezniük a munkát, hogy az általuk készített szöveg bármilyen előképzettséggel rendelkező vásárló, felhasználó számára érthető legyen.”²¹ Jelentősen megnőtt a fordítandó szövegek száma, aminek következtében a fordításokat már nem csak szakmai képzettségűek fordították, és egyre gyakrabban merültek fel terminushasználati nehézségek. Mindezek eredményeként a szakfordítások önálló területként jelentek meg a fordítástudományon belül.²² Ezek a tendenciák vonatkoztak

¹⁸ Wüster, Eugen: *Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*. Berlin, 1931., későbbi kiadásai: Uő: *Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik (Die nationale Sprachnormung und ihre Verallgemeinerung)*. Berlin, 2. erw. Aufl. Bonn, 1966.; uő: *Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik (Die nationale Sprachnormung und ihre Verallgemeinerung)*. 3. erw. Aufl. Bonn, 1970.; uő – (Felber, H. Hrsg.): *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie*. Wien, 1979. Wüster műveit magyar nyelven összefoglalja és részletesen elemezi Zabóné Varga Irén: *Eugen Wüster két fő művének összehasonlítása*. Magyar Terminológia, 5. évf. (2012) 2. sz. 260–283.

¹⁹ Természetesen a terminológiának is van Wüster előtti („pre-Wüster”) korszaka, előzményei jóval korábbi időszakra nyúlnak vissza. „Elemi az európai nyelvekben a XVI. századtól kezdve különböző időpontokban és eltérő módon jelentek meg a más-más indítással és módon meginduló önálló nemzeti nyelvek szaknyelvi fejlesztése során. A nyelv tudatosan tervezett fejlesztésének egyik célja a tudomány és a mesterségek nemzeti nyelvének kialakítása, ezen belül a szakszavak (régiesen: műszavak) létrehozása, a szójelentések megadása. Európa országaiban időben és a módszerekben eltérő módokon ment végbe ez a folyamat...”; lásd: Fóris Ágota: *Hat terminológia lecke*. Pécs, 2005. 11.

²⁰ Az orosz terminológiai munkák történetéről közöl összefoglalást: Lejcsik, Vlagyimir Mojszejevics – Selov, Szergej Dmitrijevics: *A terminustan múltja és jelene Oroszországban: társadalmi elvárások és irányszavak*. Magyar Terminológia, 3. évf. (2012) 1. sz. 78–84.

²¹ Zabóné Varga Irén: *Műszaki szövegek fordításának terminológiai problémái német–magyar nyelvpárban járműipari szövegek alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2015. 20.

²² Klauzy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 28.

a magyarországi történésekre is, annyi különbséggel, hogy 1948-ban a szabványosítási területet (és a testületet is) államosították,²³ és kötelező érvényűvé tették a magyar nyelvű szabványok használatát (köztük a terminológiáét is). A Magyar Tudományos Akadémia 1950-ben alapított kiadója – látva a terminológiai hiányosságokat és a fordítási nehézségeket – műszaki szótársorozat kiadását tervezte, melyek nyomán kétnyelvű műszaki és természettudományos szótárak és a *Műszaki értelmező szótár* sorozat kötetei jelentek meg a következő évtizedekben,²⁴ majd egy a terminológia elméleti és gyakorlati alapvetéseivel foglalkozó könyv is megjelent.²⁵ Jelentős lépés volt még a magyar nyelvű terminológia meghonosítására a Műszaki Kiadó létrehozása 1955-ben. Zabóné így foglalja össze ennek jelentőségét a korabeli útmutatók alapján: „A szerzők és a fordítók számára 1967-ben adták ki az első útmutatót arról, hogyan kell egy műszaki könyvet eredeti szövegalkotással vagy fordításként elkészíteni.²⁶ Az útmutató későbbi, bővített kiadásában a szabványosított terminusok használatáról a következőket olvashatjuk: 'A szerző köteles a magyar szabványokat figyelembe venni. A kézirat semmi olyat nem tartalmazhat, ami ellentétben áll vagy eltér az országos szabványtól. A gépelemet, a szerszámot stb. mindig a szabványos nevéen nevezzük, és a szabványos jelét használjuk.'”²⁷

Az *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie*²⁸ című könyvben Wüster tanítványa, Felber kiemeli, hogy a nyelvészetet és a terminológiatudományt többek között az különbözteti meg egymástól, hogy a terminológiatudomány támaszkodik a logika, az ontológia és az információtudomány eredményeire, és folyamatosan kapcsolatban van a szaktudományokkal. Mivel ma már azt mondhatjuk, hogy a nyelvészet ugyancsak támaszkodik ezeknek a szakterületeknek az eredményeire, sőt, épít rájuk, így a terminológiatudomány – a nyelvészeti irányultságú fordítástudománnyal együtt – ma már szorosan a(z alkalmazott) nyelvészet ágainak tekintett területek.

Wüster elméletét sok kritika érte. Ennek egyik oka – Zabóné alapján –, hogy „Wüster elmélete egy olyan ideális helyzetet feltételez fordítás esetén is, ahol jól képzett, a szakmájukat gyakorlati oldalról is alaposan ismerő mérnökök készítik a forrásnyelvi szöveget és hasonló kvalitású mérnökök ültetik át azt a célnyelvre. Ebben az esetben a megfelelő terminusok használata a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegben is szinte teljes egészében biztosított. Ha ezek közül az alapfeltételek közül bármelyik megváltozik, ezt a rendszerszemléletű elméletet új szempontokkal kell kiegészíteni, és ezeket is alaposan meg kell vizsgálni.”²⁹ Ma már jellemzően olyan fordítói képzettséggel rendelkező szakemberek fordítják a szakszövegeket, akik többségének nincs mérnöki vagy más releváns műszaki végzettsége. A másik nehézség a nagyon nagyfokú specializálódás, pl. egy optikai szöveg fordítására vagy lektorálására kifejezetten optikával foglalkozó fizikust érdemes felkérni, a mechanika területén jártas, bár

²³ Pónyai György: *Szabványosítás és terminológia*. Magyar Terminológia, 3. évf. (2010) 1. sz. 3–7.

²⁴ Részletesen lásd: Zabóné: *Műszaki szövegek fordításának terminológiai problémái német–magyar nyelvpárban járműipari szövegek alapján*, id. mű.

²⁵ Klár János – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. Budapest, 1955.; terminológiai szempontú részletes elemzését lásd: Fóris: *Hat terminológia lecke*, id. mű.

²⁶ Pentsy Jenő (szerk.): *A műszaki könyv írása és szerkesztése*. Budapest, 1967.

²⁷ Horváth Jenő – Makk Attila – Tartsay Vilmosné (szerk.): *Hogyan írjunk, szerkesszünk műszaki könyvet?* Budapest, 1982. 57.; Zabóné: *Műszaki szövegek fordításának terminológiai problémái*, 23.

²⁸ Wüster–(Felber): *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre*, id. mű.

²⁹ Zabóné: *Műszaki szövegek fordításának terminológiai problémái*, 56.

szintén fizikus végzettségű kolléga nem lesz megfelelő terminológiai és stilisztikai ismereteket illetően.

Összegzésként elmondható, hogy az 1950-es évektől az 1990-es évekig tartó négy évtizedet a műszaki szótárak megjelentetése, a kötelező érvényű szabványosítás, a terminusok következetes használata jellemezte. Jelenleg számos, a fordítási munkafolyamatra vonatkozó és a fordításhoz kapcsolható szabvány létezik és van érvényben. A jelenleg érvényes fordítási szabványokról lásd Sermann³⁰ összefoglalását.

Nemzetközi szervezetek (Infoterm,³¹ TermNet,³² UNESCO³³)

Az 1930-as évek elején a szovjet terminológus Ernest Drezen gyakran hivatkozott Eugen Wüster 1931-es doktori disszertációjára. Ez végül 1936-ban az International Federation of National Standards Associations (ISA) terminológia szakmai bizottságának (ISA/TC 37) megalapításához vezetett, amelynek titkárságát a DNA (Deutscher Normenausschuss, a Német Szabványügyi Bizottság) látta el Eugen Wüster közreműködésével. A terminológiai bizottság négy találkozót tartott, mielőtt a II. világháború miatt 1939-ben megszűnt. 1951-ben az ISO/TC 37-et (hivatalosan a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (ISO) alapította 1946-ban) újraindították „Terminology (principles and co-ordination)” néven, és 1952 és 1971 között Eugen Wüster vezetésével működött. A terminológiai alapelvek és módszerek szabványosításának története szorosan kapcsolódik Eugen Wüster munkásságához és az Infoterm 1971 és 2008 közötti tevékenységéhez.³⁴

Az 1950–1960-as években Eugen Wüster mint a terminológiai szabványosítás egyik úttörője kidolgozta a terminológia általános elméletét, melynek köszönhetően halála után a „terminológiatudomány atyja” címet kapta. Az ötvenes évek elején az alsó-ausztriai Wieselburgban egy magán terminológiai központ is működött Eugen Wüster mérnöki vállalatának részeként. Tevékenységének eredményeként Wüstert megbízták az ISO/TC 37-es számú „Terminology (principles and co-ordination)” bizottság titkárságának működtetésével, amelyet 1952-től 1971-ig vezetett az Austrian Standards Institute (ASI) részeként.

Az UNESCO és az ASI közötti megállapodás alapján 1971-ben megalapították az Infoterm-et; ez 2010 óta olyan nem-kormányzati szervezatként működik, amely hivatalos kapcsolatban áll a szervezettel.³⁵ Az Infotermnek számos nemzetközi intézménnyel van együttműködési megállapodása, köztük az ENSZ-szel, a WHO-val, a nemzetközi szabványosítási szervezetekkel (ISO, CEN, ETSI) és az UNESCO-val.

1971-ben tehát az Infoterm átvette az ISO/TC 37-es számú bizottság titkárságát Eugen Wüstertől, 1982-ben pedig Wüster hagyatékát is, amelyből 1996-ban a bécsi egyetemen létrejött az Eugen Wüster archívum. Így az Infoterm korai története egyrészt szorosan kapcsolódik Wüster tevékenységéhez, másrészt az ISO/TC 37-es számú bizottság

³⁰ Sermann Eszter: *A terminológiai munkafolyamatok és a fordítás szempontjából releváns ISO szabványok*. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*. Budapest, 2019. 87–108.

³¹ International Information Centre for Terminology, <http://www.infoterm.info>. (letöltés: 2019. október 11.)

³² International Network for Terminology, www.termnet.org. (letöltés: 2019. október 11.)

³³ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, www.unesco.org. (letöltés: 2019. október 11.)

³⁴ http://www.infoterm.info/standardization/history_standardization_terminological_principles_and_methods.php (letöltés: 2019. október 11.)

³⁵ http://www.infoterm.info/about_us/special_relations.php. (letöltés: 2019. október 11.)

történetéhez. 1996-ban az Infoterm független nemzetközi tudományos non-profit szervezetté vált. Annak köszönhetően, hogy az Infoterm a terminológiát mint széleskörűen alkalmazható önálló interdiszciplináris tudományt tudta megjeleníteni, az 1980-as évek közepétől kezdődően a terminológia területén számos új intézmény, szervezet és hálózat jelent meg. Eközben terminológiai témájú publikációk sorozatát jelentették meg különböző együttműködőkkel, és számos projektet kezdeményeztek, továbbá oktatási tevékenységet és szolgáltatást is végeztek.³⁶

Amikor az Infoterm a publikációs tevékenységét az 1980-as évek elején megkezdte, akkor még a terminológiai témájú publikációk meglehetősen ritkának számítottak. Az Infoterm egy az UNESCO-val közös projekt keretében 1980-ban létrehozta a TermNet-et (International Network for Terminology), amely az Infoterm publikációs tevékenységének megváltozásához vezetett. A TermNet 1988-ban nemzetközi non-profit szervezetté alakult, amely lehetővé tette, hogy tagjai hasznára kereskedelmi tevékenységet is folytasson, és az Infoterm legtöbb publikációjának fő kiadójává vált egészen 2005-ig.³⁷ 2005 után az Infoterm szűkebb területre korlátozta rendszeres publikációs tevékenységét: Infoterm hírlevél, éves jelentések, útmutatók (például az UNESCO Guidelines for Terminology Policies), hirdetések és egyéb promóciós anyagok, az Infoterm egyéb dokumentumai (kutatások, projektek, tanácsadások és találkozók eredményei).³⁸

Az 1990-es évek – Nyelvészeti fordulat a terminológiában és a fordítástudományban

Az 1990-es évek közepétől tartó időszak a terminológia mint nyelvészeti kutatási terület megerősödésének korszaka, amelyet nemzetközi szinten elsősorban a deskriptív és soknyelvűséget hirdető – Maria Teresa Cabré nevéhez kötődve – neolatin terminológiai irányzat³⁹ és a *Terminology* című folyóirat 1994-es elindulása fémjelzett. Magyar nyelven korábban több publikáció is napvilágot látott a szaknyelvekről (főleg szociolingvisztikai és lexicográfiai megközelítésben),⁴⁰ magáról a wüsteri terminológia elveiről először 1980-ban jelent meg Pusztai István összefoglaló tanulmánya,⁴¹ ezt követően pedig a 2000-es évek közepén jelentek meg az első olyan, terminológiával kapcsolatos publikációk, amelyek a wüsteri és/vagy a cabréi irányzatot követték;⁴² továbbá 2005-ben alakult meg a Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa (MaTT),⁴³ majd 2008-ban indult el a *Magyar Terminológia* című folyóirat.

³⁶ http://www.infoterm.info/about_us/history_of_infoterm.php. (letöltés: 2019. október 11.)

³⁷ https://www.termnet.org/english/about_us/index.php. (letöltés: 2019. október 11.)

³⁸ <http://www.infoterm.info/publications>. (letöltés: 2019. október 11.)

³⁹ A Benjamins Kiadó indította el „Terminology and Lexicography Research and Practice” címmel könyvsorozatát, amelynek első kötete volt a katalán Cabré, M. Teresa: *Terminology. Theory, Methods and Applications*. Amsterdam – Philadelphia, 1998. angolra fordított munkája. Katalán nyelven már korábban is számos műve jelent meg.

⁴⁰ A számos publikáció közül kiemeljük az alábbi köteteket: Hajdú Mihály: *A csoportnyelvekről*. Budapest, 1980.; Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. (A magyar nyelvészet IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I–II.) Budapest, 1988.; Kurtán Zsuzsa: *Szakmai kommunikáció*. Budapest, 2003.

⁴¹ Pusztai István: *A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana*. Magyar Nyelvőr, CIV. évf. (1980) 1. sz. 3–16.

⁴² Fóris: *Hat terminológia lecke*, id. mű; Muráth Judit – Hubainé Oláh Ágnes (szerk.): *XXI. század kihívásai a szakfordítóképzésben*. Pécs, 2005.

⁴³ Voigt Vilmos: *A Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsáról*. Magyar Terminológia, 1. évf. (2008) 1. sz. 7–10. <http://www.matt.hu>. (letöltés: 2019. október 11.)

Az 1990-es években Magyarországon is és a világban is jelentős változások következtek be. A magyar rendszerváltás eredményeként magánkiadók jöttek létre, és ezek közül több is foglalkozott szakmai témájú könyvek és szótárak kiadásával, amelyek gyakran nem vették figyelembe a szabványokat, és fordított szövegek alapján jöttek létre. 1995-ben a Magyar Szabványügyi Hivatal (MSZH) átalakították közhasznú szervezetté, így jött létre a Magyar Szabványügyi Testület (MSZT),⁴⁴ amelynek elsődleges feladata immár az európai uniós szabványok magyarországi bevezetése – és lehetőség szerinti fordítása – lett. Magyarország 2004-es Európai Unióhoz történt csatlakozásának ez volt az egyik előkészítő lépése és feltétele. Mivel a szabványok fordítása sokba kerül, ezért nem mindet fordítják le magyar nyelvre, így a magyar szabványok kb. kétharmada angol nyelvű magyar szabvány. Így természetesen a magyar nyelvű terminológia honosítása sem történik meg. Továbbá az is a terminológiai szinonimák megjelenéséhez vezet, hogy az ún. „*de facto*” szabványokat (pl. az ipari, ágazati és céges szabványokat) nem a hivatalosan elismert szabványügyi hivatal készíti, így bizonyos esetekben jelentős eltérések adódhatnak a terminológiában.⁴⁵ Sokféle módon keletkezhetnek tehát új terminusok, ezek között szinonimák is. Míg korábban a megoldás a *szakszótárak* kiadása volt, ma már, a technikai lehetőségek változásával a *terminológiai adatbázisok* azok, ahol a szakemberek, fordítók, terminológusok összegyűjthetik a terminológiát (egynyelvű, többnyelvű adatok definíciókkal, kontextussal, forrásmegjelöléssel).

A szakfordítások mennyiségének növekedése következtében a fordításkutatók saját maguk kezdtek fordításközpontú szövegtipológiákat kidolgozni, ezekben pedig megneveztek egy olyan kategóriát, amivel a szakszövegeket jelölték: pl. tudományos szövegek; műszaki szövegek; nem szépirodalmi, ún. szakszövegek; illetve megjelent a (Reiss és Vermeer Skopos-elméletén alapuló) tartalomközpontú szövegek megnevezés is,⁴⁶ illetve a tudományos-műszaki szöveg megnevezés.⁴⁷ A kezdeti időszakban még kevesebb szövegtípus, kevesebb szakterület és kevesebb terminus létezett, így a *szakszövegek* fordításával kapcsolatos kérdéseket egységesen kezelték. Mára már a különböző témájú szakterületeket elkülönítik egymástól, minimálisan megkülönböztetik a társadalmi-gazdasági (pl. jogi, gazdasági, nyelvészeti), a műszaki-természettudományos és az orvosi-élettudományi témájú szövegek fordítását. Különbséget tesznek továbbá a szövegtípusok⁴⁸ fordítási jellemzőinek leírására vonatkozóan. Fontos megjegyeznünk, hogy a szövegtípus a fordításnak csak egyetlen „változója”. Klaudy szerint az „alkalmazott átváltási műveletek nagyon kis százaléka ad magyarázatot”, ugyanis „a szövegek belső szerveződésének rengeteg, szövegtípustól független és az adott nyelvre jellemző szabálya van”.⁴⁹

⁴⁴ <http://www.mszt.hu>; az ISO/TC 37-es bizottság magyar tükörbizottsága az „MSZT/MB 937 Terminológia, más nyelvi és tartalmi források” bizottság (<https://ugyintezes.mszt.hu/MBs/Details/499>). (letöltés: 2019. október 11.)

⁴⁵ Galinski, Christian – Weissinger, Reinhard: *Terminológiai szabványosítás és fordítási szabványok*. Magyar Terminológia, 3. évf. (2010) 1. sz. 11.

⁴⁶ Károly Krisztina: *Szövegten és fordítás*. Budapest, 2007. 139–140.

⁴⁷ Vannyikov, Ju. V.: *Naucsno-tyehnyicseskij perevod kak oszobj vid gyejatjelnosztjy*. In: Marcsuk, Ju. N. (red.) *Naucsno-tyehnyicseskij perevod*. Moszkva, 1987. 32–55. alapján.

⁴⁸ Csontos alapján a *szövegtípus* megnevezést használjuk (a „szövegfajta”, „szövegtípus” és „műfaj” kérdéseiről; lásd például: Csontos Nóra: *A műszaki szöveg szövegtipológiai elemzése. A használati utasítás szövegtipológiai elemzése*. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea: Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás. Budapest, 2019. 147–168., illetve Kuna Ágnes – Simon Gábor: *Műfaj, szövegtípus, szövegfajta: Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban (Bevezetés)*. Magyar Nyelv, 113. évf. (2017) 3. sz. 257–275.

⁴⁹ Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 63–64.

Reiss és Vermeer szerint „A fordítás legfontosabb szabálya a fordítás céljának szem előtt tartása. Ezt követi a koherenciaszabály, melyben a szerzők különbséget tesznek intratextuális koherencia (a szöveg belső koherenciája) és intertextuális koherencia (a forrásnyelvi szövegnek való megfelelés) között. A két koherenciatípus között alá- és fölérendeltségi viszony van, szerintük az intertextuális koherenciát alá kell rendelni az intratextuális koherenciának.”⁵⁰

Míg korábban a fordítótól várták el, hogy ismerje (vagy megszerezze) a fordítás elkészítéséhez szükséges célnyelvi terminusokat, addig manapság már igen gyakori, hogy a fordító a megbízótól megkapja a célnyelvi szöveg készítéséhez felhasználandó terminusokat is (illetve hozzáférést kap a cég vagy a fordítóiroda terminológiai adatbázisához).

Az utolsó évtizedben az információtechnikai eszközök elterjedése a fordítási munkafolyamatra nagyon jelentős hatást gyakorolt, és a fordítás módszereinek, illetve a résztvevők körének átalakulásával járt. A szakfordítások gyors és sok nyelvre egyidőben történő lefordítása komoly technikai háttérrel (fordítástámogató eszközökkel) és nagyfokú szervezéssel, összehangolt csapatmunkával valósítható meg.⁵¹ A fordítási munkafolyamat részekre tagolása a feladatok felosztását is jelenti a különböző szereplők között, és azt is, hogy maguk a fordítók a fordítási munkafolyamatnak csak egyetlen fázisában vannak jelen, a többi munkafolyamatot mások végzik (pl. terminológus, lektor, nyelvi mérnök, kiadványszerkesztő, projektmenedzser). Az új körülmények között megnőtt a technológiai háttérmunka jelentősége, fontosabbá váltak a fordítástámogató szoftverek és a terminológiai háttéradatbázisok, mivel a használatukkal jobb minőséget és költséghatékony munkát lehet elérni. Ezen túl a fordítási munkafolyamatban megjelent egy új, előzetes munkafázis is, ez pedig a forrásszöveg írása és előkészítése.⁵²

Klaudy⁵³ szerint a fordítás és a terminológia egyre szorosabb összekapcsolódása a technikai-technológiai változásoknak köszönhető, mivel a fordítási munkafolyamat résztvevői egyre jobban rá vannak utalva a fordítástechnikai eszközök használatára.⁵⁴ Látjuk tehát, hogy a terminológia és a fordítás területének összekapcsolódása – többek között – az információtechnikai eszközök fordítási folyamatban való nélkülözhetetlen szerepének eredménye, ami miatt megnőtt a jelentősége a terminológiai adatbázisok készítésének. Z. Karvalics⁵⁵ könyvének záró fejezetében a jövő kutatási témái között sorolja fel az „adatbázis-történelem” területét. Álláspontja szerint „A különböző adatfajtákat meghatározott módon, együttesen

⁵⁰ Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 64., Reiss, Katharina – Vermeer, Hans Josef: *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen, 1984. idézi és ford. Klaudy: *Bevezetés a fordítás elméletébe*, 64.

⁵¹ Lásd például: Várnai Judit – Mészáros Andrea Éva: *Fordítókataloz. Hogyan igazodjunk el az angol nyelvű jogi és európai uniós szövegek útvesztőjében?* Budapest, 2011.

⁵² Részletesen lásd például: Faludi: *A terminológiai munka helye és szerepe a dokumentációkészítés és fordítás komplex folyamatában*, id. mű; Fóris – Bölcskei (szerk.): *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*, Budapest, 2019.

⁵³ Klaudy Kinga: *A fordítástudomány interdiszciplináris kapcsolatairól: terminológia*. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. Kolozsvár, 2015. 175–181.

⁵⁴ A témához kapcsolódó hasznos kézikönyvek: Horváth Ildikó (szerk.): *A modern fordító és tolmács*. Budapest, 2015., Tamás Dóra Mária: *Bevezetés a jogi terminológiába a terminológus szemüvegén át*. Budapest, 2017., a téma összefoglalását lásd Fóris Ágota: *Fordítás és terminológia: a terminológia szerepe a fordítási folyamatban*. In: Robin Edina – Zachar Viktor (szerk.): *Fordítás ma és holnap*. Budapest, 2018. 71–90.

⁵⁵ Z. Karvalics: *Bevezetés az információ-történelembe*, id. mű.

kezelni képes rendszer, az adatbázis az információfeldolgozást megkönnyítő információs szerszám, és a termelés bonyolódásával jelenik meg a korai magaskultúrákban”. Terminológiai adatbázisokat (és ezek speciális fajtáját, a fordítói terminológiai adatbázisokat) egyébként régóta készítenek, általában az 1960-as évekre vezetik vissza a kezdeti időszakot. Számos fordítóiroda és nemzeti szervezet rendelkezett saját fordítói terminológiai adatbázissal már a 20. században. Azonban a *nyilvános, online* elérhető terminológiai adatbázisok csak az 1990-es évek közepétől, sőt, nagyobb számban a 2000-es évektől váltak hozzáférhetővé, amit az internet elterjedése és az adatfeldolgozás modernizálódása segített elő. Számos országban hoztak létre *nemzeti terminológiai adatbázisokat* a nyelvi adatok könnyebb hozzáféréseinek támogatására, és mára már az Európai Unió és néhány nemzetközi vállalat is nyilvánossá tette az eredetileg belső használatúként indított terminológiai adatbázisát.⁵⁶

Összefoglalás

A tanulmányban áttekintést adtunk a terminológia mint a fordítóknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment történetéről. Z. Karvalics felosztása alapján a terminológusokat olyan információs specialistának tekintettük, akiknek a feladata az információs erőforrások biztosítása és speciális információs szolgáltatás nyújtása (elsősorban) a fordítók számára: a terminusok összegyűjtését, osztályozását és adatbázisokba történő elhelyezését végzik. Áttekintettük a terminológia és a fordítás összekapcsolódásának főbb eseményeit, bemutattuk a legfontosabb határterületeket, és leszűkítettük a történeti vizsgálatot a szakfordítás, szabványosítás, terminológia közös területére.

FÓRIS ÁGOTA – FALUDI ANDREA

Terminology as information and knowledge management for translators – historical aspects

The aim of this study is to present terminology as an information and knowledge management for translators from historical aspects.

Several areas can be classified as subsets of information history, e.g. library science, translation, and the fields of terminology, standardization and technical documentation. Terminologists can be regarded as *information specialists* who provide translators with a special information service: collection, classification, and rendering terms into databases.

An important step of international unification processes is standardization, in which terminology is attributed a prominent role. The “father” of terminological standardization was the Austrian engineer Eugen Wüster, whose doctoral dissertation, published in 1931, initiated the process of terminological standardization. From historical point of view, the emergence of terminology as information and knowledge management for translators can be linked to the works of Eugen Wüster.

⁵⁶ Részletesen lásd: Tamás Dóra Mária: *A terminológiai adatbázisok mint a terminológiastratégia eszközei*. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *Terminológiai kihívások a magyar nyelvterületen*. Budapest, 2019. 105–119.; és Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *Ajánlások a magyar terminológiastratégiához*. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *Terminológiai kihívások a magyar nyelvterületen*. Budapest, 2019. 140–163.

In Hungary, terminological work for translation primarily takes place in translation bureaus, so the information and knowledge management works for translators is provided by these agencies. The most important information management tools to support translation activity are the terminology databases. Such databases were launched as early as the second half of the 20th century, however, public online terminology databases only became available from the mid-1990s, and even more so from the 2000s.



KÁDÁR TAMÁS

Az 1272. évi székesfehérvári „palotaforradalom”

1272. augusztus és szeptember fordulója táján, alighanem néhány nappal vagy héttel IV. László király megkoronázása előtt a magyar főurak egy csoportja fegyveres támadást intézett V. István özvegye, Erzsébet királyné Székesfehérvár közelében állt udvarháza ellen. Akciójuk sikertelen maradt, de az incidensnek, amellet, hogy rávilágított a bárói elit mély belső megosztottságára, fontos következményei voltak. A támadás vezetőit a kutatás régóta és egyöntetűen Monoszló nembeli Egyeddel és Gergellyel azonosítja, az akció hátterét, indítékát és célját illetően azonban már megoszlanak a vélemények. Egyebek mellett – egykorú német források közlése nyomán – felmerült, hogy a két báró IV. László erőszakos félreállításával annak unokabátyját, Béla macsói herceget akarta trónra juttatni. Ez meglátásunk szerint több szempont alapján is szerfelett valószínűtlen, és a kútfők szövegének pontos értelmezéséből sem következik nyilvánvalóan, hogy Egyedéknek ilyesféle szándékaik lettek volna. Jóval hihetőbb az a magyarázat, miszerint a „palotaforradalom” célja a trónörökös nyáron, Szlavóniában elrabolt Gut-Keled nembeli Joakimnak és szövetségeseinek a hatalomból való kiszorítása, illetve esetleg példás megbüntetése, likvidálása (?), valamint a kormányzatnak – az anyakirályné és IV. László felletti ellenőrzés megszerzése általi – átvétele volt. A tanulmányban a fenti kérdéskör részletein túl azt is megvizsgáljuk, hogy középkori forrásainkban van-e bármiféle nyoma, így lehet-e alapja azon kései, jobbára a szépirodalomban megjelenő híresztelésnek, hogy Erzsébet és Joakim házasságtörő viszonyt tartottak fenn 1272 táján.

1271 nyarának derekán úgy tűnt, Magyarországon végre beköszöntött a sokak által áhított béke. IV. Béla király még előző év május 3-án bekövetkezett halála után lezárult az uralkodócsaládot és az országot körülbelül egy évtizede megosztó viszály és az abból kialakult belháború, majd július elején többé-kevésbé kedvező feltételek mellett sikerült békét kötni a régi-új ellenséggel, a Csehországot közép-európai nagyhatalommá tevő II. Ottokár királlyal is. A Magyar Királyságnak azonban mindössze egy esztendei viszonylagos nyugalom adatott meg, a tartós béke reménye ismét csupán illúziónak bizonyult, ugyanis a tatárjárást követő mintegy három évszázad egyik legnagyobb belső megrázkódtatása várt rá, a tartományúri hatalom létrejöttének és kiteljesedésének közel két emberöltőnyi időszaka.¹

A bajok egyik forrása, azonban korántsem fő oka V. István király tragikus korai, váratlan halála volt. Ha úgy tetszik, közvetve maga István is ezen rendkívül gyorsan nyílt anarchiába és tartós hanyatlásba forduló kor áldozata lett. Rövid, alig több mint két éves, ámde több tekintetben nagy személyes kvalitásokról is árulkodó uralkodása kissé méltatlanul zárult,

¹ A 13. század második felének átfogó, monografikus feldolgozásai: Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* 1–2. köt. Budapest, 1899.²; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Budapest, 2002.² Az 1260-as évek dinasztikus beharcaiak történetéhez: Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években.* Budapest, 2007.

ami a 13. század utolsó harmadának sajátos magyarországi viszonyait, közállapotát jól jellemzi.²

A király épp – a fő szövetségesével, egyszersmind rokonával, I. Károly nápolyi királlyal (1266–1282/1285) tervezett személyes találkozó végett – Horvátországban, valahol az Una folyása vidékén tartózkodott, amikor az egyik legmegbízhatóbbnak vélt bárója, kormányzatának trónra lépése óta megbecsült tagja, a szomszédos Szlavóniában nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkező Gut-Keled nembeli István fia Joakim horvát–szlavón bán június utolsó napjaiban vagy július legelején váratlanul, mindmáig fel nem derített okból elrabolta táborából idősebb, akkor körülbelül tízéves fiát, László herceget, a trónörökösöt.³ Joakim rendkívüli merészségre és a korban is szokatlannak mondható gátlástalanságra valló lépésével gyakorlatilag mindent egy lapra tett fel, és normális viszonyok között tette saját maga és legalábbis szűkebb rokonsága biztos bukását eredményezte volna. V. István, akit vélhetően mélyen megdöbbenett régi híve pálfordulásszerű árulása és szeretett elsőszülött fiának elrablása, képtelen volt kézre keríteni a pártütőt, aki Szlavónia északi részébe menekült, és foglyával a Körös vármegyei (Kő-) Kapronca (ma Koprivnica, Horvátország) nevű várába zárkózott.

A jelek szerint meglehetősen összezavarodott és tanácstalan király azonnal egy feltehetően csak kisebb létszámú sereget tudott küldeni a vár megostromlására, és úgy döntött, ő maga ahelyett, hogy személyesen irányítaná csapatait, visszatér az ország szívébe, alkalmassint hogy onnét mozgósítson és vezényeljen komolyabb fegyveres erőt az akciójára láthatóan kellően felkészült és szilárdan védekező Joakim ellen. Nem tudni, már ekkor elhatalmasodott-e rajta, illetve ledöntötte-e a valószínűleg érrendszeri eredetű, szívét és/vagy agyát (is) megtámadó betegség, amely néhány hét múlva halálához vezetett, mindenképp feltűnő és árulkodónak látszik azonban, hogy – már ha az bizonyosnak tekinthető – nem maga indult serege élén Kapronca bevételére. A helyzet napról napra mindinkább válságossá vált, Joakim keményen tartotta magát az őt talán kevésbé elszántan ostromló csapatok ellenében, a jelek szerint az új sereg szervezése és felvonulása is egyre csak késett, a király egészségi állapota pedig augusztus elején tovább romlott, sőt egyenesen kritikusra fordult. Agóniája, amelyet kedvelt bárójának árulása miatti csalódás, a saját tehetetlenségével való fájdalmas szembe-sülés, a vár ostromának elhúzódása okozta düh, illetve a fia sorsa miatti aggodalom

² V. István uralkodása utolsó hónapjaira, illetve halálára: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. Edendo operi praefuit Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937. 213.; Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 301–303.; Zsoldos Attila: *Az özvegy és a szolgabírák*. Századok, 137. évf. (2003) 4. sz. 783–808., itt: 783–784.

³ A kaproncai fogságban töltött hetekről az ifjú László király egy 1272. november 18. előtt kelt oklevélben még úgy emlékezett meg, hogy egynémely bárója neheztelese miatt raboskodott az erősségben (lásd: *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Svezak VII–IX. Sabrao i uredio Smičiklas, T[adjija]. Zagreb, 1909–1911. [a továbbiakban: CDCr.] VII. 415–416.), majd egy 1273–1274 fordulóján táján kiadott adományában azt írta, Kaproncát ellenségeinek cselvetésétől tartva kereste fel (lásd: *Hazai Okmánytár*. Codex diplomaticus patrius. 6. köt. Kiadja Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Budapest, 1876. 194–196.), végül egy harmadik, 1274. szeptemberi privilégiumában (lásd: *Árpád-kori Új Okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. [a továbbiakban: ÁÜO] 12. köt. Budapest, 1874. 90–92.) pedig már úgy fogalmazott, hogy atyja elől húzódott vissza az említett várba. Kádár Tamás: *Történeti valóság és manipulált, illetve meghamisított politikai emlékezet Magyarországon IV. László király uralkodása első éveiben*. Fons, 20. évf. (2013) 4. sz. 525–539., e helyt: 525–527. Joakim pályájára: Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1995.² 513–514.

nyilvánvalóan csak siettetett, augusztus 6-án véget ért: V. István harminchárom éves korában a Nagy- (ma Csepel-) szigeten elhunyt.⁴

Szinte teljesen váratlan halálával általános bizonytalanság, jóformán teljes körű zűrzavar lett úrrá az országban. Az augusztus legelején kinevezett és felállt új kormányzat valószínűleg alig tudta, mit tegyen a felettébb bonyolult és rendkívüli helyzetben. A trón gyermekkorú és így az önálló uralkodásra alkalmatlan örököse immár hetek óta a pártütő Joakim foglya volt, akinek szándékairól a volt szlavón bánt és annak szűkebb környezetét leszámítva senkinek sem lehetett tudomása. Alighanem fokozta a feszültséget, hogy Joakim, felismerve a helyzet adta kivételes lehetőséget, jelesül, hogy a trónörökös elrablójából és fogva tartójából a következő király trónra emelőjévé, ezáltal hosszú időre annak legnagyobb befolyással bíró főemberévé, akár a kormányzat első számú vezetőjévé válhat, feltehetően nem sietett kijátszani felbecsülhetetlen értékű kártyáját. Annál is inkább ráért kigondolni a neki leginkább kedvező politikai forgatókönyvet és annak megvalósítása módozatait, illetve kívárni a legkecsegtetőbb pillanatot, mert a Kaproncát ostromló királyi had V. István halálának hírére vélhetően azonnali felhagyott a vár elleni harci tevékenységgel, és csakhamar szét is széledt.

Mindez rendkívül komoly, mielőbbi hatékony orvoslást igénylő belső problémákra vetett fényt. A folyamatosan növekvő társadalmi és belpolitikai válságot, annak nyilvánvaló tüneteiként mindenekelőtt a főúri elit – az 1260-as évek dinasztikus küzdelmeiben – István mellett felsorakozott részének az uralkodóház és a központi hatalom iránti lojalitásának érezhető meggyengülése, hatalmi ellentéteinek kiéleződése, sőt frakciókra, egymással szemben akár nyílt, fegyveres harcot vívni is kész érdekcsoportokra történő szakadozása-töredezése jelezte. Az 1270 májusát követően döntő részben V. István párthíveiből kiformalódott új hatalmi kör csak alig több mint két esztendőig tudta normális módon, erőszak nélkül kezelni politikai ellentéteit, illetve személyes konfliktusait, egysége helyrehozhatatlanul megbomlott – amint azt a későbbi évek tragikus és véres eseményei mintegy szembeötlően megmutatták.⁵ Az ebben rejlő veszélyeket alighanem csak kevesen ismerték fel a bárói elit tagjai közül, de az mindenki számára világos volt: a trónörökös, a megkoronázandó új király személye feletti ellenőrzés, ami durvább esetben még akár annak fizikai szabadsága korlátozását sem zárta ki, László hivatalos nagykorúsításáig, legalább a következő fél évtizedben csaknem mindent eldöntő kulcskérdés lesz a közhatalom, illetve a fontos kormányzati pozíciók elosztásának és birtoklásának tekintetében.⁶

A gyermek királyt pillanatnyilag erőteljes befolyása alatt, illetőleg ténylegesen is kezében tartó főúri klikk azonban nem hagyhatta számításán kívül V. István özvegyét, Erzsébetet és az annak kíséretéhez tartozó tekintélyes világi bárók, valamint egyháziak kisebb létszámú csoportját, úgyszólván megkerülhetetlennek tűnt, hogy a két kör tagjai között létrejöjjön egy

⁴ Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 302–303. A király halála időpontjára és annak egyéb körülményeire, valamint metetésére: Kádár Tamás: *Az Árpád-házi uralkodók és az országglásuk idején hercegi különhatalmat gyakorolt küllhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálzási és temetkezési adatai 997–1301 között*. Fons, 19. évf. (2012) 1. sz. 103.

⁵ A belpolitikai viszonyok valóban kaotikus, a kutatás által méltán anarchiaként emlegetett voltát világosan mutatja, hogy 1272. szeptember és 1275. december között az egymás ellen kivételes heveségű hatalmi harcot vívó bárói csoportok, nagyjából a „Köszegiek”, valamint a Gut-Keled nembeliek klikkje és a Csákok vezette főúri szövetség, hat alkalommal buktatták meg egymást, a nádori méltóságban hét ízben, az országbírószágban pedig tízszer történt személycsere, azaz átlagosan körülbelül hat-, illetve négyhavonta. Lásd: *Magyarország történeti kronológiája*. 1. köt. Főszerk. Benda Kálmán. A vonatkozó rész Solymosi László munkája. Budapest, 1986.³ 166–171.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011. 20–21., 32–33.

⁶ Zsoldos: *Az özvegy*, 785.

mindkét fél elvárásainak megfelelő kompromisszum. A későbbiekben néhány éven át ennek hiányában a rivális érdekcsoport prominenseinek kizárásával felállt kormányzatok és az ellenzékbe szorított előkelők állandósult hatalmi harcai folytán többnyire néhány havonta, jó esetben „csak” félévente buktatták meg egymást a bárói frakciók. Így például 1272 novemberre és 1274. szeptember vége között öt ízben változott a nádor és az országbíró személye, és ezzel szoros összefüggésben a többi főúri méltóságban is szinte követhetetlenek voltak a személycserék.⁷ Erzsébet anyakirálynéval kapcsolatosan egyes – középkori források által alá nem támasztott, bizonyítatlan, ismeretlen keletű – történeszi vélemények szerint már László kaproncai fogsága idején megfogalmazódott azon, talán mégsem teljesen alaptalan vád, hogy tudatosan összejátszta a Joakim vezette pártütőkkel, azaz család módon elárulta férjét, a betegségbe esett királyt. Jóval később, alkalmasint alig háromnegyed évszázada, bizonyos történeszi és szépírói rekonstrukciókban olyan, néhol inkább csak vélelmező gyanúsítás, néhol határozott állítás is felmerült, hogy a királyné és Joakim bán házasságtörő viszonyt tartott fenn egymással.⁸ Forrásaink egyik vádat sem, de azok ellenkezőjét sem erősítik meg, könnyen lehet, hogy a szembenálló érdekcsoport tagjai próbálták meg ezáltal gyanúba keverve kompromittálni és így félretolni a királyt a hatalomért folyó küzdelemben. Végül az sem zárható ki, hogy történetünk alább bemutatott főszereplőit, Monoszló nembeli Gergely fiait terjesztették el a mélyen Erzsébet becsületébe gázoló pletykát a vele való nyílt konfliktusuk, pontosabban Prágába szökésük után, talán épp a szintén az alábbiakban ismertett, merőben megdölgő lépésük utólagos igazolásaképpen. Természetesen az ámulásra vonatkozó vád igaz voltát sem vethetjük el, meglátásunk szerint azonban sokkal valószínűbb, hogy Erzsébet csak férje állapotának gyors romlását követően, kevéssel annak halála előtt, talán a saját helyzete körüli (a főurak körében tapasztalható népszerűtlenségéből eredő?) bizonytalanság, valamint a László sorsa és épsége miatti érthető nyugtalansága miatt lépett kapcsolatba Joakimmal, mintsem kezdetől fogva volt beavatott és együttműködő részese az állítólagos összeesküvésnek.

Bárhogy is történt valójában, bizonyos, hogy az anyakirályné augusztus utolsó heteiben udvarával sietve Székesfehérvárra ment, hogy ott, az ország szakrális székhelyén illően fogadja az időközben a Dráván már átkelt és a *medium regni* felé tartó Joakimot és fiát, az elvben immár király Lászlót, valamint, és ez kiemelt jelentőséggel bírt, hogy lépéseket tegyen fia mielőbbi zavartalan és jogérvényes megkoronázásának biztosítása érdekében. A jóval nyugalmasabb uralomváltások időszakában is szokásosnak számító óvintézkedések megtételére ez alkalommal valóban szükség volt, az Erzsébet Székesfehérvárra vagy annak határába érkezését követő napokban ugyanis újabb, nem várt esemény történt. Néhány – a forrásaink által konkrétan sajnos meg nem nevezett – báró kíséretével fegyveresen megtámadta a királyné Fehérvár közelében álló udvarházát, betört, vagy legalábbis megkísérelt behatolni oda, és Erzsébet testőreinek, valamint a kíséretében lévő uraknak csak kemény, elkeseredett tusakodás árán sikerült őket visszaverni és megfutamítani.⁹ A támadás vezetőit a történeti

⁷ A mondott időszakban Rátót nembeli Roland háromszor, Kemény fia Lőrinc és Péc nembeli Dénes pedig egy-egy alkalommal viselte a nádorságot, a leghosszabb ideig, tíz-tizenegy hónapon át az utóbbi báró. Az országbírói méltóságban Sándor fia Sándor, Kán nembeli László fia László két ízben (?), Csák nembeli Máté fia Máté, Gut-Keled nembeli István fia Miklós, végül pedig Ákos nembeli Erdő fia Ernye követte egymást. Lásd: Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 20–21., 32.

⁸ Részletes felsorolásukat lásd alább a 34. jegyzetben.

⁹ „...cum quidam infideles incole regni nostri apud Albam ante tempus coronationis karissimi filii nostri regis Ladislai contra nostram excellentiam manu armata insurgentes, idem gladium cuiusdam armati qui prius in nostre maiestatis domum ausu temerario irruerat, de manu eiusdem arripiens, mortis poterat subdere periculo, nisi aliorum sceleratorum et armatorum manus

kutatás hagyományosan és – véleményünk szerint is – megalapozott módon V. István két régi, közel húsz éve annak szolgálatában álló, kipróbált párthívével, Monoszló nembeli Egyed fia Egyed tárnokmester, pozsonyi ispánnal, valamint fivérével, Gergellyel – királynéi tárnokmester és vasi ispánnal – azonosítja,¹⁰ legutóbb pedig felmerült, hogy egy távoli apai rokonuk, András fia Miklós korábbi országbíró is velük tarthatott a pártütő akcióban.¹¹ Azt, hogy a királyné udvarháza, illetve az ott tartózkodó előkelő személyek elleni támadást valóban Monoszló nembeli Egyed és testvére hajtotta végre, csak vélelmezhető. Több apróbb momentum is említhető ugyanakkor, amely a Monoszló nemzetségbeli fivérek és ismeretlen kilétű társaik irányába látszik mutatni, az alábbiakban, tekintve, hogy ezeket a kutatás eddig elmulasztotta számba venni és részletesen elemezni, ezen szóban forgó nyomokat foglaljuk össze.

A legfontosabb egykorú – több más német forrásunk vonatkozó híradásának szövegével egyébként szó szerint megegyező – kútfőnk, a *Continuatio Vindobonensis* úgy tájékoztat, hogy Egyed V. István halála után testvérével, Gergely ispánnal, mivel félt a királynétól és a „magyaroktól” (nyilván inkább csak Erzsébet udvari híveitől és más főúri támogatóitól), Csehországba menekült.¹² Mint fentebb szoltunk már arról, a két báró az elhunyt király legszűkebb bizalmi elitjéhez, kipróbált és alighanem legrégebbi párthívei közé tartozott, István uralkodása egésze alatt a kormány tekintélyes hivatalokat viselő tagjai voltak, Gergely pedig – feltehetően kun származású – felesége révén Erzsébet királynéval, ilyenformán közvetve magával az Árpád-dinasztiával is szorosabbnak mondható rokoni összeköttetésben állt. V. István, majd annak kegyenyilvánítását a maga részéről megerősítve Erzsébet hasonlóképp egy abaújházi birtokkal meg is adományozta a névről nem ismert nőrokont, akit a királyné saját, feltehetően 1270 és 1272 között kelt, sajnos csak későbbi, 1274. évi említésből ismert oklevélben nővérének nevezett.¹³ Viszonyuk ennek fényében tehát legalábbis kiegyensúlyozottnak tűnik, ami talán elmondható volt a férj, a királyné sógora (vagy egyéb affinális rokona) és Erzsébet személyes kapcsolatára is. Gergely emellett két éven át az ottani második legfontosabb és nem mellesleg szépen jövedelmező hivatal, a tárnokmesterséget töltötte be a királynéi udvarban, alighanem inkább Erzsébet megaláztatására, annak tetszése szerint való,

obstitissent, letale vulnus accepit, et ibidem semivivus relictus, domino largiente vix corporis recepit sanitatem ...”: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. 1. köt. Szerk. Nagy Gyula. Budapest, 1887. (a továbbiakban: SzO I.) 12–13.

¹⁰ Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 303.; Szabó Károly: *Kun László 1272–1290*. Budapest, 1886. 3–4.

¹¹ Miklóst, V. István országbíróját, akinek kilétéről és rokoni kapcsolatairól korábban számos eltérő vélemény jelent meg, Zsoldos Attila Monoszló nembeli András fia Miklóssal azonosította (lásd: Zsoldos Attila: *Miklós országbíró*. In: Neumann Tibor – Rác György [szerk.]: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Budapest–Piliscsaba, 2009. 519–549.), és ugyanitt vetette fel, hogy Miklós minden bizonnyal részt vett a székesfehérvári támadásban (546–548.).

¹² *Anonymi coenibitae Zwetlensis chronicon: Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC ab ad annum MCCC. 1–3. köt. Collegit et illustravit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1398. (a továbbiakban: CFH I–III.) I. 261.; *Anonymi Leobensis Chronicon*: CFH I. 274.; *Chronicon Austriacum anonymi*: CFH I. 509.; *Continuatio Vindobonensis*: CFH I. 783.

¹³ *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. (Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.) Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Budapest, 2008. (a továbbiakban: ÁHHKO) 324. sz.; IV. László király 1274. augusztusi, édesanyja adományát megerősítő oklevele: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) 2. köt., 2–3. füzet. Budapest, 1961. 2524. sz.

mintsem akaratával ellenkező módon. Egyedről ugyanakkor hivatkozott bécsi forrásunk egyenesen azt írja, hogy V. István szerfelett kedvelte, ha tehát – ismét szükséges hangsúlyoznunk: amennyiben a *Contuniatio Vindobonensis* ezen értesülése helytálló – annak korai elhunytá után olyannyira komoly félnivalója volt az özvegy királynétól, hogy jobbnak látta testvérével külföldre, ráadásul a néhai király legfőbb ellensége, II. Ottokár udvarába menekülni. Józan számítás szerint két eshetőség adódik: Gergely kizárólag az uralkodónak köszönhette a királynéi udvarban betöltött tárnokmesteri tisztségét, kinevezésére Erzsébet akarata ellenére került sor, illetve a királynénak a két báró iránti addig, V. István életében valahogy elfojtott-leplezett indulata, gyűlölete most hirtelen valósággal kitört, vagy, ami véleményünk szerint inkább valószínűsíthető: 1272 augusztusában történt valamilyen teljesen váratlan, mindenkit megdöbbentő esemény, amely miatt Egyedéknek joggal tartaniuk kellett haragjától.¹⁴

A királynéval való viszonyuk látványos megromlására, kegyvesztésükre látszik utalni korábbi megbecsültségükhöz képest váratlan leváltásuk viselt udvari méltóságaikból. 1272. augusztus 3-án még bizonyosan ők töltötték be a két esztendővel korábban elnyert bárói tisztségeket, és ezt valószínűsíthetjük a király 6-án bekövetkezett halálát követő napok vonatkozásában is, öt-hat héttel később, szeptember 11-én viszont a tárnokmesterségben már Ákos nembeli Ernye, a vasi ispánság élén pedig Gut-Keled nemzetségbeli Amadé tűnik fel, míg a pozsonyi ispánságot november 15-én már Kán nembeli László fia László viselte. A királynéi tárnokmesteri hivatal betöltőjét – egészen 1274 januárjáig – sajnos nem ismerjük a kérdéses időszakban, de vitathatatlan, hogy Gergely valamikor a IV. László trónra lépte körüli napokban-hetekben valóban elvesztette másik bárói méltóságát is.¹⁵

Az összecsapás áldozatairól, a két fél veszteségeinek megoszlásáról semmit sem tudunk, de valószínűsíthető, hogy a sebesültek mellett több halott is lehetett. Ismereteink szerint az előkelők közül csak egyetlen báró kapott komolyabb sebeket a harc során, igaz, ő kis híján ott is hagyta a fogát a csetepatéban: Csák nembeli Péter fia Domonkos valkói ispán – V. István egykori, ifjabb királysága idején hivatalban volt nádora – az özvegy királyné vitéz védelmében leveretve vélhetően csupán nagy szerencséjének és talán a mellette küzdők kitartásának köszönhette, hogy nem maradt maga is végleg a földön.¹⁶ Épp az egyik támadó kezéből ütötte ki annak kardját, és azt saját fegyverével akarta levágni, amikor ezt látva a többi összeesküvő rárontott, és kegyetlenül összevagdalta. Kiváló hűségéért, illetve az amiatt elszenvedett, majdnem végzetesnek bizonyult sebek fájdalomdíjaként a királyné udvarbírájává tette, és 1273-ban – részint bizonyos Újvár és Zemplén megyei birtokaiért cserében – a valkói Hagymást adományozta neki.¹⁷ Az udvarház épületében, illetőleg a körül lefolyt harc vélhetően rövid ideig tartott, heveségét, csakúgy, mint az általános zűrzavart ellenben jól

¹⁴ A *Continuatio Vindobonensis* értesülése szerint V. István Egyedet „*super modum diligebat*”, és nem melleleg az információt a király halála kapcsán közli, így tehát szó sincs arról – mint azt Szabó Károly munkájában (Szabó: *Kun László*, 3.) találjuk –, hogy testvérével, Gergellyel háttérbe szorult volna a király uralkodása idején. Szabó akkor is nagyot téved, amikor ugyane helyt a Monoszló testvéreket IV. Béla régi, mellőzött híveinek tartja, láthattuk, épp ellenkezőleg; Egyed és Gergely az ifjabb királynak és semmiképpen sem atyjának voltak a támogatói, ráadásul a legelkötelezettebbek közé tartoztak.

¹⁵ Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 63., 68., 185., 224.

¹⁶ Karácsonyi: *A magyar nemzetségek*, 322. Zsoldos Attila vélekedése szerint esetleg Miklós volt országbíró, ekkor királyi lovászmester és szebeni ispán (?) is megsebesült vagy talán el is esett a harc során, és ezért tűnik el 1272 után forrásanyagunkból (lásd: Zsoldos: *Miklós országbíró*, 548.).

¹⁷ SzO I. 12–13. Domonkos feltehetően röviddel felépülése után, esetleg még 1272 végén vehette át új hivatalát. Hagymás ma Aljmaš néven, Horvátországban fekszik.

mutatja, hogy Erzsébet hívei a meghátrált támadók üldözése során még – a trónörökös megkoronázása végett Fehérvárra jött – Türje nembeli Fülöp esztergomi érsekkel szemben is erőszakkal léptek fel, őt és valószínűleg kíséretének tagjait is inzultálták, és kirablásával tetemes károkat okoztak annak.¹⁸ A botrányos eseményről megemlékező királyi oklevél sajnos nem teljesen nyilvánvaló megfogalmazása alapján úgy tűnik, hogy a méltatlan zaklatása és szégyenteljes kirablása ellen alighanem felháborodottan tiltakozó idősebb érsek némi testi bánatalmazást, esetleg kisebb-nagyobb ütletet is kénytelen volt elszenvedni a magukról megfedkezett főuraktól.

A felségáruló szervezkedés vezetőinek, egyben a megdőböntő akció végrehajtóinak, Egyed és Gergely ispánoknak, ha tervük kudarcot is vallott, sikerült legalább sértetlenül vagy – ez sem tudható – csak kisebb sebeket szerezve kikeveredni az összecsapásból és elmene-külni a harc helyszínéről. Mivel abban csaknem bizonyosak lehettek, hogy az anyakirályné és párthívei nem hagyják annyiban a dolgot, és mindent elkövetnek majd kézre kerítésükért, és párttűsükkel minden hidat felégettek maguk mögött, miután fegyvereseikkel több kisebb környékbeli erősség mellett megszállták vagy az uralkodóházhoz hű helyi erők kiűzésével kizárólagos ellenőrzésük alá vonták Pozsony várát, hamarjában Csehországba, IV. Béla és V. István régi ellenfele, II. Ottokár király udvarába távoztak. Az őket igen barátságosan fogadó cseh uralkodónak azonnal felajánlották szolgálataikat, illetve Pozsonyt és a többi hatalmukba került várat, ezáltal az Erzsébet, közvetve pedig a László ellen elkövetett nyílt felségárulást újabb bűnnel, hazaárulással tetézték.¹⁹

Milyen ok húzódott meg Egyed és társai Erzsébet és annak párthívei elleni, elsőre (és előrebocsátjuk: másodikra is) megmagyarázhatatlan támadása hátterében? Mi vihette rá a két Monoszló fivért, V. István e két többszörösen bizonyított, kétségkívül befolyásos, megbecsült és kedvelt főemberét, akik, mint láthattuk, éveken át az ország legmagasabb bárói hivatalait viselték, sőt ezen túlmenően – Gergelynek, a királyné leánytestvérével vagy más közelebbi hozzátartozójával kötött házassága révén – az uralkodócsaláddal rokonságban álltak, hogy a király korai halála után, amikor annak a legnagyobb szüksége lett volna lojalitásukra, szembeforduljanak Erzsébettel, tetejébe nyílt lázadást, fegyveres támadást hajtsanak végre ellene? Itt azonnal felvetődik egy másik, szintúgy rendkívül lényeges, talán az előzőnél is fontosabb kérdés: Egyed és Gergely ispánok, valamint az összeesküvésükhöz csatlakozott társaik akciója vajon ténylegesen Erzsébet személye ellen irányult-e, avagy inkább az ő hatalmi pozícióikat és befolyásukat veszélyeztető frakció vezetőinek a királyné közvetlen

¹⁸ ÁHHKO 121. sz. A királynéi pátens csak IV. László 1285. augusztus 22-i okleveléből, tartalmi említés formájában ismert: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. 2. köt. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Strigoniæ, 1882. (a továbbiakban: MES II.) 205.; Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 303.

¹⁹ *Continuatio Vindobonensis*: „*Item eodem anno (1272) post mortem Stephani regis Ungarie quidam comes dictus magister Egidius, quem rex Ungarie super modum diliebat, timens reginam et Ungaros profugus veniit ad regem Bohemie, una cum fratre suo comiti Gregorio. Hic de castro quod Prespurch dicitur, et alius quibusdam castris fraudulentè ac causaliter tunc temporis se intromisit, regique Bohemie sponsondit in omnibus servitorum. Quem rex Bohemie benigne recipiens, et ei ad hec plurima et donavit. Nam tradidit civitates La, Neunvurch, Stocherawe, Greizinstein, et alia quam plura, et duo milia marcarum solventium annuatim. Insuper in promto dedit ei maximam pecuniam, et castrum Prespurch vino, tritico, et avena optime premunivit.*” CFH I. 783.; Heinrici de Heimbürg annales: „*Mortua autem rege Stephano, comes Egidius, qui fuerat summus [camerarius] ipsius Stephani, transivit etiam ad regem Boemie...*”: CFH II. 1131. Szó szerint ugyanígy beszél el a történetek az *Anonymi coenobitæ Zwetlensis chronicon* (CFH I. 261.) és a *Continuatio Leobensis* (CFH I. 274.) is.

környezetéből és ilyenformán a kormányzatból való erőszakos eltávolítását, esetleg egyenesen fizikai megsemmisítését célozta.²⁰ Jelen dolgozatunkban a rendelkezésre álló csekély forrásanyag tüzetes áttekintésével – a régebbi szakirodalomban jobbra palotaforradalomnak nevezett pártütés egyéb körülményeinek vizsgálata mellett – ezen kérdések minél alaposabb körüljárására és megválaszolására teszünk kísérletet.

Előbb azonban feltétlenül érdemes kitérni a vizsgált esemény okával kapcsolatosan megjelent mérvadó kutatói vélekedések bemutatására. Ezek sorában elsőként Horváth Mihály 1871-ben, *Magyarország történelme* című műve második kötetének oldalain kifejtett vélekedésével, illetve eseménytörténet-verziójával érdemes foglalkoznunk. Horváth szerint Joakim bán, akit ő tévesen Pektári család/előnévvel emleget, a trónörökös öccsét, András herceget rabolta el V. István táborából, amely alapos melléfogást ráadásul azzal toldja meg, hogy a felségárulót főúr felbecsülhetetlen értékű foglyát titkokban „német földre Habsburgi Rudolffhoz vitte volt, hihetőleg, hogy a kis herczeg eljegyzését eszközölje Rudolf leányával”.²¹ Horváth azt is vélelmezi, hogy az ifjabb herceg elrablása Erzsébet királyné tudtával és beleegyezésével történt, ilyenformán tehát a királyné Joakim hallgatólagos cinkostársa, férjének, az uralkodónak pedig elárulója lett volna. A már így is több sebből vérző eseménytörténet-rekonstrukció szerint Erzsébet Joakim befolyásának engedve az V. Istvánhoz hű bárókat leváltotta hivatalaikból, és az országos méltóságokat és az ispáni székeket Joakim rokonaival, barátaival és szövetségeseivel töltötte be. A tisztségeiktől megfosztott főurak Aba nembeli Dávid fia Finta „volt nádorispán” és „Budaméri” Egyed vezetésével ezen okból, tehát személyes, hatalmi érdekeik miatt, a tárnokmesterséget elnyert Joakim megbuktatásának és eltávolításának szándékával támadták meg a királyné Fehérvár közeli udvarházát.²² Finta a pártütésben való állítólagos érintettségének, tevőleges részvételének kérdését illetően e helyt elégedjünk meg annak leszögezésével: az Aba nembeli nagybirtokos csak nyolc évvel később lett nádor, sőt az első adatolható bárói tisztségét, az erdélyi vajdaságot is csak 1277. november és 1278. november között, nagyobb valószínűség szerint az utóbbi év folyamán kapta, arról

²⁰ Érdemes megjegyezni, hogy Erzsébet személye ellen több más fegyveres támadás is történt; így 1274 folyamán, valószínűleg az év júniusában fiával, a királlyal együtt ejtette fogságba Joakim bán (Szabó: *Kun László*, 27.; Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 315.; Kádár Tamás: *IV. László király itineráriuma (1264–[1272]–1290)*. Fons, 23. évf. [2016] 1. sz. 11.: 12. jegyz.), egy másik esetben pedig, sajnos, nem ismert időpontban, talán ugyancsak a 1270-es évek derekán, kocsijában utazva támadták meg bizonyos pártütők (lásd: CDCr. IX. 254–255.; regesztája: ÁHKKO 155. sz.).

²¹ Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 2. köt. Pest, 1871. 85.

²² Horváth: *Magyarország történelme*, II. 87–88. A kutatás által Erzsébet királyné és Joakim között – elsősorban 1272 ősze–vége vonatkozásában – vélelmezett szoros bizalmi viszony és jobbra zavarlatlan együttműködés fennálltára esetleg egy eleddig figyelmet nem kapott momentum is utalni látszik. A Gut-Keled nembeli nagyúr tárnokmesteri hivatala mellé legkésőbb november utolsó napjaiban, de akár már IV. László szeptember eleji koronázásakor a pilisi ispáni széket is megszerezte, a szóban forgó ispánság pedig 1259 tája óta a mindenkor magyar királyné tulajdonát képezte. Korábban a jelek szerint kevésbé jelentős, leginkább szerényebb pozíciójú személyek igazgatták, Joakim bán, az ország akkori egyik leghatalmasabb bárója Pilis élére való kinevezése és a főúr a *dignitashoz* való, legalábbis látszólagos ragaszkodása – egy kisebb, talán csak néhány hetes megszakítástól eltekintve legalább 1275 ősziéig, de joggal gyaníthatóan 1277 tavaszán bekövetkezett haláláig viselte a tisztséget – arra enged következtetnünk, hogy, már amennyiben, és ez külön hangsúlyozandó, lényegi körülmény, Pilis V. István uralkodása alatt csakugyan hitvese joghatósága alá került, Erzsébet és a báró kapcsolatában Joakim itteni ispáni megbízatása is fontos szerepet játszott. Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 180.

pedig, hogy a pártütők egyik vezéréként vagy akárcsak bármelyik oldalon jelen lett volna a Székesfehérvár melletti csetepaténál, nem tudnak forrásaink.²³

IV. László uralkodásával, ellentétben legtöbb Árpád-házbeli királyunkkal, két önálló munka is foglalkozik.²⁴ Az első, Szabó Károly 1886-ban, a Magyar Történeti Életrajzok sorozatában megjelent kötete, amely azonban az 1272. év V. István halálát követő történéseinek vonatkozásában szintén számos komoly tárgyi tévedést tartalmaz. Ezek közül – témánk szempontjából – a legsúlyosabb az, hogy a szerző László 1281. évi, harmadik fogságra vetését összekeveri a király 1272-es fogságával, és arra a hibás következtetésre jut, hogy a lázadók Székesfehérvárot annak megkoronázását, illetőleg az anyakirályné udvarháza ellen intézett támadásukat megelőzően, az addig a Joakim bán kényszerű gyámkodását „élvező” trónörökös hatalmukba kerítették.²⁵ Ha ezen állítását el is kell vetnünk ugyan, több figyelmen és alaposabb megfontolást érdemel azon – egy korabeli külföldi forrásunk tudósításán alapuló – felvetése, miszerint Egyed és testvére, Gergely akciója kifejezetten László és anyja uralmának megdöntésére irányult, és a pártütők a tízéves gyermekkel szemben annak unokabátyját, az akkorra már fiatal férfikorba lépett Béla macsói és boszniai herceget próbálták meg trónra juttatni.²⁶ Az 1272. augusztus–szeptember fordulóján Székesfehérvár határában lezajlott események megnevezésére Szabó használta elsőként a palotaforradalom, esetünkben nem épp legpontosabb kifejezést, de minthogy az többé-kevésbé elfogadott a szakirodalomban, magunk is átvettük.²⁷

Pauler Gyula 1899-es munkájában egészen más okkal magyarázta az Erzsébet királyné és kísérete elleni fegyveres akciót. Szerinte Erzsébet „okvetetlenül” Joakim „barátai” közé tartozott, azaz a királyné tudomással bírt a báró László herceggel kapcsolatos vakmerő tervéről, jelesül arról, hogy nyílt felségárulásra készül, és az V. István csúfos kijátszásán megbotránkozott főurak Egyed mester vezetésével bosszúból törtek Székesfehérvár melletti lakába, hogy rajta és a király elárulásáért elmarasztalhatónak gondolt többi személyn

²³ Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 22., 39., 301.

²⁴ Szabó: *Kun László; Kun László emlékezete*. A bevezetőt írta, a forrásokzövegeket válogatta, a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szeged, 1994. (a továbbiakban: KLE).

²⁵ Szabó: *Kun László*, 4–6. Szabó Károly szerint a trónörökös a bárók Pok nembeli Móric fia Miklós erdélyi vajda vezetésével szabadították ki. Ez már csak amiatt is képtelenség, mert Miklós 1277 dereka tájt nyerte el első ízben a vajdai méltóságot (Kádár Tamás: *Egy érdekes bárói életpálya a 13–14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda*. In: Történeti tanulmányok. 21. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica 65. Debrecen, 2013. 145.), ráadásul László fogvatartójának Aba nemzetségbeli Finta nádort tartja, aki 1272-ben tudomásunk szerint még ispáni hivatalt sem viselt, nemhogy az ország első bárói hivatalát töltötte volna be. Szabót két Fejér György által közreadott, nyilvánvalóan hamis oklevél fals információi vezették félre, amelyekben valóban szó esik ugyan László fogságra vetéséről, de az iratok az 1281-es eseményeket örökítik meg.

²⁶ *Continuatio Lambacensis*: „1272: *Stephanus rex Ungarie obiit, et sororius suus de Mathsa, volens sibi regnum indebite usurpare ad Ungaris occisus miserabiliter occubuit.*” (CFH I. 773.); Szabó: *Kun László*, 6. A magunk részéről kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy Béla – akár csak legbelső köréhez tartozó hívei előtt – valóban trónigénnyel lépett volna fel. Lásd: Kádár Tamás: *Egy rejtélyes politikai gyilkosság és háttere a XIII. század végi Magyarországon: Béla macsói és boszniai herceg pályája*. Fons, 16. évf. (2009) 4. sz. 423–425. Az ott leírtakhoz, valamint a kérdéshez fűzött, jelen tanulmányomban alább olvasható megjegyzéseimhez hozzátehetjük még, hogy más egykorú forrás nem tud ilyenén (legalábbis nyíltan kifejezett, illetve vállalt) szándékáról.

²⁷ Szabó: *Kun László*, 5.; Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. A magyar nemzet története. 2. köt. Budapest, 1896. 558.

elégtételt vegyenek.²⁸ Kállay Ubul értekezésében Pauler nézetét egy az egyben, őt idézvete át.²⁹ Marczali Henrik, akinek eseménytörténet-interpretációja azon lényeges különbségtől eltekintve, hogy elsőként a Joakim által 1272 nyarán elrabolt Árpád-házi herceget helyesen Lászlóval azonosította, jól láthatóan Szabó Károly IV. László-életrajza vonatkozó részletén alapul. Erzsébetet ő is szellemi tettestársnak tartotta Joakim bűncselekményében, ugyanakkor azzal a német források értesülésére épülő, Szabó által megfogalmazott feltevésével, miszerint a lázadó urak célja az volt, hogy megdöntsék a jog szerinti trónörökös uralmát, és helyette Béla macsói herceget emeljék trónra, nem számolt. Úgy gondolta, Egyedék azért rohanták meg a királynéi udvarházat, hogy kezükre kerítsék Lászlót, és ezáltal megszerezzék a kormányzati hatalmat.³⁰ A talányos támadás háttérében meghúzódó motiváció tekintetében a két szóban forgó történész véleménye alapvetően eltér tehát; meglátásunk szerint a Szabó által képviselt nézet helytállóságát csaknem bizonyosan elvethetjük. Marczali nem mellesleg a pártütés vezéralakjainak meghatározásában is Szabó nézetére hagyatkozott, így nála szintén azt találjuk, hogy Finta volt nádor és Egyed leváltott királyi tárnokmester vezették a „palotaforradalmat”, azzal egészítve ki azt a – főúri rokonság mélyebb érintettségét fessegető, úgyszintén Szabótól eredő – téves rekonstrukciót, hogy a szervezkedés és a fegyveres támadás az Aba nemzetség „merész kísérlete” volt.³¹ Ez utóbbi feltevés már néhány évvel első felmerülése után megdőlt: egyfelől, mint említettük, Finta szinte bizonyosan nem vett részt a pártütésben, másrészt Karácsonyi János kétséget kizáróan kimutatta, hogy Egyed és fivére, Gergely vasi ispán a Monoszló nemzetségből származott, következésképp az 1272. augusztus végi székesfehérvári incidens aligha írható általánosan az Aba *genus* vagy akárcsak bármely ágának a számlájára.³² Elképzelhető, hogy Marczali egy tömör közlésére vezethető vissza, annak félreértéséből vagy alaptalan túldimenzionálásából ered azon, a történeti forrásainkban még csak legárnyaltabb utalásként sem fellelhető, sikamlós híresztelés, miszerint Joakim bán és a királyné egy darabig házasságtörő kapcsolatban álltak egymással V. István életében, és egy ideig fenntartották a bűnös viszonyt annak halála után is. Az Erzsébet házastársi hűtlenségére, azaz a király többszöri és huzamosabb felszarvazására vonatkozó mendemonda tudomásunk szerint először konkrétan egy szépirodalmi műben bukkant fel, nyolcvan évvel ezelőtt.³³ Az egyébként is vegyes megítélésű Erzsébettel és a kimondottan negatív történelmi alaknak tekintett Joakimmal szembeni újabb vád elsősorban a történelmi regények, az ismeretterjesztő munkák és az úgynevezett „alternatív” történeti irodalom – többnyire mérhetetlen szakmai dilettantizmusról árulkodó – kiadványaiban található meg, de a híresztelés a hivatalos tudományos kutatás figyelmét sem kerülte el teljesen.³⁴ Hóman

²⁸ Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 302–303.

²⁹ Kállay Ubul: *Kutatások IV. László korára. I. Századok*, 40. évf. (1906) 1. sz. 41–54., itt: 48–49.

³⁰ Marczali: *Magyarország története*, 548–549., 558.

³¹ Marczali: *Magyarország története*, 558.; Szabó: *Kun László*, 3.

³² Wertner Mór: *Nemzetségi kutatások. 11. Monoszló*. Turul, 17. évf. (1899) 4. sz. 167–170.; Karácsonyi: *Magyar nemzetségek*, 836–837.

³³ Ötvös Béla: *... és megbüntettem hetediziglen*. Oradea, 1938. 60–61.

³⁴ Ferdinandy Mihály: *Az Istenkeresők. Az Árpádház története*. Budapest, é. n. [1943.] 220.; Tamási István: *A kiátkozott*. Budapest, 1973. 87.; Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában*. H., é. n. [Budapest, 1977.] 472.; Ferdinandy Mihály: *Kun László siratása*. Budapest, 1989. 22. (regény), 157.; Pusztaszeri László: *Az élő Árpádok*. H., é. n. [Budapest, 1997.] 86.; Soltész István: *Árpád-házi királynék. Szentek és szeretők*. (Királyi házak.) H. n. [Budapest], 1999. 192.; Nemere István: *Magyarország története. 989 év krónikája. Az államalapítástól a XX. század végéig*. H. n. [Budapest], 2005. 148–150.; Vitéz Miklós: *V. István, IV. (Kun) László és III. András*. Magyar királyok és

Bálint Pauler vélekedését osztotta a kérdésben, hozzátéve ahhoz egy igen lényeges köz- és társadalomtörténeti megállapítást, jelesül, hogy V. István két főemberének akciója a IV. László uralkodása alatti véres polgárháborúk kezdete volt.³⁵ Szűcs Jenő az említett erkölcsi-érzelmi indíttatásúkkal, az egyszerű bosszúállás szándékával indokolta a Monoszló testvérek vezette főúri csoport támadását, helyesen kiemelve: az világosan megmutatta a központi hatalomnak, az uralkodóháznak és konkrétan a király személyes tekintélyének korábban soha nem tapasztalt mértékű, katasztrofális zuhanását.³⁶ A kutató – óvatosan – szintén nyilatkozott a királynéval szemben felmerült vád kérdésében: nem tartotta kizárhatónak, hogy Erzsébet tudott Joakim bán tervéről, azaz valamiféleképp összejátszott a báróval.³⁷ Kristó Gyula, akinek egyébként a második, sajnos jóval tömörebb – a király életére és uralkodására vonatkozó források gyűjteményének általános tárgyi bevezetőjeként szolgáló – IV. László-biográfiát köszönhetjük, egy korábbi, 1976-ban publikált munkájában még úgy látta, Erzsébet „valamilyen szálon kapcsolódott” a Joakim által szervezett, László elrablására, illetve V. István az általi megszarolására irányuló „főúri összeesküvéshez”.³⁸ Később a korábbi szinte általánosan osztott szakirodalmi vélekedéssel ellentétben Erzsébetet már nem tekintette részesnek az összeesküvésben; úgy gondolta, hogy a királyné csak később, férje halála után állt a győztes főúri csoport oldalára, és ez a szerintük megbocsáthatatlan lépés idézte elő Egyed mester, testvére, valamint társaik ugyancsak felségsértő akcióját. Az említett IV. László-életrajzban nyitva hagyván a kérdést, miszerint a királyné elmarasztalható-e a herceg elrablásában, csakúgy, mint korábban Marczali, a támadók elsődleges célját Kristó szintén Erzsébetnek a politikai közéletből, illetve a királyi tanácsból és a kormányzati pozíciókból való kiszorításában jelölte meg.³⁹ Almási Tibor 2000-ben közreadott munkájában vizsgálatunk tárgyát nem említi, de Joakim szlavóniai akciójával kapcsolatban kitér a királyné esetleges érintettségére, mint megfontolt körültekintéssel fogalmaz: „...nem teljesen alaptalan az a feltételezés sem, amely a hatalomvágyó Erzsébet királynének tulajdonít a gyermekrablásban valamiféle szerepet.”⁴⁰ Zsoldos Attila 1997-ben megjelent monográfiájában – sajnos nem megjelölt kortársi vélelmekre hivatkozva, valamint kiemelve a valóban szembeötlő tény, hogy, mint írja: „V. István halála után Erzsébet és Joachim a legnagyobb egyetértésben készülődtek” László megkoronázására – nemkülönben hajlott rá, hogy hitelt adjon a királyné a bán felségárulásában való érintettségére vonatkozó vádnak.⁴¹

A kérdés körüli nézetkülönbségeket ez esetben is leginkább az eseménnyel kapcsolatos forrásanyagunk minimális és részint értelmezési nehézségektől terhes volta magyarázza. Egyedék székesfehérvári pártütéséről konkrétan mindössze egyetlen egykorú forrás emlékezik meg: Erzsébet anyakirályné Csák nembeli Domokos javára, 1271-ben kelt, már említett kiváltságlevele. Egy másik *privilegium*, IV. László közel másfél évtizeddel később, 1285

uralkodók. 9. köt. H., é. n. [Budapest, 2011.] 22., 24.; Zsoldos Attila: *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században*. Magyarország története 4. H. n. [Budapest], 2009. 70.

³⁵ Hóman Bálint: *Magyar történet*. 2. köt. Budapest, 1935.² 589.

³⁶ Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, 389–390.

³⁷ Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, 215.

³⁸ Kristó Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. H. n. [Budapest], 1976. 152–153.

³⁹ Kristó Gyula: *IV. László*. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. H. n. [Szeged], 2001. 298.; KLE 15.

⁴⁰ Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*. H. n. [Budapest], 2000. 153., 155.

⁴¹ Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig.)* Debrecen, 1997. 70–71. Zsoldos néhány évvel később is hasonlóan vélekedett, lásd: Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005. 130.

augusztusában kiadott oklevele arról tájékoztat, hogy Fülöp fermói püspök, pápai legátus előtt – nyilván annak sürgetésére – Erzsébet királyné ígéretet tett, miszerint kárpótlásul 400 ezüstmárkát ad az akkori esztergomi metropolitának, Lodoméer érseknek székesegyháza építésére azon károk ellenértékéért, amelyeket a királyné és a fia bárói hívei okoztak Fülöp érseknek, valamint egyházának Székesfehérvár mellett László koronázásának idején.⁴² Erzsébet azonban megfeledezett a dolgról, vagy – és ez a lehetőség tűnik valószínűbbnek – egyszerűen nem kívánt emlékezni ígéretére, ami kissé meglepőnek hat, és egyszerűen szándékosságot sejtet, főként ha meggondoljuk, hogy Erzsébet nem csupán 1280–1281-ben, amikor a legátus Magyarországon tartózkodott, de még azután is legalább egy bő évtizedig igen tekintélyes bevételekkel rendelkezett. Anyakirálynéként országszerte számos, a királynéi birtokállományhoz tartozó uradalom maradt a kezén László király – alkalmasint 1273 nyarán történt – házasságkötése és menyje, Izabella, vagy ahogy azt mind gyakrabban nevezték hazai forrásaink az évtized derekától, Erzsébet megkoronázása után is.⁴³ Sőt, 1279-ben fia megbízta a Macsósi és Boszniai Hercegségek kormányzatával, majd rövidesen a nemkülönben szép jövedelmeket biztosító Szepesség is joghatósága alá, ilyenformán pedig lényegében személyes tulajdonába került.⁴⁴ Az özvegy királyné által tehát nem teljesített fogadalomnak végül jó néhány évvel később az említett *privilegium* révén az ifjú uralkodó tett eleget, olyanképpen, hogy – az ígért, de elmaradt összeg fejében – az esztergomi érsekségnek adományozta a Komárom vármegyei Szakállost.

Elképzelhető esetleg, hogy a Székesfehérvár környéki fegyveres incidenssel szintén összefüggésbe hozható az anyakirályné egy másik, sajnos csak szűkszavú említésben fennmaradt, keltezetlen adománylevele, illetve annak egy töredékes információja. Erzsébet a szóban forgó – 1435-ben Bátori István országbíró, majd azt még ugyanazon évben a helybeli kereszt-konvent által átírt –, a székesfehérvári polgárok javára szóló *privilegium*ában elmondja, azért adta nekik a város határain belül fekvő Novaj nevű birtokot, mert fia, IV. László király koronázásakor igen komoly károkat voltak kénytelenek elszenvedni.⁴⁵

Az említett források adatain kívül a *Continuatio Vindobonensis* már citált, viszonylag rövidke megjegyzése vonható még ide, amely, mint fentebb láttuk, annyit közöl csupán, hogy Egyed – az őt módfelett kedvelt – V. István halála után, mert félt a királynétól és a „magyaroktól”, testvérével, Gergely ispánnal Csehországba menekült.⁴⁶ Mivel a Monoszló fivérek a király uralkodása egésze alatt a kormány tagjai voltak, így István legutolsó, 1272. augusztus 3-án kelt oklevelében is a két évvel korábban elnyert bárói hivatalaik viselőiként szerepelnek, majd IV. László trónra lépését követően, szeptembertől azonban mintegy kilenc hónapig egyáltalán nem tűnnek fel okleveles anyagunkban, csaknem bizonyosnak tekinthető, hogy – miként történetírásunk régóta, hagyományosan véli – valóban ők szervezték és hajtották végre a királyné Székesfehérvár határában vagy távolabbi szomszédságában fekvő udvarháza elleni támadást. Mint már említettük, és azt Zsoldos Attila bizonyította, akciójukban ugyan csak Monoszló nembeli rokonuk, András fia Miklós korábbi országbíró is részt vett, miként

⁴² MES II. 205.

⁴³ Izabella megkoronázásának és Lászlóval való egybekelésének vélelmezhető időpontjára: Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik*, 21., 192. A kérdés mindazonáltal szerfelett problematikus, a korábbi, eltérő véleményekre, a bizonytalanság okaira: Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 536–538.; Kállay: *Kutatások IV. László korára*, 47–48.

⁴⁴ Wertner: *Az Árpádok családi története*, 504–505.; Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik*, 165–167.

⁴⁵ DL 640.; 641., regesztáik: ÁHHKO 332. sz.; Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Székesfehérvár, 2016. 196.

⁴⁶ CFH I. 261., 783.

– az elszenvedett kudarc után – feltehetően társuk volt a kényszerű csehországi emigrációban is. Aligha tévedünk továbbá, ha feltételezzük, hogy a korábban úgyszólván elképzelhetetlen eset, az ország első főpapját ért verbális és talán fizikai atrocitás háttérében szerepet játszott valamiféleképp, hogy az 1270 előtti dinasztikus viszályok idején az idősegyházfő inkább IV. Béla táborához húzott. Ezt látszik talán valószínűsíteni az, hogy István 1270 májusában átvéve az ország feletti egyeduralmat, legelső intézkedései között leváltotta Fülöpöt a kancellári méltóságról, és saját bizalmasát, Bánca nembeli István kalocsai érseket nevezte ki a helyére.⁴⁷ Emellett felmerülhet természetesen az is, hogy Erzsébet fegyveresei – talán egy szerencsétlen félreértés nyomán – azt gyanították, hogy Fülöp valamilyen módon érintett a Monoszlók pártütési kísérletében.

Az összecsapás valamennyi körülménye közül a néhány ismert résztvevő, maguk a főszereplők személyén túl mindössze csupán egy momentum bizonyos: jelesül, hogy az nem Székesfehérvárott, a százados hagyományok szerinti koronázó városban zajlott le, hanem annak ekkoriban újjáépülő falain kívül, a település határában vagy szűkebb környékén – ugyanis az eseményről megemlékező mindkét oklevelünkben az „*apud* (illetve *apud*) *Albam Regalem*” helymegjelölést találjuk. A szakirodalom egészen a közelmúltig teljesen egybehangozóan úgy tartotta, Fehérvárott a 13. század második felében az uralkodócsaládnak két – főként a Szent István-napi országgyűlések alkalmával – rendszeresen használt palotája is állt. A legújabb kutatások ellenben megállapították, hogy a magyar királyok, illetve közelebbi hozzátartozói a korszakban valójában nem rendelkeztek rezidenciával a városban, és amikor oda látogattak, vélhetően a dinasztia magánegyháza és egyben régi, az előző század végéig, Châtillon Anna királyné, majd III. Béla végső nyugalomra helyezéséig preferált temetkezőhelye, a Boldogságos Szűz Mária-prépostság – alkalmasint az impozáns és fényes bazilikához hasonló igényességgel megépített – palotájában szálltak meg.⁴⁸ A vármegye keleti, Székesfehérvár körüli részén ugyanakkor számos királyi és legalább ugyanannyi királynéi birtoktest feküdt még két emberöltővel később, a 14. század közepén is. Az utóbbiak közé tartozott Nagyladány, Győri, Kér, Battyán a Sár mentén, távolabb, dél-délnyugat felé pedig Polgár. Hogy ezen királynéi jószágok egyikén vagy másutt, Fehérvár közvetlen közelében, annak valamelyik előtelepülése határában állt-e a szóban forgó *domus*, sajnos nem eldönthető. Ezek közül leginkább a várostól keletre elterült Novaj (más néven Noé) jöhet szóba, ahol a király és a királyné is rendelkezett tulajdonrészsel. Az utóbbit épp Erzsébet királyné idegenítette el a székesfehérvári polgárok javára, alighanem 1274 táján, a fia, IV. László koronázásakor őket ért károkért, mintegy kárpótlásképpen tett adományában.⁴⁹ A támadás időpontja szintén nem ismert pontosan. Mint láttuk, Erzsébet 1273-ban kelt kiváltságlevele alapján azt IV. László megkoronázása elé helyezhetjük, azaz valamikor szeptember 3. előtt, feltehetőleg néhány nappal, legfeljebb egy héttel korábban történt.⁵⁰ Ezek szerint Egyed mester talán épp névadó szentje, Egyed apát ünnepén, szeptember első napján vezette támadásra társait a királynéi udvarház ellen.

⁴⁷ Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 108.

⁴⁸ Zsoldos Attila: *Korai vármegyéink az újabb történelmi kutatások fényében*. Castrum, 11. (2010) 1. sz. 5–13.

⁴⁹ Zsoldos–Thoroczkay–Kiss: *Székesfehérvár története*, 232–233.

⁵⁰ Kállay Ubul Egyedék támadását – véleménye indoklásának mellőzésével – augusztus 15. és 31. közé helyezi. Kállay: *Kutatások IV. László korára*, 48. IV. László megkoronázásának időpontjára: Knauz Nándor: *Kortan. Hazai történelmünkhez alkalmazva*. Budapest, 1876. 528.; Kállay: *Kutatások IV. László korára*, 49–50.

A lehetséges indítékok számbavételekor kiemelt figyelmet érdemel az egykorú *Continuatio Lambacensis* már idézett közlése, miszerint V. István halála után unokaöccse, Béla macsói és boszniai herceg a főhatalom megszerzésére vágyott, illetve tört volna.⁵¹ Az Árpád-dinasztia korábbi történetében a kezdetektől fogva több ízben is előfordult, hogy a törvényes, kijelölt trónutódot vagy épp magát az uralkodót valamely közeli vérrokona egy-egy hazai előkelői csoport vagy egy külföldi hatalom, egy idegen uralkodó támogatásával megkísérelte félreállítani és uralmát megdönteni. IV. László atyja, István király vádolta meg azzal IV. Bélát, hogy az méltatlanul és mindaddig ismeretlen módon elsőszülötti jogaiból való kirekesztésén ügyködik, a helyzet esetünkben azonban ennél épp a trónörökletes jog általános elveinek és gyakorlatának figyelembevételé miatt jóval bonyolultabb.⁵² A 11–13. századi magyarországi trónküzdelmekben azonban az uralkodóval szemben egyetlen eset kivételével mindahányszor legközelebbi rokonai, rendszerint öccsei, ritkábban pedig – mint III. István király esetében történt – nagybátyjai léptek fel trónigényükkel, mely belső viszályok és támadások alapját az utódlás elvének egyértelmű és konzekvens meghatározatlansága, a *primogenitura* vagy a *senioratus* közötti világos és következetes választás hiánya szolgáltatta.⁵³ Az egyedüli kivételt a Kálmán, illetve fia, II. István pártjához tartozó előkelők két, talán egymással is rivalizáló, szembenálló, szűk csoportjának gyorsan elbukott kísérlete jelentette, amikor is, alkalmasint 1128-ban, bizonyos Bors ispán és Iván nevű úr személyében – amennyire azt megítélni módunkban áll: vakmerő és teljesen átgondolatlan felbuzdulásból – királyt választottak a betegeskedő és saját nemzésű törvényes fiutód nélküli II. István ellenében.⁵⁴ Ez ugyanakkor azonnal kudarcba fulladt, és mind a királyjelöltekre, mind pedig az ismeretlen kilétű támogatóikra, felléptetőikre nézve példásan kemény retorziókkal járt, másrészt arra az ország és az uralkodóház történetének egyik legválságosabb, talán még az egyébként igen gyászos 13. század végi állapotoknál is nagyobb belső politikai megosztottságtól terhelt időszakban került sor. Emellett rendkívül fontos, sőt lényegi és külön is hangsúlyozandó körülmény az említett főúri szervezkedés, illetve királyválasztás vonatkozásában, hogy legalábbis a krónika elbeszélése alapján, II. István újabb súlyos betegsége miatt komolyan tartani lehetett annak közeli elhunytától, ami – az előkelők akkori tudomása szerint, minthogy a vak Béla herceg életben voltát és Magyarországon létét eltitkolták hívei – számukra egyúttal az Árpád-ház fiági kihaltával is fenyegetett. Az összeesküvő urak tehát minden bizonnyal épp e helyzetre akartak felkészülni, de a trónutódot(ok) kiválasztását, illetve azok nyilvános fellépését felettébb elhamarkodták. Okkal felmerülő és meglátásunk szerint inkább nemmel

⁵¹ *Continuatio Lambacensis*: „1272.: Stephanus rex Ungarie obiit, et sororius suus de Mathsa, volens sibi regnum indebite usurpare ab Ungaris occisus miserabiliter occubuit.”: CFH I. 773.; *Heinrici de Heimbrung Annales*: „1272.: Mortuo autem rege Stephano, comes Egidius qui fuerat summus ipsius Stephani, transiit eciam ad regem Bohemie; et quia Henricus comes odio habiuit ipsum Egidium, nolebat ulterius manere cum rege Bohemie; set exiens de terra, cepit moliri insidias contra regem Ottokarum, et rei exitus probavit.” CFH II. 1131.

⁵² Zsoldos: *Családi ügy*, 11–12.

⁵³ Különösen a 12. századi történelmünk bővelkedik dinasztikus belviszályokban. Vö. Pauler: *A magyar nemzet története*, I. 286., 291., 295–306., 322–323., II. 13., 19–21., 33.; Kristó–Makk: *Az Árpádok*, 203., 206., 213., 216–218., 226., 228–229., 249. A kora középkori trónörökletesi elvek és gyakorlat kérdéseire: Bagi Dániel: *Divisio regni, Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11 és a korai 12. században*. Pécs, 2017. 247–259.

⁵⁴ Kádár Tamás: *Saul herceg, Bors ispán és Iván úr. Megjegyzések, észrevételek a II. István király uralkodása vége körüli trónutódlási küzdelmek történetéhez*. Századok, 151. évf. (2017) 4. sz. 787–807.

megválaszolható kérdés másfelől az is, hogy vajon a régmúltban, közel másfél évszázaddal korábban történt főúri összeesküvésről egyáltalán hallottak, tudtak-e az 1270-es évek világi elitjének tagjai, köztük konkrétan Egyedék és társaik.⁵⁵

Visszatérve Béla macsói és boszniai herceg állítólagos trónutódkénti felléptetésének tárgyához, az egyik említett öröklési jogelv szerint sem volt megalapozottan indokolható, legfeljebb az *idoneitas* érve és igénye, illetőleg részben ebből következően felnőtt korú, illetőleg Lászlóval szemben körülbelül másfél évtizeddel idősebb volta szólhatott volna személye mellett.⁵⁶ Ezt azonban bizonyosan felülírta, hogy a herceg az elhunyt királlyal, Istvánnal és az uralkodóházzal – IV. Béla unokájaként – csupán nőágon állt rokoni kapcsolatban, a leányági örökösödési jogok pedig a fiági leszármazottakkal szemben minden tekintetben hátrányt szenvedtek, illetve a gyakorlatban, kivált pedig a trónnal kapcsolatban, fel sem merültek. Béla herceg koronára vonatkozó jogai tehát úgyszólván elhanyagolhatók voltak Lászlóval, valamint – mert súlyos hiba lenne megfedkezniünk róla – annak öccsével, az utódlási sorrendben utána az első helyen álló Andrással szemben. Egyedék mint az országos ügyekben és így a dinasztia – százados múltra visszatekintő és korántsem bonyolult és minden valószínűség szerint közismertnek is nevezhető – örökösödési jogrendjében úgyszintén járatos bárók mindezzel nyilvánvalóan teljesen tisztában is voltak. Ilyenformán véleményünk szerint, egyetértve a kérdésben nagyjából hasonlóképp állást foglaló Zsoldossal, alighanem kizárhatjuk Szabó Károly a macsói herceg trónra emelésének tervére vonatkozó – a *Continuatio Lambacensis* említett közlésére alapozott – feltevésének helytállóságát, a két nagy hatalmú főúr és szövetségeseik támadásának indítéka és célja feltehetően más lehetett.⁵⁷

Némiképp ezt látszik valószínűsíteni azon körülmény is, hogy – már amennyiben a későbbiekben kiderült egyáltalán, illetve a királyné is értesült róla, hogy mi vezérelte őket – Egyed és Gergely alig fél év elteltével látszólag különösebb gond nélkül elnyerte IV. László és anyja, az egyébként sejthetően igencsak haragtartó habitusú Erzsébet bocsánatát, sőt

⁵⁵ A kora középkori főúri szervezkedések kapcsán említést kell tennünk a II. András király elleni, 1210 vége előtti összeesküvésről is. A bárók egy – személyi összetételében sajnos ismeretlen – csoportja a király egy 1210-ben kelt oklevelének tanúsága szerint – András letételének céljával – követeket küldött a néhai Géza herceg, III. Béla öccse a Bizánci Birodalomban élő fiaihoz, hogy Magyarországra hívják őket, és egyikük elfoglalja a trónt (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus III/1. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829. 100–101.). A konspiráció azonban már azelőtt kútba esett, mielőtt kibontakozott volna, az uralkodó egyik dalmáciai híve ugyanis elfogta a pártütők megbízottjait, és a levelekkel együtt a királyi udvarba vitte azokat, András pedig a jelek szerint gyorsan és könnyen felszámolta a szervezkedést (Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 52.). Bár az ügy részleteiről nem tudunk semmi közelebbit, az feltétlenül jelentős különbség a szóban forgó mozgalom és Béla herceg, IV. Béla unokája állítólagos trónaspirációja, illetve trónkövetelőként való, vélelmezett felléptetése között, hogy Géza herceg fiai, a macsói herceggel ellentétben, nem „csak” nőági leszármazottai voltak a dinasztiónak, és talán az sem mellékes körülmény, hogy Gézának 1172-ben, jóllehet az előtte született, igen komoly esélye nyílt rá, hogy fivérével, (a későbbi III.) Bélával szemben megszerzi a királyi koronát, és – végezetül – alighanem még sok évvel később, bebörtönzései és emigrációi idején is számos párthíve akadt az országban. Pauler: *A magyar nemzet története*, I. 322–323.; Kristó – Makk: *Az Árpádok*, 226., 228–229.

⁵⁶ Béla herceg születését véleményünk szerint 1245–1248 körülre helyezhetjük, figyelembe véve, hogy 1265 elején IV. Béla névleg őt állította a királyi seregek élére (Kádár: *Egy rejtélyes politikai gyilkosság*, 412–413.). IV. László 1262-ben jött világra, lásd: Wertner: *Az Árpádok családi története*, 534.

⁵⁷ Zsoldos: *Az Árpádok és asszonyaik*, 130. Érdemes külön felhívni rá a figyelmet, hogy Béla herceg állítólagos trónigényének és a Fehérvár melletti támadásnak az összekapcsolása nem több történeti feltevésnél. Német kútfőink az utóbbi eseményről nem is tudnak, a hercegnek a főhatalom megszerzésére irányuló esetleges törekvése és Egyedék akciója között Szabó Károly vélelmezett összefüggést, ami tehát forrásaink révén nem bizonyítható.

egyidejűleg visszakerülve az udvari elit tagjainak sorába, a testvérpár egyúttal tekintélyes bárói hivatalokat is kapott. 1273. április vagy május folyamán Egyed macsói és boszniai bán, míg fivére ismét Vas vármegye ispánja lett.⁵⁸

Összegezve a fentieket, a felmerült értelmezések és magyarázatok közül az a legvalószínűbb, hogy Egyed ispán és összeesküvőtársai célja nem a királyné és Erzsébet – férje, az uralkodó elleni – feltételezett árulása résztvevőinek „megbüntetése”, hanem sokkal inkább Joakimnak és szövetségeseinek a trón mellől, illetve a hatalomból való drasztikus eltávolítása és ezáltal a megkoronázandó László herceg és vele esetleg anyjának közvetlen és kizárólagos ellenőrzésük alá vonása, durvábban és egyértelműbben kifejezve: kézre kerítése volt. Ha nem tévedünk a kérdést illetően, ez értelemszerűen egyben praktikusban azt is jelenti, hogy a trónörökös szintén a Székesfehérvár melletti királynéi udvarházban tartózkodott azon a bizonyos napon, vagy legalábbis, és ez ismét csak nem tűnik elképzelhetetlennek, a pártütők azt feltételezték vagy tévesen úgy tudták, hogy Lászlót is a királynéi lak falain belül találják. Ennek feltételezése alkalmasint Gut-Keled nembeli Joakim vonatkozásában is megkockáztatható. Az anyakirályné hivatkozott 1273. évi oklevele ugyan tagadhatatlanul még csak utalást sem tesz rá, hogy László is az udvarházban lett volna a támadás idején, ezt azonban vélhetően nem tekinthetjük perdöntő tényezőnek, annál is kevésbé, mert forrásunk, Erzsébet adománylevele gyaníthatóan a királyné szemszögéből, elsősorban a saját személyével szembeni hűtlenségre fókuszálva emlékezik meg a botrányos eseményről.⁵⁹

Végezetül még egy megjegyzés: Egyedék székesfehérvári „palotaforradalma” nem önmagában álló és kivételes válságjelenség volt, hanem annak egyik fontos és árulkodó állomásként mondhatni szervesen illeszkedett abba az általános politikai-társadalmi zűllési folyamatba, amely 1272 nyarán a trónörökös elrablásával vette kezdetét, majd kevesebb mint öt hónap leforgása alatt elvezetett egy másik Árpád-házi leszármazott elleni erőszakos bűncselekményhez, Béla macsói és boszniai herceg Héder nembeli Henrik, valamint bűntársai általi bestiális meggyilkolásához, és csakhamar, még IV. László uralkodása legelső éveiben nyílt belső háborúskodásba és korábban sohasem tapasztalt mélységű anarchiába torkollott.⁶⁰

TAMÁS KÁDÁR

The “Palace Revolution” of 1272 in Székesfehérvár

Around the turn of August and September 1272, probably a few days or weeks before the coronation of King Ladislas IV, a group of Hungarian aristocrats launched an armed attack near Székesfehérvár against the manor house of Queen Elizabeth, the widow of King Stephen V. Their attempt was unsuccessful, but the incident, beyond highlighting the deep internal divisions of the baronial elite, had important consequences. The leaders of the attack have long been identified as Egyed and Gregory of the kindred Monoszló, however, opinions are divided concerning the background, motive and purpose of the attack. Based on contemporary German sources among others it was suggested that the violent deposition of King Ladislas IV aimed at the ascension of his cousin, Duke Béla of Macsó to the throne. This is highly unlikely in our opinion, and it is not clear from the precise interpretation of the

⁵⁸ Szabó: *Kun László*, 11–12.; Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 51–52., 224.

⁵⁹ SzO I. 12–13.

⁶⁰ Szabó: *Kun László*, 4–24.; Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 303–324.; Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, 389–398.

sources that Egyed and Gergely had such intentions. Far more plausible is the explanation that the purpose of the "palace revolution" was to oust the heir to the throne, Joakim of the kindred Gut-Keled, who was kidnapped in Slavonia that summer, and his allies, and possibly to punish and execute them, as well as taking over the government by obtaining control over the Queen Mother and King Ladislas IV. In addition to the above issue, we also examine whether there are any traces – in extant medieval sources – of the rumors mostly appearing in literature that Elisabeth and Joakim maintained an adulterous affair around 1272.



A magyar nacionalizmus gyökerei: nemzeti diskurzusok a 18. század végén

Amikor 2011-ben elkezdjük közösen vizsgálni azt a több mint fél évszázados politikai folyamatot, amelynek eredményeképp 1844-re a magyar nyelv az ország hivatalos nyelve lett, még értelemszerűen nem tudtuk, hogy a hivatalos nyelv körüli évtizedes viták éppenséggel a magyar nemzeti diskurzusok – a nacionalista retorika – eredetének a kutatásához fognak minket elvezetni, ahogyan azt sem, hogy e viták lényegi része mennyire rövid idő alatt lezajlott.¹ Láthattuk ugyan, hogy Szekfű Gyula *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* című könyvében (1926) a hangsúlyt az első évekre helyezte, sőt azt is tudtuk, hogy a magyar nyelvi ébredésnek fontos előzményei is voltak (gondoljunk Bessenyei Györgyre), mégsem sejtettük, hogy a politikai nyelvezet terén olyan hirtelen változásokkal lehet számolni, mint amit később tapasztaltunk. E tanulmány egyik célja éppen e hirtelen változás kiemelése és magyarázata. Azt állítjuk, hogy magyar nacionalizmus nyelvezete, fogalmi készlete mindössze néhány év leforgása alatt született meg, s e folyamatban a nyelvkérdésről folyó vita kiemelkedő szerepet játszott. Alig több mint egy évtized alatt a nacionalizmust tápláló nemzeti diskurzusok alapvető társadalom- és politikaformáló erővé lettek: a „nemzet” vált „a jelenségek »rendező elvévé«” (Szűcs Jenő), a nacionalizmus lett „az egyéni és közösségi cselekvés meghatározó értelmezési kerete [*frame of vision*]” (Rogers Brubaker).² Amellett érvelünk tehát, hogy a magyar nacionalizmus érdemi tárgyalását nem az 1830-as évekkel vagy esetleg még későbbi eseményekkel kellene kezdeni, mint ahogy azt a szakirodalom egy része teszi, hanem a jóval korábbi, 18. század végi nyelvi-politikai viták vizsgálatával.³ Véleményünk szerint az e vitákat befolyásoló társadalmi és politikai

¹ Az alábbi fejtegetés a latin–magyar nyelvkérdést kutató tevékenységünk összefoglalásaként íródott egy a vitára vonatkozó terjedelmes angol nyelvű szövegkiadás előszavaként. Almási, Gábor – Šubarić, Lav (eds.): *Languages, Identities and Early Nationalism in the Kingdom of Hungary. An Anthology of the Language Debates (c. 1784–1809)*. Leiden, megjelenés előtt. A nyelvkérdésre vonatkozó, 2011-ben kezdődő kutatásainkat az innsbrucki Ludwig Boltzmann Institut für Neulateinische Studien keretében végeztük. Támogatásáért ezúton is szeretnénk hálánkat kifejezni. Munkánkat számtalan barát és kolléga segítette, akikre mind hálás szívvel gondolunk. Szeretnénk külön köszönetet mondani Szijártó Istvánnak, aki a megjelenés előtt álló szöveggyűjteményünket kivételes alaposággal és szorgalommal lektorálta és kommentálta. Szeretnénk továbbá köszönetet nyilvánítani e tanulmány különböző változataira vonatkozó megjegyzéseikért és tanácsaiért Hönich Henriknek, Alexander Maxwellnek, Szabó Mártonnak, Péter Katalinnak, Molnár Dávidnak, Förföldi Gábornak, Kiss Farkas Gábornak és Tóth-Barbalics Istvánnak.

² Szűcs Jenő: *Nemzetiség és nemzeti öntudat a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához*. In: uő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984. 224.; Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. [ford. Erdősi Péter] Budapest, 2006. 29.

³ A nacionalizmus gyökerei annak ellenére nem kapnak elég hangsúlyt a történeti tudatban, hogy az 1848 előtti magyar nacionalizmusra vonatkozó kutatás nemcsak óriási terjedelmű, hanem kiváló

dinamikák elemzése segíthet a nacionalizmus későbbi működésének a megértésében is, hiszen e dinamikák a jelek szerint a 19. században sem változtak jelentősen.

Elsősorban három egymással összefüggő kérdésre keressük a választ: Mivel magyarázható, hogy az új nemzeti diskurzusok így rövid alatt dominánssá tudtak válni a magyar nyelvű politikai retorikában, és ennyire radikális kulturális fordulathoz vezettek? Hogyan írták át az új diskurzusok a korábbi politikai nyelveket? Hogyan köthető ez a folyamat a felvilágosodáshoz?

E kérdések lényegében a nacionalizmus keletkezésének történetét firtatják. Célunk nem az, hogy a nacionalizmus kutatás tengernyi idevonatkozó – és meglehetősen inkoherens – szakirodalmára reflektáljunk, hanem hogy az események – forrásokkal megtámogatott – hiteles olvasatát nyújtsuk.⁴ Ami a különböző történeti iskolákhoz való viszonyunkat illeti, egyértelműen a nacionalizmus ún. modernista megközelítését preferáljuk, e megközelítés egyik

minőségű is (ennek eredményei a történészek múltértelmezésébe azonban általában nem vagy csak kis mértékben épültek be). A szabadságharc előtti nacionalizmushoz lásd Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926.; Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I–II*. Budapest, 1927.; Rapant, Daniel: *Ilegalná mađarizacija*. Bratislava, 1947.; Arató Endre: *A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt*. Századok, 89. évf. (1955) 2. sz. 191–210.; uő: *Der ungarische Nationalismus und die nichtungarischen Völker (1780–1825)*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica, 8. évf. (1966) 71–113.; Barany, George: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841*. Princeton, 1968.; uő: *The Awakening of Magyar Nationalism before 1848*. Austrian History Yearbook, vol. 2. (1966) 19–50.; K. Király, Béla: *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*. New York, 1969.; H. Balázs, Éva: *Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie*. Österreich in Geschichte und Literatur, Bd. 15. (1971) 134–146.; Ormis, Ján V.: *O reč a národ: Slovenské národné obrany z rokov 1832–1848*. Bratislava, 1973.; Arató, Endre: *The emergence of the Hungarian bourgeois concept of “National-Homeland”*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica, vol. 19. (1978) 47–83.; C. Ives, Margaret: *Enlightenment and National Revival: Patterns of Interplay and Paradox in Late 18th-Century Hungary: with a Selection of Documents in Translation*. Ann Arbor, 1979.; Szűcs: *Nemzet és történelem*, id. mű; Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1983.; Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?* In: uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Tanulmányok. Budapest, 1997. 151–196.; Evans, R. J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c.1683–1867*. Oxford, 2006. 101–169.; Szelényi, Balázs A.: *The Failure of the Central European Bourgeoisie: New Perspectives on Hungarian History*. Basingstoke, 2006. 115–140.; Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal (eds.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe*, vols. 1–2. Budapest, 2006–2007.; Kamusella, Tomasz: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke, 2008. 431–480.; Almási, Gábor: *Latin and the language question in Hungary (1700–1844)*. A survey of Hungarian secondary literature. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jg. 28. (2014) 211–319.; Jg. 30. (2016) 237–290.; Vermes, Gábor: *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy, 1711–1848*. Budapest, 2014.; Almási, Gábor – Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden, 2015.; Hönich Henrik, A „hazafi” és a „nemzet” használatai: *Közösségi összetartozás a 18. század végén*. *Osvald Zsigmond Az igaz hazafi c. műve és kontextusai*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2018.; Maxwell, Alexander: *Everyday Nationalism in Hungary, 1789–1867*. Berlin, 2019.

⁴ A különböző iskolákat áttekinti Özkirimli, Umot: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, 3rd ed. Basingstoke, 2017. Lásd még: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (Szöveggyűjtemény). Budapest, 2004.

kiemelkedő képviselőjének pedig Szűcs Jenőt tartjuk.⁵ Jóllehet Szűcs a „nemzet” (vagy „nemzetiség”) középkori és kora újkori előzményeinek kiemelt figyelmet szentelt, a modernkori „nemzetet” és nemzeteszmet egészen más minőségű és jelentőségű kategóriáknak tartotta.⁶ A modernista megközelítés nem tagadja a 18. század közepe előtti nemzetfogalom, nemzettudat, etnikai gondolati sémák és előítéletek, illetve a rákapcsolódó érzelmek és identitások történeti fontosságát, hanem a nacionalizmusnak mint kulturális-politikai erőnek a radikálisan modern jellegét hangsúlyozza. Megközelítésünk talán Benedict Andersonnak a nemzetek elképzelt, konstruált létére vonatkozó téziséhez áll a legközelebb. Andersonnal abban is egyetértünk, hogy a média (a *print-languages*) újkeletű fontossága, az új olvasóközönségek megjelenése, a (nemzeti) szuverenitás kérdése vagy az időérzékelés megváltozása mind-mind szorosan összefügg a nacionalizmus megjelenésével.⁷

Az andersoni irányban tovább haladva mi elsősorban a nacionalizmus *diszkurzív megkonstruálására* helyezük a hangsúlyt. Ezzel nem azt szeretnénk állítani, hogy a nacionalizmus ne működött volna az egyének és közösségek életét meghatározó szervezőelemként, vagy ne befolyásolta volna alapvetően az emberek identitását, hanem azt, hogy a nacionalizmusnak a kultúrát, társadalmat, politikát és identitást formáló erejét éppen a nemzetről szóló diskurzusok fogalmi készletének, retorikájának és dinamikájának elemzése révén tudjuk a legjobban megérteni. Ebben a megközelítésben nem annyira a politika működésének retorikai értelmezését hangsúlyozó szakirodalom hatott ránk,⁸ hanem inkább néhány kora-újkorral foglalkozó eszmetörténész, mint J. G. A. Pocock és Anthony La Vopa, illetve a politikai gondolkodás történetének magyarországi „cambridge-i” iskolája, Trencsényi Balázssal, Takáts Józseffel, Kontler Lászlóval és másokkal egyetemben.

⁵ Vö. Özkirimli: *Theories of Nationalism*, 4. fejezet.

⁶ Szűcs többek között hangsúlyozza, hogy „nemzeti eszme [ideológia] van, de »etnikai eszme« nincs” (*Nemzet és történelem*, 88). Hasonlóképp: „»Nemzeti állam« például, ahogy ma értjük, nem létezett a 19. sz. előtt, éspedig nemcsak azért, mert a nemzetiségek még nem »fejlődtek ki«, vagy nemzetiség és államkeret általában nem esett egybe, hanem mert e fogalom belső logikai feltétele a »nemzet« modern koncepciója és a nemzeti szuverenitás belőle fakadó doktrínája [ami korábban még nem létezett].” Uo. 225.

⁷ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* [ford. Sonkoly Gábor]. Budapest, 2006. Anderson többször is visszatér a magyar nacionalizmus problémájára, de a szakirodalom egy részéhez hasonlóan ő is ignorálja a nemzeti mozgalom legelső szakaszát.

⁸ Ennek magyarországi iskoláját Szabó Márton alapította meg. Lásd: Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, 2003.; uő: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, 2006.; uő: *Kötőjelek*. Budapest, 2014.; uő: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, 2016.; uő: *Társadalompoétika. A retorika, a nyelv és az irodalom értelmezésének társadalomtudományi státusa* (megjelenés előtt). A külföldi szakirodalomhoz lásd Dieckmann, Walter: *Sprache in der Politik: Einführung in der Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*. Heidelberg, 1969.; Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal: *Hegemony and Socialist Strategy*. London, 1985.; Finlayson, Alan: *Ideology, discourse and nationalism*. Journal of Political Ideologies, vol. 3. (1998) no. 1. 99–118.; Howart, David – Stavrakakis, Yannis: *Introducing discourse theory and political analysis*. In: Howart, D. – Norval, A. J. – Stavrakakis, Y. (eds.): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester–New York, 2000. 1–23.; Martin, James: *Politics and Rhetoric: A critical introduction*. Abingdon, 2013.; Laclau, Ernesto: *The Rhetorical Foundations of Society*. London, 2014.; Turnbull, Nick: *Political rhetoric and its relationship to context: a new theory of the rhetorical situation, the rhetorical and the political*. Critical Discourse Studies, vol. 14. (2017) no. 2. 115–131.

Mielőtt a témánk tárgyalásába fognánk, érdemes a Magyar Királyság néhány alapvető, bár jól ismert sajátosságára kitérni, melyek a nyelvmozgalom és a nemzeti retorikák megértése szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak. *Hungaria*, avagy a Magyar Királyság majdnem annyira összetett és etnikailag sokszínű állam volt, mint a Habsburg Monarchia egésze, amelybe betagozódott.⁹ A politikai tekintetben autonóm Horvát-Szlavónország (egy rövid időszakot leszámítva) egyedül a diétán keresztül kapcsolódott a „Szent Korona országhoz”, Erdély szuverén hatalmi szervei a bécsi kormányzat alá tartoztak, vagyis nem számított a királyság részének, Fiume pedig csak mint *corpus separatum* tartozott az országhoz (1776-tól kisebb megszakításokkal). A Temesi Bánság (1778-ig), illetve Szlavónia és Horvátország katonai határőrvidékei sem a Magyar Kancelláriának, hanem az Udvari Haditanácsnak voltak alárendelve.

Ebben a széttagolt politikai rendszerben az egység egyik legfőbb letéteményese a nemesi rend, a *natio Hungarica* volt, amely már a nevében is az uralkodó magyar etnikumra utalt, amely a nemzet fogalmát évszázadokon keresztül kisajátította. A nemesség társadalmi aránya európai viszonylatban, mint tudjuk, kiugróan magasnak számított (a lakosság körülbelül 5%-át tette ki), ebből következett rétegzettsége és széttagoltsága is.¹⁰ Töredezett jogi, politikai és anyagi helyzete ellenére viszonylag egységes politikai öntudattal, közös történeti tudattal, eredetmítoszsal és ethosszal bírt, és közös illúziókat dédelgetett. Magyarország 18. század végi „állampolgárainak” a legnagyobb hányadát tehát ez a sokarcú nemesség jelentette, amely testületileg szinte állam volt az államban. A nemesség köréből kerültek ki a közélet legfontosabb szereplői, a sajtó elsődleges fogyasztói, a voltaképpeni politikai nyilvánosság jelentős része. Nem arról van szó, hogy a városi – főleg németajkú – polgárság teljességgel súlytalan maradt volna, vagy hogy a paraszti rétegekből való felemelkedésre ne lenne példa, de a *politikai élet* szempontjából a nemesség (és elsősorban a *bene possessionati*) még sokáig meghatározó tudott maradni.¹¹ Bár túlhatalma megőrzésében – mint látni fogjuk – a magyar nyelvi mozgalom is szerepet játszott, e mozgalom és a vele párhuzamosan megszülető új nemzeti retorikák nem tekinthetők feltétlenül nemesi eredetűeknek.

⁹ Magyarország és a Habsburg Monarchia korabeli viszonyához lásd többek között Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. (1711–1825)*. Budapest, 1955.; uő: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980.; H. Balázs, Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997.; Kontler, László: *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*, 2nd ed. New York, 2002.; Evans: *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, id. mű; Péter, László: *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective: Collected Studies*. Ed. Miklós Lojtkó. Leiden, 2012.

¹⁰ A nemesség hozzávetőleges számához lásd Heckenast Gusztáv: *A honorációrok a reformkorban. Századok*, 123. évf. (1989) 3–4. sz. 427–442. A nemesek társadalmához és rétegzettségéhez Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12*. Budapest, 2003.; Szijártó M. István: *A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása*. Történelmi Szemle, 46. évf. (2004) 3–4. sz. 241–295.; uő., *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006. 145–161.

¹¹ A korabeli városi társadalomhoz lásd: Szelényi: *The Failure of the Central European Bourgeoisie*, id. mű; Bácskai Vera: *Városok és polgárok Magyarországon*. Budapest, 2007. Szakirodalmi és bibliográfiai áttekintőt nyújt: Szende, Katalin – Németh, István: *Research on the Towns of Medieval and Early Modern Hungary since 1989*. Vana Tallinn, Vol. 25. (2014) 266–294. Lásd még Tóth, Árpád – Czoch, Gábor – Németh, István: *Urban communities and their burghers in the Kingdom of Hungary (1750–1850)*. In: Colson, Justin – Steensel, Arie van (eds.): *Cities and Solidarities. Urban Communities in Pre-Modern Europe*. New York, 2017. 188–207.

A 18. század végén a társadalmi elit úgy volt latin kultúrájú, hogy az egymással való kommunikációban – fontos kivételektől eltekintve – a latinnal, a franciával vagy a némettel szemben egyre inkább a magyart preferálta. Bár az iskolában továbbra is latinul tanult,¹² és a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is túlnyomórészt a latint használta, vagyis a latin nyelv maradt társadalmi felemelkedésének legfontosabb eszköze és kollektív identitásának szimbóluma, a magyar nyelv elsajátítására egyre nagyobb gondot fordított (ez természetesen nem vonatkozik a Horvát Királyságra).¹³ Így alakulhatott ki az a furcsa helyzet, hogy míg az egyes szlovák lakta megyéktől eltekintve a magyarul tudók a nemesség többségét tették ki, addig a lakosság egészét nézve a magyar anyanyelvűek aránya csak 40% körül mozgott.¹⁴

1790 – a fordulat éve

A latin nyelv magyarországi – Európában rendkívül késeinek számító – le hanyatlását vizsgáló munkánk logikus kezdőpontja II. József 1784-es nyelvrendelete volt. A „felvilágosult”, de türelmetlen császár szinte egyik pillanatról a másikra szerette volna a „holt” latint a köz- és államigazgatásban, illetve az igazságszolgáltatásban a németre cserélni, alig hagyva időt e hatalmas fordulat végrehajtására. 1784 tehát egy hosszú politikai vita és rendkívül gyors nyelvi tudatosodás egyértelmű kezdőpontját jelenti. Amikor a mélyben lezajló változások 1790-ben hirtelen a felszínre kerültek, és a király halálát és rendeleteinek visszavonását

¹² Ez nem vonatkozik a paraszti szint környékén élő nemességre, melynek latin tudásához lásd Tóth, István György: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*. Budapest, 2000.; uő: *A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században*. In: Lengvári István (szerk.): *In Memoriam Barta Gábor*. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 339–352.

¹³ Lásd Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban (Tanulmány és adattár)*. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, 2005. 71–152.

¹⁴ Benda Kálmán számításai szerint 1804-ben hozzávetőleg 9,5 millió volt az ország összlakossága. A magyarok aránya körülbelül 42% volt a Magyar és Horvát Királyságban és körülbelül 36% Erdélyben. Benda Kálmán: *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen*. In: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, 1980. 1. köt. 439. Az első igazán megbízható statisztika 1843-as, amikor a körülbelül 13 milliós összlakosságból a magyarok 4,8 millióan voltak (37%), a románok 2,2, a szlovákok 1,7, a németek 1,3, a horvátok (a sokáccal együtt) 1,3, a szerbek 0,8, a ruszinok 0,45, a zsidók 0,25. Fényes, Alexius von: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1843. Bd. 1. 39–40. Megjegyzendő, hogy a két statisztika különbsége meglehetősen nagy demográfiai növekedésre utal, sőt a feltörekvő rétegek demográfiai nyomásával már korábbról számolnunk kell, hiszen Windisch szerint a 18. század utolsó tizenöt évében körülbelül megháromszorozódott az elemi szint felett tanuló diákok száma (1800 körül 18 000 és 20 000 között volt). Windisch Éva: *Az értelmiség létszámának kérdéséhez, 1784–1809*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában*. Budapest, 1993. 119–128. Lásd még: Evans, R. J. W.: *The Politics of Language and the Languages of Politics: Latin and the Vernaculars in Eighteenth-Century Hungary*. In: Scott, H. – Simms, B.: *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*. Cambridge, 2010. 202.; Gergely, András: *The Crisis of Feudalism and the Age of Reform (1790–1848)*. In: Kósa, László: *A Companion to Hungarian Studies*. Budapest, 1999. 159–169. Úgy tűnik, Evanshoz hasonlóan Gergely is Fényest követi, de 6 millió magyarral és 2 millió némettel számol. Bár Fényes biztosan szorul kiigazításokra (mert a korban az emberek jó részének feltehetőleg még nem volt határozott – kizárólagos – etnikai identitása), Gergely esetében az eltérések túl nagyok tűnnek. Erdélyben a lakosság valószínűleg a Fényes által megadott 1,5 milliónál nagyobb volt, mert azt már a 18. század végén elérte. Fényes ugyanakkor figyelmen kívül hagyta a cigányságot. Lásd Nyárádi, Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. *Történeti Demográfiai Füzetek*, 3. évf. (1987) 7–55.

követően a hivatalos nyelv kérdésének nyilvános megvitatása előtt elhárultak az akadályok, a politikai nyelvek és gondolkodás terén elsöprő gyorsaságú fordulatnak lehetünk a tanúi. A rendek vitájából és a kapcsolódó, soha nem látott mennyiségű publicisztikából olyan politikai-kulturális földcsuszamlás képe rajzolódik ki, amely a korra vonatkozó szokványos történeti narratívából hiányzik.

II. József nyelvrendelete nemcsak azért volt végtelenül sérelmes a magyarországi rendek számára, mert támadta a nemességnek a latin nyelvhasználatban tükröződő közösségi identitását, és megnyitotta az ország alsóbb szintű hivatalait a németül tudó városi lakosság, valamint a külföldiek előtt, sőt mi több, jelezte egy nagyobb horderejű, központosításra törekvő politikai, pénzügyi és adminisztratív reform kezdetét, hanem már maga a rendelet megfogalmazása is sok szempontból sértő volt: „A’ ki hólt Nyelvel (Lingua Mortua) való közönséges élés, a’ millyen tudnillik a’ Deák Nyelv, bizonyos jele, hogy még azon Nemzet tökéletesen ki nem palléroztatott, minthogy ez által mintegy alattomban bizonyította, hogy vagy magának közönséges szokásban lévő született Nyelve (*Muttersprache*) nintsen, vagy pedig a’ *község* annak olvasását, és írását nem érti; és hogy tsak a’ Deák Oskolában tanultak tudják írásban ki tenni Gondolatjaikat. Söt hogy maga a’ Nemzet olyan nyelven igazgattatik, ’s reá Törvény hozattatik, a’ mellyet éppen nem ért. Tsalhatatlan bizonyosága ennek az, hogy Európának egy ki pallérozott Nemzettsége is, a’ Deák nyelvel Országa dolgaiban többé nem él, hanem ez a’ régi szokás, még tsak Magyar Országban, Erdélyben, és Lengyel Országban uralkodik.”¹⁵

II. József nyelvrendelete pongyolán fogalmazva azzal a megállapítással indított, hogy a latin nyelv használata lényegében a magyarországi politikai társadalom „szegénységi bizonyítványa”.¹⁶ Érdemes lenne a szöveget alaposabban is szemügyre venni, de legyen elegendő itt néhány apró megfigyelést tenni. Egyrészt József szerint a magyar (pontosabban magyarországi) „nemzetnek” nincsen kiművelt nyelve, amivel arra utal, hogy egy „nemzetnek” természetzerűleg egyetlen ilyen nyelvvvel kellene rendelkeznie, vagyis nyelv és nemzet között szoros kapcsolatot feltételez.¹⁷ A magyar olvasók számára a sértő megjegyzések élet némileg tompította az a következő bekezdésben olvasható megjegyzés, hogy ha a magyar nyelvet az országban egyetemesen használnák, a német helyett logikus lenne a magyart bevezetni, de sajnos az ország soknyelvű, és a magyarul beszélők a többi nyelvet beszélőkkel szemben kisebbségben vannak. A később oly sokat hivatkozott statisztikai érvek tehát már a kezdet kezdetén felmerültek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy József „nemzet”-értelmezése nem szorított a latin nyelvet használó, politikai jogokkal rendelkező privilegizált nemességre és a katolikus klérusra, hanem annál tágabb fogalom. Állítása szerint Magyarországon a „nemzet nyelvét” vagy azért nem használták eddig államnyelvként, mert az még kiműveletlen, vagy pedig azért nem, hogy a „nemzetet” ne olyan nyelven igazgassák, amelyet nem ért. A nemzet fogalmába tehát József értelmezése a „községet”, a népet is beemeli.

¹⁵ A *Magyar Hírmondó* fordítása alapján (1784. július 5. 345–346). A kiemelések minden esetben tőlünk származnak. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,1. fejezet.

¹⁶ Minthogy a rendelet II. József 1784. április 26-i Esterházy Ferenc kancellárhoz írt német nyelvű levelén alapult, megfogalmazásának élet talán eredeti műfaja is befolyásolta (bár a fordítás József írásához képest sarkosabban fogalmaz).

¹⁷ Rádadásul a helytartótanács által hivatalosan publikált latin változat és annak német variánsa, a későbbi nemzeti diskurzusokra jellemzően, már nem egy „közönséges szokásban lévő született nyelv [anyanyelv]” magyarországi hiányáról beszél, hanem arról, hogy a „nemzetnek” nincsen „rendes” „nemzeti nyelve” – illetve a nemzeti nyelv (*Nationalsprache*) szegényes (*mangelhaft*). Vagyis a magyar fordítók előtt fel sem merült, hogy a „nemzeti nyelv” a magyaron kívül más Magyarországon beszélt nyelvre is vonatkozhatna.

A kutatás előtt jól ismert a nyelvrendelet kiváltotta országos felháborodás és a vármegyék egyöntetű tiltakozása.¹⁸ A vármegyei és egyéni petíciók sorra bizonygatták II. Józsefnek, hogy Magyarországon a latin nem számít holt nyelvnek, hanem az ország alkotmányos nyelve, amely tökéletesen megfelel a soknemzetiségű ország jellegének, de ha már arról van szó, a „nemzetnek” megvan a saját nyelve, mégpedig a magyar. A kalapos király nyelvrendeletét nem volt nehéz az ország elnémetesítésére való törekvés megnyilvánulásaként értelmezni, és sokan – köztük maga a kancellár is – valóban így értelmezték.¹⁹ Bár a tiltakozás minden szinten megnyilvánult, József semmilyen engedményre nem volt hajlandó, és ragaszkodott a rendelet gyors bevezetéséhez. A rövid, hároméves moratórium után a német nyelvtudás hiánya elviekben az iskolai előmenetel és a hivatali alkalmazás akadályává vált. Nem volt mit tenni: a császár hűségén maradt jozefinisták (mint például Kazinczy Ferenc) hamarosan már a német nyelv szószólóiként nyilatkoztak, de közben egyre erőteljesebben kiálltak a magyar nyelv mellett is. Hosszabb távon azonban II. Józseftől egyre több híve elpártolt, a reformok pedig lassan megfeneklettek. A hangulat, mint tudjuk, addig forrósodott, míg végül sikerült rábírnai a császárt legtöbb rendeletének visszavonására és a diéta összehívására.²⁰

Az 1790-es év vonatkozásában nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a császár februári halálát követően a nemesség nagy részére szinte forradalmi hangulat lesz jellemző. A forradalom ugyan elmarad, és a huszonöt év múltán újra összeülő diéta végül a rendek és az uralkodó ház közötti kiegyezés fóruma lesz, a „mélyben”, vagyis a gondolkodás és a retorika terén

¹⁸ Soós István: *II. József német nyelvrendelete és a "hivatalos" Magyarország*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 261–301.

¹⁹ Befolyásos udvari emberek és a jozefinisták is így értelmezték. A kancellár, Esterházy Ferenc Józsefnek adott feleletében kifejtette, hogy ország teljes elnémetesedése irreális elvárás (II. József ki is kérte magának ezt az olvasatot): „...es sehr spät zu hoffen ist, daß einige Millionen Menschen, welche dermalen verschiedene Sprachen haben, künftig nur eine reden sollen: besonders wenn es die Deutsche seyn sollte, welche, das gemeine Volk genohmen dermahlen noch in Hungarn die schwächste ist”. MNL OL A 39 M. kir. kancellária, Acta generalia 1784. Nr. 5105 (11757) („Allerunterhänigste Note”), f. 3r. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,1,2–4. fejt.; 3,1,8.; 7,3,4. fejt. Ezt az olvasatot azonban maga a józsefi rendelet szövege is motíválta: „Minémü nagy hasznára szolgáljon az a' Köz-Jónak, ha az egész Monarchiában tsak egy nyelv uralkodjék, azon folyanak minden Törvényes dolgok, és ez által a' Monarchiának minden részei, minemü szorossán köttesse-nek öszve, Lakosai pedig közelebb való atyafisággal egyevesüljenek? a' kárki is által láthattya, és Frantzia Országnak, 'Angliának, és Muszka Országnak példái eléggé meg gyözhetik.” (*Magyar Hírmondó*, 1784. 346.) Nyilvánvaló, hogy a közös írott, hivatali nyelv nem egyesítette a lakosokat a „közelebb való atyafisággal”.

²⁰ Lásd: Marczali Henrik: *Magyarország története II. Józsefkorában*. 3 kötet. Budapest, 1885–1888.; uő: *Az 1790/1-diki országgyűlés*, 2 kötet. Budapest, 1907.; Király: *Hungary in the Late Eighteenth Century*, id. mű; ifj. Barta János: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Budapest, 1978.; Hajdú Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, 1982.; Haselsteiner, Horst: *Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus*. Wien–Köln–Graz, 1983.; H. Balázs Éva: *A nyolcvanas esztendőök drámája*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története, 1686–1790 (IV/2 köt)*. Budapest, 1989. 1023–1123.; Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In: Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története, 1790–1848 (5/1. köt)*. Budapest, 1983. 29–115.; Dickson, P. G. M.: *Joseph II's Hungarian land survey*. English Historical Review, vol. 106. (1992) no. 104. 611–634.; Balázs: *Hungary and the Habsburgs*, id. mű; Szántay, Antal: *Regionalpolitik im alten Europa: die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden, 1785–1790*. Budapest, 2005.; Beales, Derek E. D.: *Joseph II. Vol. 2: Against the World, 1780–1790*. Cambridge, 2009. 477–492.

azonban fontos változások veszik kezdetüket. A közhangulatot jellemzi, hogy egyes nemesi csoportok készen állnak a Habsburgokkal való szakításra, és új külföldi (porosz és angol) uralkodóházak felé tájékozódnak, mások fegyverkezéssel is kimutatják tettekézségüket. A nyár folyamán a rendek a koronázási diploma újrafogalmazásával új nemesi alkotmány kidolgozásán fáradoznak. Terveik szerint a király egyedül a törvények végrehajtásáért lenne felelős.²¹ Mellékes, de alig hivatkozott tény, hogy ugyanakkor más népcsoportok is fellépnek jogaik kiterjesztése mellett. A tavasz folyamán a parasztság az ország több pontján is mozgolódni kezd, az ellenzéki zúgolódást becsatornázó budai diétával párhuzamosan pedig Temesváron összeül az illír nemzeti kongresszus, melyet szintén forradalmi hangulat jellemez. Az illír (szerb) „nemzet” Magyarországgal való kapcsolatát szeretné radikálisan újrafogalmazni: egyesek közösségi jogaik megerősítését, mások egy autonóm illír tartomány (a Bánát) kijelölését követelik.²²

1790-et tehát méltán tarthatjuk rendkívüli évnek Magyarország történetében. A sértett nemesség hirtelen öntudatra ébred, és minden erejével arra törekszik, hogy politikai dominanciáját megerősítse. A szuverenitás megtestesítőjének tekinti magát, akárcsak a (társadalmilag vegyes összetételű) francia nemzetgyűlés, amely az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában éppen egy évvel korábban szögezi le, hogy „minden szuverenitás elve természeténél fogva a *nemzetben* lakozik”.²³ A hirtelen jött politikai vákuum ugyanakkor nem csak a nemességet rázza fel, hanem olyan új társadalmi csoportok számára is lehetőséget teremt a politikába való bekapcsolódásra, amelyek korábban onnan ki voltak zárva. Ezek az új csoportok pedig kapnak az alkalmon, és beszállnak abba a retorikai harcba, amelynek tétje a politikai nyelvek újraírása lesz. Egymást érik az új tervekről, reményekről és vágyakról szóló viták, melyeknek nemcsak a diéta és a nyomtatott sajtó ad teret, hanem a demokratikus működés új kísérleti terepeiként működő szabadkőműves páholyok is. A zaklatott politikai közhangulat egyik mellékterméke, hogy a társadalmi nyilvánosság radikálisan kiszélesedik. Különösen jól nyomon követhető ez a nyomtatott sajtóban: soha nem látott mennyiségben jelennek meg újságok, pamfletok és könyvek; korábban nem ismert szerzők lépnek színre, és új olvasótáborok verbuválódnak.²⁴

Ebben az izgalmas és zűrzavaros évben születik meg a nyelvi-etnikai-kulturális homogenitás – vagyis a magyarosítás – eszméje.²⁵ Nemcsak a diéta követelése között jelenik meg, hanem időlegesen még a Magyar Kancellária is felkarolja.²⁶ Míg pár évvel korábban II.

²¹ Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,1,1. fej., 4,1,3. fej.

²² Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,3,3. fej.

²³ *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata*. Ford. Mika Sándor. <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm> (letöltés: 2020. febr. 26.)

²⁴ 1790-ben körülbelül 500 publikáció jelenik meg, és 1791-ben is csak kicsit kevesebb. A korábbi években megközelítőleg 700–800 publikáció esett minden öt évre. Király: *Hungary in the Late Eighteenth Century*, 160.; Csapodi Csaba: *Könyvtermelésünk a XVIII. században*. Magyar Könyvszemle, 66. évf. (1942) 1. sz. 392–398.; Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*. Budapest, 1970.

²⁵ Ezzel együtt a „magyarosítás” fogalma is megjelenik. Lásd például: Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénysz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bétsben, 1790. 231.: „Ekképen érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvel élő lakosai.”

²⁶ A Kancellária 1790. áprilisi rendeletében ideiglenes rendezi a császár halála utáni zűrzavaros oktatási helyzetet. Elrendeli, hogy azokon a több nyelvű területeken, ahol a magyar ajkúak vannak többségben, az oktatás nyelve magyar legyen, „amelyet az egész királyságban terjeszteni [propagare] akarunk”. Lásd: Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*, I. 117–118. Lásd még: Szekfű: *Iratok*, 211–269., különösen a helytartótanács és a kancellária megjegyzéseit a gimnáziumi magyar oktatás

József egyetlen rendelettel kötelezővé tette a német nyelv hivatali használatát és az elemi oktatásban való tanítását, addig most ugyanabban a soknemzetiségű királyságban a korábban vérig sértett nemesség a magyar nyelvet tenné az oktatás és a közigazgatás minden szintjén kötelezővé.²⁷ Néhány korábbi reflexiót leszámítva végső soron tehát ekkor, 1790-ben kezdődik az ország hivatalos nyelvről folyó tényleges vita. Kiderül, hogy II. Józsefnek sikerült radikálisan átpolitizálnia egy kezdetben közigazgatási vagy technikai ügynek tekintett kérdést. A hivatalos nyelvről folyó vita során néhány éven belül új politikai nyelvek kristályosodnak ki, melyek a jövő politikai vitáira is meghatározó hatást gyakorolnak. A vita azonban csak részben és néha csak látszólag folyik a hivatalos nyelvről. Valódi témája a „nemzet” fogalma, vagyis a politikai közösség újrafogalmazása és egyben Magyarország jövője. Bár társadalmi és politikai dimenziói vagy retorikai kiforrottsága szempontjából nyilvánvaló túlzás lenne a francia forradalommal való összevetés, érdemes megjegyezni, hogy a politikai nyelvek „nemzetiesedése” terén Franciaországban is hasonlóan éles fordulatnak lehetünk tanúi az 1789-et követő években.²⁸

Cseppfolyós fogalmaink

Bármely nyelvről is legyen szó, általában elmondható, hogy a természetes nyelv szavai gyakran homályosak és különböző jelentésrétegekkel rendelkeznek: pontosabb jelentésük általában csak kontextuálisan értelmezhető. A politikai fogalmaknál ez a többértelműség nemcsak természetes, hanem egyenesen szükségszerűnek tűnik.²⁹ Amint látni fogjuk, a nemzeti diskurzusok politikai sikerében is alapvető szerepet játszott a használt fogalmak erendendi ambivalenciája – különösen a *nemzet* fogalmának többértelműsége. Amint azt Trencsényi Balázs egy helyen megállapítja, „a politikai diskurzus lényege [...] éppen a retorikai beágyazottság, az, hogy a fogalmak állandóan mozgásban vannak, különböző hallgatóságokra és helyzetekre tekintettel újraíródnak, és a politikai térbe belépők éppen a kulcsfogalmak konnotációinak változtatásával képesek a különböző oldalról jövő kihívásoknak megfelelni”.³⁰

Johann Genersich két kötetes, 800 oldalas, 1793-ban anonim megjelent könyvének (*Von der Liebe des Vaterlandes. Ein philosophisch-historischer Versuch*) is éppen a *haza* és a *nemzet* fogalmának a cseppfolyóssága jelentette a kiindulópontját.³¹ Egy nemrég megjelent

megszervezéséről és a magyar nyelv terjesztéséről, amit részben a latin tanárok feladatául szabta meg (260.), illetve Kaunitz 1793-as ellenvéleményét (267–268.).

²⁷ Az oktatási törvények és rendeletek csak elvben érintették a protestáns iskolákat, amelyek a gyakorlatban megőrizték függetlenségüket az 1777-es *Ratio Educationis* után is, és a görögkeleti iskolák érintettsége is vita tárgya volt. Az ez irányú próbálkozások ellenére a Horvát Királyságra szintén nem vonatkoztak, ahogyan Erdélyre sem.

²⁸ Bell, David A.: *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge (Ma.), 2001.

²⁹ Lásd: Koselleck, Reinhart: *Einleitung*. In: Koselleck, R. – Brunner, O. – Conze, W. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972. Bd. 1. XIII – XXVII. Vö. Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek*. Budapest, 1998. 2. fejezet.

³⁰ Trencsényi Balázs: *Vesztes csapaton ne változtass!* [Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok* c. könyvének recenziója]. 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap, 7. évf. (2008) 4. sz. 3–12. Vö. a 8. jegyzettel.

³¹ [Genersich, J.]: *Von der Liebe des Vaterlandes. Ein philosophisch-historischer Versuch, I-II*. Wien, 1793. A műhöz lásd: Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, 1940. 16–21.; Szelényi: *The Failure of the Central European Bourgeoisie*, 97–99.; és legfőképpen Szilágyi Márton: *Sonnenfels und Genersich*. In: Fazekas, István – Schwarz, Karl W. – Szabó, Csaba (Hrsg.): *Die Zips*

tanulmánykötettől eltekintve a késmárki Johann Genersich (1761–1823) neve a hazai és nemzetközi kutatás előtt többnyire ismeretlen.³² Sajnos távolról sem ő az egyetlen *hungarus* értelmiségi, akinek a neve méltatlanul feledésbe merült. A 18. század végén, vagyis a „nemzeti” szempontú irodalmi kanonizáció és történetírás kezdete előtt a nem magyar vagy vegyes származású *hungarusok* még jelentős kulturális erőt képeztek. Politikai lojalitásukra mindenekelőtt az összetettség volt jellemző: a főszerepet történeti, jogi és földrajzi meghatározottságok játszották és csak másodsorban az etnikai hovatartozás vagy a dinasztiahoz való kötődés.³³ Minthogy többnyire németül vagy latinul publikáltak, műveik a 19. század során hamar feledésbe merültek. Jellemző a német származású Genersich család *hungarus* gondolkodására, hogy szülei ragaszkodtak ahhoz, hogy a fiatal Johann magyarul és szlovákul is megtanuljon. Ennek érdekében tizenegyéves korában a debreceni református kollégiumba küldték, egy évvel később pedig a felsősajói (Vyšná Slaná, Ober-Salza) evangélikus gimnáziumba. Különböző hazai iskolák látogatása után Johann a jénai egyetemen folytatta tanulmányait, majd az egyetem után a késmárki gimnáziumban helyezkedett el, és szülővárosában töltötte eseménytelen élete hátralevő éveinek nagy részét is.

A *Von der Liebe des Vaterlandes* első kötetét, melyet a szerző voltaképpen a „jó” és „rossz” patriotizmus kifejtésének szentelt, Genersich még a nyelvi nacionalizmus 1790-es robbanásszerű megjelenése előtt írta. Az 1790–1791-es és az 1792-es diéták egyértelmű politikai jelentősége ellenére, melyek során sikerült a rendeket lehiggasztani, és megszülettek a magyar nyelv bevezetése irányába mutató első törvények, Genersich úgy írta meg hazaszeretetről szóló monográfiáját, hogy a nyelvkérdésről egy árva szót sem ejtett. Úgy látszik, a patriotizmus és a nacionalizmus elemzéséhez a nyelvi hovatartozás kérdésének megvitatását nem érezte szükségesnek.

A könyv terjedelmes első fejezetében Genersich a *hazaszeretet* fogalmát vizsgálja, és megállapítja, mennyire bizonytalan már magának a *haza* fogalmának a jelentése is. A helyzetet bonyolítja, hogy a különböző jelentésrétegek gyakran összemosódnak. Mindenekelőtt a *haza* fogalmában tükröződnek azok az elemi szenzuális és mentális benyomások, amelyekre még ki-ki gyerekkorában tesz szert a szülőföldjén. Ezt követi és bővíti egy második jelentésréteg, melyre felnőtté válásunk során teszünk szert, amikor számtalan új, de ugyanazon nemzethez tartozó és egyazon törvény alatt élő emberrel megismerkedve a *haza* fogalmát az egész „anyaországra” (*Mutterland*) kiterjesztjük. Ezek után, harmadik lépésként a *haza* fogalmát a nemzet fogalmára visszük át, és korábbi földrajzi értelmű jelentéséről jobbra megfelelkezünk. Végül pedig a *haza* fogalma akár el is szakadhat a nemzetétől, és összekapcsolódhat azokkal a javakkal és azzal a létbiztonsággal, amit pillanatnyi tartózkodási helyünk nyújt, s ez elvezet a *haza* gyakran fájdalmas jelentésváltozásához: *ubi bene, ibi patria*. Ezek után tér rá Genersich a *hazaszeretet* második tagjának, a szeretetnek az

– eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823). Wien, 2013. Értelmezéséhez fontos Joseph von Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes* című 1771-es könyvének ismerete, amelyre Genersich a megváltozott körülmények között reagált. Pukánszky Béla nem érzékeli eléggé a két gondolkodó közötti különbséget és azt, hogy Genersich mennyivel kritikusabban kezelte a hazaszeretet kérdését. A felvilágosult abszolutizmus és az állampatriotizmus ideológusa, Sonnenfels ugyanis még nem tekintette az elfogult („*partheyisch*”) hazaszeretetet (vagyis Genersich „rossz patriotizmusát”) problémának.

³² Lásd: Fazekas–Schwarz–Szabó: *Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region*, id. mű.

³³ A *hungarus* értelmiségiekhez és identitásuk kérdéséhez lásd: Miskolczy Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*. Magyar kisebbség, 17. évf. (2012) 3–4. sz. 163–204. További bibliográfiához lásd: Almási: *Latin and the language question in Hungary* (2016), 258–271.

elemzésére, és megállapítja, hogy a szeretet is hasonlóképp bizonytalan jelentésű. Első szinten (haza)szeretet egyszerűen csak annyit tesz, hogy valaki szívesen él ott, ahol éppen van. Másodjára utalhat az egyénnek a „nemzet” irányába érzett kötődésére és pozitív érzelmeire is: „Büszkék vagyunk azokra a nagy emberekre, akik a mi népünkől kerülnek ki; örvendünk, ha e nép hadurairól harci győzelmet aratnak, és olyan tettek részeseinek képzeljük magunkat, amelyekhez semmi közünk nem volt. Így mondhatja a cipész, aki az ellenfelet még sohasem látta, hogy »Legyőztük az ellenséget!«”³⁴

Sajnálatos módon a hazaszeretet e két ismertetett fajtája, gyakran egymást erősítve, általában „inaktív, részrehajló, önös és egoista”.³⁵ Lehet például részrehajló abban az értelemben, hogy valaki csak saját társadalmi osztályának érdekeit nézi, a társadalom többi tagjáról pedig tudomást sem vesz. De lehet részrehajló a hazaszeretet az idegenekkel szemben is: hajlamosak vagyunk ugyanis azt gondolni, hogy csak a saját nemzetünk bátor és nemes, „csak a miénknek vannak külső és belső erényei”.³⁶ Csupán vak részrehajlásból és tudatlanságból becsülünk le idegen nemzeteket és földeket. Genersich nagyjából ugyanazt mondja a hazaszeretet „primitív” formájáról, mint Isaiiah Berlin százötven évvel később a nacionalizmusról: az egyén csak azért hisz bizonyos értékekben, mert azok *saját* országához vagy nemzeti közösségéhez köthetők, és amikor idegen emberek értékeivel konfrontálódik, kételkedés nélkül a sajátjait tekinti magasabb rendűnek.³⁷ Jól ismerjük e kirekesztő logikára építő nacionalizmust, és jól tudjuk, hogy különböző szociálpszichológiai mechanizmusok és politikai dinamikák hatására hogyan tud ez a logika kizárólagossá válni. Genersich mélyesen elítélte és pontosan érzékelte a hazaszeretet e (részrehajló és önző) formáinak a veszélyeit. Véleménye szerint az igaz patriótának nem kell a hazáját elfogultan szeretnie, még akkor se, ha reflektálatlan szokásaink, asszociatív gondolkodásunk (*Ideenassociation*) és gyerekkori benyomásaink bevéssé miatt valamilyen szinten mindannyian elfogultak vagyunk.³⁸ Az igaz hazafinak azonban részrehajlás nélkül is *kötelessége* hazáját szeretni, és e szeretete nem nyugodhat megalapozatlan hiteken.³⁹

Genersich definíciója szerint a „nemzet” egy „összetett társadalom”, mely egyedül a közjóra, illetve az egyén és a közösség biztonságára *törekszik*.⁴⁰ E definícióból következik, hogy az egyénnek némi tanulásra van szüksége ahhoz, hogy megértse, miből áll a közjó.⁴¹ Egy

³⁴ „Wir freuen uns über den Flor des Volkes, dessen Mitglieder wir sind; frohlocken über die Siege, die seine Kriegsheere gegen den Feind erfochten haben, eignen uns Thaten zu, an welchen wir keinen thätigen Antheil genommen haben. So sagt der Schuster, der nie den Feind gesehen hat: Wir haben den Feind geschlagen.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 49.

³⁵ „...unthätig, partheyisch, selbstsüchtig und eigennützig.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 51.

³⁶ „Dann ist die Nation, zu welcher wir gehören, allein tapfer, allein edel, allein mit Vorzügen des Geistes und des Körpers begabt.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 53.

³⁷ „But since, on this view, all values and standards must of necessity be those intrinsic to a specific society, to a national organism, and its unique history, in terms of which alone the individual [...] conceives all values and purposes, such appeals to universality rest on a false view of the nature of man and of history. This is the ideology of organicism, loyalty, the Volk as the true carrier of the national values, integralism...” Berlin, Isaiiah: *Nationalism: Past Neglect and Present Power*. In: uő: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Princeton, 2013. (1. kiad.: 1979). 420–446. (Az idézet a 434. oldalon). Vö. Szűcs: *Nemzet és történelem*, 90., 237.

³⁸ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 74. (a honvágyról) és vö. uo. 54–56.

³⁹ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 55–56.

⁴⁰ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 58–59.

⁴¹ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 56., 64–65.

másik következménye, ami Genersichet jobban foglalkoztatta, az, hogy az egyének cselekednie kell a közjó érdekében, vagyis nemcsak szavakban kell kifejeznie a haza iránti kötődését, hanem a közjón aktívan munkálkodnia is kell. Ehhez a legjobb lehetőségeket a köztársaságok és szabad államok nyújtják, hiszen „a hazaszeretetet a szabadság táplálja”.⁴² E hazaszeretet egyetlen korlátját a természeti törvények jelölik ki; afrikai rabszolgák tartása érdekében például nem megengedett a közjóra és a nemzetre hivatkozni.⁴³

Anélkül, hogy a nacionalizmus fogalma rendelkezésére állt volna, Genersich tulajdonképpen a hagyományos értelemben vett patriotizmust az alakulófélben lévő nacionalizmus-sal vetette össze, és kiemelt hangsúlyt szentelt a retorikának és a fogalomhasználatnak. Pozitív mintáit a politikai részvételre és egyéni erényekre fókuszáló republikánus politikai hagyománya tárházából vette. A „jó patriotizmus” a közjót az Arisztotelészre és Ciceróra építő humanista politikai hagyományoknak megfelelően az egyéni érdekek elé helyezte, és az egyéni érvényesülést meritokratikus normák alapján tételezte. Nagyra értékelte a bátorság és a harciasság virtusát és az egyén önfeláldozását a haza érdekében. E republikánus ideálok szerint az egyén saját virtusának és érdemeinek köszönheti társadalmi helyét, nem pedig külső tényezőknek, amilyenek az anyanyelve, az öltözete vagy a szokásai. Mint látni fogjuk, Genersich magyar kortársai egyre inkább ez utóbbiakat tartották az egyén nemzeti vagyis állampolgári hovatartozását jelző legfontosabb tényezőknek. Ezek a kortársak Genersichet és *hungarus* kollégáit már meghaladott, anakronisztikus figuráknak tekintették. Bár ha szükség volt rá, még mindig folyékonyan tudtak a republikánizmus virtus-központú nyelvein beszélni, szellemi világukban e politikai nyelvek rövidesen a perifériára szorultak.

Ha Genersich több évet szentelt annak, hogy a jó patriotizmust a rossz patriotizmussal szemben meghatározza, akkor ezt nem feltétlenül a jó (republikánus) patriotizmust érő közvetlen támadások miatt tette, hanem mert érzékelte a haza, a nemzet és más hasonló alapfogalmak inflálódását és jelentésváltozását a politikai közbeszédben, és megértette az ebben rejlő veszélyeket.⁴⁴ Bár közvetlenül nem tett utalásokat „rossz patrióta” kortársaira, egyértelműen zavarhatta az a „soha nem látott hevület”, amivel „az új patrióták minden idegen [szokást] gyűlölnék”.⁴⁵ Ezek az új patrióták politikai megnyilvánulásait jól ismert politikai

⁴² „Das Leben der Vaterlandsliebe ist Freyheit.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 79–80.

⁴³ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 69–72.

⁴⁴ Lásd például Cházár Andrásnak a magyar nyelv védelmében írt latin apológiáját: „A haza elleni bűn, a haza kebelében, a haza földjén és égén, a haza ellen lármázni és örvöngeni”. Hasonló a könyv magyar mottója: „A' Hazában lenni; / A' Kenyerét enni, / És ellene menni: / Véték 's Háladatlanság! / Valaki”. Cházár, András: *Analysis opellae. De lingua, adminiculis et perfectione...* [Rozsnyó], 1807. § 11.

⁴⁵ Lásd? [Hoffmann, Alois]: *Ninive, Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. [Bécs], 1790. 41–45. Érdemes Hoffmann ironikus kritikáját hosszabban idézni, mert rávilágít mind az „új patrióták” heveségére, mind a németek civilizációs gögjére. Ezek a magyar patrióták a klasszikus virtus jól ismert politikai nyelvét beszélve Hoffmann szerint a németeket többek között azért is bírálták, mert a országot „elpuhították”, sőt kiművelték: „Die neuen Patrioten ruffen nun mit vereinigter Stimme Fluch über die Deutschen, und verdammen sie in den Abgrund, daß sie das Land in eine abscheuliche Weichlichkeit gestürzt, daß sie die alte Rohheit verbannt, das Müßiggehen aus der Mode gebracht, den besseren Theil des Adels zu feinen Gefühlen gestimmt, Liebe zu den Wissenschaften verbreitet, und überhaupt aus dem alten Lande der Scythen und Hunnen fast schon ein Land gemacht hatten, daß endlich unter den übrigen gesitteten Ländern von Europa einen ziemlich giltigen Platz behaupten durfte. [...] Est ist darum auch äußerst wahrscheinlich, daß die neuen Patrioten, die alles Fremde mit einer ganz unerhörten Wuth hassen, auch bald jenen alten Nationalsitten im Lande wieder statuiren werden. Wie könnten sie auch, wenn anders ihr Patriotismus zugleich von der Vernunft geleitet werden soll, auf dem halben

fogalmakkal legitimálták, csak éppen a szavak értelmén csavartak közben. „A nemzet és a nép fogalmainak újrafogalmazása révén – néhány éven belül – magát a politikát fogalmazták újra.”⁴⁶

Amint azt tanulmányunkban újra és újra hangsúlyozni szeretnénk, az államnyelvről szóló vita legfőbb tétje a politikai közösség határainak újragondolása, vagyis az integráció és a kirekesztés kritériumainak etnikai és nyelvi alapokon való meghatározása volt. Ezt fejezi ki tömören Kazinczy Ferencnek, a magyar nyelvet pár évtized alatt szinte teljesen megújító nyelvmozgalom legfontosabb szószólójának az a meglepő nyilatkozata, amit még az 1790-es diéta összeülése előtt tett: „Ha a’ Magyar nyelv hozattatik-bé [...], Nemzetünkben különös Nemzet válik, örökös fal lessz a’ Magyar és nem-Magyar közt vonva, ’s az Idegen vagy Magyarrá lessz köztünk, vagy éhhel hal-el; szemlátomást fogunk elő-menni a’ tanulásban...”⁴⁷ Radikális kijelentésnek tűnik egy demokratikus lelkületű gondolkodótól, s könnyen zavarba ejti a modern kutatót. Nem árt azonban a szöveget alaposan újraolvasni. Kazinczy azt állítja, hogy a magyar (országi) „nemzetnek” csak akkor lehet egyéni identitása, ha a magyar nyelvet teszi meg államnyelvvé. Ehhez azonban a közigazgatás nyelvének megváltoztatásánál többre, az „idegenek” magyarosítására is szükség van. Ennek eredménye lenne a szellemi haladás, a felvilágosodás előmenetele. A szöveg interpretációja nagyban függ attól, hogy az olvasó mit ért a „nemzet” és az „idegen” fogalma alatt, és mennyiben képes a történeti helyzetbe belehelyezkedni. A szövegkörnyezetből ugyanis arra következtethetünk, hogy Kazinczy a „nemzet” fogalmát a leghagyományosabb értelmében használta, vagyis gyakorlatilag a nemességre – a *natio Hungaricára* – vonatkoztatta. (Nota bene, a 18. század végéig a nemesség nem csak a *natio* fogalmát monopolizálta, hanem a *populus*ét is, ami a század végére a nemzet fogalmához hasonlóan destabilizálódott.) A nemesember Kazinczy elsősorban nemes kortársaihoz szólt. Amikor azt állította, hogy a nemzetnek magyarul kell beszélnie, magyarrá kell válnia, akkor szavait azokhoz a nemesekhez intézte, akik néhány évvel korábban a német nyelvrendelet miatt az egzisztenciájukat érezték veszélyben. Ahogy korábban, most is a nemesek hivatalaira ácsingózó „idegenek” megállítása volt a jelszó. Emiatt kellett Kazinczy szerint falat emelni, máskülönben „később vagy elébb el-öl [az idegenek özöne] ’s Nemzetünk kortszürzavar lessz”. Ez a fal pedig csakis a magyar nyelv lehet, mert a latint egész Európában ismerik és használják. A magyar nyelv „behozatala” tenné a nemzetet (vagyis a nemességet) „különös” nemzetté, mégpedig mindenekelőtt a Habsburg Monarchia viszonylatában, amely a különféle etnikumokat éppen a közelmúltban akarta homogenizálni. A legtöbb kortárs olvasó valószínűleg értette, hogy Kazinczy a „nemzet” fogalma alatt nem az ország egész lakosságát érti, hanem ez esetben a nemességet, és az „idegen” számára nem általában minden magyarul nem beszélő ember, hanem mindenekelőtt az a külföldi, aki hivatalviselés céljából költözne Magyarországra. Mégsem lehetett kizárni, hogy Kazinczy újságcikkének más olvasatai is legyenek, amit más kortárs (Kazinczytól is származó) szövegek eltérő fogalomhasználata is motiválhatott.

Míg Kazinczy e nyilatkozatával szemben a *nemzet* fogalmát egyre inkább a magyar nyelvvel és szokásokkal azonosították és egyre kevésbé a nemesség *corpus*ával, addig a szó inkluzívabb, *hungarus* körökben használt jelentése még jó ideig tovább élt, bár egyre eltérőbb,

oder Viertelwege ihrer bischerigen patriotischen Reformationen stehen bleiben?” Hoffmann: Ni-nive, 44., 47.

⁴⁶ Finlayson: *Ideology, discourse and nationalism*, 102.

⁴⁷ *Orpheus*, 1. évf. (1790) 2. sz. 155. Modern kiadása: Debreczeni Attila (szerk.): *Első folyóiratink: Orpheus*. Debrecen, 2001. 57–59. Kazinczy itt Fáy Ágoston abaúji alispánnak az *Orpheus*ban közölt beszédéhez fűz megjegyzéseket.

egyre szegregáltabb kulturális „zónákban”. A *hungarusok* értelmezése szerint a nemzet Magyarország egész lakossága etnikai hovartartozástól függetlenül. Általában az adott beszéd vagy szöveg kontextusán múlott, hogy a nemzetbe beleértették-e a köznépet is vagy legalább az iskolázott férfiakat vagy csupán a nemességet. Természetesen az alternatív olvasatok – főleg nyomtatott szövegek esetében – sohasem voltak kizárhatók.

Illusztrációként vegyük szemügyre a fogalomhasználat labilitásának és zavarosságának egyik korai szép példáját, Zemplén vármegye 1784-es petícióját, amelyben a megye II. József nyelvrendelete ellen tiltakozott. Az uralkodóhoz címzett levél érdekessége, hogy a nemzet inkluzív és exkluzív olvasatát párhuzamosan használja. Zemplén vármegye (akárcsak II. József nyelvrendelete) a latin melletti érvelésében rendre a köznépre hivatkozik, ami pontosan jelzi, hogy a hivatalos nyelv kérdését nem pusztán közigazgatási problémának látja. Azt állítja, hogy a köznép (*plebs*) nem lenne bizalommal a német nyelven beszélő hivatalnokok iránt, mivel néhány bevándorlótól eltekintve (*praeter paucos advenas*) nem értené őket.⁴⁸ Ezzel szemben a köznép a latint kiválóan megértené, mert a „magyarországiaknak (*Hungari*) [a latin] olyan, mintha a saját nyelve lenne, még a jobbágyok (*contribuentes*) is beszélnek, míg a románok, akik a rómaiak leszármazottai, könnyedén elsajátítják”.⁴⁹ Éppen ezért igazgatták eddig a *nemzetet* latinul, mely nyelv egyben belépőt jelent a tudás és tudomány világába. Számos tiltakozó vármegye hasonlóképp érvelt. Leszögezték, hogy a latint a saját és a nemzet nyelvének (*proprium ac nationale idioma*), a nép nyelvének (*linga gentis*) és a nemzeti nyelvnek, illetve köznyelvnek (*lingua nationalis et vernacula*) tekintik.⁵⁰ A „nemzeti nyelv” ugyanakkor nemcsak a latint, hanem egyazon szövegen belül a magyart is jelenthette. Zemplén vármegye például kifejti, hogy egyfelől a nemzetnek van egy hivatali nyelve, a latin, de másfelől van egy bevett nyelve is, a magyar. Ha már Józsefet „könnyeink nem hatják meg”, és „továbbra is kitart a latin eltörlése mellett”, akkor „a latint inkább a *nemzeti nyelvvel* [a magyarral] kellene helyettesíteni”. Ha a magyart tenné meg József a hivatalos nyelvnek, akkor „*nyelvünket* azzal a méltósággal ruházná fel, amellyel Európa kulturált nemzeteinek nyelvei már rendelkeznek”. Ezzel szemben a német nyelv bevezetésével „a nemzet dicsősége” lenne lábbal tiporva, mivel a „nemzeti nyelv” (a magyar) elnyomva lenne. A „dicső nemzet”, a „méltóság”, illetve a nyelv „elnyomása” itt már egyértelműen nemesi asszociációkat társít a nemzet és a nyelv fogalmaihoz. Zemplén tehát egyfelől azt állítja, hogy a „mi nyelvünk”, azaz a „nemzet nyelve” a magyar, másfelől hangsúlyozza, hogy ezt a nyelvet a többi *nemzet* is könnyedén megtanulná: sokkal könnyebb lenne „annak a nagyon kevés szlávnak és románoknak, akik maguk is a köznép soraiból valók, az ország egészét [!] követnie, mint az *egész nemzetnek* egy ismeretlen nyelven [németül] megtanulnia”.

Közboldogság – a nemzeti diskurzusok „ajánlata”

A *nyelvről, nemzetről, hazáról, népről* és hasonló fogalmakról folyó 18. század végi vita sohasem volt politikai dimenzióktól mentes. Akárcsak a 18. századi Franciaországban, amint azt David Bell a *société, nation, patrie, civilisation, public* kapcsán megállapította, e

⁴⁸ MNL OL C 44 M. kir helytartótanács, Departamentum Politicum Comitatum Fond 202, Pos. 14 (16242) („Pro Notitia ad Aula”). Mellesleg utal a szöveg arra, hogy e (németül értő) bevándorlók sincsenek sokan, mert a fiaik már elmagyarosodtak és zokon veszik, ha nem magyaroknak tekintik őket. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,2,3. fej.

⁴⁹ A latinul beszélő parasztok elterjedt legendájával kapcsolatban lásd: Almási Gábor – Šubarić, Lav: *Introduction*. In: Almási–Šubarić (ed.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 5–6.

⁵⁰ Lásd: Soós: *II. József német nyelvrendelete*, id. mű Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,2,1. fej.

fogalmak lényeges jelentésváltozásokon mentek keresztül és politikai alapfogalmakká váltak. Közös bennük francia megfelelőikkel, hogy „létezésüket egyetlen magukon túlmutató, külsődleges elvnek sem köszönhetik”. Ezzel Bell nem a fogalmak apolitikus jellegére kíván utalni, hanem arra, hogy a politikai legitimitás új, politikai és egyházi hatalomtól független fogalmi bázisai születnek meg, amelyekből kiindulva a politika lényegét lehetett újragondolni.⁵¹ Magyarországon a „nyelv”, „nemzet”, „haza”, „nép” és kapcsolódó fogalmak jelentésváltozása minden jel szerint később és rövidebb időn belül zajlott le, mint egyes nyugati országokban.

A jelentésváltozások egyik előfeltétele, mint azt a fentiekben láthattuk, e fogalmak eredendő fluiditása volt. Az új nemzeti diskurzusok hatalmas sikerét és felforgató hatását nehezen lehetne megmagyarázni, ha a politikai alapfogalmak többértelműsége nem biztosította volna e diskurzusok többszólamúságát. Elsőpró sikerüknek azonban két további feltétele is volt. Egyfelől a korábbi, jól ismert politikai diskurzusokba való becsatornázottságuk, másfelől vonzó ideológiái „ajánlatuk”, vagyis pozitív és hiteles jövőképük.

Akárcsak korunk politikusai, a 18. század végi nemzeti diskurzusok szerzői is kollektív álmokkal sáfárkodtak: „volt egy álmuk”.⁵² Új reményeket tápláltak a jövővel szemben, és ezeket képesek voltak negatív értelemben is megfogalmazni, vagyis félelemként prezentálni. Ilyen jól ismert félelem volt a nyelv s következképp a nemzet halála, a politikai szuverenitás elvesztése.⁵³ E negatív végkifejlettel – a nemzethalállal – szemben a pozitív jövőkép, az „álmom” hasonlóan tömör és lényegre törő volt: úgy hívták, (köz)*boldogság*. Ebbe az egyetlen, divatos szóba bele lehetett zsúfolni mindent, ami a „nemzet” szempontjából fontosnak tűnt. A (nemzeti) boldogság jelenthetett *testvériséget*, vagyis a korábbi széthúzás helyett békét, összetartást és egységet; *virágzást* (csinosodást), vagyis gazdasági és kulturális fellendülést; *szuverenitást*, vagyis a monarchiától való (nagyobb) függetlenséget és a „szuverén nemzetet” mint a hatalom végső forrását; *hatalmat*, vagyis több beleszólást a nemességnek a politikai döntéshozatalba; és végül *politikai jogokat* (állampolgárságot), vagyis annak az ígéretét, hogy a „királyi hatalom alá vetett alattvalók szabálytalan formázata helyébe az állampolgárok szervezete” fog lépni.⁵⁴

Mi mást lehetett volna ezeken túlmenően ígérni? A nyilvánosságban részt vevő magyar kortársak többsége meg volt róla győződve, hogy a nemzeti diskurzusok „ajánlata” – a közboldogság – bőségesen megéri azt a kevés erőfeszítést, amit a magyarul nem tudóktól megkívánt: a magyar nyelv elsajátítását és kultiválását. „Tsak akkor lesz a’ Nemzet boldog, ha egy nyelven fog beszélni” – hangoztatták az 1807-es diétán.⁵⁵ „Semmi ország addig boldog nem lett, míg a’ fő nemzeti nyelvet fel-nem állította” – írta Kis József 1790-es „Rövid emlékeztető beszédében”, melyet a „nemes magyar nemzethez” címzett.⁵⁶ „Mert ugyan is, ha valamely Országban a’ Nemzeti nyelvnek mívelésére gond nintsen, nem lehet ott várni a’ Nemzeti elhíréseástí; annyival inkább [annál kevésbé] a’ közönséges boldogságot” – írta Vályi

⁵¹ Bell: *The Cult of the Nation in France*, 26.

⁵² Többek között itt Martin Luther King Jr. 1963-as híres beszédére, illetve Silvio Berlusconi manifesztójára akartunk utalni: „*Sono entrato in politica coltivando il sogno, che è quello di tanti italiani, di cambiare il nostro Paese*”. Berlusconi, Silvio: *La forza di un sogno. I discorsi per cambiare l’Italia*. Milan, 2004. Fülszöveg.

⁵³ Biró Ferenc: *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs, 2012.

⁵⁴ Finlayson: *Ideology Discourse and Nationalism*, 101–102.

⁵⁵ *Magyar Ország köz-gyűlésének jegyző-könyve*. 1807. Pest, 1807. 530.

⁵⁶ [Kis József], *A’ nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd...* [Bécs?], 1790. 14.

András 1791-ben.⁵⁷ Egy dolog volt azonban vonzó „ajánlatot” tenni és azt állítani, hogy a boldogság legfontosabb feltétele a nyelv (a magyar nyelv) kiművelése és elsajátítása, és egészen más ezt az üzenetet hitelesen kommunikálni. Egy új értékekkel telített, érzelmekre ható retorikára volt szükség,⁵⁸ és ami a legfontosabb, olyan politikai premisszákra, amelyek más bevett politikai nyelvekben már megingathatatlanoknak tűntek. Az új nemzeti diskurzusok szinte észrevétlenül csatlakoztak korábbi, más kontextusokban és más célokra kidolgozott politikai diskurzusokhoz.⁵⁹

A boldogság (vagy közboldogság) nem csak az új nemzeti diskurzusok számára volt központi fogalom. Mint politikai kategória az angol polgárháborúk során tűnt fel, és a felvilágosodás előrehaladtával a közzől folyó beszédet egyre intenzívebben tematizálta.⁶⁰ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a közboldogság mint központi fontossággal bíró, jövőorientált projekt az európai történelem során előzmények nélküli. Egészen a felvilágosodás koráig az igazi boldogság az egyházak monopóliuma volt, és nem a földi, hanem mindenekelőtt a mennyei boldogság ígéretére utalt. A földi boldogság csak átmeneti lehetett, kizárólag az egyének életére vonatkozhatott, és legfeljebb a fikció szintjén, valamint az utópiákban tematizálódott. A reneszánsz óta az egyéni boldogság az egyes ember szerencsésjén és virtusán múlt, de még az erényes emberek sem uralhatták tökéletesen a sorsukat. A földön megvalósítható társadalmi boldogság víziója csak a 18. század során válik valóban meghatározóvá. Úgy tűnt, hogy a történelem során először nyílik lehetőség egy nagyobb – politikai – közösség földi boldogságának elképzelésére és megvalósítására. Ez a gyakorlatban a nemzetállam boldogságát jelentette. Nem minden felvilágosult tudós osztotta a nemzetállam boldogsága felőli optimizmusban, de nélküle valószínűleg a felvilágosodás eszméi sem tudtak volna ennyire népszerűvé válni. A felvilágosodás boldogság-projektjének megvalósításához azonban alapvető emberi változásokra volt szükség. Alapvető kulturális gyakorlatokon és társadalmi beidegződéseken kellett változtatni, meg kellett haladni a korábbi előítéleteket, meg kellett

⁵⁷ Vályi András: *A Magyar Nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*. Pest, 1791. 5.

⁵⁸ Vö. Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, 2009.

⁵⁹ Jóllehet ezeket politikai nyelveknek szoktuk hívni, érdemes megjegyezni, hogy a „nyelv” egy többé-kevésbé lezárt, önmagában elégséges rendszert sejtet, holott nem erről volt szó. Nem logikusan szervezett, lezárt szótárakkal dolgozó „eszmerendszerekre” gondolunk, hanem inkább egy nyitott fogalmi univerzumra, szavak, fogalmak és aforizmák szövevényes hálójára. Takáts József a korai 19. század Magyarországon négy politikai nyelvet különböztet meg: a republikánus nyelvet, az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét, a felvilágosult kormányzás nyelvét és a kulturális nacionalizmus politikai nyelvét. E „nyelvek” elkülönítésével nem tudunk teljesen egyet érteni. Véleményünk szerint a nemzeti diskurzusok (legalábbis a magyar nyelvű politikai irodalomban) magukba olvasztották, felülírták és átértelmezték a korábbi politikai diskurzusokat, amelyek az 1790-es évek után évtizedekig csak a nemzeti paradigma keretein belül tudtak érvényesülni. Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején (A keret)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 102. évf. (1998) 5–6. sz. 668–686.; uő: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. Lásd még: Hónich, Henrik: *Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages. Insights from a Pamphlet Published in 1790*. In: Almási–Šubarić (ed.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 35–63.

⁶⁰ „Enlightenment may have been many things to many people [...]. To put it simply, this was a pursuit of happiness: material and, no less important, spiritual well-being and satisfaction for themselves and others, the one being inseparable from the other.” Kontler, László: *The Enlightenment in Central Europe?* In: Trencsényi–Kopeček (eds.): *Discourses of Collective Identity*, I. 33–42. Lásd még: McMahon, Darrin M.: *Happiness: a History*. New York, 2006., különösen: 197–241.; Robertson, John: *The Enlightenment. A Very Short Introduction*. Oxford, 2015.

„újítani” és „reformálni” az emberi élet alapvető struktúráit, egyszóval fel kellett „ébreszteni” az embereket. Sok következménye volt mindennek, közülük az egyik legfontosabb az oktatás újragondolása és állami kézbe helyezése. A közboldogság elérése tehát nem volt egyszerű feladat, de a megvalósításának a reménye minden nemzetállam számára adott volt. Világos volt azonban, hogy miközben egyes államok már a projekt kivitelezésének a közepén tartottak, addig másokra még hosszú út várt.

Nem szükséges hosszan ecsetelni, hogy ez az új „boldogság-perspektíva” mennyire radikálisan átirta az emberek világról alkotott mentális térképét. Magyarországról nézve a boldogság-projekt megvalósításában a leginkább élenjáró referenciaországok Anglia és Franciaország voltak. Németországot, amelyről lényegesen több személyes tapasztalattal rendelkeztek a magyarországiak, legfeljebb csak harmadikként emlegették.⁶¹ Angliát és Franciaországot követte Európa minden országa – egyesek jobban, mások kevésbé lemaradva. A nyelvmozgalom támogatói ismételten megállapították, hogy az élenjáró országok egyedül nyelvük fejlettségének, korai kiművelésének köszönhetőek előnyüket. Ha fejlettségüknek voltak is más kulturális és gazdasági okai, azok is nyelvi okokra nyúltak vissza. Ez nem pusztán merő túlzás volt, hanem téves elképzelés. A közigazgatás és az írásbeli kultúra nagyobb részét leszámítva Franciaország, de még Nagy-Britannia is nyelviileg erősen megosztott maradt. A magyar kortársak bizonyára nagyon meglepődtek volna, ha értésükre jut, mennyire kis hangsúlyt kapott az egységes nyelvhasználat Franciaországban a forradalom előtt. A soknemzetiségű Magyarországról természetesen könnyen úgy tűnhetett, hogy nyelvi szempontból nincs még egy ennyire megosztott ország a földön. Az igazság azonban az volt, hogy a különböző dialektusokban rejlő különbségek közel akkora kommunikációs problémát jelentettek Európa legtöbb országában, mint nálunk az eltérő nyelvek. Ezzel együtt tény, hogy a francia gondolkodók a nyelvi egységet nem tekintették a felvilágosodás feltételének, a magyarok viszont egyre kevésbé tudtak igazi megújulást nélküle elképzelni.⁶²

Amikor II. József nyelvrendelete előtt néhány évvel a magyar nyelv (társadalmi) fontossága először tematizálódik a nyomtatott sajtóban, a gondolatok olyan szintű kiérleltégével találkozunk, amely arra utal, hogy a nyelv kérdése már egy ideje a közbeszéd tárgyát képezhette. E korai szövegek klasszikus példája az 1781-ben keletkezett, de nyomtatásban csak 1790-ben megjelent *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, melynek szerzője Bessenyei György (igaz, e szöveg esetében Révai Miklós 1790-es közreműködésével is számolni kell).⁶³ A *Jámbor szándék* egyike azoknak az írásoknak, melyek a felvilágosodás tudásalapú társadalomról alkotott premisszáit a nemzeti diskurzusokba beemelték: „Az ország’ boldogságának egyik leg főbb Eszköze a’ Tudomány. Ez mentől közönségesebb a’ lakosok között, az Ország is annál boldogabb. A’ Tudománynak Kultsa a’ Nyelv, még pedig a’ számosabb részre nézve, a’ melylynek sok Nyelvek’ tanulásábann módja nints, minden Országnak született Nyelve. Ennek tekéltességre való vitele tehát leg első dolga légyen annak

⁶¹ Az, hogy miért Angliát emlegették elsőként, talán a francia forradalom konzervatív recepciójával magyarázható a legkönnyebben.

⁶² Vö. Bell: *The Cult of the Nation in France*, id. mű.

⁶³ Némedi Lajos: *Ki írta a Jámbor Szándékot?* Irodalomtörténeti Közlemények, 84. évf. (1980) 2. sz. 137–148. A boldogság-projekt kapcsán érdemes Révai 1790-es előszavából is idézni: „Ha valaha a’ meg újult Haza tisztelni fogja Nyelve’ fenn tartásáért eleget szenvedett Mártirait, már előre vigasztalódok benne, hogy engem’ is azoknak számokba helyezhet. Vajha most, mikor virrad a’ való Boldogság...” Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Bétsben, 1790. A3^r. Révaihoz lásd: Thimár Attila: *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*. Budapest, 2007.

a' Nemzetnek, a' melyly a' maga lakosai között a' Tudományokat terjeszteni, 's ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja."⁶⁴

Bessenyei hozzátette, hogy az emberek egy kisebbsége (akikhez ő is tartozott) a tudáshoz idegen nyelven is hozzáfér, „de ezt nem lehet közönséges és mindenekre ki terjedő haszonnak mondani. Mert tsak ugyan a' számosabb részszel, a' melylynek az idegen Nyelvek' tanulásábann módja nints, a' maga Tudományát nem közölheti.” Bessenyei és követői tehát már a nyelvmozgalom legelején megteremtették a közös nyelv és a „boldogság” közötti szoros kapcsolatot, egyenlőséjelet húzva boldogság és tudás, tudás és nyelv, illetve nyelv és boldogság között. Ebből következett, hogy minél fejlettebb egy nyelv, használói annál nagyobb boldogságnak és jólétnek örvendhetnek. „A' Tudományok', és kézi Mesterségek' elő menetele nék tehát bizonyos meg esmértető jele minden Országbann a' született Nyelveknek állapotja. A' honnan a' Frantziáknál, Anglusoknál, Németeknél a' mint a' Nyelv ki pallérozódott, úgy a' Tudományok is nagy elő menetelt vettek.” Amit a szöveg nem mondott ki direkt, csak jelzett, az az állam, nemzet és nyelv közé tett azonosságjel: „A' Tudománynak Kultsa [...] minden Országának [a] született Nyelve”.

A szöveg ezzel hallgatólagosan azt állította, hogy minden országnak (államnak) van egy nemzeti nyelve, és csak egy ilyen van. Ez az állítás úgy lett a szövegbe csempészve, mintha mindenki számára magától értetődőnek kellett volna lennie, következésképp ezt tekinthetjük az írás legfőbb ideológiai üzenetének. Ez tette a *Jámbor szándékot* programírássá úgy az egyén, mint a nemzet felvilágosodásának paradigmáján belül. Jóllehet Bessenyei (vagy inkább valószínűleg Révai) nem fejt ki, hogy milyen logikán alapul az „egy nyelv, egy nemzet” axiómája, a konklúziót nem felejtette el levonni: „Sőt a' köztünk lakó Németeket és Tótokat is Magyarokká kellene tennünk. Mert meg érdemli azt ez az áldott Haza az idegen Nemzektől, melylyeket a' maga kebelébenn táplál, hogy annak Nyelvét és szokásait is bevegyék, valamint annak [amelynek] *Iavaival* és *szabadságival* élni nem iszonyodnak.”⁶⁵ Bár korábban a szöveg amellett érvelt, hogy a (magyar) anyanyelv kiművelése az ország *összslakossága* miatt fontos, itt a (javakkal és szabadságokkal rendelkező) németek és szlovákok nyelvtanulása kapcsán már csak a társadalmi elitről beszél. Az értelmezési horizontnak éppen ez a váltakozása tette a szöveget különböző hallgatóságok előtt egyformán hatásossá.

Kévs választja el időben a kelet-magyarországi kálvinista nemesember Bessenyeitől az újságíró Rát Mátyást, aki egy német származású győri mészáros fiaként egyike volt azoknak, akik az országban elsőként próbáltak független írástudóként megélni. Rát először a *Magyar Hírmondó* szerkesztésével és kiadásával, majd egy magyar szótár összeállításával próbálta fenntartani magát – kellő érdeklődés hiányában az utóbbi csak terv maradt, és végül függetlenségéről is le kellett mondania. Karrierje kezdetét azonban egyértelműen a magyar nyelv sikeréhez kötötte, és nem csoda, ha a nyelvmozgalmat publikációival is hathatósan támogatta, még akkor is, ha sok tekintetben tipikus *hungarus* identitású maradt. Rát szerint egyáltalán nem volt magától értetődő egyenlőséjelet tenni az állam, a nemzet és a (magyar) nyelv közé. 1782-ben, elnézést kérve szokatlan nyíltságáért és régóta dédelgetett gondolatának megosztásáért, még kifejezetten szembehelyezkedett Bessenyeivel, és kifejtette, hogy véleménye szerint Magyarországon egyik náció sem fogja anyanyelvét a másikká kényszeríteni: „Azt pedig el-hittem magammal, hogy a két hazábann lakozó nemzetek közül egygyik sem fogja soha a maga nyelvét itten közönségessé tenni; sőt minekelőtte ez meg-lenne, sokkal elébb mind valamenynyiből valamely új nyelv fog köztünk támadni, mellynek tsinოსodására az-után ismét egy-nehány száz esztendő fog kívántatni. Nints hát egyéb hátra,

⁶⁴ Bessenyei: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 17.

⁶⁵ Bessenyei: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 20.

hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapodásán teljes igyekezettel rajta legyen. S ezzel azt fognánk meg-nyerni, hogy Magyar ország egész Európa tudományának tárházává és Depositóriumává lehetne.⁶⁶ Rát Mátyás (magyar nyelven kifejtett) víziója olyan Magyarországrol szól, amely a maga soknyelvűségével a jövőben tudományos hidat képezhet kelet és nyugat, észak és dél között. Szavai kevesekre tettek mély benyomást. 1790 után a magyar identitás etnikai-nyelvi értelmezését elutasító *hungarus* értelmiségiék közül egyre kevesebben áltatták magukat hasonló illúziókkal, és ha meg is tették, gondolataikat nem magyarul kommunikálták. Rát maga is hamarosan csatlakozott a nemzeti nyelv kiművelésének 1780-as években kibontakozó és a következő évtizedben szárnyra kapó programjához.⁶⁷

Érdemes azonban visszatérni Bessenyei Jámbor szándékára, melynek kontrasztjaként Rát írására kitértünk. Megfontolandó, hogy akárcsak II. József vagy Zemplén vármegye, Bessenyei is hivatkozik érvelésében a köznépre: „...azt mondják a’ *Politicusok*, hogy az Ország’ boldogsága a’ népek sokaságától függ.” A népek sokaságának, a „számosabb résznek” a hangsúlyozása egy már csaknem két évszázados politikai diskurzusba illeszkedett, amelynek középpontjában a szuverén állam állt. A 18. századra a lakosság számosságának (a „humán erőforrásnak”) a szempontja már a döntéshozók gondolkodásában és retorikai eszköztárában is egyre inkább megjelent, ha másért nem, az adók növelése végett, ugyanakkor megkezdődött a statisztika, vagyis az állammal összefüggő tudományok (*Staatenkunde*) egyetemi szintű oktatása.⁶⁸ Volt azonban a népesség számát illetően egy alapvető politikai paradoxon, legalábbis a felvilágosodás szempontjából. Míg azt könnyű volt belátni, hogy egy államnak hasznos, ha minél többen lakják, már korántsem volt olyan könnyű azzal a szintén régi monarchikus gondolattal szakítani, mely szerint az államérdek (vagyis az államot irányító elit érdeke) azt kívánja, hogy a lakosság minél kisebb része lásson bele a kormányzók lapjaiba, és a közügyekről minél kevésbé legyen véleménye. Egy abszolút államban a tömegek kiművelése egyáltalán nem volt kívánatos. A felvilágosodás és a merkantilizmus hatására azonban ez az ősi dogma kezdett lassan kikopni az államrezon filozófiájából. Bessenyei utalása a népek számossága és az országok boldogsága közötti összefüggésre már a felvilágosodás kontextusából értelmezendő: „De mit használ az a’ sok, ha vagy mind szegény, vagy nagyobb része tudatlan?” „A’ szegénység és a’ tudatlanság egy húron pendül.” A népre való hivatkozásnak tehát számos kimondatlan politikai dimenziója is volt. Amellett, hogy a „nép” könnyen a szuverenitás és a hatalom alternatív forrásaként aposztrofálódhatott (és innen már

⁶⁶ *Magyar Hírmondó*, 3. évf. (1782) 246–247.

⁶⁷ Vö. Rath, Matthias: *Über die Ausrottung der Ungarischen Sprache Raab, 20 Apr. 1787*. A. L. Schlözer’s Staats-Anzeigen, 12. Jg. (1788), 340–353. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,3,2. fejr. Érdemes megjegyezni, hogy nyelvi határok szerint szerveződő föderatív államokból álló egyesült Magyarország terve csak egyetlen helyen merül fel, mégpedig Martinovics Ignác egyik nyomtatást és nyilvánosságot sohasem látott 1793-as vármegyei terjesztésre szánt tervezetében. Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. Budapest, 1957. 1. köt. 910.

⁶⁸ Lásd: Klüeting, Harm: *Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft” und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1986.; Török, Zsuzsanna Borbála: *The Ethnicity of Knowledge: Statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania*. In: Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, 2011. 147–162.; Török, Zsuzsanna Borbála – Hídvégi, Mária: *Grundlage des modernen Regierens. Wissensaggregation und Wissenslücken der ökonomischen statistischen Werke in Ungarn, 1770–1848*. In: Berg, Gunhild et al. (eds.): *Berechnen/Beschreiben. Praktiken statistischen (Nicht-)Wissens 1750–1850*. Berlin, 2015. 97–120.; Bodnár-Király Tibor: *Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi eszmetörténetében (Politica és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában)*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2018.

csak egy ugrást jelentett a politikai jogkiterjesztés gondolata), a nép és a (köz)boldogság összekapcsolása gyakran konkrét politikai üzenettel is bírt. Pontosán azt az arisztokratikus, kirekesztő politikai premisszát vitatta, mely szerint a nép tudatlansága politikai szükség.

Míg Bessenyei igyekszik finoman összeegyeztetni a lakosság számosságáról szóló politikai bölcsességet a felvilágosodás tudásalapú társadalomba vetett hitével, addig 1790-re egyesek már sokkal bátrabban építenek a nemzeti diskurzusokban rejlő demokratikus potenciálra. Erre szolgál példaként a már említett *A' nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd* című opus. A szintén anonim megjelenő könyvecske felvilágosult írója, Kis József a magyar nyelv politikába és oktatásba való bevezetésének kérdését tárgyalja. A szerző abból a tézisből indul ki, hogy egy nemzet, amennyiben a tudáshoz nincsen hozzáférése, boldogtalan. Ennek Kis szerint elsősorban politikai okai vannak: „Minden napi tapasztalások bizonyítják, hogy azok a Nemzetek igen szerentsétlenek [boldogtalanok], a' mellyeknek közönséges Böltsességek nintsen [a tudás nem közkinccs]. A' felső Hatalmasságok azt tselekszik az ilyen Nemzetekkel, a' mit akarnak. Nintsen is a' Deszpotismusra jobb mód, mint a' Nemzeteknek tudatlansága. Kevés Tudóst könnyü adománnyal, és ígérettel el-hódítani; de sokat lehetetlen el-bolondítani. A' Török és más efféle Despota-Uraságok a' népet oda vezetik, a' hova akarják; söt meg-is sinórozzák minden ellen-állás nélkül; De bezzeg a' tudós Anglus semmit sem szenved a' Királyától; s' hát a' Frantzia mit tselekedet azólta, a' miólta közönségessé tette a' Böltsességet?”⁶⁹

Kis könyve újabb példa arra, hogy a felvilágosodás boldogság-diskurzusa sohasem volt politikai felhangoktól mentes. Sőt az is elképzelhető, hogy e retorikai eszköznek éppen az volt az egyik funkciója, hogy magának a tágabb nyilvánosságnak a politikai közbeszédbe való bekapcsolódását legitimálja, ugyanakkor a közbeszédet (és a politikát) uralni és monopolizálni kívánó despotikus hatalmat legitimációjától megfossza.⁷⁰ Egy másik korabeli anonim publikációjában Kis kijelenti, hogy addig, amíg Franciaországban a latin dominált, az embereknek semmi esélyük sem volt tanulni és művelődni: „Tsak azt tudhatta a' köz-nép, amit a' maga nyelvén hallhatott egymástól, avagy ha látott. A' könyvek a' köz-nép olvasására nem valának, tehát a' bölcsék tsak magok között, nem a' köz-népnek, és Jónak böltselkedtek [...], és így nem minden embernek vala módja okosabbnak, és tudósabbnak lenni, hogy a' feltalált dolgokkal élhetne, újjat ahoz kereshetne, 's adhatna, és így tsak a' bölts deákok között vala az Hatalom.”⁷¹

Az a vád, hogy a latin védelmezői nincsenek tekintettel a közjóra, és „tesznek a nemzet boldogságára”, az egyik legfontosabb volt a latin nyelv használata ellen felsorolt érvek közül. Sikerét annak köszönhetette, hogy a felvilágosult boldogság-diskurzust a republikánus politikai beszédmódok közjő-fogalmával kötötte össze. A latint egy zárt elit nyelveként írta le, és azt állította, hogy a latin védelmezői a tudást birtokolni akarják, nem pedig közkinccsé tenni.⁷² A latin hegemoniája ebben a megközelítésben ellentmondott a meritokrácia elveinek, és alapvetően akadályozta a nemzetet a kibontakozásban és a boldogság elérésében. A latin nyelv felvilágosult védelmezőit éppen ezek a „modern” érvek hozták a leginkább

⁶⁹ Kis: *A' nemes magyar nemzethez*, 3–4. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,2,1. fejr.

⁷⁰ Vö. Luna-Fabritius, Adriana: *The Secularization of Happiness in Early Eighteenth-century Italian Political Thought: Revisiting the Foundations of Civil Society*. In: Kontler, László – Somos, Mark: *Trust and Happiness in the History of European Political Thought*. Leiden, 2018. 169–195.

⁷¹ Vö. Kis József egy másik publikációjával: *Magyar Kurír*, 4. évf. (1790. márc. 31.) 18. sz. 355–360. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 3,1,7. fejr.

⁷² Lásd: Waquet, Françoise: *Latin or The Empire of a Sign: From the Sixteenth to the Twentieth Centuries*. London, 2001, 9. fejezet (eredetileg franciául 1998-ban jelent meg).

zavarba.⁷³ Nehéz volt vitatkozniuk azzal, amit Decsy Sámuel 1790-ben a következőképp fogalmazott meg: „Sok jó fejű ember találtatik a’ köz-nép között, kik ha természeti tehetségeiket tanulás, ’s jó könyveknek olvasása által gyakorolhatnák, sokkal hasznosabb tagjai lehetnének a’ Hazának.”⁷⁴

A nyelvi egyenlőség és társadalmi összboldogság képében a meritokráciára és társadalmi mobilitásra tett ígéretek azonban a nyelvmozgalom lelkes támogatói szemében is gyakran csak erős megszorításokkal voltak érvényesek. Hiába karolta fel látszólag a nemesség is ezt a programot, csak a legradikálisabb gondolkodók, mint Martinovics Ignác és társai vették igazán komolyan és álltak ki egy a fikció keretein túlmutató meritokrácia létrehozása és a tömegek valódi felemelése mellett.⁷⁵ Fel se merült például, hogy a főbb hivatalokra ne a nemeseknek legyen előjoguk. Bár a diéták egyre zajosabban követelték a magyar nyelvű oktatás kötelezővé tételét, az oktatás első, 1777-es és második, 1806-os megreformálása között inkább csak halványult az oktatási rendszer demokratikus és meritokratikus jellege. Azáltal, hogy minden társadalmi csoportot a társadalmi státuszának megfelelő tárgyú és mértékű iskolázásra korlátozott, a közoktatási rendszer a 19. század fordulóján rendületlenül a politikai elit érdekeit szolgálta.⁷⁶

Aranka György, egy kálvinista lelkész fia, akit híressé tett, hogy Erdélyben magyar nyelvű művelő társaságot alapított, szinte mindenben a nemesi politika szempontjával azonosult. Pontosan annyi engedményt tett egy meritokratikusabb társadalom irányába, amennyi a társadalmi rend megőrzése mellett még lehetségesnek tűnt. Véleménye szerint a magyar nyelv kiművelése nem csak nagyobb polgári egyetértéshez vezetne, hanem – a megfelelő társadalmi korlátok között – a lehetőségek kitágulásához is: A nyelvmozgalom célja az, hogy „azt a különbséget, melyet a hazánk földin lakó más nemzeteknek nyelvek különbsége okoz, lassan-lassan, de édes és kellemetes móddal meggyengítse vagy el is törölje; és a nyelv közönségítése által a kereskedés és mesterségek útjait s a szükséges eszmétek világát, *sorsok-s állapotjokhoz képest, mindenkivel közzétegye*”.⁷⁷

⁷³ A szinte teljesen szlováklakta Liptó vármegye például az erőszakos magyarosítás elleni latin tiltakozásában is elismeri, hogy „a királyág alapja az emberi bölcsességben, műveltségben és a jeles dolgok felőli teljes körű tájékozottságban áll, és az is tagadhatatlan, hogy e bölcsesség nemzeti nyelve a született, a vernakuláris, az anyai nyelv.” Rapant: *Ilegalná maďarizácia*, 95–99. Liptó egyébként – teljesen tipikusan – nem az ellen tiltakozott, hogy „a nemzeti karakterhez illő nemzeti nyelvet használják” a királyságban, hanem csak annak erőszakos elterjesztése ellen. Vö. egy másik, korábbi tiltakozás érvével, amelyet Báróczy Sándor idéz és válaszol meg: Báróczy S.: *A védelmezett Magyar Nyelv*. Bétsben, 1790. 12. pont. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4, 2, 2.

⁷⁴ Decsy: *Pannóniai Féniks*, 99.

⁷⁵ A társadalmi mobilitás szempontjából lásd például: Fándly, Juraj: *Compendiata historia gentis Savae. Tyrnaviae, 1793. 198–207*. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,3,1,2. feje. Fándly többek között utal II. Lipót egyik rendeletére, amely megengedte a nem nemesek hivatalviselését a titkári, só- és vámügyi tisztviselők szintjén. Ez volt nagyjából az a szint, ameddig a hatalom a nemesség monopol helyzetét még kikezdezhette.

⁷⁶ A legjobb rálátást a kérdésre Kornis Gyula nyújtja: Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei, 1777–1848*. Budapest, 1927. Tanulságos a hatalom konzervatív társadalmi céljaihoz Domanovszky Sándor: *Józsefnádor élete és iratai*. Budapest, 1925. 2. köt. 396–418., 442–461. Az előző jegyzetben említett Fándly éppen a társadalmi mobilitásra hivatkozva követeli az alsó szintű szlovák anyanyelvi oktatást. Vö. még Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 1,2. és 6,3. fejezetek bevezetőivel.

⁷⁷ Aranka György: *A magyar nyelvű művelő társaság munkáinak első darabja*. Szeben, 1796. 8. (Modern kiadás: *Az Erdélyi Magyar Nyelvűművelő Társaság iratai*. Szerk. Jancsó Elemér. Budapest, 1955. 183.)

A nemesség és a nemzeti diskurzusok

Míg az az érv, hogy a „nemzeti” nyelv felemelése megakadályozhatja a despotizmus kialakulását, jól is csenghetett, a tudásalapú társadalom víziója már kevésbé volt a nemesi hallgatóság világához szabva. Létezett azonban a nemzeti diskurzusoknak számos olyan „ajánlata”, amely a nemesség szempontjából már lényegesen meggyőzőbbnek tűnhetett.

Jól tudjuk, hogy a *natio* szegénysége és relatív kulturális elmaradottsága miatti frusztráció és sértettség hosszú időre meghatározó módon tematizálta a közbeszédet. A „nemzet becsületének” visszaszerzése, a nemzeti büszkeség aranykorának visszatérte legalább annyira gyakori vágyálomnak számított a kor publicisztikájában, mint amennyire jellemző volt a nemesség dicséretére és felmagasztalására való hajlam. Amikor 1806-ban Bihar vármegye a helyi magyarosítási törekvéseket igazolni kívánta, azt állította, hogy a „nemzet” *méltósága*, tehetségének kibontakozása és szellemi kivirágzása elsősorban a „nemzet” nyelvének fejlődésén múlik.⁷⁸ Erre a megközelítésre rímelt a korra jellemző folyamatos öndicséret. A magyar nyelv bevezetéséért a diétán is felszólaló nemesember Darvas Ferenc II. József nyelverendeletét a következőképp magyarázta 1790-ben: „Tudjuk, egyszóval, minden igyekezeteknek oda lett intézését, hogy az egész Világ által méltán betsben tartatott, 's tsudáltatott hív Magyar Nemzet el-töröltessen; 's következőképen, a' Magyar, Magyar ne lehessen, hanem vagy mint pénzen vett Foglyok, vagy mint fegyverrel nyert rab-szolgák, úgy tartasson.”⁷⁹

A dicsőséget és a becsületet a középpontba állító diskurzusok fő célközönsége hagyományosan a nemesség volt, de gyakran használták felfelé törekvő nem nemes értelmiségek is. Ezek az írástudók éppen azért próbálták politikai hozzászólásaikat legitimálni és saját politikai integrációjuknak érvényt szerezni, hogy a nemzethez tartozás fő kritériumává a nyelvet tették, helyesebben saját anyanyelvüket, vagyis azt a „szakterületet”, amelyen kompetenciájuk megkérdőjelezhetetlennek bizonyult.⁸⁰

A nemesség meggyőzésében természetesen komoly szerepe volt a történeti érveknek, amelyek az *ősi* és *hazai* nyelvet (a magyart) az etnogenezis mítoszait tápláló különböző diskurzusokból már ismerős fogalmakhoz és képzetekhez kötötték. Ezek közé tartozott a boldog, etnikai-nyelvi tisztaságában még szennyezetlen múlt képe;⁸¹ a „régii Ősi Eleink véreken szerzett eleven arany” szabadságainak képzete;⁸² az idegen nemzeteket leigázó, majd jogosan uraló magyar honfoglaló hősökről szóló mesék;⁸³ az országba érkező idegenekre vonatkozó történetek és félelmek vagy a nemzethalál jól ismert víziója.⁸⁴ A sebész-borbély apától származó, fenn említett Decsy Sámuel híres *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából*

⁷⁸ Rapant: *Ilegalná maďarizácia*, 68–71. Vö. Zemplén vármegye említett 1784-es tiltakozásával.

⁷⁹ [Darvas Ferenc]: *Post nubila Phoebus*. Pest–Buda–Kassa, 1790. 3. Vö. Zágráb vármegye 1784-es tiltakozásával: MNL OL C 44, Fond 202, Pos. 57 (24043) (ff. 270–274). Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,2,1. fejt. Zágráb szerint II. József igazi célja a „nemzet nemes lelkének a megtörése”.

⁸⁰ Lásd: Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest, 2010. 1–120.; uő: *Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 88. évf. (1984) 5–6. sz. 558–577. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,2,6–7. fejt.

⁸¹ Lásd például: Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedés*. Béts, 1790.

⁸² Lásd például: Darvas: *Post nubila Phoebus*, id. mű

⁸³ Lásd például: Cházár: *Analysis opellae*, id. mű.

⁸⁴ Lásd például: *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges II dik Leopold ... Magyar Ország Gyűlésének*. Buda, 1791. 20–23.

feltámadott magyar nyelv című könyvét (melyben egyebek közt skót gondolkodók hatására a gazdasági növekedés és a kereskedelem társadalmi–kulturális dimenzióinak fontosságát hangsúlyozza) a következő, kifejezetten a nemességnek címzett szavakkal zárja: „Ha tsak egy tsepp magyar vér foly-is ereinkben, áldozzuk azt *régi ditsőségünknek vissza nyerésére*, ne szunnyadozzunk többé bal velekedéseinknek homályában, hanem öszve-tett vállakkal erőködjünk *bóldogságunknak* keresésében. Hogy mind a’ természeti, mind erköltsi, mind polgári bóldogságoknak leg-felsőbb póltzára fel-ülhessünk, kezdjünk nemzeti nyelvünknek miveléséhez nagy serénységgel, öregbítsük, ’s virágoztassuk azt, mint más Európai tudós nemzetek, és most, a’ midőn maga a’ szerentse kínál minket, tegyük azt egész Hazánkban közön-ségessé.”⁸⁵

Decsy, mint láthatjuk, folyékonyan beszélt a nemesség politikai nyelvén, a nemzet fogalmát azonban ritkán redukálta a nemességre. Vízíója olyan mozgalomról szólt, amely – középpontjában a nyelv és általában a kultúra felvirágoztatásával – képes volt az ország lakosságát felrázni és az embereket új energiával feltölteni.⁸⁶ Ehhez azonban a korábbi „balvélekedéseket” meghaladva közös erővel kellett vállt vállvetve egyazon cél érdekében küzdeni. Így lehetett egyedül a „nemzet korábbi dicsőségét” visszaszerezni. A nyelv felvirágoztatása és a nemzet felemelése Decsy nyelvezetében olyan erkölcsi imperatívussal bírt, amely azonnali cselekvést igényelt. Vagy most hozzáfogunk (mi, magyarok), vagy nemsokára már késő lesz.⁸⁷

Az idő és történelem percepciójában bekövetkező – Benedict Anderson által is érzékelt – változás legalább annyira az új nemzeti diskurzusok elterjedésének az előzménye, mint amennyire azok következménye volt. Amint a nemzetet egyre inkább a nemzeti nyelvvel (a magyarral) azonosították, a nemzet és a nyelv jövőjét pedig kölcsönösen egymástól tették függővé, úgy vált a nemzet múltja is a nemzeti nyelv elképzelt történetének vetületévé.⁸⁸ A nemzet dicső múltja egybeforrt a nyelvi egység és homogenitás feltételezett aranykorával, a nemzet dicső jövője pedig e feltételezett aranykor visszatérésén múltott. Nemcsak azt állították, hogy az *állam* jövőjét a nemzeti nyelv fejlődése fogja meghatározni, hogy az *ország* sohasem fog „a mesterségekben, iparban és kereskedelemben hírnévre szert tenni, ha a magyar nyelv nem válik uralkodóvá a bíróságokon, az egész közigazgatásban, az iskolarendszerben és a tudomány különféle területein”, hanem azt is kijelentették, hogy maga az *ország* sem fog „*önmagában* [!] tartósan fennmaradni”, hacsak nem teszik a magyar nyelvet egyetemes nyelvvé.⁸⁹ A Magyar Királyság lehetséges németesítése vagy a már ekkor felmerülő

⁸⁵ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 273.

⁸⁶ Az *energia* szó majd Teleki Lászlónál válik kulcsfogalomná. Teleki László: *A magyar nyelv elmozdításáról Buzgó Esdeklései*. Pest, 1806. Teleki szerint a nyelvmozgalom legfontosabb funkciója az ország energizálása.

⁸⁷ Decsy mellett lásd például Péczeli József kétrészes cikkét: *Mindenes Gyűjtemény*, 3. évf. 18. sz. (1790. márc. 3.) 283–288., 19. sz. (1790. márc. 6.) 289–291.

⁸⁸ Lásd: Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, id. művét és ugyanezt a nyelvmozgalmat ellenző Fejes Jánosnál is: Fejes, Joannes: *De lingua, adminiculis et perfectione eius*. [Pest], 1807. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 7,2,1. fejt. Vö. Trencsényi, Balázs et al.: *Ancient glory and stadiial development: Enlightenment narratives of the past*. In: *History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Oxford, 2016. Vol. 1. 91–105.

⁸⁹ Lásd Spielenberg Pál magyar nemzeti színház felállítására vonatkozó terveit. A projekt hasonlóképp kudarcba fulladt, mint sok évvel korábban Rát Mátyás szótárkiadási terve. Spielenberg, Paulus: *Monita de lingua et teatro Hungarico stabiliendo*. Ephemerides Budenses, 2. évf. (1792) 80. sz. (Appendix ad Nr. 80. Ephemeridum Politico Litterarium). Vö. Almási Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,1,1. fejt.; Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi

oroszországi szláv veszély⁹⁰ tehát úgy a „nemzet”, miként a nemzetállam, vagyis a („szuverén”) királyság végét jelentette. Nemzet és nyelv azonossága mellett a nemzet és (nemzet)állam azonossága is megjelenik.

A szuverenitásnak, a politikai függetlenségnek és a „nemzet anyanyelvének” a társítását célzó retorikák egyértelműen a nemességhez szoltak, az ország függő helyzetéből fakadó nemesi frusztrációra adtak választ. Ez a politikai jellegű frusztráció minden valószínűséggel súlyosabb volt, mint az ország (és a nemesség) relatív elmaradottságából fakadó frusztráció, amit általában csak a mobilisabb és tájékozottabb – vagyis haladóbb – nemesek éltek át. A nemesség (és különösen a *bene possessionati*) számára a Habsburg kormányzás legtöbbször az alávetettség és a tehetetlenség érzésével párosult, ami elsősorban korlátozott érdekérvényesítési képességekkel szarmazott.

Bár a szuverenitás és függetlenség kérdése csak ritkán tematizálódott, utalások szintjén – mint láhattuk – folyamatosan jelen volt. Amennyiben a bécsi kormány egyes tagjai úgy vélték, hogy a nyelvmozgalmat a szeparatizmusra való törekvés vitte előre, legfeljebb csak az arányok megítélésében tévedtek.⁹¹ Még a latin nyelv védelmezőinek is be kellett ismerniük, hogy „vannak, akik azt gondolják, hogy a Magyarországon lakó emberek nyelveinek, szokásainak és körülményeinek az egységesítéséből a közjóra néző alapvető haszon fog származni az ország számára és következtében a *nemzet önállósága* is biztosítva lenne”.⁹²

Általánosan elterjedt vélemény volt, hogy a nemzet belső egysége és az ország külső függetlensége elválaszthatatlanul összefügg. Amikor az 1790–1791-es diétán az alsóház a magyar nyelv fokozott országgyűlési használata mellett érvelt, és a felsőháznak küldött üzenetében hangsúlyozta a polgári egység „ajánlatát”, a nyelv kérdését többek között a szuverenitás problémájával kötötte össze: „A’ Tekintetes statusok magok előtt viselvén azt, hogy *minden Nemzet maga dolgait*, de kivált az Ország Kormányozását közelebb illető Állapotokat, *magya született Nemzeti Nyelvén folytattya*; de külömben-is [következik a magyar nyelv használatából] mind az Orzágnak és Nemzetnek disze [dicsősége], ’s egy Nyelven, egy Nevezet alatt fennállott Társaságnak [társadalomnak] nagyobb Egyet-értése, ’s az Egyes-értelemnek közelítése [...] <es> mivel azon kívül-is a’ született Magyar Nyelvnek, tsak nem számkivetése, ’s innen származott idegen szokásoknak bé-tsúsása, tulajdon Tapasztalásokból hanyatoltatták majdnem utolsó Romlásra és Veszedelemre a’ Magyar Hazát, illendőnek sőt szükségesnek itélték...”⁹³ Mint láthatjuk, a „magyar nemzet” szuverenitásának a fikciója a nemzeti diskurzusok egy részébe szinte kódolva volt. Sőt, már önmagában a „fejlettebb”

est.”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről*. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, 2005. 23–69.

⁹⁰ Ezek az érvek igazi népszerűsége csak évtizedekkel később tesznek szert, de már ekkor felmerülnek. Az orosz veszély nemcsak nyelvi (és egzisztenciális) veszély, hanem a despotizmus képe is társul hozzá a korban. Lásd: [Molnar, J.]: *Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kaysers Josephs*. [S.l.], [1790]. 174. Vö. [Dessewffy József]: *„Egy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönséggé tételéről s elterjesztéséről a hazában”* (Miskolczy Ambrus kiadása). *Levéltári Közlemények*, 80. évf. (2009) 312–327.

⁹¹ Lásd: Szekffü: *Iratok*, 220–221., 266–269. A korábbi horvát bán Gróf Balassa Ferenc például azon a véleményen volt, hogy a nyelvmozgalomnak ugyanaz a célja, mint 1790-ben a nemesek szeparatista törekvéseinek: megfosztani a királyt a hatalmától (uo. 268–269). Szekffü interpretációjának kritikájához lásd: Almási: *Latin and the language question* (2014), 214–217.

⁹² [Snezniczky, József]: *Reflexiones super introducendo linguae Ungaricae in administratione regni publica*. Vindobonae, 1806. 15. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 7,1,2. fejt.

⁹³ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőleges II. Leopold ... Magyar Ország Gyűlésének*. Buda, 1791. 22. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,1,1,1. fejt.

nemzetekkel, nemzetállamokkal való állandó összevetés is kódolta a szuverenitás kérdését, hiszen voltaképpen egy a saját államán belüli monopol helyzetért és politikai hatalomért küzdő etnikai csoport (a magyarul beszélők „nemzete”) mérte össze magát olyan politikai „nemzetekkel”, amelyek szuverén államokat képviseltek (Nagy-Britanniát, Franciaországot és Poroszországot). Lényegében azt állították, hogy ha a *magyar nemzet* jobban törődne és törődött volna a nyelvével, akkor már maga is annyira fejlett lenne, mint ezek a *nemzetállamok*.⁹⁴

Magyarország függő politikai helyzetének a problémája tehát a „nemzeti” egység programjának integráns részét képezte. Az egység, a szuverenitás és a függetlenség ígérete a nyelvmozgalom és a vele párhuzamosan megszülető nemzeti diskurzusok lényegéhez tartoztak. Természetesen ezek az ígéretek más ideológiai ajánlatokkal kombinálva is megjelenhettek. Ritkán, de előfordult, hogy a szuverenitás ígérését az ország demokratizálásának az „ajánlatával” társították, amint azt egy másik *hungarus* értelmiségi, Hajnóczy József tette: „Ha az anyanyelvet tesszük meg a közügyek nyelvévé, akkor az emberek, bármely társadalmi osztályhoz tartozzanak is, a kulturáltság nagyobb fokára fognak jutni, ahogy ez más országokban is történik. A *szabadság szelleme a társadalom minden szintjén érezhető lesz*, a polgárok közötti egység nőni és idővel csak egyre erősödni fog, *mivel a külföldiek egyre nehezebben fognak tudni uralkodni rajtunk*.”⁹⁵

Végül meg kell emlékeznünk a nemzeti diskurzusoknak még egy fontos, kifejezetten a nemességhez szóló „ajánlatáról”, mely szerint a „nemzeti” egység (a nyelvi-etnikai homogenizáció) a nemesség eddigi túlhatalmát csak növelni fogja. Ez volt az összes közül a legprózaibb ajánlat. Ha a magyar lesz a hivatalos nyelv, az a magyar anyanyelvű (állam)polgárok számára egyértelmű előnyt fog jelenteni. Amikor Kazinczy Ferenc kijelentette, hogy az idegenek vagy magyarrá lesznek, vagy éhen halnak, arra utalt, hogy a magyarul nem beszélő nemesek nem fognak hivatalhoz jutni. Senki sem fogalmazott egyértelműbben efelől, mint a horvát apától és magyar anyától származó, élete végén nemesi rangra emelkedő szegedi mérnök, Vedres István az 1790-es *Hazafiúi elmélkedésében*: „A’ Deák Nyelv volt azaz egy Út, melly által az Idegenek bé férkezhettek, és a’ Hivatalokra is fel juthattak Országunkban. [...] Mi Magyarok azon panaszkodtunk még eddig mindétig, hogy Idegenek tétetnek Hivatalokba, és a Hazafiai meg vettettek; a’ nélkül hogy el rontottuk volna azon Utakat, mellyek a’ Tisztségeknek el Nyerésére többnyire nem vezetik az igaz és tiszta Magyart; hanem a’ meg Hasonlottat, és az Idegenet.”⁹⁶

Hasonlóképp a nemesi félelmekre és idegenellenességre játszott rá Decsy Sámuel is, aki szintúgy közrendű családból származott. Decsy is azt állította, hogy a latin nyelv lehetővé teszi, hogy „nemtelen ágyból származott idegenek” elvegyék „nemes ifjainknak kenyerét”, és rámutatott arra, hogy a Habsburg uralom előtt e hivatalokat *mi* viseltük: „...magunk viseltünk minden polgári tisztségeket, soha sem szorítottunk idegenekre.”⁹⁷

Vedres, Decsy, Kazinczy és társaik magyarul írtak magyarul olvasó (vagyis „magyar”) emberekhez. Bár a magyarul nem tudók széles táborához érveik nem vagy csak szűrve jutottak el, tudni lehetett enélkül is, hogy a magyar nyelv hivatalossá és kötelezővé tétele az

⁹⁴ Lásd például Görög Demeter és Kerekes Sámuel írását: *Hadi és más nevezetes történetek* 2 (1 January 1790), 1–3.

⁹⁵ Hajnóczy József: *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*. In: Benda: A magyar jakobinusok iratai, I. 61–88 (xii. pont).

⁹⁶ Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, 62., 64. Vö. Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 4, 2, 6.

⁹⁷ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 239.

államigazgatásban és az oktatásban számukra csak hátrányokkal járna. A nemzeti diskurzusok említett „boldogságajánlatai” (testvériség, felvirágzás, szuverenitás, hatalom és jogok) képesek voltak ugyan a nemességnél szélesebb társadalmi rétegek megszólítására, de a nem magyar lakosság előtt (kezdetben legalábbis) alig bírtak meggyőző erővel.⁹⁸ Az a „csekély” feltétel (a magyar nyelv megtanulása és általános használata), amely a boldogság elérésének áráként lett megszabva, a legtöbb magyarul nem tudó honpolgár számára nagyon is drágának tűnt. A „nemzeti” lelkesedés ellenére az ország nyelvi-kulturális egységesedése csak lassan és nyögvenyelősen kezdődött. A nyelvmozgalom első évtizedeiben szembeötlő volt a közöny a magyar nyelvtanulás új lehetőségei iránt, és nemcsak alsóbb, hanem egyetemi szinten is. Amint azt a bécsi Államkonferencia még mindig legbefolyásosabb idős tagja, Kaunitz herceg 1793-ban ironikusan megjegyezte, a rendek oly nagy igyekezetet, hogy a lakosságot törvényileg kötelezzék a magyar nyelv tanulására „történetesen a legjobb bizonyíték arra, hogy a magyar *nemzet* nem igazán hajlik ennek a nyelvnek a megtanulására”.⁹⁹

Ha a magyar nyelvű nemzeti diskurzusok a magyarul nem (igazán) beszélő vagy a magyar nyelv bevezetését ellenző olvasókat el is érték, ezek az emberek általában vagy arisztokraták voltak, akik a mindennapi kommunikációban a magyar helyett a németet és a franciát preferálták, vagy a katolikus klérus tagjai, akik ragaszkodtak a latin egyeduralmához. Bár számszerűleg kevesen voltak, súlyuk annál nagyobb volt, és csatlakozásuk a mozgalomhoz vagy kritikájuk elcsendesedése sokat számított. Mire az 1805-ik évi 4. törvénycikk a magyar és a latin nyelv párhuzamos használatát az országos és vármegyei szintű közigazgatásban lehetővé tette, az emberek egy része a vitát már eldőltnek látta.¹⁰⁰ Bár a hivatalos nyelv kérdése néhány évig még intenzíven foglalkoztatta a nyilvánosságot, és a vita más szinteken, de egészen 1844-ig tartott, a magyarosítást követelő többség túlsúlya 1805 után már nem volt

⁹⁸ A nemzeti diskurzusok többszólalúsága, teret engedve a felvilágosodás eszméinek és politikai nyelveinek (bár a „nemzetet” túlmutató politikai lojalításoknak már egyre kevésbé), csak az egyik oka volt annak, hogy a 19. század első évtizedeitől megkezdődött a németajkú városi lakosság asszimilációja, ami majd a század második felére kiteljesedett. Fontos tényező volt ebben a folyamatban a Habsburg-kormányzat elhibázott politikája is, amely átengedte a demokratizálódás felé mutató gondolkodásban és cselekvésben a vezető szerepet a magyar rendeknek.

⁹⁹ Szekfű: *Iratok*, 266.

¹⁰⁰ Természetesen nem a törvénykezés, hanem a nyilvános eszmecsere szempontjából eldőltnek. Bár a reformkor előtt az 1790–1791-es és 1792-es törvénycikk után az 1805-ös törvénycikk jelentette az egyetlen komolyabb előrelépést a magyar nyelv hivatalossá tétele felé, elsősorban nem jogi, hanem szimbolikus szempontból volt jelentősége. Lásd: *Über den Verfall der lateinischen Sprache und dessen nachtheilige Folgen in Ungern*. Leipzig, 1836.; [Rác, András]: *Reflexiones privatae de linguae Latinae in sacris Ecclesiae Catholicae usu, ejusque apud Hungaros in occasum vergentis inclinatione*. Lipsiae, 1845. Amikor a kormány által manipulált tübingeni esszépályázati felhívás újranyitja a vitát 1808-ban, Kazinczy és magyar barátai sértőnek érzik, hogy a korábbi évekhez képest változatlan formában egyáltalán még felmerülhet a hivatalos nyelv kérdése. Vö. Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 7,3. fejt.

kérdéses: a társadalmi elit nyelveként a latint egyértelműen leváltotta a magyar,¹⁰¹ és a vármegyék szintjén megindult a törvény szellemét semmibe vevő illegális magyarosítás.¹⁰²

Ha meg szeretnénk érteni, hogy az új nemzeti diskurzusok „ajánlata” miért nem hatott általában a nem magyar lakosságra (a nemesektől eltekintve), akkor elsősorban azon kell eltűnődnünk, hogy mi az, ami az „ajánlatból” kimaradt. Ha a politikai „vállalkozói réteg” (a Brubaker-féle *political entrepreneurs*) a nem magyarokra és a nem nemesekre is hatni akart volna, akkor a közboldogságra tett ajánlatába vélhetőleg be kellett volna vennie a nemesek és nemtelenek közötti egyenlőség (legalább korlátozott) ígérését is: egyenlőséget az adózásban, egyenlő jogokat és lehetőségeket az anyanyelv használatában, úgy az oktatásban, mint a közigazgatásban alsóbb szintjein. Bár tagadhatatlan, hogy volt valami eredendően forradalmi és demokratikus már abban is, hogy a származás és öröklött jogok helyett a nyelvet tették a politikai állampolgárság legfőbb kritériumává, évtizedeknek kellett eltelnie, mielőtt a jog-egyenlőség ténylegesen is a politika meghatározó kérdésévé válhatott. Meg kellett várni, amíg felnő egy teljesen új, a kossuthi generáció, amely már a nacionalista paradigmában szocializálódik, vagyis az országban értelemszerűen csak egyetlen politikai nemzetet ismer el, és ténylegesen is hajlandó áldozatokat hozni a „nemzet” „felvirágoztatása” és „felzárkóztatása” érdekében. Ha megkésve is, de Kossuth generációja tulajdonképpen beveszi az akkor már egyeduralmat élvező nemzeti diskurzusok „ajánlatába” az egyenlőség eszméjét, sőt azt *gratis* „kínálja”, vagyis cserébe semmilyen új követelést nem támaszt. Azt reméli ugyanis, hogy azok, akik demokratikus ajánlatát elfogadják, az ingyenes „extra tartalmat” – a magyar identitást – is magukévá teszik, és hajlandók lesznek önszántukból asszimilálódni.¹⁰³ „Imé mi megkínálunk titeket [nem magyar nemzetiségeket] – írja Kossuth 1846-ban – az értelem, az igazság szolgáltatás, a törvény alkotás, a föld birtok szabadságával; megkínálunk titeket alkotmányos polgárisággal [jogegyenlőséggel], politikai nemzetiséggel [szabadságjogokkal], s mind azon javakkal, mellyekkel ez a haza polgárait elárasztja; s mindezekért nem kívánunk egyebet, minthogy a hazát, melly titeket ezennel ünnepélyesen édes gyermekeiül fogad, s a nemzetiséget, melly titeket politikai nagy korúsággal megajándékoz, szeressétek és velünk egyetemben oltalmazzatok.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Érdekes ebből a szempontból (a visszafogott) Mednyánszky Alajos báró 1822-es helyzetértékelése. Véleménye szerint a magyar nyelv tanítását azért kell kiterjeszteni, mert „a Tótok, a Németek, és Oláhok együtt véve számosabbak a Magyaroknál, nyelveik nagyobbban kiterjedt, és az Országnak nagyobb részét fog lalják el”, ami nincs arányban a magyar nyelv jelentőségével: „...a Magyar nyelv divatban, és böcsületben, sőt Országló Nyelv lévén, mellyet minden nemes, birtokos és a Paraszttól magát megkülönböztetni akaró ember beszéllene, mellyben minden lelki Pásztor és Oskola mester jártas volna; az Országló hatalomnak kész eszközei volnának arra, hogy a Magyar nyelvet a köz emberek között is terjeszse.” Margócsy: *A magyar nyelv jelenléte*, 123.

¹⁰² Lásd: Rapant: *Ilegalná mađarizacija*, id. mű. Ez egy hiánypótló, ennek ellenére mindmáig többnyire figyelmen kívül hagyott szöveggyűjtemény. Lásd még: Ormis: *O reč a národ*, id. mű

¹⁰³ A probléma ezzel az ajánlattal (azonkívül, hogy későn jött) az volt, hogy a magyarosítás programjáról nem mondott le. Még Kossuth Lajos és Széchenyi István között sem a magyarosítás a fő kérdés, hanem annak mikéntje. Arra vonatkozóan, hogy a teljes mértékben rendivé váló nyelvmozgalom – az államhatalom ellenállásának, a „horvát” kérdés megoldatlansága és más dinamikáknak köszönhetően – az 1810-es évektől mennyire csak magát ismétli, és retorikai arzenálja egészen a kossuthi fordulatig alig bővül; lásd: Szekfű: *Iratok*, 105–208.; Arató: *A magyar nemesség*, id. mű; úó: *A magyarországi nemzetiségek*, id. mű.

¹⁰⁴ Kossuth Lajos: *A magyar conservatív párt és a nemzetiség. 1846*. In: Magyar szózatok. Hamburg, 1847. 262. Idézi (hivatkozás nélkül) Gergely András: *Kossuth nemzetiségi politikája 1847–1853*. Tiszatáj, 66. évf. (2002), 9. sz. 78–84., itt: 79.

Arra a kérdésre, hogy az 1790-es években a nemzeti diskurzusok miért nem veszik be „ajánlatukba” a jogegyenlőség ígérését, legfőképpen a torzult és mélységesen egyenlőtlen társadalmi szerkezetre hivatkozva válaszolhatunk. A társadalom pár százalékát kitevő, de a javak és kiváltságok nagy részét birtokló gazdag nemesség (a *bene possessionati*) ekkor még határozottan elutasította, hogy ne csak a javakból, hanem a társadalmi felelősségvállalásból is jobban kivége a részét (leszámítva inszurrekciós kötelezettségét és kisebb adóterheit). Egészen pontosan a kor (nemes vagy nemtelen) „politikai vállalkozói” előtt a társadalmi felelősségvállalás és mindenekelőtt a közteherviselés kérdése ekkor még fel sem merült. A *bene possessionati* megnyerése és a nyelvmozgalomban betöltött szerepe miatt a nemzeti diskurzusok „ajánlata” szükségszerűen korlátozott maradt.

Sőt, a nemességhez szóló összes vonzó „ajánlat” ellenére is félt volt, hogy a nemesi támogatás csak időleges és felületes marad. Decsy Sámuel is kifejezte eziránti aggodalmát. Bármennyire is ügyesen mozgott a különböző nemesi beszédmodok regiszterei között, nemcsak a henyé és önző nemesek kritikájának adott hangot, hanem azzal kapcsolatos félelmének is, hogy a nemesség kizárólag önös céljai érdekében fogja a nyelvmozgalmat támogatni, anélkül, hogy annak patrióta céljaival hosszú távon azonosulna: „Nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadságainknak el-vesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot, és mihelyt amazokat erős fundamentómra állíthattuk, mingyárt el-fogunk nyelvünkről felejtkezni, magyar köntöseinket újobban lehannyuk testünkről, ismét idegen bőrbe öltözünk, idegen életnek modját fogunk követni s betsülni, magunkét pedig meg-útálni.”¹⁰⁵

Nemcsak a kezdeti lelkesedés elpárolgásától kellett tartani, hanem attól is, hogy ha a nemesség (Péczei szavaival) felszáll egyszer a nemzeti (nyelv)mozgalom „hajójára”, és bátran megáll „a habok között”,¹⁰⁶ akkor rajta is hagyja a mozgalmon a bélyegét.¹⁰⁷ Bár ez a megközelítés azt sugallja, hogy egy eredendően közrendű gyökerekkel rendelkező mozgalmat a nemesség később a saját arcára formál, valójában e politikai retorikák nem diakrón, hanem szinkrón módon fejlődtek. Népszerűségük egyik fontos oka, mint erre már többször utaltunk, többszólamúságuk volt, és nemcsak abban az értelemben, hogy sikeresen gyökereztek bele különböző, már ismert politikai diskurzusok retorikai és fogalmi szubsztrátumába, hanem a szerzők és a célközönség szerinti megosztottságuk, illetve retorikai „ajánlataik” ebből következő sokfélesége miatt is. A vita lényege a közösségi identitások újrarajzolása volt a *nemzet* kategóriájának társadalmi kiszélesítése és ezzel párhuzamos etnikai beszűkítése révén – és mindeközben magának a nyilvános politikai vitának a legitimálása.¹⁰⁸ Különböző társadalmi rangú, különböző víziókkal és ambíciókkal rendelkező, de a politikát egyaránt befolyásolni szándékozó emberek (férfiak) először léptek fel a nyilvánosság régi és új – csak részben intézményesített – fórumain mint beszélgetőtársak.¹⁰⁹ Decsy „mi-beszéde” másról

¹⁰⁵ Decsy: *Pannóniai Féniesz*, 142–143.

¹⁰⁶ Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 3. évf. 19. sz. (1790. márc. 6.) 289. és uo., 18. sz. (1790. márc. 3.) 285.

¹⁰⁷ Lásd Péczei már idézett cikkét (85. jegyzet).

¹⁰⁸ Legyen szabad itt korábbi tanulmányunkból idézni: „*The function of Latin as one of the focal points of the nobility’s collective identity, and at the same time a vehicle for integrating intellectuals into the higher echelons of society (being an integrative and exclusive force at the same time), had served the nobility and the mobility of society well for many centuries. However, by the end of the eighteenth century this was no longer the case and Magyar already had greater integrative potential than Latin, while being exclusive in a different way.*” Almási–Šubarić: *Introduction*. In: Almási–Šubarić (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 16.

¹⁰⁹ A *nemzet* nyelvi–kulturális definíciója ugyan elvileg gendersemleges, a nőknek a politikai „nemzetbe” való beemelése lassú és kevésbé kutatott folyamat. A kirekesztést például arra hivatkozva is

se szólt, mint egy új politikai közösség létrehozásáról, mely egyben az ő közössége is, vagyis saját (meritokratikus és tudásalapú) értékeit is megjeleníti, és képes ezekre az értékekre építve az országot dinamizálni. Decsy számára a magyar nyelv felemelése éppen ezeknek az értékeknek a politikába való integrálása miatt volt fontos.

A nemzeti (nyelv)mozgalomban a (kis)nemesség befolyását Decsyhez hasonlóan belülről kritizálta *A nemzet csinosodásának* a szerzője is, a kálvinista lelkészi családból származó Kármán József író és publicista.¹¹⁰ 1794-ben született esszéjében Kármán már a nemzeti nyelvmozgalom és nemzeti diskurzusok kritikáját nyújtja. Véleménye szerint a mozgalom visszaélt a nemzeties beszédmódokkal, anélkül, hogy igazi kulturális forradalmat hozott volna magával. Röviden megfogalmazva, Kármán szerint sok a szöveg, de kevés a tartalom.¹¹¹ Amikor megállapítja, hogy „a nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség”, akkor csupán egy különösebb magyarázatot nem igénylő közhelyre hívja fel a figyelmet, amelyről magyar kollégái valami miatt egyre inkább hajlamosak voltak megfeledkezni. Kármán szerint a nemzeti nyelv mozgalmának (kisnemesi) szónokai folyamatos önáltatás és öndicséret szócsövei és áldozatai. Megbocsáthatatlan hibájuk, hogy „kényeztetik nemzetünket”. Míg a magyar nyelv és irodalom ajnározásának se vége, se hossza, eredeti írókat nagyítóval se lehet találni – állítja Kármán. „A magaszeretet erőt vesz ott, ahol önnön belső titkos ítéletünket sok csalfa száj visszahangoztatja.”¹¹²

A nemesség ennél lényegesen erősebb kritikájával a mozgalmat kívülről bíráló nemesi származású Berzeviczy Gergely munkáiban találkozunk. A Martinovics-összeesküvés után Kakaslomnicra visszavonuló, jellegzetes *hungarus* értelmiségi Berzeviczy 1807-ben Napóleon teljes győzelmében bízva új alkotmány kidolgozásába fogott, és francia nyelven arra biztatta a császárt, hogy vegye át a hatalmat Magyarországon. Az alkotmányterv preambuluma végén kitért a magyar nemesség önzésének kérdésére. Véleménye szerint az új nemzeti diskurzusok kizárólag a kisnemesi osztályérdekek kiszolgálásáról, illetve a valós problémák elfedéséről szólnak: „Magyar nemzetről beszélnek, de tudni kellene ennek a szónak igaz értelmét. A nemesség érdeke szülte azt az axiómát, hogy a magyar nemzet a nemesek testülete, amely körülbelül 300 000 lélek. De ez nem a nemzet, mert az 7 millió lélek, nem is magyar, mivel a németek, tótok [szlovákok], görögök [szerb ortodoxok], oláhok [románok], rusznyákok [ruszinok] stb. összesen sokkal számosabbak. Olyan, mint hajdanában a szent római birodalom, mely nem volt sem szent, sem birodalom, sem római. Ezért nem a magyar nemzetről kell szólni, hanem a magyar királyságról. [...] Mindazonáltal mindazok, akik csak külön érdeküket tartják szemük előtt, nem győzik hangoztatni hazájuk páratlan boldogságát. Kétségtelen, hogy örömet lehet élni Magyarországon, különöst a nemességnek, mely vendégszerető, fényűző, szívesen társalgó. De vajon ebben álljon-e egy állam kiválósága?”¹¹³

igazolni lehetett, hogy a nőknek nincs elég tudásuk a magyar mint politikai nyelv műveléséhez. Lásd: Hámori Péter: *Férfiak és nők „egy nemes politicumi Testben”*. Bárány Péter röpirata a nők választójogáról (1790). Korall, 8. évf. (2007) 27. sz. 193–204.

¹¹⁰ Az esszé kritikai kiadása: Kármán József: *A' Nemzet' Tsinosodása*. In: Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia*. Debrecen, 1999. 302–316. Lásd: Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998. Különösen: 297–325. Lásd még: Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5, 1, 3.

¹¹¹ Ez a kritika többek között Széchenyinél fog visszatérni a „szájhazafik” és „tényhazafik” (vagy „tethazafik”) megkülönböztetésében. Lásd például: Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest, 1977. 238.

¹¹² Kármán: *A' Nemzet' Tsinosodása*, 302.

¹¹³ Marczali Henrik: *Berzeviczy Gergely Napoleon számára készült magyar alkotmánytervezete 1809*. Budapesti Szemle, 231. sz. (1933) 189.

Hasonlóképp értelmezte a szerb Jakov Sećanac 1790-ben a rendek nyelvi követeléseit és általában a rendi kiváltságokat. Véleménye szerint ezek célja a *natio Hungarica* privilegizált státusának megőrzése, illetve a nem magyar *natiók* (értsd a szerb nép) feletti hegemoniájának a bebetonozása: „Európának bizonyos részén vannak olyanok, akik ragaszkodnak ahhoz a nevetséges téveszméhez, hogy egy nemzet megérdemelten uralkodhat egy másik nemzet felett, miközben vélt vagy valós kiváltságainak nagyobbik részét érthetetlen jogi csűrrel-csavarással rejtegeti úgy, hogy az köszönő viszonyban sincs a természetjoggal vagy a nemzetek jogával. Nem szégyellik e mocskos előnyüket ebben a felvilágosult korban a legjobb királyok előtt sem.”¹¹⁴

Csapó Imre, a Habsburg kormány titkos ügynöke többek között szintén a nemesség céljaira hivatkozott, amikor megpróbálta a nyelvmozgalom sikerét értelmezni. Véleménye szerint a mozgalom elsősorban arra irányult, hogy „a) egy közös nyelv köteléke által jobban összekösse az ország különböző nemzeteit, b) biztosítsa az őshonos [magyar] lakosság [*Eingeborenen*] befolyását az ország ügyeire és kormányzására, és következésképpen c) növelje a nemesség fontosságát, de ennél is fontosabb, hogy biztosabb alapokra helyezze az alkotmányt [Magyarország részleges politikai önállóságát], melyet a véleményük szerint a német hatás következtében fokozatosan megváltoztathatnának és emiatt, úgy látják, védelemre szorul.”¹¹⁵

E vélemények nemcsak a mi narratívánkra, hanem korábbi megközelítésekre is hatottak. A kor egyik legkiválóbb szakértője, Poór János például a rendek és az udvar közötti *status quo* megőrzését mindkét fél közös érdekeként írja le. Véleménye szerint a rendi „séremlектől” zajos országgyűlések végső soron e *status quo* megőrzéséről szóltak. A rendek diétáról diétára, újra és újra lenyelték az ország gazdasági-politikai függésének keserű piruláját, cserébe viszont sohasem merült fel az, hogy „a lakosság 90 százaléka Magyarországon nem számít állampolgárnak, sőt embernek sem, hogy netán némi beleszólást kellene biztosítani neki a róla hozott döntésekbe, hogy a nemesi előjogok túrhetetlenek, hogy léteznek olyan fogalmak, mint szabadság, tulajdon, közteherviselés, népképviselő, törvény előtti egyenlőség”.¹¹⁶

Hiba lenne mégis arra a következtetésre jutni, hogy a nemzeti diskurzusok kizárólag a nemesi érdekek kiszolgálásáról szóltak volna, még akkor is, ha a magyar nyelv bevezetése és elterjesztése mellett felszólalók tekintélyes része nemes volt. Nemcsak azért, mert a nemesség mellett, mint láthattuk, rengeteg nem nemes is bekapcsolódott a diskurzusba, hanem mert a nemesség Magyarországon olyan tág kategóriának számított, amely csak bizonyos (kisnemesi) rétegek számára jelentette a közösségi identitás *legjelentősebb* forrását. A kritikus Berzeviczy is nemes volt, de a Kazinczy- vagy Bessenyei-féle nemes tollforgatók identitásában sem a nemesi státus számított a fő motívumnak. Fontosabb volt „értelmiségi” öndefiníciójuk és önreprezentációjuk, hogy életüknek volt egy a nemesi társadalmon túlmutató közösségi dimenziója, hogy tenni akartak azért az éppen csak születőben lévő nagyobb virtuális közösségért, amelyet a „nemzet” szóval fejeztek ki, hogy elsősorban ehhez a maguk által is kreált „nemzethez” kívántak lojálisak maradni, és a közbeszéd „nemzeti” kereteinek

¹¹⁴ [Sećanac, Jakov]: *Rede vor Eröffnung der illyrischen Nationalversammlung. Gehalten zu Temeswar in einem Zirkel der Eingeweihten.* [S.l.], 1790. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,3,3,1. fej.

¹¹⁵ Szekfű: *Iratok*, 294.

¹¹⁶ Poór: *Adók, katonák*, 237., de lásd a 233. oldaltól. Lásd még: Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 6,1,1. fej.

retorikai és kognitív alakításával akarták a politika és az ország jövőjének alakulását befolyásolni.¹¹⁷

A másság, a magyarosítás és a diszkrimináció problémái

A „nyelvében egységes nemzet”, vagyis az etnikai homogenizáció programját sokféleképp lehetett legitimálni, de talán a legnyilvánvalóbb ezek közül a fraternitás, vagyis a jövőbeli egység és egyetértés hangoztatása volt: „Ha valaki kíván a’ magyarok után, avagy a’ Magyarokkal bődöglüni, az tartozik *mindenekben* magyar lenni, hogy így minden részrevonás elvágassék és *a szükséges eggyesség* helyre-hozattathassék.”¹¹⁸ Jóllehet a pamflet anonim szerzője, a már korábban említett Kis József a „mindenekben magyarságon” elsősorban a magyar nyelv használatára gondolt, magának a diskurzusnak a logikájából is következett, hogy a nyelvi egységet bármikor ki lehetett terjeszteni más szokásokban való egyezésre, melyek között a (nemesi) öltözködés és viselkedés volt a legfontosabb.¹¹⁹ Az, hogy a közös nyelv a különböző embereket összeköti, nem szorult különösebb magyarázatra, és a magyar nyelv bevezetésének ellenzői sem vitatták. Az idegenekkel való mindennapi érintkezésünk során folyamatosan a másik emberhez való közelség vagy a másik embertől elválasztó távolság jegyei után kutatunk. A nyilvánvaló külső jegyek közé tartozik a bőrszín, a viselkedés, az öltözködés és a nyelv.¹²⁰ A nyelvmozgalom (és maga a nacionalizmus) egyik ideológiai üzenete az, hogy bizonyos külső jegyek egysége révén az emberek között egység, béke és harmónia lesz. Tény, hogy kevesen hangoztatták, mint Kármán József, hogy a szó és a beszéd önmagában még nem „bölcesség”, hogy nem az a kérdés, milyen nyelven, hanem hogy mit mondunk. A mozgalmat ellenző nem magyarok is valós problémának érzékelték az ország nyelvi-kulturális töredezettségét. A közös nyelvhasználat számukra is az egyik nyilvánvaló megoldásnak tűnt – ellenállásuk erőtlensége részben épp abból fakadt, hogy vagy ugyanannak a politikai paradigmarendszernek a keretein belül mozogtak, vagy az általuk használt fogalmi keretek nélkülözték az eredetiséget és a meggyőző erőt. Vagy azzal érveltek, hogy a nyelvi egység megvalósítása Magyarországon lehetetlen feladat, vagy azt hangsúlyozták, hogy az erőszakos és igazságtalan nyelvi homogenizáció semmit sem old meg, sőt inkább csak elmérgesíti a helyzetet, kölcsönös gyűlölethez és fékezhetetlen indulatokhoz vezet. Amikor 1808-ban

¹¹⁷ Vö. Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 1–120. Joseph Rothschild szerint az a kérdés, hogy a „politikai vállalkozók” a vallási, nyelvi vagy faji megkülönböztetés alapján mobilizálnak, lényegében irreleváns, hiszen bármelyiket az etnikai mobilizáció vagy politizálás szakrális középpontjává lehet avatni, és ez a folyamat többé-kevésbé ugyanolyan, függetlenül attól, hogy melyik elkülönítő „jelet” választjuk ki. Rothschild, Joseph: *Ethnopolitics: a Conceptual Framework*. New York, 1981. 98.

¹¹⁸ Kis: *A’ nemes magyar nemzethez*, 14.

¹¹⁹ Vö. Maxwelllel, aki külön tárgyalja a nemzeti dohány, nemzeti bajusz, nemzeti bor, nemzeti szexualitás stb kérdéseit. Maxwell: *Everyday Nationalism*, id. mű.

¹²⁰ Érdemes e tekintetben Báróczy Sándort idézni: „Hid meg, Barátom, hogy, öltezet, Haza, nyelv, valás, és sentimentum az a’ lántz, mely öszve szokott bennünket kötni. Ved-fel tsak ezt a’ példát: Valamely gyülekezetben látz meszszúnen magadhoz hasonló öltözetü embert, ugyé hozzája közzelitesz, meg tudni ki légyen; magad nyelvén szollasz hozzája, örülsz ha azon kapsz feleletet; tudakolod hovávávaló légyen, ’s ha meg érted hogy veled ugyan azon egy Tartományból, környékből, vagy éppen helyséből való, már hajlandósággal viseltetel hozzája; Religioját a’ magadéhoz hasonlót értvén, mingyárt nagyob bizodalmad vagyon benne; ha, pedig, végtére, tovább véllevaló társalkodásadban, a’ magad sentimentumait tanáloed benne, úgy osztán barátokká lésztek.” [Báróczy Sándor]: *A védelmzett Magyar Nyelv*. Bétsben, 1790. 43–44. Lásd még: Duszak, Anna: *Us and Others: An introduction*. In: uő (ed.): *Social Identities Across Languages, Discourses and Cultures*. Amsterdam, 2002. 1–27.

Christian Heyser, a brassói lutheránus iskola vezető tanára, egyben német költő és drámaíró II. József nyelvrendeletére huszonnégy év távlatából visszaemlékezett, megjegyezte, hogy nincs annál nehezebb feladat, mint „egész népeket változtatni meg és forrasztani egybe”.¹²¹ Rendkívül veszélyes a magánszférához, az érzelmekhez és az egyéni identitáshoz oly szorosan kötődő jelenséget, mint a nyelvhasználat jogi eszközökkel befolyásolni: „Röviden, minden ember szorosan kötődik az apáinak nyelvéhez, és kellemetlen és gyűlöletes számára, ha e nyelv használatában bárhogy is korlátozzák. Ha valaki a magyar nyelvet az általánosan használt, uralkodó nyelvvé, a közügyekben használatos egyetlen hivatalos nyelvvé, sőt az általi oktatás nyelvévé szeretné tenni, akkor ahelyett, hogy azt gyorsan és könnyedén elterjesztené, csak annyit érne el, hogy a többi nemzettel (melyeknek a száma sokkal magasabb) megutáltatná ezt a nyelvet. Ez az utálat pedig a nyelvről könnyedén az emberre szállna, amint ez a némettel történt. Így aligha lehetne elérni azt a célt, amelynek érdekében eredendően egyetlen uralkodó nyelvnek a bevezetését kívánták, vagyis a polgárok közötti egység megerősödését.”¹²²

Talán könnyű volt okosnak lenni 1808-ban, túl az országos szintű magyarosítási törekvések tapasztalatán és a nem magyar etnikumok egyre öntudatosabb tiltakozásán. E tapasztalatok hiányában az 1790-es évek elején még számtalan oka lehetett annak, hogy a magyarosítás programja ne tűnjön megoldhatatlan problémának, különösen a magyar nemesség számára. A téves helyzetmegítélés első oka az volt, hogy a „nemzetet” reprezentálni hivatott diéta, ahol az alsóházban már több évtizede magyarul beszéltek, és a követek többsége értett és beszélt is magyarul, teljesen hamis képet nyújtott az ország társadalmi és etnikai helyzetéről.¹²³ De a vármegyék politikai közössége is hamisan képezte le a valóságot. Egyes északi, szlovák (és természetesen horvát) vármegyéktől eltekintve a magyarul beszélő vagy legalábbis értő nemeseink itt is szinte kizárólagosságot élveztek. Jóllehet a nyelvmozgalom ellenzői folyamatosan a statisztikai adatokra hivatkoztak, és nem győzték hangsúlyozni, hogy a magyarok mennyire kisebbségben vannak az összes többi etnikai csoporthoz képest, kérdés, hogy a magyarul beszélő nyilvánosság meghallotta-e (és meghallgatta-e) ezeket az érveket, és ha igen, hihetőnek és meggyőzőnek találta-e.¹²⁴ Számos nem magyar anyanyelvű kortárs ekkor még viszonylag erős *hungarus* identitása és a *Magyar* Királysághoz való kötődése tovább torzította a magyar anyanyelvűek valóságról alkotott képét: ha ezek az emberek magyaroknak hívják magukat és magyarokként érznek, akkor miért nem hajlandók magyarul megtanulni?¹²⁵ Ahhoz, hogy a nem magyarul beszélők anyanyelvi jogait és követeléseit a

¹²¹ „Es giebt gewisse Dinge in der Welt, welche die ewige Vorsicht sich allein Vorbehalten hat, und zu diesen gehört auch das Unternehmen, ganze Völker umzuwandeln und zusammen zu schmelzen.” [Heyser, Christian]: *Soll und kann die ungarische Sprache zur einzigen Geschäftssprache im Königreich Ungarn ... gemacht werden?* Preßburg, 1810. 7. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 7,3,4. fejt.

¹²² Heyser gondolatainak egyik lehetséges forrása Keresztury József (anonim) műve: *Josephus II in campis elysiis. Somnium Eleutherii Panonii*. S.l., 1790. 55–56. A könyv értelmezéséhez lásd: Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 3,1,8–9. fejt.

¹²³ A diéták nyelvhasználatához lásd: Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. 132–135.

¹²⁴ Kisfaludy Sándor számára például sokkoló volt megtudni, hogy a magyarok etnikailag kisebbségben vannak az országban, és ez állítólag erősen hatott a gondolkodására. Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történelevita anatómiája*. Budapest, 2007. 35–40.

¹²⁵ Ez a kérdés újra és újra felmerült. Vö. például Almási Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,2,9. fejt.

magyarosítás szorgalmazói meghallják, a németet és a horvátot leszámítva olyan nyelveknek kellett volna jelentőséget tulajdonítaniuk, amelyeket szolgálai nyelveknek tartottak, és olyan etnikai csoportokat kellett volna komolyan venniük, amelyek politikai közösségként még nem voltak fenn teljesen a térképen: nemcsak testületi kiváltságoknak voltak híján, hanem nagy többségében a „harmadik rendhez” tartoztak, és „nemzeti” tudatosodásuk is csak a kezdetén tartott. Még azon kevesek előtt is, akik sokat utaztak vagy Magyarország nyelvi sokféleségéről más okból rendelkeztek saját tapasztalatokkal, az az axióma, hogy „Magyarország Magyarország, és aki itt él, tanuljon meg magyarul” szinte „[szemantikai] igazságként adta magát” – amint azt az egyik figyelemreméltó kritikus, Johannes Molnar is megjegyezte.¹²⁶ Minthogy ezt az országot történelmileg mindig a magyar anyanyelvűek uralták, logikusnak tűnt, hogy „nemzeti nyelve” a magyar legyen. Ami nem volt logikus, hanem – mint említettük – ideológiai konstrukció, az az, hogy az országnak egy nemzeti nyelve lehet csak – hogy nyelv, nemzet és állam azonosak.¹²⁷

Ezek az érvek többé-kevésbé megmagyarázni látszanak, hogy az erőszakos magyarosítás programja, amely a magyar nyelvet az oktatási és a politikai szféra kötelező és szinte kizárólagos elemévé kívánja tenni, miért válik politikai axiómává, és miért oly kevés – legalábbis kezdetben – a mozgalmon belüli vitatkozó hang.¹²⁸ Egyvalamiről azonban ne feledkezzünk meg. Amikor 1790-ben a rendek a magyar nyelvű oktatás és közigazgatás bevezetését követelték, és lényegében II. József nyelvrendeletének módszereit szorgalmazták, a jelek szerint tökéletesen megfedkeztek arról a húsba vágó és érzelmileg felkavaró traumáról, amelyet hat évvel korábban a német nyelv bevezetésekor átéltek.¹²⁹

Az ország jövője szempontjából az erőszakos magyarosítás programja legalább annyira veszélyes volt, mint az, hogy a lazán definiált „idegenség” és „másság” a politikai diskurzu-

¹²⁶ Az ország megnevezésében (öndefiníciójában) szereplő *magyar* jelző nem kevés problémát okozott az országhoz és saját nemzetéhez is húneked maradó nem magyarok számára. A németek például az Unger/Ungar, unger/ungarn fogalom párokkal igyekeztek a magyarokat a hungarusoktól megkülönböztetni, de lásd a német „ungarisch” / „madjarisch” és a szlovák „Uhorsko” / „Madarsko” megkülönböztetéseket is. Huzgalyman mutatja be e problémát Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary*, 1. fejezete („Hungary’s national name”).

¹²⁷ Lásd ehhez Szűcs Jenő fejtegetését a nemzet modern fogalmának ideológiai alapvetéseiről: „...az egyik ilyen tétel (ill. következmény), hogy minden ember *egy bizonyos nemzethez* tartozik [...], s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai. [...] A másik maga a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója [...] Végül a szóban forgó modell értelmében a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt e viszonylatok közt domináns helyet foglal el a lojalitások konfliktusa esetén.” Szűcs: *Nemzet és történelem*, 208–209.

¹²⁸ A türelemre és az erőszak elkerülésére figyelmeztető hangok sohasem hiányoztak, de 1807-re már elég nagy bátorság kellett ahhoz, hogy valaki visszafogottságot és tapintatot követeljen. (Lásd Szerdahelyi György Alajos esetét, akit körülbelül „lehazaárulóztak” diétai beszéde után, és azt kiabálták, hogy akinek ilyen hozzáállása van a magyar „nemzethez”, az nem méltó „magyar” egyházi titulus viselésére. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 6,4,1–3. feje.) A vita később már a magyarosítás paradigmáján belül folytatódik, mint például Kossuth és Széchenyi között.

¹²⁹ Az az 1848 előtt el nem ért cél, hogy a magyar nyelv az oktatásban kötelezővé váljon, sőt a magyar legyen az oktatás alapnyelve – akármilyen módozatokban is képviselték –, már a kezdet kezdetétől magában hordozta a magyarosítás programját. Az 1790–1791-es diéta nyomán felállított „rendszeres” bizottságok oktatásügyi ajánlásai alapján a helytartótanács 1793-ban már azt javasolja, hogy a latinul folyó kisgimnáziumi továbbtanulásra felkészítő nagyobb népnyelvi (ún. triviális) iskolákban is magyarul folyjék az oktatás, sőt a továbbtanulást is a megszerzett magyar tudástól tegyék függővé. Ezt a javaslatot a magyar kancellária azzal utasította vissza, hogy a magyar tanulásnak a hivatali karrierhez való felkészítésről kellene szólnia, ezért nem vonatkozhat az iskola olyan szintjeire, amelyek célja általános ismeretek átadása. Lásd: Szekfű: *Iratok*, 262–265.

sokban kulcsszerepet kaphatott, és megszületett az idegenellenesség új konceptuális legitimitációja. Ott, ahol még a „nemzet karakterét” is részben a magyar nyelv sajátosságaiból vezették le (nem csoda, hogy a „halzsiros” lappokkal való rokonság elmélete nem sok szimpátiára talált),¹³⁰ a „befogadás” és „kirekesztés” egészen új kritériumaival kell számolnunk. A saját csoport (az *in-group*) újraírása során automatikusan újraíródott a másik csoport (az *out-group*) is, ahová immáron a magyarul nem beszélők/gondolkodók/öltözők/stb. széles tábora tartozott, akik így a „nemzetből” kénytelen-kelletlen kiszorultak. Ők voltak az új „mások”, az új „idegenek”, függetlenül attól, hol éltek: Eperjesen, Pesten vagy Bécsben.¹³¹ Bár a magyarok többsége (és ezen kívül, mint általában, *elsősorban* a felsőoktatásba bekapcsolódó vagy a hivatali helyekért rivalizáló magyar férfiak szűk csoportját értjük) a hazai németajkúak csoportjaiban és az osztrákokban látta az „ősidegent”, a fogalmat könnyű volt minden más nem magyar idegenre kiterjeszteni, különösen a Kárpát-medencében letelepült „idegenekre”, függetlenül attól, hogy a közelmúltban vagy a távoli régmúltban érkeztek.

Annak ellenére, hogy a „másság” kérdése kódolva volt az új nemzeti diskurzusokban, a szemantikai kódok aktiválása a körülményektől függött, és távolról sem volt minden helyzetben szükségzerű. A nyelvi-fogalmi konnotációs lehetőségekkel azonban, jól tudjuk, könnyű visszaélni. Még a nyelvmozgalom visszafogott támogatói – mint például az etnikailag vegyes területeken nevelésködő Vályi András – sem tudták a nemzeti diskurzusok kategóriarendszerébe kódolt kirekesztő logika csapdait minden esetben elkerülni. Vályi esetében még azt sem mondhatjuk, hogy e csapdákbá nemesi származású célközönsége kedvéért sétált bele, hiszen épp ő hangsúlyozta, hogy valakinek a születése (születési helye) sokkal kevésbé számít, mint „a’ Magyar nyelv, a’ nemzeti ruha, és kiváltképpen a’ hazafiúi igaz indulat”. Ezekhez képest a születés csak konfliktus forrása, amely „csak külömbséget okoz a’ *Jövevények, Lakosok, gyött mentek, hideg Hazafiak*, és a’ *valóságos Magyarok* közt”.¹³² Nem lehet kétségünk afelől, hogy Vályi „valóságos magyarjai” úgy öltöztek, mint a magyar nemesek, és úgy beszéltek és éreztek a haza iránt, mint ő maga.

Mindennek ellenére az „azonosság” és a „másság” új fogalomrendszeréből még nem következett feltétlenül a magyarosítás programja (kiváltképp nem annak erőszakos formája); még akkor sem, ha a nemzeti diskurzusok logikájába beleillett. Más ugyanis a „nemzeti egységről” nyelvi-kulturális kritériumok alapján beszélni, és megint más hatékony lépéseket is tenni a „mi-csoport” (a „magyarság”) kiterjesztése végett. Első ránézésre nem is egészen érthető, hogy a magyarul beszélő nemesség miért lett volna érdekelt a magyarosítás programjában, ami elviekben a saját csoportjának a kiterjesztését is jelentette volna. Ha az „idegenek”

¹³⁰ A lapp–magyar rokonság felmerülésének és elutasításának vonatkozásában lásd legújabban: Aspaas, Per Pippin – Kontler, László: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden, 2019. Bár a nemzeti karakter és nyelv közötti mély összefüggésekben sokan hisznek – még az 1805-ös diéta hivatalos naplója is megerősíti, hogy „A’ Magyar Nyelv a’ Nemzetnek tulajdonságával, vagy-is karakterével egybe vagon szerkesztetve, és e’ tartya fel valóban a’ Nemzetet”, sőt a korábbi horvát bán Balassa Ferenc is kijelenti, hogy „*die Sprache, welche eine Nation redet, bestimmt einen wesentlichen Teil ihres moralischen Charakters*” –, nem mindig világos, hogy mit is értettek pontosan ez alatt. Annyi azonban biztos, hogy a magyar „nemzet” karakteréhez, amelyet republikánus politikai szótárból vett jelzőkkel volt szokás jellemezni (bátor, harcoss, bőkezű stb.), a lapp nyelvi rokonság elmélete nem igazán passzolt – akkor már sokkal inkább a harcoss és férfias hunokkal való nyelvi-történeti rokonság eszméje. Lásd: *Naponként-való jegyzései az 1805dik [...] Magyar Ország Gyűlésének*. Pozsony, [1806]. 57; Szekfü: *Iratok*, 268.

¹³¹ Nota bene, a gyakori „idegen” szónak is sok jelentése volt, bizonyos kontextusokban utalhatott egyszerűen a „műveletlenre” vagy a „nem nemesre”.

¹³² Vályi: *A Magyar Nyelvnek hathatóságáról*, 6.

hivatalviselése előtt az utat valóban le akarta volna zárni, akkor a magyar államnyelv bevezetésével párhuzamosan inkább a magyarul beszélők számának a korlátozásában, nem pedig a növelésében volt érdekelt. Tény azonban, hogy míg a lehetséges negatív következmények a távoli jövőre vonatkoztak, addig a magyar nyelv hivatalossá tétele és a magyarosítás haszna sokkal kézzelfoghatóbb volt.

Ha meg akarjuk érteni, hogy miben állt a magyarosítás közvetlen haszna, mindenekelőtt érdemes megfontolni, hogy a „jelenségek »rendező elvévé«” vagy „az egyéni és közösségi cselekvés meghatározó értelmezési keretévé” váló nemzeti diskurzusok nemcsak a szavak és fogalmak szintjén jelentettek változást, hanem ennél sokkal többről volt szó: a gondolkodás és cselekvés kereteit is kijelölték. A nemzeti diskurzusok vonzerejét részben éppen az adta, hogy képesek voltak a „nemzetet” mobilizálni, „felébreszteni”, „serkenteni”. Az ideológiai szintre emelt patriotizmus a politikai cselekvés új formáit és szintjeit legitimálta. A diéta minden korábbit meghaladó mértékben vált a patrióta versengés színpadává. Ez volt az a nyilvános tér, ahol a hazaszeretetből a legnagyobb politikai tőkét lehetett kovácsolni, és a „hazát” szolgáló politikai cselekvést leginkább meg lehetett vitatni és tervezni. A patrióta versengés másik fontos színterét a vármegyei közgyűlések adták. Miután a diéták a magyar nyelv hivatalossá tétele és elterjesztése érdekében tett „hazafias” törvényjavaslatait az „idegen” érdekeket szolgáló Habsburg-kormányzat rendre visszautasította, a magyarosítás a vármegyék szintjén tudott leginkább a politikai élet szervező elvévé válni. Az illegális vármegyei magyarosításnak ugyanakkor volt egy távolabbra mutató politikai dimenziója is. Minthogy az ez irányú szándéknak a bécsi udvar mereven ellenállt, a kormány tiltása ellenére megvalósuló politikai program a „szuverén nemzet” akaratát és tetteit szimbolizálta. Ennél is fontosabb volt, hogy a magyarosítás a diéták közti szünetek „holt időszakában” is a vármegyei politikai életének szervező erejévé válhatott, sőt képes volt a politikai cselekvésbe korábban passzívnak mutatkozó embereket is bevonni. Végül pedig kiválóan alkalmas volt a járások és falvak feletti vármegyei ellenőrzés kiterjesztésére és megerősítésére, vagyis volt egy fontos – a kora újkori konfesszionalizációra emlékeztető – modernizációs (értsd központosító) potenciálja. Így értelmezhetjük például Hont vármegye 1806-os döntését, amely a szolgabírákat tette felelőssé azért, hogy „az újonnan befogadandó oskolamesterek vagy úgynevezett községek jegyzői [...] magyarul tudjanak”.¹³³ Sőt, a magyarosítás szándékának ürügyén még az egyházi szféra befolyásolására is kísérletet lehetett tenni. Ugyanez a vármegye például elrendelte, hogy azokban a falvakban, ahol a hívők egy része magyar volt, a „szokott isteniszolgálatoknak minden második vagy harmadik vasárnapokon változtatva magyar nyelven való tételre járásbeli szolgabíró urak az illető egyházi igazgatók befolyásával hathatóan reábirják”.

Záró gondolatok

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a magyarországi nacionalizmus kezdeteit a politikai diskurzusok 18. századvégi hirtelen változásán keresztül közelítsük meg. Nem a nacionalizmus s még csak nem is az etnikumok vagy nemzetek állnak megközelítésünk középpontjában, hanem a nyelv fogalmi készletének átértelmeződése és átrendeződése, a nyelv valóságot (gondolkodást és tetteket) konstruáló hatalma.

A legtöbb hagyományos nacionalizmus-megközelítéssel szemben eljárásunknak, véleményünk szerint, több előnye van. Az egyik az, hogy lényegesen nagyobb interpretációs potenciállal rendelkezik, mint azok a korábbi kutatások, amelyek a nacionalizmus

¹³³ Rapant: *Ilegalná mađarizacija*, 66.

„előretörését”, „kifejlődését” a kapitalizmussal, az iparosodással, a modernizációval, a nyilvánosság szerkezetének megváltozásával és hasonló jelenségekkel és történeti folyamatokkal kívánják magyarázni. A kapitalizmus és a modernizáció nehezen definiálható fogalmi nem tudják a nacionalizmus mint modernkori jelenség hirtelen megjelenését kellőképpen megmagyarázni. Ez különösen igaz a magyarországi helyzetre, ahol, mint hangsúlyoztuk, rendkívül gyorsan végbemenő nyelvi–gondolati paradigmaváltásnak lehetünk a tanúi. Nem akarjuk ezeknek a megközelítéseknek az érvényességét kétségbe vonni, hanem arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a magyarországi történések tükrében ezek nem bírnak elegendő magyarázó erővel. Igaz ugyan, például, hogy a nyilvánosság szerkezetének megváltozása nagyon is számított a nemzeti diskurzusok megjelenésében, vagy hogy a politikai diskurzusok és az őket megszabó gondolati sémák alakulására, elterjedésére és népszerűségére számtalan „valós” tényező is hatott (az ideák, vágyak és „ajánlatok” mellett). E hatások azonban leginkább társadalmiak, illetve politikaiak és az egyéni és csoportos érdekek vektormezőjén bekövetkező átrendeződésekben foghatók meg. A nyomtatott sajtó megnövekedett szerepe vagy a nyilvánosság új tereinek kifejlődése is elsősorban az új társadalmi igényeket és a politikába bekapcsolódni kívánó új (heterogén) társadalmi csoportok megjelenését tükrözi.

Diskurzusközpontú megközelítésünk másik előnye az, hogy a nemzetet nem tekinti eleve adott történeti tényezőnek, hanem hangsúlyozza konstruált, „elképzelt” voltát. Nem arról van szó, mint ami a 19. századi esszencialista megközelítésben, de a modern szakirodalomban is gyakran felbukkan, vagyis hogy volt egy organikus maggal (esszenciával), cselekvőképességgel (*agency*-vel) felruházott „nemzet” – vagy „etnikum” –, és ez szökkenett szárba, majd terebélyesedett ki a 18–19. század folyamán, sőt öntudata és nacionalizmusa egészen a fasizmusig erősödött. Ez az esszencialista, történeti folytonosságot hangsúlyozó megközelítés eltekint az egyéni lojalitások és identitások komplexitásától, rugalmasságától és folyamatos változásától. Eltekint attól, hogy a valóságot szervező fogalmi és diszkurzív rendszerek plurálisak, és az egyén ezek között tetszése szerint válogathat. Eltekint attól, hogy a nyelvi és kognitív „valóság” milyen törekeny rendszert képez, milyen könnyen befolyásolható, és ennek milyen súlyos következményei lehetnek. A mi értelmezésünkben a *nemzet* fogalma egy összefüggő rendszert képező, ideológiai premisszákon nyugvó szemantikai hálóra utal, amely elsősorban a fejekben létezik, és primordiális félelmekhez és vágyakhoz van becsatornázva. Teljes mértékben egyetértünk a középkori etnikumok kiváló szakértőjével, Walter Pohllal, aki szerint „az etnikumot [akárcsak a nemzetet] a legkönnyebben a diskurzusok szintjén kutathatjuk mint a társadalom strukturálásának egyik útját”, vagy Rogers Brubakerrel, aki arra biztat, hogy a nemzetet „mint gyakorlati kategóriát, mint osztályozási sémát és kognitív keretet” tanulmányozzuk.¹³⁴ Ez a diszkurzív megközelítés, amint arra Alexander Maxwell rámutat, megkímél minket a nemzet mint valós társadalmi-politikai közösség meghatározásának a terhetől,¹³⁵ sőt e megközelítés szempontjából az is többé-kevésbé lényegtelen, hogy „etnikumról” vagy „nemzetről” beszélünk-e (mert a „nemzetről” hitelesen csak idézőjelben szólhatunk). Érdekesen illusztrálja ezt Dessewffy József 1808-ban született esszéje, melyben a nyelvkérdés vitájába beszálló gróf a „nemzetiség” (etnikum) és a „nemzet” között próbál különbséget tenni: „Mit tartozik az a' kérdésben forgó tárgyhoz [a magyar nyelv elsődlegességének kérdéséhez], hogy Magyarországot hajdan tótok [szlávok] lakták, és hogy a'

¹³⁴ „Ethnicity can be most easily studied on the discursive level as a way of structuring the social world and of ascribing agency to broad social groups.” Pohl, Walter: *Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections*. Hungarian Historical Review, vol. 7. (2018) No. 1. 5–17 (14.); Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*, 26.

¹³⁵ Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary*, 242.

tót [szláv] nyelv és nemzetség kiterjedtebb a' magyarnál? De nálunk nincsen sem tót nyelv sem tót constitutio; 's ha van az valahol, mint p:[éldának] o:[káért] Lengyelországban, igazság hogy ott a' tót nyelv közönséges [hivatalos] nyelvvé váljon. Szomszédjaink, kik nem a' legszerencsésebbek mindenkor az ideák megkülömböztetésében, *öszve szeretik zavarni a' Nemzetségeket a' Nemzetekkel*; e' két dolog pedig felette különböző, a' Nemzetségekből válnak a' Nemzetek. Mi közünk nekünk ahhoz, kiknek eleink 'vérével szerzett' szabad országos alkotmányunk vagyon; kik *Magyar-országban tót, német, rác nemzetségeket ismerünk, de nem tót, német, rác nemzetet*, hogy más valamely nyelv kiterjedtebb mint a' miénk?¹³⁶

Dessewffy, aki az „egy politikai nemzet, sok nemzetiség” tanával már a következő évtizedek tematikáját előlegezi meg, számunkra egyetlen dolgot tesz világossá: *nemzet, nemzeti-ség, etnikum* egymáshoz való viszonya – akárcsak a nyelv és a dialektusé – teljességgel átpolitizált kérdés, amit politikailag, vagyis a nyilvánosság tereinek manipulálásával befolyásolunk. Az, hogy ezt mennyire sikeresen tesszük, az legalább annyira hűsbavágó kérdés lehet, mint az egész nacionalizmusé. Kellőképpen bizonyította ezt a „nemzetiségek” általános reakciója 1848-ban, de valószínűleg a mindennapi életből is számos jó példát lehet idézni.¹³⁷ Ismertebb példa lehet a tudós egri érsek Pyrker László esete, akit német nyelvű eposzai miatt hideg hazafinak tartottak, sőt a vád Kazinczyra is átterjedt, amikor a bibliai tárgyú *Perlen der heiligen Vorzeit* című művét magyarra fordította, és azt merte állítani, hogy Pyrker az „érzéseiben is a miénk”.¹³⁸ Vagy utalhatunk arra az 1847-es vendéglői jelenetre is, amelyről a Spiegel számol be: németül diskuráló bécsi és pesti kereskedő urak asztalánál váratlanul magyar urak jelennek meg, akik rossz tréfákkal és sértegetésekkel fejezik ki nemtetszésüket a német nyelv használata miatt.¹³⁹

Jóllehet szavakról, fogalmakról és diskurzusokról beszéltünk, ezek tétje, mint hangsúlyoztuk, óriási volt. Manapság egyre jobban értjük, hogy a politika mennyire a nyelvért és az értelmezési keretekért folyó harc is. A nyelvkérdésről és a nemzetről szóló 18. század végi vita, melynek során megszületnek a magyar és – kis késéssel – a horvát, majd a szerb, a román és a szlovák nemzeti diskurzusok, bizonyos szempontból szintén a politikai nyelvekért folyó harcként értelmezhető. Míg látszólag a magyar és nem magyar (latin, német, szláv) nyelvek közötti prioritást tárgyalták, a „harc” igazi tétje a politikai diskurzusok fogalmi kereteinek átírása volt. Ez a „harc” nem a magyarok és az „idegen” „nemzetek” között folyt, hanem elsősorban a politikába bekapcsolódni kívánó új és a politikai dominanciájukat fenntartani kívánó régi, társadalmilag összetett csoportok vívták ugyancsak társadalmilag összetett csoportokkal szemben, és ezek a dinamikák a nem magyarok nemzeti mozgalmában is megtapasztalhatók. Míg e folyamat eredményeképp egyfelől megszületik a magyar nyelvű politikai nyilvánosság soha nem látott tere, egy újradefiniált „nemzet” ébred önmagára, és ez a „nemzeti ébredés” (mely fogalom, jegyezzük meg, egyáltalán nem illik megközelítésünk-höz) előkészíti a reformkort, addig másfelől az egymástól amúgy is viszonylag elzárt kulturális terekre tagozódó országot nem hogy nem egyesíti a nemzeties(k)edés, hanem csak

¹³⁶ Dessewffy: „Egy két szó”, 317.

¹³⁷ Lásd erre legújabbán: Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary*, id. mű.

¹³⁸ Miskolczy Ambrus: *A „hungarus alternativa”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig)*. Regio: Kisebbségtudományi Szemle, 26. évf. (2009) 26.; T. Erdélyi Ilona: *Egy kései kiengeztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 100. évf. (1996) 5–6. sz. 630–648.

¹³⁹ *Spiegel*, 1847. 90. szám, a Lokalbemerker rovatban. Idézi: Ungár Elemér: *A magyarság a hazai német folyóiratok tükrében 1819–1848. Tanulmány a nemzeti érzés fejlődésének történetéhez*. Pécs, 1937. 92–93.

hangsúlyozza, konzerválja, sőt fokozza töredezettségét. Ráadásul a magyar nemzeti diskurzusokban gyökerező magyarosítás kikezdhethetlen paradigmája egészen 1848-ig (sőt részben azon túl is) gúzsba köti a politikai gondolkodást, és korlátok közé szorítja az új (liberális) politikai diskurzusokat is.

GÁBOR ALMÁSI– LAV ŠUBARIĆ

The Origins of Hungarian Nationalism: Discourse About Nationhood at the End of the 18th Century

This paper examines the origins of Hungarian nationalism in the Kingdom of Hungary. Its main thesis is that nationalism (as a political discourse and not as a mass movement) emerged in Hungary more suddenly, more radically and earlier than previously thought. We argue that the power of nationalism in shaping culture, society, politics and identity may best be understood through an analysis of the conceptual arsenal, the rhetorical strategies and dynamics of the new discourse of nation and nationhood, which suddenly emerged in the early 1790s. We claim that it is the sudden appeal of these political discourses that needs to be explained first: how could they successfully overwrite earlier discourses? How did they gain social, political, and cultural legitimacy? How did they relate to the Enlightenment? To provide answers to these questions, we first point out the ambiguity and fluidity of new concepts, such as nation, language, fatherland, patriot, foreigner etc. These new, key concepts in political discourse provided innovative and independent sources of political legitimation. They served as keystones, on the basis of which the framework of politics could be rewritten. They made an easy entry into politics also because they were rooted in more familiar, earlier political discourses. However, for the success of nationalism as a political paradigm (which remained relatively unchanged in the coming century), the new discourses of nation also needed to make attractive ideological propositions and project positive visions of the future. The main body of the paper shows how these propositions, all aiming fundamentally at public happiness, targeted at a variety of audiences.



GRÜLL TIBOR

A Római Birodalom jellemzése II. Agrippa beszédében

Flavius Iosephus: A zsidó háború II. 16.4. (345–401)

Kr. u. 66 augusztusában robbanásig feszült a helyzet Iudaea provinciában. A római *procurator*, Gessius Florus mérhetetlen kapzsiságában nemcsak a jeruzsálemi Templom kincstárára, hanem a gazdag zsidók vagyonára is szemet vetett. Az ellenállókat katonáival lemészároltatta, házaikat pedig a földdel tette egyenlővé. A Róma iránt lojális zsidók először C. Cestius Gallushoz, Syria *legatus*ához fordultak, aki Florus közvetlen felettese volt. Gallus egy Neapolitanus nevű ezredet küldött Iudaeaába a helyzet kivizsgálására, aki Jamnia mellett találkozott az éppen Alexandriából visszatérő II. Agrippa zsidó királlyal, valamint a jeruzsálemi zsidók küldöttségével.¹ Innen együtt mentek fel Jeruzsálembe, ahol megszemléltek Florus pusztításának nyomait. Flavius Iosephus szerint Agrippa király ekkor „gyűlésbe hívta a népet a Xystosba, amelyet a Templommal híd köt össze, nővérét maga mellé állította, úgy hogy mindenki lássa, és a Hasmóneusok palotája előtt, amely a felsőváros szélén áll, a Xystos északi oldalán”, és az egybegyűltek előtt nagyívű beszédet mondott – egy nagyobb lázadás kirobbanásának elkerülése érdekében.² A régészek szerint a Xystos a hellenisztikus korban épült *gymnaseion* csarnoka lehetett, amit ebben az időszakban népgyűlésekre használtak – Iosephus egyhelyütt „tanácsnak” is nevezi³ –, de Kr. u. 30 után a Szanhedrin is inkább itt ülésezett, mint szokásos helyén, a templomi Faragott Kő Csarnokában. A Xystos a mai

¹ Ios. *Bell.* II. 16.1. [335]. Iosephus műveit a következő rövidítésekkel idézem: *Bell.* = *A zsidó háború (Bellum Iudaicum)*; *Ant.* = *A zsidók története (Antiquitates Iudaicae)*; *Ap.* = *Apión ellen (Contra Apionem)*; *Vita* = *Életrajz (Vita)*. Mindenütt Révay József fordítását használtam. – A háború eseményeinek áttekintését lásd: Grüll Tibor: *Áruló vagy megmentő? Flavius Iosephus élete és művei*. Pozsony–Budapest, 2010. 112–182.

² Ios. *Bell.* II. 16.4. [345–401]. A beszédet már több kiváló kutató is elemezte: Gabba, E.: *L'impero romano nel discorso di Agrippa II*. *Rivista Storica dell'Antichità* vol. 6–7. (1976–1977) 189–194.; Rajak, T.: *Friends, Romans, subjects: Agrippa II's speech in Iosephus's 'Jewish War'*. In: Loveday, A. (ed.): *Images of Empire*. Sheffield, 1991. 122–134.; Haaland, G.: *Addressing the Romans on behalf of the Jews: a rhetorical analysis of Antiquitates 16:31–57*. In: Siegert, F. – Kalms, J. U. (eds.): *Internationales Iosephus-Kolloquium Paris, 2001*. Münster, 2002. 42–58.; Roduit, A.: *Le discours d'Agrippa II dans «La Guerre Juive» de Flavius Josèphe*. *Revue des Études Juives*, vol. 162. (2003) no. 3–4. 365–402.; Price, J. J.: *The failure of rhetoric in Iosephus' Bellum Iudaicum*. *Ramus*, vol. 36. (2007) no. 1. 6–24.; Kaden, D. A.: *Flavius Iosephus and the 'gentes devictae' in Roman imperial discourse: hybridity, mimicry, and irony in the Agrippa II speech (Judean War 2.345–402)*. *Journal for the Study of Judaism*, vol. 42. (2011) no. 4–5. 481–507.; Goodman, M.: *The shaping of memory: Iosephus on Agrippa II in Jerusalem*. In: Brooke, G. J. – Smithuis, R. (eds.): *Jewish Education from Antiquity to the Middle Ages; Studies in Honour of Philip S. Alexander*. Leiden–Boston, 2017. 85–94.

³ *hé bulé*, *Bell.* V. 4.2. [144].

Wilson-ív helyén álló viadukttal kapcsolódott a Templomhegyhez. A Xystos északi részén állt a Hasmóneusok egykori palotája, amely ekkor már II. Agrippa tulajdonában volt. Remélhető, hogy a jeruzsálemi Óvárosban jelenleg is folyó ásatások ezeknek az épületeknek pontos elhelyezkedésére fényt derítenek. Mielőtt Agrippa király Iosephus által közölt beszédét elemeznénk, lássuk, mit tudunk magáról az uralkodóról.

Ki volt II. Agrippa?

II. Agrippa, teljes római nevén Marcus Iulius Agrippa (Kr. u. 50–92/93?) családtagjaihoz hasonlóan valószínűleg szintén Rómában tanult,⁴ ahol már fiatalon részt vett a zsidókat érintő vitás kérdések megoldásában: a papi ruhák ügyében és a Cumanus alatti konfliktus rendezésében.⁵ Nagybátyja, a chalkisi Heródes 50-ben bekövetkezett halála után megkapta annak a libanoni Beqa'-völgyben fekvő aprócska királyságát⁶, valamint azt a jogot, hogy ő nevezze ki a főpapot, amely jogával gyakran élt is.⁷ Országát csak 52-ben foglalta el. A következő évben megkapta Heródes Philippus területét, továbbá Abilát, majd Nerótól Antipas egykori tetrachiáját: Galileát és Peraeát is. Testvére, Bereniké – aki Agrippa nagybátyjának, a chalchisi Heródesnek özvegye volt – szintén ott élt udvarában, ahol két gyermeke is született, a rossz nyelvek szerint magától II. Agrippától.⁸ A testvérházasság nemcsak a mózesi törvények, hanem a római jog szerint is elítélendő volt, így nem csoda, ha a testvérpár együttélése birodalomszerte megütközést keltett.⁹ Mindenesetre Berenikét Kr. u. 64-ben hozzáadták Polemón kilikiai királyhoz,¹⁰ de onnan is hamar megszökött, és visszament testvérehez.

II. Agrippa uralkodása alatt apjáénál kisebb szabadságot élvezett. Kr. u. 54-ben segédcsapatokat kellett kiállítania a parthusok elleni hadjáratog. Fővárosát, Caesarea Philippit újraalapította, és a császár tiszteletére *Neronias*nak nevezte el, de Bérytost (Beirút) is számos pogány műalkotással díszítette.¹¹ Pénzei az uralkodók képmását viselték.¹² A zsidó vallással nem sokat törődött: igaz, jeruzsálemi palotájában épített egy hatalmas tornyot, hogy onnan nézhesse az áldozatokat. Mikor a papok ezt megtudták, egy falat emeltek az oltár elé, hogy megakadályozzák a belátást, amit Agrippa Festus helytartó segítségével akart

⁴ Hadas-Label, M.: *L'éducation des princes hérodiens à Rome et l'évolution du clientélisme romain*. In: Mor, M. (ed.): *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud*. Jerusalem, 2003. 44–62.

⁵ Papi ruhák: *Ant.* XX. 1.2. [10–14]; XV. 11.4. [403–409]; Cumanus: *Ant.* XX. 6.3. [134–136].

⁶ Schmitt, G.: *Zum Königreich Chalkis*. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, vol. 98. (1982) 110–124.

⁷ A főpapok kinevezése fontos politikai kérdés volt: Smallwood, E. M.: *High priests and politics in Roman Palestine*. *Journal of Theological Studies*, vol. 13. (1962) no. 1. 14–34.; Horsley, R. A.: *High Priests and the Politics of Roman Palestine. A Contextual Analysis of the Evidence in Josephus*. *Journal for the Study of Judaism*, vol. 17. (1986) 23–55.

⁸ Berenikéről lásd: *Bell.* II. 11.5–6. [217–221]; *Ant.* XIX. 5.1. [277]. A birodalomszerte terjedő pletykákhoz: *Iuv. Sat.* VI. 156–160.; *Ios. Ant.* XX. 7.3. [145–146]; vö. Macurdy, G. H.: *Julia Berenice*. *American Journal of Philology*, vol. 56. (1935) no. 3. 246–253.

⁹ Krieger, K.-S.: *Berenike, die Schwester König Agrippas II., bei Flavius Josephus*. *Journal for the Study of Judaism*, vol. 28. (1997) no. 1. 1–11.

¹⁰ *Ant.* XX. 7.2. [143]; 7.3. [145–146].

¹¹ *Tac. Ann.* XIII. 7; *Ios. Ant.* XX. 9.4. [211] Egy Beirútban fennmaradt latin nyelvű dedikációs felirat mindkettőjüket említi (*AE* 1928, 82), lásd: Haensch, R.: *Inscriptions and Herodian dynasty*. *Scripta Classica Israelica*, vol. 33. (2014) 99–116, kül. 106–107.

¹² Stein, A. K.: *The coinage of Agrippa II*. *Scripta Classica Israelica*, vol. 21 (2002) 123–132.; Kokkinos, N.: *Justus, Josephus, Agrippa II and his coins*. *Scripta Classica Israelica*, vol. 22. (2003) 163–180.

leromboltatni. A papok ez ellen Rómában kerestek védelmet: Nero ágyasa, az egyesek szerint zsidó, mások szerint szimpatizáns („istenfélő”) Poppaea Sabina el is érte, hogy a fal maradjon.¹³ Az *Apostolok cselekedetei* egy fanatizmustól mentes, mindazonáltal a vallási ügyek iránt érdeklődő embernek mutatja be II. Agrippát. A király és Bereniké az új iudaeai *procurator*, Porcius Festus beiktatására érkezett a tengerparti Caesareába feltehetőleg Kr. u. 60-ban.¹⁴ Pált éppen akkor ott tartották fogságban, így alkalmuk nyílt arra, hogy meghallgassák ügyét.¹⁵ Amikor Albinus *procurator* alatt (Kr. u. 62-ben) a Templom építését befejezték, Agrippa fehér kővel burkoltatta le Jeruzsálem utcáit, hogy a kézművesek ne maradjanak munka nélkül. A nagy háború kirobbanásakor gondolkodás nélkül a rómaiak oldalára állt, akiket segédcsoportokkal is támogatott.¹⁶ Nero halála után Titus kíséretében ment Rómába, hogy az új császárt, Galbát üdvözlje. Itt is maradt mindaddig, amíg Vespasianust ki nem kiáltották a syriai legiók: ekkor sietett vissza, hogy császárként üdvözlje. 70-ben személyesen is jelen volt Jeruzsálem ostrománál, és a Templom lerombolását is végignézte.¹⁷ A „nagy háború” után Vespasianus megnövelte országa területét. 75-ben Agrippa és Bereniké Rómába érkezett, ahol Bereniké tovább folytatta szerelmi afférját Titusszal, amely még Júdeában kezdődött. Berenikét, noha hivatalosan nem volt királynő, irodalmi forrásaink is *basilissának*, illetve *reginának* nevezik.¹⁸ Hiába élt azonban Bereniké valóságos királynőként a Palatinuson, s hiába tüntették ki Agrippát a második legfontosabb, csakis római senatoroknak kijáró tisztséggel: a *praetorsággal*, Titus tervezett házassága miatt akkora volt a közfelháborodás Rómában, hogy a császár végül is kénytelen volt elbocsájtani Berenikét.¹⁹ A testvérpár későbbi életéről csak keveset tudunk. Pénzei mutatják, hogy Domitianus idején még hatalmon volt. Egyes adatok szerint Kr. u. 85/86-ban ért véget uralkodása, amikor a terület teljesen római fennhatóság alá került.²⁰ Phótios bizánci pátriárka szerint Agrippa Traianus császár harmadik évében (Kr. u. 100) halt meg.

¹³ Smallwood, E. M.: *The Alleged Jewish Tendencies of Poppaea Sabina*. *Journal of Theological Studies*, vol. 10. (1959) No. 2. 329–335.; Williams, M. H.: *Θεοσεβής γὰρ ἦν – The Jewish tendencies of Poppaea Sabina*. *Journal of Theological Studies*, vol. 39. (1988) no. 1. 97–111.; Grüll, T. – Benke, L.: *A Hebrew/Aramaic graffito and Poppaea’s alleged Jewish sympathy*. *Journal of Jewish Studies*, vol. 62. (2011) no. 1. 37–55.

¹⁴ *Ios. Bell.* II. 14.1. [271]; *Ant.* XX. 8.9. [182].

¹⁵ *Csel* 25:23–27.; vö. Kilgallen, J. J.: *Paul before Agrippa (Acts 26,2-23): some considerations*. *Biblica*, vol. 69. (1988) no. 2. 170–195.

¹⁶ II. Agrippának viszonylag kis hadserege volt, amely 1000 íjászból, 1000 (valószínűleg ituraeai) könnyű gyalogosból, és 1000 (feltehetően zsidó) lovasból állt (*Ios. Bell.* III. 4.2. [68]), lásd: Gracey, M.: *The armies of the Judaeae client kings*. In: Freeman, P. – Kennedy, D. L. (eds.): *The Defence of the Roman and Byzantine East: Proceedings of a Colloquium Held at the University of Sheffield in April 1986*. Oxford, 1986. vol. 1, 311–323., kül. 319–321.

¹⁷ Goodman, M.: *Titus, Berenice and Agrippa: the last days of the Temple in Jerusalem*. In: B. Isaac – Y. Shahar (eds.): *Judaea-Palaestina, Babylon and Rome; Jews in Antiquity*. Tübingen, 2012. 181–190.

¹⁸ *Tac. Hist.* II. 2.81; *Suet. Tit.* 7.1; *Ios. Vita* 11. [49]; 36. [180–181].

¹⁹ *Cass. Dio LXVI.* 15.3–4; *Suet. Tit.* 7.3; Crook, J. A.: *Titus and Berenice*. *American Journal of Philology*, vol. 72 (1951) no. 2. 162–175.; Keaveney, A. – Madden, J.: *Berenice at Rome*. *Museum Helveticum* vol. 60. (2003) no. 1. 39–43.; Wilker, J.: *Eine Königin in Rom – Berenike als Cleopatra redi-viva?* In: M. Schuol – C. Wendt – J. Wilker (eds.): *Exempla imitanda: Mit der Vergangenheit die Gegenwart bewältigen? Festschrift für Ernst Baltrusch zum 60. Geburtstag*. Göttingen, 2016. 307–326.

²⁰ Schwartz, D. R.: *Texts, coins, fashions and dates: Josephus’ “Vita” and Agrippa II’s death*. In: D. R. Schwartz (ed.): *Studies in the Jewish Background of Christianity*. Tübingen, 1992. 243–282.

A tanácsadó beszéd mint műfaj

Az ókori és mai történetírás között megfigyelhető egyik nagy különbség az, hogy míg a modern tudományos historiográfia már régen kirekesztette magából a retorikai beszédeket, addig az ókorból egyetlen történeti mű sem maradt ránk, amelyben ne találánk szónoklatokat.²¹ A szónoki beszédek hangsúlyos szerepeltetése – John Marincola szerint – talán az epikus irodalmi hagyományra vezethető vissza, amelyben szintén igen fontos szerepet töltek be a beszédek. Nem kétséges, hogy ezeket mindig az eseménysorozatok fordulópontjain helyezik el az ókori történetírók. Számukra nem az a lényeges, hogy szó szerint idézzék egy-egy kulcsszereplő valóban elhangzott mondatait, hanem hogy a legvalószínűbben hangzó, a retorika szabályainak megfelelő beszédet alkossanak: úgy, ahogyan az elhangozhatott a valóságban.²² A történetírók hangsúlyozzák, hogy hősük „ilyesféle beszédet tartott”, vagy „ezeket és más efféléket mondta”.²³ Néha a hangsúlyt a hagyományra helyezik: „állítólag ilyen módon beszél”.²⁴ Egy ókori történetíró csak elvéve hangsúlyozza, hogy szereplőjének valóban elhangzott szavait idézi, s nem meglepő módon ezek általában rövid, szentenciózus mondatok.

Azonban már az ókori történetírók számára is dilemmát okozott, hogy megengedhető-e kitalált beszédek leírása, vagy csupán a valóban elhangzott szavak hiteles tolmácsolása a történetíró feladata. Polybios egyértelműen az utóbbi mellett foglalt állást: „...a történetíró a valóban megtörtént események és a kétségtelenül elhangzott szavak felidézésével olyan, maradandó érvényű tanulságot szeretne nyújtani a tanulni vágyó olvasónak, amely hozzásegíti őt az élet helyes szemléletéhez. Ugyanis a tragédia legfőbb célja a hatáskeltés, még ha kitalált mesével igyekszik is a nézőben valótlán képzeteket kelteni, a történetírásé viszont az, hogy feltárja az igazságot, és megajándékozza a tanulni vágyó olvasót az ebből levonható tanulsággal”.²⁵ Polybios egyebek mellett épp azért kárhoztatta Timaiost, mert „az elbeszélésébe beiktatott beszédek a valóságban egyáltalán nem hangoztak el ilyen formában, hanem kizárólag magának Timaiosnak tudatos alkotásai”,²⁶ mivel szerinte „a történetírás feladata elsősorban az, hogy hitelesen ismertesse a valóságban elmondott beszédeket, abban a formában, ahogy azok elhangzottak”.²⁷ Az a történetíró – vallotta Polybios –, aki „nem ismerteti a múltban elhangzott beszédeket [...] s ehelyett saját maga által szerkesztett, valótlán tartalmú, véget nem érő szónoklatokat illeszt be művébe, az tönkreteszi a történetírás igazi értékeit”.²⁸ Iosephusnak ismernie kellett ezeket a gondolatokat, mivel – ha nem is kritikátlanul – maga

²¹ Woodman, A. J.: *Rhetoric in Classical Historiography: Four Studies*. London – New York, 2003.; Marincola, J.: *Speeches in Classical Historiography*. In: J. Marincola (ed.): *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Oxford, 2007. 118–132.; lásd még: *id.*: *The Rhetoric of History: Allusion, intertextuality, and exemplarity in historiographical speeches*. In: D. Pausch (ed.): *Stimmen der Geschichte: Funktionen von Reden in der antiken Historiographie*. Berlin–New York, 2010. 259–290., kül. 259.

²² Hansen, M. H.: *The battle exhortation in ancient historiography. Fact or fiction?* *Historia*, vol. 42. (1993) no. 2. 161–180.

²³ *huiusce modi orationem*, Sall. *Cat.* 50.5.; *tauta kai toutois paraplésia*, Polyb. XVIII. 11.; vö. Arr. *Anab.* 5.27.1: *tauta kai toiauta*; Tac. *Hist.* 1.15–16: *haec ac talia*.

²⁴ *in hunc modum locutus fertur*, Liv. XXXVII. 45.11.; Tac. *Agr.* 29.4; *Hist.* I. 15–16., vö. Liv. III. 67.1.

²⁵ Polyb. II. 56.10. Muraközy Gyula ford.

²⁶ Polyb. XII. 25a.3. Muraközy Gyula ford.

²⁷ Polyb. XII.25b.1. Muraközy Gyula ford.

²⁸ Polyb. XII.25b.4. Muraközy Gyula ford.

is használta Polybios munkáit.²⁹ Más kérdés, hogy követte-e a megalopolisi mester útmutatását ebben a kérdésben.

Aristotelés felosztása szerint a szónoki beszéd három válfaja a *tanácsadó*, a *törvénytárs* és a *bemutató* beszéd.³⁰ Az elsőt így jellemzi: „A tanács lehet vagy rábeszélés, vagy lebeszélés, mert akár magánemberként adnak tanácsot, akár közügyekben beszélnek a népgyűlés előtt, e kettő valamelyikét teszik.” A tanácsadó beszédek mindig a jövőben bekövetkező eseményekkel foglalkoznak, aminek bekövetkeztét vagy elő akarják segíteni a közjó érdekében, vagy meg akarják gátolni annak negatív következményeit elkerülendő. „Világos – folytatja Aristotelés –, hogy csak azzal kapcsolatban érdemes tanácsot adni, ami megfontolás tárgya lehet.”³¹ A szónok öt fő csoportra osztja a tanácsadó beszéd lehetséges tárgyait: (1) pénzügyek, (2) háború és béke, (3) az ország védelme, (4) behozatal és kivitel, (5) törvényhozás. Bennünket itt és most a második kategória érdekel közelebbről: „A háború és béke kérdésében ismerni kell az állam katonai erejét: mekkora jelenleg és mekkora lehetne, miből tevődik össze, és mivel lehetne még növelni, továbbá milyen háborúkat viselt, milyen eredménnyel. E dolgokat nemcsak saját hazájáról kell tudnia, hanem a szomszédos országokról is, különösen azokról, akikkel várható a háborúskodás, úgyhogy az erősebbekkel békében élhessünk, a gyengébbek esetében viszont tőlünk függjön az ellenségeskedés. Továbbá tudni kell, hogy haderőnk hasonló-e az ellenfélehez, vagy különbözik-e attól, mert e tekintetben is lehetünk előnyben vagy hátrányban. Ehhez nemcsak saját háborúinkat kell megismernünk, hanem más népekéit is, mert hasonló feltételeknek hasonló következményei szoktak lenni.”³²

Quintilianus *Szónoklattana* ugyancsak elfogadja az Aristotelés-féle hármas felosztást. Cicero nyomán azonban nem annyira a tanácsadó beszéd (*suasoria*) lehetséges tárgyairól, hanem a követendő célról és stílusról („hasznosság, méltóság”) értekezik. Ez a műfaj „a rábeszélés és lebeszélés kettős feladatából tevődik össze” – írja Quintilianus, majd rátér a beszéd fő részeire.³³ Egy rövid *bevezetőt* feltétlenül szükségesnek tart az *elbeszélés* elé illeszteni. Ez utóbbiban feltétlenül kell érzelmi ráhangolást alkalmazni: „...gyakran kell haragot gerjeszteniünk vagy csillapítanunk, vagy hallgatóink lelkét félelemre, vágyra, gyűlöletre, megbékélésre sarkallnunk”.³⁴ A tanácsadó beszédeknél a tekintély is rendkívül fontos: „*tisztánlátó és becsületes*” embertől ugyanis mindenki könnyebben fogad el tanácsot. Quintilianus szerint „aki békéről, háborúról, csapatokról, építkezésekről, államjövendelmekről készül javaslatot tenni, két dologgal legyen tökéletesen tisztában: a polgári közösség erejével és erkölcsével (*vires civitatis et mores*), hogy a meggyőzés módszerét egyrészt a helyzet, másrészt a hallgatóság természetéből (*ex natura ... audientium*) meríthesse”.³⁵ Iosepus részéről ezért is bizonyult tökéletes választásnak a zsidók Róma elleni háborúját megelőzni kívánó tanácsadó beszédhez II. Agrippa: ő ugyanis zsidó vallású lévén meglehetősen tisztában volt a zsidóság „erejével, erkölcsével és természetével” (*vires, mores, natura*), hiszen még Pál apostol is úgy jellemezte őt, mint aki „nagyon jól ismered a zsidók minden szokását és vitás kérdését”.³⁶ II. Agrippa egyidejűleg a római állam jóváhagyásával uralkodó *király* is volt, ami önmagában biztosította tekintélyét a hallgatóság előtt.

²⁹ Iosephus és az ókori történetírók viszonyához lásd: Grüll: *Áruló vagy megmentő*, 239–243.

³⁰ Arist. *Rét.* I. 3. 1358b. Adamik Tamás ford.

³¹ Arist. *Rét.* I. 4. 1359a. Adamik Tamás ford.

³² Arist. *Rét.* I. 4. 1359b–1360a, Adamik Tamás ford.

³³ Quint. *Inst. Orat.* III. 8.4, Adamik Tamás ford.

³⁴ Quint. *Inst. Orat.* III. 8.12. Adamik Tamás ford.

³⁵ Quint. *Inst. Orat.* III. 8.14, Adamik Tamás ford., cf. Cic. *De orat.* II. 82. [337].

³⁶ *ethón kai dzétématón*, Apc 26:3 KGRF.

Quintilianus ezután a konkrét érveléssel foglalkozik, megvizsgálva azokat a helyzeteket, amelyekben tanácsadásra van szükség. Megállapítja, hogy „szinte minden tanácsadó beszéd-ről elmondhatjuk, hogy nem egyéb, mint összehasonlítás, és azt kell tekintetbe vennünk, mit fogunk elérni és milyen áron, hogy megállapíthassuk: kitűzött célunkból származik-e több előny, vagy a hozzá vezető útból több hátrány”.³⁷ Ennek során a szónokok példákat alkalmaznak. Iosephus azt az utat választotta, hogy Agrippa szájába adott történelmi példáival megkísérli a Rómával szembeni lázadás teljes kilátástalanságát és tulajdonképpeni abszurditását bizonyítani.

A beszéd részei

Donna Runnalls amellet érvelt, hogy Agrippa beszéde a szónoklatok négyes felosztását követi: bevezetés (*exordium*, 345–347); elbeszélés (*narratio*, 348–357); bizonyítás (*argumentatio*, 358–387); zárszó (*peroratio*, 388–401).³⁸ Steve Mason ezt némileg úgy módosította, hogy az utolsó két részben a bizonyítás a 399-ig tart, és csak ezután következik a lezárás (400–401).³⁹ A beszéd témája: Agrippa felvilágosítja hallgatóságát – akik között, úgy tűnik, többségben voltak a háborút kirobantani akaró lázadók –, hogy szerinte mi az alapvető érdekük. Ez hangzik el a beszéd elején (346b) és a végén is (401). Az *exordium* azokat buzdítja, akik valóban békét akarnak, míg a forrófejűeket diszkreditálni akarja a következő morális érvekkel (346): (1) a háborút csak a fiatalabbak akarják, akik tapasztalatlanok és nem ismerik annak borzalmaikat; (2) hiábavaló módon reménykednek a szabadság visszanyerésében, hiszen már az egész lakott világ a rómaiak alattvalója; (3) a háború kirobantása csak a nyereszkedőknek áll érdekében. A *narratio* az *oida* igével és a *men* partikulával kezdődik („Tudom, hogy nagyon sokan túloznak”, 348), és végigsorolja a háború lehetséges indokait.⁴⁰ Agrippa itt mindenekelőtt különválasztja a római *procuratorok* nyilvánvaló elvetemültsége miatti jogos népharagot és a függetlenség visszaszerzésének ugyancsak nyilvánvalóan képtelen vágyát (348–349), s mind a kettőt visszatérően kárhozza (350–354, 355–357). Az elbeszélő rész bizonyítása (*confirmatio*) hosszasan sorolja a rómaiak által legyőzött népek és országok nagyszerű tulajdonságait, amelyek szintén egyértelműen felülmúlják a zsidók adottságait és lehetőségeit. A lehangoló körmondatokkal Agrippa megpróbálja meggyőzni hallgatóságát, hogy Róma ellen „sem égen, sem földön” nem találnak szövetségest (394). Az intellektuális érvek után a hallgatóság érzelmeit veszi célba: sürgeti őket, hogy gondoljanak családjukra, hazájukra, népükre, a világon szétszórt zsidóságra és legfőképpen a jeruzsálemi Templomra. Ez utóbbi már-már a lázadni készülő tömeget is megingatta (405). A Templomra történő utalás egyébként anticipálja Iosephus saját beszédét, amelyet Jeruzsálem ostromakor tart zsidó hittestvéreinek.⁴¹ Ami a beszéd egészét illeti: már Menahem Stern is észrevette, hogy hiányzik belőle a *laus imperii*, vagyis a Birodalom dicsérete. Agrippa/Iosephus egyáltalán nem hangsúlyozza a *pax Romana* előnyeit a leigázott népekkel kapcsolatban,

³⁷ Quint. *Inst. Orat.* III. 8.34, Adamik Tamás ford.

³⁸ Runnalls, D.: *The Rhetoric of Josephus*. In: Porter, S. (ed.): *Handbook of Classical Rhetoric*. Leiden, 1997. 737–754.

³⁹ Mason, S.: *Flavius Josephus: Translation and Commentary, Vol. 1b. Judean War 2*. Leiden–Boston, 2008. 267.

⁴⁰ Agrippa/Iosephus itt csupán két lehetséges indokot említ, pedig a nagy háború kitörésével kapcsolatban számtalan *casus belli*-t sorol fel művében, lásd: Grüll: *Áruló vagy megmentő*, 55–105.

⁴¹ Ios. *Bell.* V. 9.4. [416–419].

viszont a Rómának való alávetettséget lényegében a rabszolgasággal teszi egyenértékűvé.⁴² Tessa Rajak szerint az adott helyzetben a *laudatio* nem lett volna túl bölcs megközelítés Agrippa részéről, a helyzet realisztikus megközelítése ezt egyszerűen nem tette lehetővé.⁴³

A Római Birodalom áttekintése

„Róma, az egész világ ura”

Agrippa érvelésében többször is visszatér a római politikai propaganda egyik jól ismert szlogenje: a „Róma a világ ura” gondolat.⁴⁴ Agrippa így oktatja a jeruzsálemi zsidókat: „Csak ti magatok tartjátok szegyennek, hogy alattvalói legyetek azoknak, akik az egész földkerekség urai” (361) – pontosabb fordításban: „akiknek (a) minden(ség) alávetetett” (*hois hypotektai ta panta*).⁴⁵ Ennek magyarázatát hamarosan megkapjuk: „A rómaiak [...] az egész világ (oikumené) legyőzhetetlen urai; de ezzel sem érték be, hanem a világ határán túl is kiterjesztették birodalmukat; mert nem volt elég nekik keleten az Euphratés, északon az Istros, délen Libya, amelyet egészen a sivatagig átkutattak, nyugaton pedig Gadeira, hanem az óceánon túl új világot kerestek, és hadijelvényeiket elvitték az eddig ismeretlen Britanniába” (362–363). A „lakott világ” (*oikumené*) határainak iménti leírása a hellenisztikus–római földrajzi irodalom közhelyeit visszahangozza. A Birodalom határai eszerint keleten az Eufratés; északon (*prosarktión*, vagyis mintha már a sarkkör közelében járnánk!) az Istros (Duna); délen a „lakatlan térségig” (*aoikétón*) Libya (Afrika); nyugaton pedig a természetes határként szolgáló Gadeira (Cádiz); de a rómaiak mindezek felül egy „másik oikumenét” (*heteran oikumenén*) is elfoglaltak: a Brit-szigeteket.⁴⁶ Persze Agrippa sok mindent kihagyott a felsorolásból – például nem említette a Rajnát és a Tanaist (Don) mint határfolyókat –, de lényegében az *oikumené* = *orbis terrarum* = *imperium Romanum* klasszikus, az eratoszthenési világképen alapuló leírását olvashatjuk, amely tökéletesen megfelel a principátus-kori római politikai-földrajzi propaganda ideológiájának.⁴⁷

Másodszor Hispania leírásánál jelenik meg a „*plus ultra*” gondolata, hiszen a római hadseregek nemcsak a harcias ibériai törzseket, hanem magát a természetet is legyőzték: áthattoltak a Pireneusok égbenyúló csúcsain, és tovább jutottak Héraklész oszlopainál, amelyek ősidők óta a lakott világ nyugati határait jelezték (375). És végül harmadszor is visszatér a téma: „Hol találtak tehát szövetségest a rómaiak elleni háborúra, hiszen az egész világ római már? Talán a néptelen sivatagban? Legfeljebb az Euphratésen túl lakó Adiabéné népében reménykedhettek, mert ezek rokonaink.” (388) – A „lakott világban lakó valamennyi (nép)

⁴² Stern, M.: *Josephus and the Roman Empire as Reflected in the Jewish War*. In: Feldman, L. H. – Hata, G. (eds.): *Josephus, Judaism and Christianity*. Detroit, 198. 71–80., kül. 76.

⁴³ Rajak: *Friends, Romans, subjects*, 130.

⁴⁴ Grüll T.: *A principátus geopolitikai propagandája*. Ókor, 7. évf. (2008) 3. sz. 56–65.; uő: *Orbem terrarum subicere. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában*. Ókor, 17. évf. (2018) 1. sz. 59–77.

⁴⁵ Az angol fordításokban: “to whom all the world hath submitted” (Whiston); “to whom the universe is subject” (Thackeray); “to those who have subdued everything” (Mason).

⁴⁶ Különösen a Claudius-kori költészetben (lásd például a *Laus Caesaris* epigrammaciklust) fektettek nagy hangsúlyt arra, hogy Róma a „másik oikumenére” is kiterjesztette hatalmát, vö. Borzsák I.: *Laus Caesaris. A Claudius britanniai triumphusára írott versciklus*. Antik Tanulmányok, 34. évf. (1994) 1–2. sz. 81–94.

⁴⁷ Ennek fő közvetítője Agrippa (elvesztett) világtérképe és a *Res gestae Augusti* (fennmaradt) szövege volt, lásd: Nicolet, C.: *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor, 1991. 15–28., 95–122.

római” (*hoi men gar epi tés oikumenés pantes eisin Rhómaiioi*), írja szó szerint Iosephus, amiben ugyanaz a logikátlanság figyelhető meg, mint amely már a *Res gestaet* is jellemezte. Ha a „lakott világ” valóban római lenne, hogyan élhetnek a Római Birodalom határain túl olyan népek – mégpedig igen nagy számban –, akik nem ismerik el Róma fennhatóságát? Augustus ezt a paradoxont úgy oldotta fel, hogy a parthusokat is kvázi alattvalóként tüntette fel: „a parthusok és médek népei követeik útján tőlem kérték és kapták fejedelmi sarjaikat királyaikul” – és tulajdonképpen ezt a módszert követi Iosephus is, mikor azt írja, hogy az adiabénéieket a parthusok nem engednék a rómaiak ellen harcolni, „mert érdekük, hogy fenntartsák a rómaiakkal kötött békét”.⁴⁸

A legyőzhetetlen Róma: történelmi példák

A történelmi példák említése szintén állandó része volt a meggyőző beszédek kelléktárának. Agrippa/Iosephus mindjárt ötöt is felsorol az *argumentatio* részeként. (1) Elsőként a zsidó nép saját történelméből meríti a példát: „Bizony, akkor kellett volna latba vetni mindent, és a rómaiakat nem beengedni, amikor Pompeius országunkba érkezett. Akkor őseink és királyaink, akik jóval gazdagabbak, hatalmasabbak és bátrabbak voltak nálunk, a római hadsereg egy kis töredékének nem tudtak helytállni; ti pedig, akik már úgyszólván örököltétek a szolgaságot, minden tekintetben gyengébbek vagytok őseiteknél, akik először voltak római alattvalók, ti akartok fellázadni az egész római birodalom ellen?” (356–357) Az első római, aki Júdeát leigázta, Pompeius Magnus volt.⁴⁹ Iosephus művének bevezetőjében is említette, hogy Pompeiust valójában a II. Hyrkanos és II. Aristobulos között folyó polgárháború vonzotta Iudaeába.⁵⁰ A zsidók ősei „anyagiakban, testben és lélekben” egyaránt jobb helyzetben voltak a Hasmóneusok idején, mint most, amikor már több mint egy évszázada élnek római uralom alatt. Nem tudjuk pontosan, Pompeius mekkora sereggel támadt Iudaeára, mindenestre a római főerők és a szír segédcapatok (*Bell.* I. 6.5. [133]) létszáma elég nagy lehetett, hiszen hosszan tartó várostromra is sor került. (2) Agrippa második példáját az athéni történelemből vette: „Nézzétek az athéniakat: valamikor Görögország szabadságáért felgyújtották városukat, és az elbizakodott Xerxést – aki a szárazföldön hajón járt, és a tengeren lábom kelt át, akinek birodalma határtalan volt, és Európa kicsiny volt hadseregének – üldözőbe vették, mikor egyetlen hajón menekült, és a kis Salamis-szigetnél az óriási ázsiai hatalmat megtörték; és íme, ezek a görögök most a rómaiak alattvalói, és a várost, amely valamikor Görögország legelső városa volt, most itáliai parancsra kormányozzák” (358). Athén történetének dicsőséges epizódjait Hérodotos elbeszélése alapján foglalta össze Iosephus. Xerxés átvágatta az Athos-félszigetet, és hidat veretett a Helléspontoson. Ezt Hérodotos is elképesztő elbizakodottságnak tartotta (VII. 24). Természetesen ez a példa akár a felkelők biztatására is szolgálhatott volna, hiszen az aprócska görög városállam győzedelmeskedett egy hatalmas birodalom felett, ám az utolsó mondat lehűti a várakozásokat: Athén is Róma alattvalója lett. (3) Iosephus harmadik példája a spártai történelemből származik: „Azután a lakedaimónok, akiknek büszkesége Thermopylai, Plataiai és Agésilaos, Ázsia felfedezője; ugyancsak kénytelenek voltak alávetni magukat a rómaiaknak” (359). Spárta harci erények-

⁴⁸ *A me gentes Parthorum et Medorum per legatos principes earum gentium reges petitos acceperunt*, *RGDA* 33. Az adiabénéi királyi család betéréséről kiterjedt szakirodalom született, lásd például Schiffman, L. H.: *The conversion of the Royal House of Adiabene in Iosephus and Rabbinic sources*. In: Feldman–Hata (eds.): *Josephus, Judaism, and Christianity*, 293–312.

⁴⁹ Tac. *Hist.* V. 9. Vö. Bellemore, J.: *Josephus, Pompey and the Jews*. *Historia*, vol. 48. (1999) no. 1. 94–118.

⁵⁰ *Ios. Bell.* I 1.7. [19].

ben és dicső győzelmekben bővelkedő történelmét mindössze három metonímiával villantja fel: bár a thermopylai csata a perzsák győzelmével végződött, Plataiai mellett már sikerült a spártaiaknak felülkerekedni az ellenségén, Agésilaos pedig Kr. e. 396 és 394 között először aratott győzelmet rajtuk az akkor Perzsiához tartozó Kis-Ázsiában. (4) Iosephus a negyedik példát a makedón történelemből vette: „És a makedónok, akik még mindig Philipposról ábrándoznak és látják őt, amint Alexandrosszal együtt megalapozza világbirodalmát (és *oikumenés hegemonian*), beletörődnek a változtathatatlanba, és hódolnak azoknak, akikhez a szerencse átpártolt” (360). A beszéd itt arra utal, hogy az egész *oikumenére* kiterjedő világbirodalmat Nyugaton először a makedónok alapítottak. II. Philippos még csak álmodozott róla, de fia, Alexandros meg is tudta valósítani, mégpedig elképesztően rövid idő alatt (Kr. e. 334–323). Mindez – az ókori magyarázók szerint – azért volt lehetséges, mert Tyché/Fortuna „átpártolt” (*metabainó*, csak egyszerűen „átment”) a makedónokhoz. A *translatio imperii* gondolata egyébként *Dániel könyvében* is szerepel – természetesen nem a Szerencsével magyarázva a birodalmak egymásutániségát –, ilyen módon Iosephus nyugodtan felhasználhatta a pogány Tyché-felfogást is magyarázatul.⁵¹ (5) Végül az utolsó példa a római történelemből származik. Iosephus a száz éven keresztül húzódó három pun–római háborút foglalja össze egyetlen mondatban: „Nem gondoltok rá, mi lett a karthágóiak sorsa, akik pedig a nagyszerű Hannibállal és nemes főníciai eredetükkel dicsekedhettek: íme, elhulltak Scipio kardcsapásai alatt” (380). Bár Scipio neve egyedül itt szerepel a Iosephus-életműben, Steve Mason szerint „nem nehéz látni ennek a karakternek a visszhangjait az ifjú Titus tábornok portréjában”.⁵²

A provinciák és nemzetek tulajdonságai

Két összefoglaló jellegű megállapítás – „Megszámlálhatatlan más nép, amelyeket még jobban fűt a szabadság vágya, ugyancsak a rómaiaknak engedelmessé válnak” (361), illetve „a földkerekségnek úgyszólván valamennyi népe meghódolt a római fegyverek előtt” (380) – is rávilágít arra a tényre, hogy a római imperializmus alapvetően nem területiális, hanem etnikai jellegű volt, vagyis az *imperium Romanum* a meghódított népek összességét jelentette.⁵³ Ezeknek részletes felsorolása alkotja Agrippa beszédének bizonyító részét, melyben olyan utalásokat találunk, mint a legiók elhelyezkedése⁵⁴ és létszáma (összesen tizenkilenc legiót említ és még 6200 katonát, vagyis összesen körülbelül húsz és fél legiót, valamint 40 hadigályát); demográfiai adatok (385); továbbá a Birodalom bevételei (383, 385–386). A beszéd kilenc nagytérseget tárgyal a három kontinensen, ebben a sorrendben: Ázsia, Európa és Afrika.⁵⁵ A Iudaeához viszonylag közel eső területekről indul ki – Szíriát tudatosan vagy

⁵¹ A kérdést részletesebben lásd: Grüll: *Áruló vagy megmentő*, 106–112. A *translatio imperii*-gondolatról lásd még: Katz, R. G.: *Translatio Imperii: Untersuchungen zu den aramäischen Danielerzählungen und ihrem theologiegeschichtlichen Umfeld.*) Neukirchen–Vluyn, 1991.

⁵² Mason: *Flavius Iosephus: Translation and Commentary*, 297.

⁵³ Isaac, B.: *The Limits of Empire: The Roman Army in the East.* (Rev. ed.) Oxford, 1992. 394–401.

⁵⁴ A 19. század végén és a 20. század elején Agrippa beszédét fontos forrásnak tekintették a legiók diszlokációjával kapcsolatban: Domaszewski, A. v.: *Die Dislocation des römischen Heeres im Jahre 66 n. Chr.* Rheinisches Museum, vol. 47 (1892) 207–218.; Ritterling, E.: *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XII.1. (1924), col. 1211–1328, s.v. *Legio*.

⁵⁵ Az antikvitás és a középkor földrajzi világképében három kontinens létezett. Az eratoszthenési felfogás szerint a legnagyobb és legfontosabb Európa volt, ezt követte Ázsia és végül Afrika. A Kr. u. 2. században Ptolemaios azonban már szakított ezzel a maradi elképzeléssel, keleti és déli irányba is kitérítve az ismert világ horizontját. Az egyes földrajzi felfogások küzdelméről lásd: Grüll: *Orbem terrarum subicere*, 60–62.

véletlenül kihagyva –, és ide is tér vissza. Britannia és Africa tárgyalása között hirtelen visszazugrik keletre, és a parthusok példáján keresztül (379) mutatja be, hogy az egész földkerekség meghódolt Róma előtt.

„Hát Ázsia 500 városa nem hódol-e egyetlen úrnak és a consulok hatalmának, mégpedig anélkül, hogy római helyőrség volna bennük? Minek emlegetsem a héniochosokat és kolchisiakat és a taurisiakat, Bosporos lakosait és a Pontos és a Maióitis-tenger mentén lakó törzseket, akiknek valamikor még nemzeti uralkodók sem voltak: íme, most 3000 nehézfegyverzetű féken tartja őket, az egykor járhatatlan viharos tengeren pedig 40 hadihajó vigyáz a békére. Mennyivel több joga van igényt támasztani a függetlenségre Bithyniának, Kappadokiának és Pamphyliának, Lykiának és Kilikiának – és mégis megfizetik az adót minden fegyveres kényszer nélkül.” (366–368) „Ázsia” itt minden bizonnyal *Asia* provinciát jelenti, de Iosephus adata erősen túlzott: Plinius szerint 282 város volt ebben a tartományban.⁵⁶ A *dicha phruras* („helyőrség nélküli”) minden bizonnyal arra vonatkozik, hogy Ásiában nem állomásoztak legiók: a Flavius-kor kezdetén mindössze a *Cohors I Bosporana* és a *Cohors I Hispana* tartózkodott a provinciában, nyilvánvalóan a helytartó és a pénzverdek védelmére. A Bosporosi Királyság uralkodói Róma nagy ellenségének, VI. Mithridatés Eupatórnak leszármazottai voltak, akik a 3–4. századig uralkodtak a térségben. A Krím-félszigetet és az Azovi-tenger környékét is magában foglaló királyságban jelentős zsidó diaszpóra is lakott.⁵⁷ A „3000 nehézfegyverzetű” minden bizonnyal auxiliáris katona lehetett, de róluk nem sokat tudunk. A *nées makrai* („nagy hajók”) kifejezés szövegkritikailag ugyan problémás, de minden bizonnyal a latin *navis longa* megfelelője, amely a *navis onerariával* szembeállítva „hadihajót” jelent. Miután Nero bekebelezte Colchis (a mai Grúzia tengerparti vidéke) területét, megszervezték a *classis Ponticát*, vagyis a Fekete-tengeri flottát.⁵⁸ Az „egykor járhatatlan” kifejezés a régebben a kolchisiak által ezen a tengeren nagyban űzött, de Nero idejétől végleg megfékezett kalózkodásra utal. Bithynia és Pontus tartományt Pompeius Magnus hozta létre Kr. e. 63-ban. Cappadociát Tiberius szervezte meg Kr. u. 17-ben, de csapatokat csak Vespasianus telepített ide. Lykiát és Pamphyliát Claudius tette provinciává Kr. u. 43-ban, szintén megszállt csapatok nélkül. A kalózkodásukról híres kilikiakat a Kr. e. 60-as években telepítette le és szervezte tartománnyá Pompeius.

„A thrákok, akiknek az országa ötnapi járóföld széles és hétnapi járóföld hosszú, és zordabb és hozzáférhetetlenebb, mint a tiétek, és kegyetlenül hideg éghajlatával még el is riasztja a támadót – vajon a thrákok nem engedelmessékednek-e 2000 főnyi római helyőrségnek?” (368) Az eredetileg királyok alatt élő thrákok („odrysiái és rhaszkuporida királyság”) Kr. e. 13–10 között lázadtak fel a római uralom ellen, de Augustus legatusa, L. Calpurnius

⁵⁶ Plin. *Nat. Hist.* V. 150.

⁵⁷ Hieronymus Obadja (Abdiás) könyvéhez írt kommentárjában említi, hogy egy öreg zsidó magyarázata szerint az alábbi igevers: „Izrael fiainak ez a száműzött serege azokat [fogják örökségül bírni], amelyek a kananeusoké, mind Sarfátig” (Abd 1:20) azokra a zsidó hadifoglyokra vonatkozott, akiket Hadrianus a Bosporusba deportáltatott (Hier. *Comm. in Abd.* 20 = PL, ed. Migne XXV, 1152, ad Abd 20–21). Rejtélyes, mi lehetett Hadrianus motivációja a zsidó hadifoglyok deportálását illetően. Tény azonban, hogy a Bosporosi Királyság területéről a Kr. u. 2–4. századból számos olyan felirat került elő, amelyek kivétel nélkül zsidó rabszolgák zsinagógákban történt felszabadításáról szólnak (*IJO I* BS1–28). Egyikben sem szerepel utalás arra, hogy a rabszolgák *de iure* hadifoglyok – vagy azok utódai – lettek volna. Lásd: Gibson, E. L.: *The Jewish Manumission Inscriptions of the Bosporus Kingdom*. Tübingen, 1999.; Nadel, B.: *The Bosporan Jewish manumissions reconsidered*. *Revue historique de droit français et étranger*, vol. 80. (2002) no. 4. 451–463.

⁵⁸ Wheeler, E. L.: *Roman fleets in the Black Sea: mysteries of the classis Pontica*. *Acta Classica*, vol. 55. (2012) no. 1. 119–154.

Piso leverte őket. Velleius Paterculus „a legádázabb nemzeteknek” nevezi a thrákokat (*gentes ferocissimae*, II. 98). A „járó föld” nem világos, hogy utazókra vagy a hadseregre vonatkozik. A *cursus publicus* napi 50 mérföldet, a hadsereg viszont csak 15–20 mérföldet tudott megtenni naponta. Thrákia valóban nagyon hegyes vidék: nyugati részén akár 1800 m magas hegyek is emelkednek, míg a Júdeai-dombság magaslatai legfeljebb 600–700 m magasak. A tartomány Flavius-kori helyőrségről nincsenek közelebbi információk, de Moesiában és Thráciában (az ún. „moesia limes” mentén) a Kr. u. 1. század közepén legalább négy *legio* és számos segédcsoport állomásozott.⁵⁹

„Az illírek, akiknek területe Dalmáciáig és az Istrosig terjed, vajon nem engedelmességek-e mindössze két legionának, amelyek még segítenek is nekik elhárítani a dákok támadásait? És a dalmaták, akik oly gyakran és oly macacsul védelmezték szabadságukat, és minden vereségük után újra meg újra erőt gyűjtöttek új felkelésekre, mind békésen élnek most, egyetlenegy *legio* védelme alatt.” (369–370) A kalózkodásról elhíresült illírek többször is fel lázadtak Róma uralma ellen: Kr. e. 11–9-ben Tiberius vezetett ellenük hadjáratot; Kr. u. 6–9-ben (pannon–dalmata lázadás, amit Suetonius illyricumi háborúnak nevezett, és – némi túlzással – a legsúlyosabb háborúnak tartott Karthágó eleste óta: *Tib.* 16); és még Kr. u. 42-ben is L. Arruntius Camillus Scribonianus vezetésével is kitört egy sikertelen felkelés. A Kr. u. 1. század közepén létrehozott Dalmatia provincia fővárosa Salonae volt. Iosephus ugyan nem említi, de a dákok támadásainak elsősorban Moesia lakossága volt kitéve. (Moesia tartományt Claudius hozta létre nagyjából Thráciával egyidőben.) A 70-es években Moesiában 4, Pannoniában 2, Dalmatiában pedig 1 *legio* állomásozott.⁶⁰ Ami az utóbbit illeti: 72–73 után a *Legio XI Claudiát* átvezényelték Germania Superiorba, és helyükre az újonnan sorozott *Legio IV Flavia Felix* került Dalmatiába. Iosephus bármelyik *legióra* gondolhatott e kettő közül.

„De minden más nemzetnél könnyebben megkockáztathatták függetlenségi harcukat a gallusok, mert országuk csupa természetes erődítmény: keleten ott vannak az Alpok, északon a Rhenus-folyó, délen a Pyrenaeus-hegység és nyugaton az óceán. És ámbár ilyen bástyák védik országukat, és ámbár 305 törzsük van, és – ahogy mondani szokták – a jólét minden forrása ott fakad országukban, és áruikkal úgyszólván az egész világot elárasztják, mégis szívesen adóznak a rómaiaknak, és belenyugszanak, hogy ezek tetszés szerint rendelkezzenek országuk javaival. És mindezt nem azért tűrik, mintha elgyávultak vagy elfajultak volna, hiszen 80 esztendeig harcoltak függetlenségükért, hanem azért, mert a rómaiak hatalma és hadiszerencséje lenyűgözi őket, hiszen sikereiket inkább ennek köszönhetik, mint fegyvereiknek. Így aztán elegendő maroknyi 1200 katona, hogy féken tartsa őket, holott országukban ennél úgyszólván több város van.” (370–373) Iosephus ugyan megemlíti a nyolcvan esztendeig tartó gall függetlenségi harcokat, melyek a Kr. e. 120 körül kezdődő Alpokon túli hódításoktól (Gallia Narbonensis tartomány megalakításától) Kr. e. 51-ig, Iulius Caesar hódításának befejezéséig tartottak. Ugyanakkor elhallgatja a Iulius Vindex-féle felkelést, amely 67-ben robbant ki Nero ellen, vagyis a beszéd dramatikus időpontjában II. Agrippa természetesen még nem tudhatott róla. Ami a gall törzsek számát illeti: Plutarchos (*Caes.* 15) 300-at, Appianos (*Celt.* 1.2) pedig 400-at ad meg. Gallia bősége közmondásos volt Rómában: szőlő, olaj és gabona bőven termelt az országban, ezen felül vasban is igen gazdag volt. Ami a megszálló erők nagyságát illeti: Iosephus adatai valószínűek, de nehezen igazolhatók. Augustus

⁵⁹ Lozanov, I.: *Roman Thrace*. In Valeva, J. – Nankov, E. – Graninger, D. (eds.): *A Companion to Ancient Thrace*. Malden–Oxford, 2015. 75–90.

⁶⁰ Keppie, L.: *The changing face of the Roman legions (49 BC–AD 69)*. Papers of the British School at Rome, vol. 65. (1997) 89–102.

alatt egy 500 fős *cohors* állomásozott Lugdunumban (Lyon), amit Vitellius 1000 főre bővített, de Vespasianus újra csökkentett 500-ra. A régészek mindenesetre mindhárom Gallia belsejében találtak legiótáborokat a Iulius–Claudius és a Flavius-korból.⁶¹ A városok számát illetően Iosephus erősen túloz, valószínűleg Plutarchos (*Caes.* 15.5) és Appianos (*Gall.* 2) adatából indult ki, miszerint Iulius Caesar több mint 800 várost foglalt el Galliában. Ezek a „városok” a valóságban legfeljebb 1000–2000 lakosú nyomorúságos kelta földvárak (*oppida*) lehettek.⁶²

„Ibéria lakosait függetlenségi harcukban sem az országukban bányászott arany nem segítette győzelemre, sem pedig az óriási távolság vízen és szárazon Rómától, sem pedig a lusitanok és cantaberek harci kedve, sem a közeli óceán, amelynek árapálya még a bennszülötteket is megrémíti, mert a római hadseregek túlnyomultak Héraklész oszlopain, utat törnek a Pyrenaeus-hegység égbenyúló csúcsain keresztül, és meghódították ezeket a távoli és szívósan ellenálló néptörzseket is, amelyeket most egyetlenegy legió tart féken.” (374–375) Az Ibériai-félszigeten bányászott sokféle fém közül (arany, ezüst, réz, vas, ólom, cink, higany) Iosephus csak a legfontosabbat: az aranyat említi. A „bányászás” helyett a *georgeo* igét használja, körülbelül „feltúrás” értelemben, a külszíni fejtésre utalva, nem tudva, hogy az aranyat alkalmasint igen mély tárnákból hozták elő. A harci kedv (*areimania*) tulajdonképpen 'Aréstól' – a hadistentől – 'való megszállottságot' jelent. Iosephus a keltibérek három törzse közül kettőt említ (a kantaberek és a luzitanok mellől az asturok elmaradtak), ezeket valóban hosszú harcok után sikerült csak legyőzni. (Az északnyugati cantabereket csak Augustus hódoltatta meg Kr. e. 27–26-ban.) Ennek ellenére még igen sokszor lázadtak Róma ellen (Kr. e. 24 és 16 között a *Cantabri* négyszer fordultak legyőzőik ellen). Abból a 4-5 legióból, amellyel Augustus idején pacifikálták a területet, mindössze egy: a *Legio VI Victrix* maradt Hispaniában.⁶³ Galba egy újabbat is sorozott, de a polgárháború idején valamennyit kivonták, és csatákban vetették be őket.

„Van-e valaki köztetek, aki nem hallotta volna, hogy vannak germánok? Bizonyosan sokan láttátok már, milyen erős és nagy emberek, hiszen a rómaiaknak mindenütt vannak germán hadifoglyaik. Ezek óriási területen laknak, és még testi erejüknél is nagyobb a büszkeségük. Vitézül szembenéznek a halállal, és bátrabbak, mint a legvérszomjasabb vadállatok. És a Rhenus mégis határt szab támadásaiknak; nyolc római legió leverte őket. Most mint hadifoglyok rabszolgamunkát végeznek, és népük tömegei futásban keresnek menedéket.” (376–377) A *Germani* általánosan használt összefoglaló neve volt a sokféle törzsnek (Batavi, Chatti, Cherusci, Tencteri, Chauci, Cimbri, Peucini, Veneti, Fenni stb.). Testi felépítésüket Tacitus így jellemzi: „mindnyájan egyforma testalkatúak: vad és kék a szemük, vöröses a hajuk, testük megtermett, de csak közelharcban erős”.⁶⁴ Az azért nem túl valószínű, hogy Agrippa kortársai Júdaében gyakran láthattak volna germánokat, lévén, hogy a júdeai auxiliárisok zömét a környező területekről sorozták. Iosephus egyedül Heródes ezgotikus testőrségével kapcsolatban említi gallok és thrákok jelenlétét.⁶⁵ A Rajna mint határ említése – Steve Mason szerint – ironikus, hiszen mindenki tudta, hogy a folyam nem a germánoknak,

⁶¹ Le Bohec, Y.: *The Imperial Roman Army*. London, 1994. 165–166.

⁶² Clavel-Lévêque, M. – Lévêque, P.: *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*. Paris, 1984. 21–28.

⁶³ Morillo, Á. – Aurrecochea, J. (eds.): *The Roman Army in Hispania: An Archaeological Guide*. León, 2006.

⁶⁴ Tac. *Germ.* 4.3, Borzsák István ford.

⁶⁵ *Bell. I.* 33.9. [672]; *Ant.* XVII. 8.3. [198]; vö. Rocca, S.: *Herod's Judea. A Mediterranean State in the Classical World*. Eugene, 2008. 133–146.

hanem a rómaiaknak szabott határt, főleg a teutoburgi vereség után. A tartományban egyébként 8 legió szokott tartózkodni: 4–4 Germania Inferiorban, illetve Superiorban (*VI Victrix, X Gemina, XXI Rapax, XXII Primigenia; I Adiutrix, VIII Augusta, XI Claudia, XIV Gemina*). A kommentátorok megegyeznek abban, hogy az utolsó mondatot („*népük tömegei futásban keresnek menedéket*”) a zsidó háborúval egyidőben zajló batáv felkelés (Kr. u. 69–70) ihlette.⁶⁶

„Nézzétek a britannusok védőfalát, éppen ti, akik minden reményeteket Jeruzsálem falaiba vetitek: őket az óceán hullámai védik; olyan szigeten laknak, amely legalább akkora, mint a mi országunk. A rómaiak azonban oda hajóztak, leigázták őket, és azóta mindössze négy legio a sziget helyőrsége.” (378) Cassius Dio szerint először Aulus Plautius tábornok megtagadta a Csatornán való átkelést, „mivel a katonák zavarogtak, látván, hogy a lakott világon kívülre (*ex ó tés oikumenés*) vezetnek hadjáratot”.⁶⁷ Claudius négy legióval (*II Augusta, IX Hispania, XIV Gemina, XX Valeria*) és számos segédcsapattal hódította meg a Brit-szigetet, illetve annak déli részét. Iosephus/Agrippa természetesen elhallgatja beszédében, hogy a sziget nagy része 66-ig meghódítatlan maradt, továbbá a britek kihasználták minden lehetőséget a lázadásra, legutóbb épp 59–60/61-ben (Boudica-felkelés). Tacitus még fél évszázad múltán is így fogalmazott velük kapcsolatban: „[a britek] az engedelmességre már be vannak törve, de arra még nem, hogy szolgáljanak”.⁶⁸ A sziget nagyságát Iosephus – szándékosan vagy tudatlanságból, nehéz megítélni – jócskán eltévesztette: a teljes Brit-sziget területe 209 000 km², míg a teljes Iudaea tartományé legfeljebb körülbelül 20 000 km² lehetett.

„[N]em gondoltok rá, mi lett a karthágóiak sorsa, akik pedig a nagyszerű Hannibállal és nemes főnóciai eredetükkel dicsekedhettek: íme elhullottak Scipio kardcsapásai alatt. Nem gondoltok Kyrénaiké lakedaimóni eredetű lakosaira, sem Marmarica lakosaira, akik messze a víztelen sivatag határán laknak, nem gondoltok a syrtisiekre, a nasamones és maurus népre, akiknek már a pusztá neve is félelmet kelt, és a numidák mérhetetlen tömegeire, amelyek ugyancsak nem tudtak helytállni a római vitézség előtt. Így hódították meg az egész harmadik világrészt, amelynek néptörzseit sem könnyű felsorolni, s amelyet az Atlanti-óceán határol és Héraklés oszlopai, és amely a Vörös-tengerig az aithiopok megszámlálhatatlan néptörzseit táplálja. Ezek a népek évente annyi gabonát szállítanak, amennyi Róma lakosságának nyolc hónapig kenyeret ad, de ezenfelül mindenféle adóval készségesen hozzájárulnak a birodalom szükségleteihez, és nem tartják ezeket a terheket lealázóknak, mint ti, ámbár mindössze egyetlenegy legió tartózkodik náluk.” (380–383) Ami a főnóciaiak „nemes eredetét” (*eugeneia*) illeti, Iosephus itt két dologra gondolhatott. Az egyik a zsidókkal fennálló nyelvi rokonság – a héber és a főnóciai is a sémi nyelvek közé tartozik –, a másik a főnóciai nép ősisége, amit az *Apión ellen* címzett vitairatában is kiaknázott.⁶⁹ Kyrénaika öt városát valóban spártaiak alapították, innen vezeti le az itt lakók harciasságát. A marmaridák Kyrénaika déli részén, az Egyiptom felé eső sivatagban laktak. A nasamones törzset már Hérodotos is említi (IV. 172), egyébként nem tudni, miért épp őket emeli ki Agrippa a számos itt élő

⁶⁶ Brunt, P. A.: *The revolt of Vindex and the fall of Nero*. Latomus, vol. 18. (1959) no. 3. 531–559. A batáv felkelés lehetséges hatásáról a zsidó felkelőkre lásd: Woolf, G.: *Provincial Revolts in the Early Roman Empire*. In: Popović, M.: *The Jewish Revolt against Rome* (SJSJ 154.) Leiden, 2011. 27–44.

⁶⁷ Dio LX. 19.2, a szerző ford.

⁶⁸ Tac. *Agr.* 13.1, Borzsák István ford.

⁶⁹ Ios. *Ap. I.* 17–19.; vö. Droge, A. J.: *Josephus between Greeks and Barbarians*. In: Feldman, L. H. – Levinson, J. R. (eds.): *Josephus' Contra Apionem*. Studies in Its Character and Context (AGAJU 34.) Leiden–Boston, 1996. 115–142.

törzs (például gaetuli, garamantes, libyo-phonices stb.) közül. Ironikus, hogy Domitianus uralma alatt, 85–86-ban Gn. Suellius Flaccus kormányzó gyakorlatilag kiirtotta ezt a törzset, mivel az fellázadt az erőszakkal behajtott adók miatt.⁷⁰ A maurusok a mai Marokkó és Algéria határvidékén éltek, országukat 44-ben Claudius szervezte két provinciává (Mauretania Caesariensis, Mauretania Tingitana). A numidák a mai Algéria területén éltek, és a rómaiak a Iugurtha elleni háború befejezése (Kr. e. 106) után kezdték pacifikálni területüket.

A görög–római földrajzi írók hagyományosan a „harmadik kontinens”-ként tartották számon Africát (Libyát).⁷¹ Az Eratosthenés-féle világgépet közvetítő Strabón szerint a három földrész nagysága nagyjából megegyezik, de valószínűleg Afrika a legkisebb.⁷² Ennek a tévedésnek az volt az oka, hogy a hellenisztikus geográfia Afrikát olyan szigetnek képzelte, amely teljes terjedelmével az Egyenlítőtől északra terül el. Iosephust egyébként – ahogy kortársait is – rendkívüli módon érdekelték az etiópok, akik a kontinens déli és nyugati szegélyét látkák.⁷³ A zsidók történetében azt a legendát is feljegyezte, miszerint Mózes hadjáratot folytatott ellenük, és miután legyőzte őket, elvette az etióp király lányát.⁷⁴

Iosephus/Agrippa tudott arról, hogy a császárok ingyen gabonát osztanak Róma város népének (*congiarium*), amit az afrikai gabona bősége tett lehetővé. Garnsey és Saller becslése szerint⁷⁵ a Kr. u. 2. század első felében 670 000 szabad születésű római részesült ingyen gabonából (vagyis az egymillió lakosú főváros lakosságának túlnyomó része), amihez évi körülbelül 200 000 tonna gabonára volt szükség. Egyiptom anektálása (Kr. e. 30) után az onnan érkező gabona 4 hónapig táplálta Róma lakosságát, míg az afrikai gabona az év fennmaradó 8 hónapjában.⁷⁶ Róma „Afrika Korps”-a, a *Legio III Augusta* Augustus és a Iulius–Claudiusok korában Ammaedarában (az Aurès-hegységben), majd 75-től Thevestében (Tébessa, Algéria), végül 128-tól Numidia déli részén Lambaesisben (Lambèse, Algéria) állomásozott. Valóban érdekes, hogy a hatalmas területen lakó sok nomád és félnomád nép féken tartására elegendő volt egy legio. Agrippa azt hangsúlyozza a zsidóknak: Afrika gabonát küld, adózik, eltart egy legiót – „ti azonban ezek közül egyiket sem akarjátok”!

„[I]tt van bizonyítékul a közeli Egyiptom, amely az aithiopokig és a Boldog Arábiáig terjed, és Indiával határos,⁷⁷ és a fejadójegezék szerint Alexandria lakosságán kívül hét és félmillió lakosa van, s mégsem tartja becstelenségnek, hogy a rómaiak főhatalma alatt él. Pedig milyen bátyja lenne egy lázadásnak Alexandria városa, óriási lakosságával, gazdagságával és hatalmas kiterjedésével! Mert a város 30 stadion hosszú, és nem kevesebb, mint 10 stadion széles; egy hónap alatt több adót fizet a rómaiaknak, mint ti az egész esztendőben, s

⁷⁰ Dio LXVII. 4.6.

⁷¹ Hérod. IV. 36.

⁷² *Geógr.* XVII. 3.1. C 24.

⁷³ Ferguson, J.: *Utopias of the Classical World*. London, 1975, 12–19. A rómaiak és Etiópia kapcsolatairól lásd: Romm, J. S.: *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton, 1994. 45–66.

⁷⁴ *Ant.* II. 10.1–13.4. [239–282]; Runnalls, D.: *Moses' Ethiopian Campaign*. *Journal for the Study of Judaism*, vol. 14. (1983) no. 2. 135–156.

⁷⁵ Garnsey, P. – Saller, R.: *The Roman Empire. Economy, Society, Culture*. London, 1987. 83–84.

⁷⁶ Agrippa beszédének erre a részére vonatkozóan lásd: Paul, G. M.: *Josephus, the Epitome de Caesaribus and the Grain-Supply of Rome*. *Ancient History Bulletin*, vol. 4. (1990) no. 4. 79–83.

⁷⁷ A hely szövegkritikailag problémás: ὄρμος [ὄμορος VC Lat] τε οὖσα τῆς Ἰνδικῆς – A *Codex Vaticanus*ban (V) és a *Codex Urbinas*ban (C) szereplő szó jelentése: „határos valamivel” – Révay József ezt használta a fordításkor –, a legtöbb modern fordító viszont a kifejezést „kikötő”-re emendálta: „Which is the port for India” (Thackeray); “being harbor for the Indic region” (Mason), ami kétségkívül könnyebben magyarázható.

ezen felül gabonával is ellátja Rómát négy hónapra. Minden oldalról jól védett: egyfelől járhatatlan sivatag, a másik oldalon kikötésre alkalmatlan tengerpart, a harmadikon folyók és mocsarak határolják. De mindez nem tudott gátat vetni a rómaiak hadiszerecsényének, és ma az óriási Egyiptomot és a makedón főnemességet mindössze két legio tartja féken.” (384–388) Egyiptom határa nyugaton a Iosephus által nem említett Qattara-mélyföld (*Katabathmos*), délen Etiópia, keleten pedig – a Vörös-tenger túlsó partján fekvő „Boldog Arabia” (*Arabia Eudaimón*) volt, bár Egyiptom keleti kapcsolatai kétségkívül egészen Indiáig – és még annál is keletebbre – nyúltak ebben az időszakban.⁷⁸ Az Egyiptom lakosságára vonatkozó demográfia adatok szövegkritikailag meglehetősen bizonytalanok: forrásuk vagy Diodóros vagy az abdériai Hekataios lehetett.⁷⁹ Ami Alexandria népességét illeti: néhány évtizeddel Iosephus előtt Diodóros azt írta, hogy a városban 300 000 „szabad polgár” lakik, ami megerősíti azt, hogy az összlakosság 5–600 000 fő körül lehetett.⁸⁰ Iosephus ábrázolásából úgy tűnik, mintha az alexandriaiak boldogan elfogadták volna a római uralmat – de mi sem áll távolabb az igazságtól. A közel-kortárs Dión Chrysostomos szerint Alexandria szabad lakossága (a makedón nemesség leszármazottai) folyton lázadozott Róma ellen, és még az ott állomásozó katonaságra is állandó veszélyt jelentettek.⁸¹ Az egyiptomiak által fizetett adó nagyságáról Strabón elmondja, hogy Cicero korában (a Kr. e. 50-es években) XII. Ptolemaios Auletés 12 500 talentum adót fizetett évente Rómának – de az adó összege Tiberius korában már bizonyosan ennél sokkal magasabb volt. A 66-ban ott állomásozó legiók ugyanazok voltak, mint amelyek korábban szállták meg az országot: a *Legio III Cyrenaica* és a *XXII Deiotariana*, melyek egészen Traianus koráig ott is maradtak. Ez a két legio „tartotta kötőféken” az ország belső részeit, valamint a makedónok alapította Alexandriát.

Rabok legyünk vagy szabadok?

Agrippa beszédének központjában a „rabok legyünk vagy szabadok” kérdése áll. Iosephus érdekes módszert – nevezhetnénk ezt akár negatív megközelítésnek is – választott a zsidók Róma elleni felkelésének jellemzésére. Az ázsiai népek joggal támasztanának igényt a szabadságra (*eleutherian*, 366), de nem teszik; a dalmaták régebben „makacsul védelmezték szabadságukat” (*eleutherian*, 370), de most békében élnek; a gallok számos „szabadságharcot” vívtak (*polemos tés eleutherias*, 373), de már belenyugodtak a vereségükbe; és a hispán nemzetek „szabadságharcai” (*hyper tés eleutherias polemos*, 374) is rendre hiábavalóknak bizonyultak. Vagyis Iosephus/Agrippa burkolt módon szintén „szabadságharcnak” tartotta a készülőfélben levő zsidó felkelést, mint ahogy egyéb műveiben nem is rejtette véka alá, hogy a 66-os zsidó felkelés célja a szabadság kivívása, vagyis a Római Birodalomtól történő teljes függetlenedés volt.⁸²

Galileai főparancsnokként még maga Iosephus is arra buzdította az embereket, hogy a szabadságért harcoljanak, hiszen a iotapataiak felrötták neki, hogy „*hány zsidó halt meg a*

⁷⁸ A római és indiai kereskedelem magyar nyelvű összefoglalását lásd: Székely M.: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged, 2008.

⁷⁹ Mason: *Flavius Josephus: Translation and Commentary*, 301.

⁸⁰ Diod. Sic. XVII. 52.6.; vö. Strabón XVII. 1.5–7 C 13.; Phil. *Flacc.* 163; Phil. *Legat.* 150, 338.; Plin. *NH V.* 62.; Ios. *Bell.* VI. 415.; Dión Chrys. *Or.* XXXII. 36. Összefoglalóan lásd: Delia, D.: *The Population of Roman Alexandria*. Transactions of the American Philological Association, vol. 118. (1988) 275–292., kül. 287–288.

⁸¹ Dión Chrys. *Or.* XXXII. 1. 4. 7. 17–18.

⁸² A politikai *eleutheria* klasszikus és hellenisztikus görög koncepciójához lásd: Raaflaub, K.: *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*. Chicago, 2004. A római időszakra vonatkozóan: Dmitriev, S.: *The Greek Slogan of Freedom and Early Roman Politics in Greece*. Oxford, 2011.

szabadságért a te biztatásodra”.⁸³ Iosephus azonban később elítélte azokat, akik hosszú ideig túrték a szolgaságot, és éppen most akarnak „szabadságszeretőkné” (*phileleutheroi*) mutatkozni: „...mert ha dicső a szabadságért harcolni, akkor ezt régebben kellett volna megtenniük, de ha már egyszer meghódították őket, és hosszú ideig hű alattvalók voltak, és most akarják lerázni az igát, nem a szabadságukért küzdenek, hanem csak vesztükbe rohannak.”⁸⁴ A zsidók ugyanis – a Hasmóneus polgárháború zűrzavarában – érdemtelennek bizonyultak a szabadságra: „És mivel kezdődött a szolgaságunk? Vajon nem elődeink belviszályaival-e, amikor Aristobulos és Hyrkanos ellenségeskedése Jeruzsálem ellen vezette Pompeiust, és Isten a népet, amely már nem volt méltó a szabadságra, a rómaiak uralma alá vetette?”⁸⁵

A Iosephus műveiben szereplő *eleutheria* értelme teljességgel profán, kizárólag politikai jelentést hordoz. Ez azért is lehetséges, mivel a Héber Bibliában tulajdonképpen nem találjuk meg az *eleutheria* szó héber/arámi megfelelőjét.⁸⁶ Az eszkatológiai értelemben vett „szabadság” egyetlen helyen fordul elő, amikor Iosephus a háború kitörését megelőző, messianisztikus várakozásoktól túlfűtött légkört mutatja be, amely telis-tele volt álprófétákkal: „...ámítók és csalók voltak ezek, akik isteni küldetés ürügye alatt felforduláson és lázadáson mesterkedtek, a népet igyekeztek vallási rajongásra csábítani: kicsalogatták a pusztába, mintha Isten ott adná meg nekik a felszabadulást csodálatos jelek által”.⁸⁷ De vajon mik lehetnek a „szabadság jelei” (*sémeia eleutherias*)? Erre a választ az *Antiquitates* egyik helye adja meg, ahol az egyiptomi Exodus után a pusztában lázongó tömegről esik szó, akik „Mózesnek tettek szemrehányást, elfeledvén a csodákat, amelyeket Isten művelt az ő megszabadításuk érdekében”.⁸⁸ A szövegből kitűnik, hogy a „szabadság jelei” Isten csodáira: az Egyiptomot ért víz csapásra, a Vörös-tenger kettéválasztására, a mannára és a fűrjekre stb. utalnak. Tehát, ha az idegenek számára rejtetten is, de az *eleutheria* eszkatológiai felfogása („a zsidóság szabadulása Isten csodás beavatkozása által az idegen elnyomás alól”) is ott szerepelt a zsidó háború motivációi között.

De térjünk most vissza a „szabadság” profán, politikai értelmezéséhez. Mit jelentett a „függetlenség” deklarálása egy a Római Birodalomnak régóta alávetett nép esetében? Mindenekelőtt jelentette az államtól való függés megszüntetését: az adófizetés megtagadását (illetve az adók saját célra fordítását); a megszálló csapatok eltávolítását (és saját hadsereg felállítását); a császárhoz fűződő kötelek elszakítását (és saját állami vezető testület, esetleg új uralkodó választását); az idegen hatalomtól független bíróságok felállítását; továbbá gazdasági függetlenséget (önálló pénzverést). A Cestius Gallus felett aratott győzelem még a szkeptikusokban is elhitethette, hogy a zsidók – az Örökkévaló segédelmével – képesek lerázni magukról Róma igáját és kikiáltani önálló államukat: „Valamennyi frakció célja végső

⁸³ *hyper eleutherias*, *Bell.* III. 8.4. [357].

⁸⁴ *Bell.* V. 9.3. [365].

⁸⁵ *Bell.* V. 9.4. [395]. – Iosephus a zsidó történelem tárgyalása során másutt is gyakran hangzottatta a zsidók szabadságvágyát (például *Ant.* II. 13.2. [281], III. 1.4. [19] stb.), és a szabadságot „Isten ajándékának” nevezte (*Ant.* II. 15.3. [327]; III. 3.1. [64]). Az *Ant.* VI. 2.1. [20]-ban Sámuel próféta szájába adja ezeket a szavakat: „...nemcsak vágni kell a szabadságra, hanem meg is kell cselekedni azokat, amiken keresztül eljön hozzánk”, amit akár a zélóáktól is idézhetett volna. A Makkabeus-háborúkat is „szabadságharcként” mutatta be (*Ant.* XII. 6.3. [281]; 7.4 [302]).

⁸⁶ Az *eleutheria* a Septuagintában is csak ritkán bukkan fel. Az első zsidó írásmű, amelyben az *eleutheria* profán, politikai értelemben szerepel, az 1Makk 14:26 (vö. 3Makk 3:28; Ezra 4:49). Vö. Horbury, W.: *Liberty in the coin-legends of the Jewish revolts*. In: Aitken, J. K. – Dell, K. J. – Mastin, B. A. (eds.): *On Stone and Scroll: Essays in Honour of G. I. Davies*. Berlin, 2011. 139–152.

⁸⁷ *Bell.* II. 13.4. [259].

⁸⁸ *pros tén eleutherian autois sémeiôn gegonotón*, *Ant.* II. 15.3. [327].

soron ugyanaz volt: egy szabad, független zsidó állam” – állítja Martin Goodman.⁸⁹ Erre a Makkabeusok mutathattak példát, akiknek egyszer már sikerült a Seleukidák igáját lerázni.⁹⁰

A zsidók függetlenség iránt táplált reményeit az is növelhette, hogy a Római Birodalom Nero uralkodásának utolsó évében kaotikus állapotba került. Nem a zsidóság volt az egyetlen nép, amely – kihasználva a helyzetet – fellázadt urai ellen. Gallia Aquitaniában előbb G. Iulius Vindex kelt fel a római uralom ellen; majd Északkelet-Anatóliában Anicetus, a pontusi II. Polemón királyi flottájának volt parancsnoka vezette a rómaiak ellen csapatait, mivel az országot öt évvel azelőtt Nero a Birodalomhoz csatolta; Britanniában pedig Venutius lázadt fel Cartimandua és az őt támogató rómaiak ellen; végül Germániában Iulius Civilis próbált függetlenséget kivívni a már szintén régóta Róma szövetségeseinek számító *Batavusok*nak.⁹¹

Amikor Kr. u. 66-ban Iudaeában megkezdődött a Róma elleni fegyveres harc, a felkelők azzal is demonstrálták a központi kormányzattól való elszakadásukat, hogy önálló pénzt verttek.⁹² Erre egyebek mellett azért is szüksége volt a zsidó államnak, mivel a korábban forgalomban lévő bronzpénzeket a helytartók és királyok bocsátották ki, a tyrosi ezüstsékelt pedig szakrális célokra: a templomadó befizetésére használták. A Kr. u. 66/67-ben vert zsidó pénzek mégis a sokat vitatott tyrosi sékelt vették mintául: súlyuk 14,27 gr-ot nyomott; s míg a tyrosi pénzek a TYROSÉ, A SZENT ÉS SÉRTHETETLEN (VÁROSÉ) görög felirat volt elhelyezve, addig a zsidó felkelők a JERUZSÁLEM, A SZENT (*Jerusalem haqqódes*) feliratot vették pénzeikre héber nyelven, óhéber betűkkel. A tyrosi pénzeket a városi éra, vagyis a függetlenség megszerzésének éve (Kr. e. 126) szerint dátumozták, míg a zsidók a függetlenségi harc kezdetétől számították az éveket.⁹³ A felkelők által kinyilvánított függetlenségre némely pénzen a CIÓN SZABADSÁGA (*héruť Cijón*) vagy a CIÓN MEGVÁLTÁSÁÉRT (*ligullat Cijón*) körirat is utalt.

⁸⁹ “The aims of all the factions was ultimately the same: a free, independent Jewish state.” Goodman, M.: *The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66–70*. Cambridge, 1987. 178.

⁹⁰ A Makkabeusok és a zélóták között ugyanakkor több lényegbevágó különbséget is megfigyelhetünk. Például, amíg a Makkabeus-felkelés elsődleges célja a zsidók vallásszabadságának visszaállítása volt, addig a rómaiak garantálták a zsidóknak a vallási autonómiát. Miközben a Makkabeusok, illetve a Hasmóneusok elfogadhatónak tartották a Seleukida állammal mint politikai entitással való együttműködést, a zélóták ezt teljességgel elutasították: a római császárságot *par excellence* idegen kultusznak és bálványimádásnak tartották, amellyel semmiféle kompromisszumot nem lehet kötni; lásd: Hengel, M.: *The Zealots. Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 A.D.* Translated by D. Smith. Edinburgh, 1989. 171–173. (Az eredeti német kiadás 1961-ben jelent meg.)

⁹¹ Vindex: *Bell.* IV. 8.1. [440–441]; Anicetus: *Tac. Hist.* III. 47.; Venutius: *Tac. Hist.* III. 45.; Civilis: *Tac. Hist.* IV. 12–37., 54–79., V. 14–26. A nemzeti felkelések motivációiról általában lásd: Dyson, S. L.: *Native revolts in the Roman Empire*. Historia, vol. 20. (1971) no. 2–3. 239–274. A polgárháború a zsidó felkelés lehetséges kapcsolatairól lásd: Van Kooten, G. H.: *The Jewish war and the Roman civil war of 68–69 C.E.: Jewish, pagan and Christian perspectives*. In: Popović (ed.): *The Jewish Revolt against Rome*, 419–450.

⁹² Erről a tényről Iosephus teljességgel hallgat, de talán nem is tartotta fontosnak megemlíteni a háború egyéb, fontosabbnak vélt politikai, katonai és társadalmi vonatkozásai között. Lásd: McLaren, J. S.: *The coinage of the first year as a point of reference for the Jewish Revolt (66–70 CE)*. Scripta Classica Israelica, vol. 22. (2003) 135–161.

⁹³ A datálás a zsidó történelem új korszakának kezdetét jelezte: “The counting of the years from the declaration of independence demonstrated the arrival of a new era.” Goodman: *The Ruling Class of Judaea*, 178.

A végső érv: a nemzethalál rémképe

„Nyilván senki sem hiszi, hogy a rómaiaknak feltételeket lehet majd szabni a háborúban, és hogy ha legyőztek benneteket, majd kegyesen bánnak veletek: inkább porig égetik a szent várost, és kiirtják egész fajtátokat, intő például más népeknek. Mert ha meg is menekül közületek valaki a vérfürdőből, az sem talál sehol menedéket, hiszen vagy máris a rómaiak alattvalója minden nép, vagy pedig tart tőle, hogy alattvalója lesz. Ezenfelül nemcsak titeket sújt majd a veszedelem itt Jeruzsálemben, hanem még a többi város zsidó lakosait is, hiszen nincs nép a föld kerekéségén, amelynek körében ne élneek törzsrokonaink. Ezeket az ellenség a ti lázadásotok miatt mind lemészárolja, és néhány ember végzetes túlzása következtében patakokban folyik majd a zsidó vér minden városban, s még hozzá büntetlenül ontják. De ha megkímélnének benneteket, gondoljátok meg jól, akkor is becstelenség volna ily nagylelkű nép ellen fegyvert fognotok.” (397–399) Aki a római történelmet akár csak alapszinten is ismeri, nem mondhatja, hogy Iosephus/Agrippa valótlán állításokkal ijesztgette a lázadni készülő zsidókat, amikor végső érvként Jeruzsálem (és benne a Templom) teljes elpusztítását, valamint a zsidóság gyökerestől való kiirtását helyezte kilátásba.⁹⁴ Az igazság az, hogy mindkettőre akad példa a római történelem hosszú évszázadai alatt: Kr. e. 396-ban az etruszk Veii teljes férfilakosságát legyilkolták, az asszonyokat és gyerekeket eladták rabszolgának, a várost pedig elpusztították; Karthágó és Korinthosz esete (mindkettő Kr. e. 146-ban történt) olyannyira jól ismert, hogy felesleges részletezni. Livius elbeszélése szerint több ízben is előfordult, hogy a köztársaság korában elfoglalt városok teljes lakosságát kiirtották (Luceria, Lipara, Agrigentum stb.), de éppenséggel genocídiumnak tarthatjuk azt is, hogy a rómaiak Épeiros 72 városából 150 000 embert hurcoltak rabszolgaságba,⁹⁵ bár az is igaz, hogy „a rómaiak óriási méretekben gyilkoltak és hajtottak rabszolgaságra embereket, amikor kiterjesztették hatalmukat a Földközi-tenger térségére, de miután megszilárdították hatalmukat, kevés további tömeggyilkosságot jegyeztek fel”.⁹⁶

A zsidó diaszpóra létszámát szinte lehetetlen megbecsülni. Az ókori szerzők általában csak arra hivatkoznak, amire Agrippa is: „...nincs nép a föld kerekéségén, amelynek körében ne élneek törzsrokonaink”, szó szerint: „nincs olyan nép a lakott világban, amely ne birtokolna egy részt belőlünk” (*moiran hémeteran echón*).⁹⁷ Az alexandriai zsidó filozófus, Philón szerint „a zsidók olyan népesek, hogy egyetlen ország nem képes eltartani őket, ezért a legtöbb és legvirágzóbb országokban telepsznek le Európában és Ázsiában, úgy a szigeteken, mint a szárazföldön”.⁹⁸ Konkrét számadatot azonban csak ritkán közölnek, akkor sem mindig megbízható módon. A klasszikus példa erre maga Iosephus, aki *A zsidó háborúban* egyszer azt írja, hogy Damaszkusznak 10 500 zsidó lakosa volt, majd később közli, hogy a városban 18 000 zsidót mészároltak le.⁹⁹ Iudaea/Palaestina lakosságára is csak erős becslések

⁹⁴ Ziolkowski, A.: *Urbs Direpta, or how the Romans sacked cities*. In: J. Rich – G. Shipley (eds.): *War and Society in the Greek World*. London, 1995. 69–91.; Rutledge, S. H.: *The Roman Destruction of Sacred Sites*. Historia vol. 56. (2007) no. 2. 179–195.; Taylor, T.: *Mass Violence and Genocide in the Roman World*. London, 2017.

⁹⁵ Liv. XLV. 34.5; Plin. *Nat. Hist.* IV. 39.

⁹⁶ Van Wees, H.: *Genocide in the ancient world*. In: D. Bloxham – A. D. Moses (eds.): *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford, 2010. 239–258., kül. 257.

⁹⁷ Ios. *Bell.* II. 16.4. [398], cf. Strabón, *apud Ios. Ant.* XIV. 7.2. [115] = *FGrH* 91 F 7

⁹⁸ Phil. *Flacc.* 7. [45–46], a szerző ford. – Phil. *Leg.* 36. [281–282], felsorolja a keleti területeket, ahol nagy számban élnek zsidók.

⁹⁹ Ios. *Bell.* II. 20.2. [561]; VII. 8.7. [368].

léteznek, amelyek 1–6 millió főben határozzák meg a provincia lélekszámát.¹⁰⁰ A diaszpóra nagysága Louis H. Feldman, a New York-i Yeshiva Egyetem professzora szerint Kr. u. 66-ban – vagyis a nagy háború kitörése előtt – 8 millió lehetett, ami szerinte elsősorban a prozelitizmus sikerének volt köszönhető. Ha Feldman becslése igaz, úgy a zsidók aránya a háború előtt a Római Birodalom összlakosságának 10%-át is meghaladhatta.¹⁰¹

Agrippa hallgatósága számára reálisnak tűnhetett tehát a genocídiumtól való félelem, hiszen ha a diaszpórában élő zsidóság teljes egészében Róma alattvalója, az utóbbiak valóban azt tesznek velük, amit csak akarnak. Ez lett volna a „Hámán-forgatókönyv”. Csakhogy Iosephus ehelyütt (is) mélyen elhallgatta, hogy Keleten, a parthusok uralma alatt is igen jelentős – alkalmasint több milliós – zsidó diaszpóra élt.¹⁰² A zsidóknak ettől a tömegétől maguk a rómaiak is tartottak, amire bizonyítékuul szolgál, hogy A zsidó háború első verzióját arámi nyelven írták meg Iosephusszal, épp a Parthiában élő diaszpóra megnyugtatása végett.¹⁰³ Egyébként a diaszpórazsidóság körében – nem utolsó sorban a római törvények betartatásának köszönhetően – nem történt jelentősebb atrocitás a zsidó felkelés vérbe fojtása után.¹⁰⁴ A helyzet a Kr. u. 115-ben Traianus idejében kezdődött diaszpórafelkelés leverését követően fordult igazán rosszra, majd Hadrianus elnyomó intézkedéseinek hatására még tovább súlyosbodott.¹⁰⁵

Milyen volt Iudaea provincia a felkelés előtt?

A beszédben a következő témák tűnnek fel az egyes régiókkal, provinciákkal és népekkel kapcsolatban: a törzsek száma és harciassága; a városiasodottság; a gazdasági erő, elsősorban az exportcikket (arany, gabona) és az adózást figyelembe véve; a földrajzi fekvés, mindelelőtt a természetes védetség szempontjából (óceán, magas hegyek, széles folyamok). A szónoki beszéd szerkezetéből következik, hogy mindezeket a tulajdonságokat a zsidók esetében *nem* közli. A Iudaeában élő zsidók lélekszámát a kutatás nagyjából 1–2,5 millió közé teszi, de még a legvérmesebb becslések sem állítják, hogy 4 milliónál többen lettek volna. Bár Agrippa maga is hivatkozik a zsidók háborúira a Hasmóneusok és Pompeius idején, ezek is balul sikerültek. (A pozitívabb kimenetelű bibliai példákat vagy a sikeres Makkabeus-

¹⁰⁰ Tacitus szerint Kr. u. 70 előtt Jeruzsálemben 600 000 fő lakott (*Hist.* V. 13.3), aminek némileg elmentmondani látszik, hogy Iosephus 70-ben 1,1 millióra teszi a városban megöltek számát, amihez további 97 000 rabszolgának eladott embert kell hozzáadni. Ez még akkor is soknak tűnik, ha Iosephus hangsúlyozza: a zarándokünnep miatt szinte megduplázódott Jeruzsálem lakossága: összesen 2,7 millióan voltak a városban (*Bell.* VI. 9.2. [420]). Modern történetíróktól származó becslések: M. Broshi 1 millió (1979), Z. Safrai 2 millió (1994), N. Glueck 2,5 millió (1941), M. Avi-Yonah 2,8 millió (1966), S. W. Baron 2,5–3 millió (1952), B. Mazar 4 millió (1944), J. Juster 5 millió (1914), C. R. Condor 6 millió (1904), összefoglalóan lásd: Byatt, A.: *Josephus and population numbers in first century Palestine*. Palestine Exploration Quarterly, vol. 105. (1973) no. 1. 51–60.

¹⁰¹ Feldman, L. H.: *Jew and Gentile in the Ancient World: Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*. Princeton, 1993. 555–556.

¹⁰² Neusner, J.: *A History of the Jews in Babylonia, vol. I: The Parthian Period*. Leiden, 1965.

¹⁰³ Az arámi és a görög szöveg viszonyának kérdéséről lásd: Hata, G.: *Is the Greek Version of Josephus' Jewish War a Translation or a Rewriting of the First Version?* Jewish Quarterly Review, vol. 66. (1975) no. 2. 89–108. A mű politikai háttéréről lásd: Rajak, T.: *Josephus. The Historian and His Society*. Philadelphia, 1984. 174–184.

¹⁰⁴ Goodman, M.: *Diaspora Reactions to the Destruction of the Temple*. In: Dunn, J. D. G. (ed.): *Jews and Christians: The Parting of the Ways. AD. 70 to 135*. Grand Rapids, 1992. 27–37.

¹⁰⁵ Goodman, M.: *Trajan and the Origins of Roman Hostility to the Jews*. Past & Present, vol. 182. (2004) 3–29.

felkelést természetesen elhallgatja.) A zsidókat amúgy sem lehet a Római Birodalom legharciasabb törzseihez: a germánokhoz, gallokhoz, ibérekhez, numidákhoz hasonlítani.

Iudaea a városiasodottság tekintetében sem érhetett fel sem a keleti, sem a nyugati tartományok többségével. Heródes ugyan nagyszabású építkezési programba kezdett, de erős falakkal, nagyszámú középülettel, továbbá jelentős lakossággal rendelkező város valójában csak kettő volt: Jeruzsálem (Hierosolyma) és Caesarea Maritima. Jeruzsálem lakossága a becslések szerint legfeljebb 120 000 lehetett – ami megfelel a szíriai nagyvárosok (Antiochia, Seleukeia) becsült népességének –, aminek ellentmond Iosephus közlése, miszerint 70-ben a rómaiak 1,1 millió zsidót öltek meg Jeruzsálemben, és több mint 90 000-et deportáltak onnan. Ez a szám még akkor is erős túlzásnak tűnik, ha Iosephus kijelenti: a Város elfoglalásakor éppen zarándokünnep volt, így a lakosság a Templomba érkező zarándokok tömegei miatt minimum megkétszereződött. A Heródes-fiak által alapított városok (Sephoris, Tiberias, Caesarea Philippi), továbbá Samaria–Sebasté, Joppé, Jamnia, Emmaus, Askelon, Asdod, Gaza stb. „nemzetközi mércével mérve” nem számítottak jelentős településeknek.

Iudaea exportcikkei sem voltak alapvetően fontosak a Római Birodalom számára. A legjelentősebb kiviteli cikkük a júdeai balsam volt, az egyik legdrágább illatszer a piacon. A balsamfa két Jerikó környéki kertben termett. A mezőgazdasági árucikkek közül híres volt a nagyszemű júdeai datolya, amelyet a Holt-tenger környéki ültetvényeken termesztettek. Strabón említi, hogy a Holt-tengerben „lehalászott” természetes aszfaltot is exportálták. Iudaea (illetve ekkor már Syria–Palaestina) csak a 4–6. században vált jelentős borexporttőrré.¹⁰⁶ Az első században gazdasági jelentősége még elhanyagolható volt a Birodalom szempontjából. Ráadásul a zsidók adózása – egyedülálló módon – „kétirányú” volt: egyrészt a *census* alapján ők is befizették a kötelező föld- és fejadót, ugyanakkor az évi két drachmás (fél sékeles) templomi adót a Birodalom minden szegletéből elküldték Jeruzsálembé, amit a rómaiak már Cícero korában is zokon vettek, hiszen az ő szempontjukból nézve úgy tűnhetett, hogy „a rómaiak fizetnek adót egy idegen országnak”.¹⁰⁷

Végül Iudaea földrajzi fekvése sem adott okot arra, hogy a rómaiakkal szembeszálló zsidók elbízják magukat. Természetes határok nem védtek az országot: a Földközi-tenger ekkor már teljes mértékben római beltengerré vált. Iudaeát ezen kívül sem széles folyamok, sem égbe magasodó hegységek nem határolták. Északon és délen római provinciák (Egyiptom és Szíria), keleten a zsidókkal nem éppen barátságos viszonyban álló nabateusok, arabok és szírek vették őket körbe. A parthusok Augustus ideje óta az Eufratészen túlra húzódtak vissza, és akkoriban épp békében éltek a rómaiakkal. Agrippa szerint tehát a zsidóknak sem transzcendens, sem természetes reménységük nem lehetett a háború végső kimenetelét illetően.

¹⁰⁶ Iudaea/Palaestina gazdaságáról átfogóan lásd: Safrai, Z.: *The Economy of Roman Palestine*. London–New York, 2003.; Pastor, J.: *Land and Economy in Ancient Palestine*. London–New York, 2013.

¹⁰⁷ Cic. *Pro Flacc.* 28.67–69. Lásd: Marshall, A. J.: *Flaccus and the Jews of Asia*. Phoenix, vol. 29. (1975) no. 2. 139–154. A templomi adóval kapcsolatos kiterjedt szakirodalomból lásd: Mandell, S.: *Who paid the temple tax when the Jews were under Roman rule?* Harvard Theological Review, vol. 77. (1984) no. 2. 223–232.; Goodman, M.: *Nerva, the fiscus Judaicus and Jewish identity*. Journal of Roman Studies, vol. 79. (1989) 40–44.; Tellbe, M.: *The temple tax as a pre-70 CE identity marker*. In: Ádna, J. (ed.): *The Formation of the Early Church*. Tübingen, 2005. 19–44.

A királyi szónoklat – és annak következményei

Az ókori történetírók nem képviseltek egységes álláspontot abban a kérdésben, hogy szabad-e fiktív beszédek közölni egy történelmi tárgyú műben. Láttuk, hogy a Iosephus számára több szempontból is mintául szolgáló Polybios tagadta ennek jogosultságát. Tessa Rajak szerint Iosephus köztes álláspontot képviselt Agrippa beszédével kapcsolatban: a szónoklat egyértelműen Iosephus alkotása, ugyanakkor „azt sem állíthatjuk, hogy az teljes egészében kitaláció lenne”.¹⁰⁸ A zsidó történetíró azért sem írhatott teljességgel fiktív beszédet, mert művét maga II. Agrippa lektorálta. *Önéletírásából* megtudjuk, hogy igen jó kapcsolatot ápolt a sűrűn Rómába látogató Agrippával, akitől 62 levelet is kapott, feltehetően a zsidó háború témájában. Közülük kettőből szó szerint is idéz: „Agrippa király köszönti kedves barátját, Iosephust. Nagy örömmel olvastam végig a könyvet, és azt hiszem, hogy mindazok közül, akik ilyen tárgyú művet írtak, a te feldolgozásod a leggondosabb”, illetve „Agrippa király üdvözlí kedves barátját, Iosephust. Leveledből látom, hogy nincs szükséged további útbaigazításra: mindenben megerősíthetem előadásodat”.¹⁰⁹ Steve Mason nyomán természetesen mi is feltehetnénk azt a kérdést: ha Agrippa mindennel meg volt elégedve, amit Iosephusnál olvasott, vajon miről szólhatott a hozzá írt hatvankettő levél?

De milyen következményei lettek II. Agrippa király 66-ban a forrongó Jeruzsálemben elhangzott beszédének? A *zsidó háború* elbeszélése szerint a jeruzsálemiek elutasították a király békéltető javaslatát. Őt magát kiebudalták a városból, majd rögvést elfoglalták a Holt-tenger délnyugati oldalán fekvő erődöt: Masadát, ahol leöldösték az ott állomásozó római helyőrséget. Ezután Jeruzsálemben elutasították a császárárt naponként bemutatott templomi áldozatokat, amit Iosephus a háború egyik közvetlen kiváltó okának tartott, de még a sok évszázaddal később keletkezett Talmud is erre vezette vissza a Második Szentély pusztulását.¹¹⁰ Egy hónappal később a zelóták legradikálisabb csoportja – akiket Iosephus egyszerűen csak 'orgyilkosoknak' (*sicarii*) nevezett – felgyújtotta Agrippa és Bereniké jeruzsálemi palotáját. Ez idő tájt még Iosephus is a lázadók között volt, sőt ő maga volt a galileai ellenállás vezetője. Agrippa viszont a háború kezdetekor hezitálás nélkül a rómaiak oldalára állt: gyalogsággal és lovassággal támogatta hadmozdulataikat, részt vett Jeruzsálem elpusztításában, sőt a rómaiak győzelme alkalmából emlékpénzt is veretett, amelyre – a zsidó történelemben először – a pogány uralkodó képmását helyezte.¹¹¹

¹⁰⁸ “[O]bviously not wholly invented”. Rajak: *Friends, Romans, subjects*, 122–123.

¹⁰⁹ Vita 65. [364–367]; vö. *Life of Josephus*, translation and commentary by Steve Mason. Leiden–Boston, 2003. 149–151. Agrippa ábrázolásának ellentmondásosságáról Iosephusnál lásd: Schwartz, D. R.: *Kata touton ton kairon: Josephus' source on Agrippa II*. *Jewish Quarterly Review*, vol. 72. (1982) no. 4. 241–268.

¹¹⁰ Grüll: *Áruló vagy megmentő*, 93–98.

¹¹¹ Deutsch, R.: *A portrait coin of Agrippa II reconsidered*. *Israel Numismatic Journal*, vol. 9. (1986–1987) 36–37.; Qedar, S.: *A coin of Agrippa II commemorating the Roman victory over the Jews*. *The Shekel*, vol. 23. (1990) no. 1. 29–31. Korábban még a római helytartók sem szegték meg a zsidó képtilalmat azzal, hogy császáruk képmását tették volna pénzeikre, lásd: Roth, C.: *The historical implications of the Jewish coinage of the first revolt*. *Israel Exploration Journal*, vol. 12. (1962) 33–46., kiil. 34.

TIBOR GRÜLL

The Roman Empire in the Speech of Agrippa II

Flavius Iosephus inserted an advisory speech into the second book of his *Jewish War*. The long *suasoria* was harangued by Marcus Julius Agrippa II, the client king of Judea, who pretended to dissuade his fellow-countrymen from launching a war against the occupying Roman forces. He tried to convince the Jews that a mutiny against Rome is absolutely hopeless and impossible. The major part of his argumentation is an overview of the Roman Empire in AD 66: he takes into account the nine macro-regions of the *imperium Romanum* from East to West (Asia Minor, Anatolia, Bosphorus; Thrace; Dalmatia; Gaul; Spain; Germany; Britain; Africa; Egypt) from different point of views: e.g. size of population, economic strength, natural protection etc. Iosephus/Agrippa aimed to demonstrate that Rome is invincible, she practically rules the whole world, and the nations subjugated to her power, willingly obey. This rose-tinted view, of course, was deliberately distorted and far from truth. Nevertheless, in Agrippa's speech we do not find the usual topics of *laus imperii*, therefore this picture of the Roman Empire can be certainly described as more 'realistic' than 'optimistic'. For example, Iosephus/Agrippa openly says that the nations conquered by the Romans commuted their former freedom to slavery. Thus, he does not deny that Rome enslaves the nations, all he wants is to persuade the Jews that this is not only a 'historical necessity', but it is in accordance with the plan of God.



BARABÁS GÁBOR

„nos tuis supplicationibus inclinati, auctoritate tibi presentium indulgemus”

*IV. Ince pápa és a szentszéki küldöttbírótság rendszerének magyarországi visszaszorulása a 13. század közepén**

Tanulmányunkban a pápai-magyar kapcsolatok egy sajátos aspektusával, a szentszéki küldöttbírótság magyarországi működésével, azon belül is a 13. század közepi helyzettel foglalkozunk. Az 1241–1242-es tatárjárás, valamint a IX. Gergely (1227–1241) halála után megválasztott IV. Celesztin pápa 1241. novemberi halálával kezdődő és 1243 júniusáig tartó székesüresedés¹ ugyanis olyan cezúrát jelentett a rendszer helyi működésében, amely indokoltá teszi annak a megvizsgálását, történet-e változás, és ha igen, milyen szintű volt az előző évtizedekkel² összehasonlítva, illetve hogyan hatott a gyakorlatra IV. Béla király (1235–1270) és IV. Ince pápa (1243–1254) kapcsolata. Kezdeként azonban röviden szükséges kitérni a pápai küldöttbírótság rendszerének jellegzetességeire és működésére, továbbá a kezdeti magyarországi sajátosságokra is.

A küldöttbírótság a középkori pápaságnak a 11. századtól kezdődő reformok időszakában megjelent egyik fontos jogi intézménye volt.³ A rendszer alapját egyes egyháziak vagy egyházak peres félként, jellemzően valamilyen fokon megszületett ítélet után a római Szentszékhez történő fordulása jelentette. Ez kezdetben azzal a céllal történt, hogy a pápai tekintély erősítse meg az adott ügyben korábban született döntést, vagy éppen ellenkezőleg, változtassa meg azt.⁴ A küldöttbírótság kialakulása egyrészt az Apostoli Szék növekvő univerzális hatalmához, illetve igényeihez, kapcsolódott, azonban a kezdeményezés a pereskedők oldaláról érkezett, a delegált bíróság igénybevétele ugyanis lehetőséget biztosított a rendes bírói szintek kikerülésére.⁵ A rendszer létrejöttékor találkozott tehát egymással a pápasághoz forduló egyházak, egyháziak, illetve a tekintélyét növelni kívánó római Szentszék érdeke.⁶

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00148/17/2) támogatásával készült.

¹ Herbers, Klaus: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*. Darmstadt, 2012. 185.

² Az előző évtizedek magyarországi helyzetére lásd további irodalommal: Barabás Gábor: *A pápai kiküldött bírások Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig*. Történelmi Szemle, 55. évf. (2013) 183–199. A téma kutatástörténetére lásd: Barabás Gábor: *A középkori pápai delegáltbírótság nemzetközi és magyar kutatástörténete*. Egyháztörténeti Szemle, 20. évf. (2019) 3–23.

³ Sweeney, James Ross: *Innocent III., Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary*. In: Sweeney, James Ross – Chodrow, Stanley (eds.): *Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages*. Ithaca – New York, 1989. 26.

⁴ Barabás: *A pápai kiküldött bírásokodás*, 175.

⁵ Barabás: *A pápai kiküldött bírásokodás*, 175–176., további irodalommal.

⁶ Müller, Harald: *Entscheidung auf Nachfrage. Die delegierten Richter als Verbindungsglieder zwischen Kurie und Region sowie als Gradmesser päpstlicher Autorität*. In: Johrendt, Jochen –

Fontos adalék az intézmény működésével kapcsolatban, hogy maguk az egyházfők által kirendelt, delegált bírók is a helyi egyháziak, kezdetben jellemzően érsekek, püspökök és apátok, majd fokozatosan az alacsonyabb rangú egyháziak közül kerültek ki.⁷ A 12. századtól kezdve az egyre növekvő számú és területileg egyre kiterjedtebben megjelenő delegálások pedig hozzájárultak a kánonjog elterjedéséhez a nyugati kereszténység régióiban.⁸

A pápaság és a kereszténység különböző régióinak viszonyrendszerében a küldöttbíróság ugyan egyike volt azon eszközöknek, amelyeken keresztül a pápák ezeket a kapcsolatokat alakíthatták, alakították, azonban ebben az esetben a pereskedő felek, illetve tágabb értelemben véve az egyes egyházak szerepe talán még fontosabb volt. A kiinduló impulzus, a kezdeményezés ugyanis felőlük érkezett, illetve a bírók kiválasztására is hatással voltak.⁹

A bírók mellett a megbízottak egy másik csoportjára, az ún. végrehajtókra (*executores*) is ki kell térnünk, akik az előbbieknél alacsonyabb szintű felhatalmazással rendelkeztek.¹⁰ A küldöttbírókkal (*iudices delegati*) szemben ugyanis nem hoztak ítéletet; petíciókat illető vizsgálat vagy a korábbi döntések végrehajtása volt a feladatuk, illetve adott esetben az egyházi fenytékkal történő kényszerítés is. Elképzelhető ugyanakkor, hogy valaki egyszerre töltse be a bírói és a végrehajtói funkciót.¹¹

Müller, Harald (Hrsg.): *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III.* Berlin – New York, 2008. 108–131., 109–110.; Johrendt, Jochen – Müller, Harald: *Zentrum und Peripherie. Prozesse des Austauschches, der Durchdringung und der Zentralisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter.* In: Johrendt–Müller: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie*, 14.; Duggan, Charles: *Papal Judges Delegate and the Making of the „New Law” in the Twelfth Century.* In: Duggan, Charles: *Decretals and the creation of „new law” in the twelfth century: judges, judgements, equity, and law.* Aldershot–Brookfield–Singapore–Sydney, 1998. 172–199.

⁷ Vö. Schrör, Matthias: *Metropolitangewalt und papstgeschichtliche Wende.* Husum, 2009. 129–137.; Hageneder, Othmar: *Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich. Von den Anfängen bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts.* Graz, 1967. 27.; Herde, Peter: *Zur päpstlichen Delegationsgerichtsbarkeit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung*, Bd. 119. (2002) 22.; Falkenstein, Ludwig: *Appellationen an den Papst und Delegationsgerichtsbarkeit am Beispiel Alexanders III. und Heinrichs von Frankreich.* *Zeitschrift der Kirchengeschichte*, Bd. 97. (1986) 37–39.; Johrendt – Müller: *Zentrum und Peripherie*, 14. Duggan, Charles: *Papal Judges Delegate and the Making of the „New Law” in the Twelfth Century.* In: Duggan: *Decretals and the creation of „new law”*, 176., 194–195.

⁸ Kéry, Lotte: *Dekretalenrecht zwischen Zentrale und Peripherie.* In: Johrendt–Müller: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie*, 19–45.

⁹ Barabás: *A pápai kiküldött bírászkodás, 177–178.*, további irodalommal.

¹⁰ Pavloff, George G.: *Papal Judge Delegates at the Time of the Corpus Iuris Canonici.* Washington, 1963. 23.; Hageneder: *Die geistliche Gerichtsbarkeit*, 48.; Falkenstein: *Appellationen an den Papst*, 41–42.; Sayers, Jane E.: *Papal Judges Delegate in the Province of Canterbury 1198–1254. A Study in Ecclesiastical Jurisdiction and Administration.* Oxford, 1971. 17–18.; Vö. Holndonner, Andreas: *Kommunikation – Jurisdiktion – Integration. Das Papsttum und das Erzbistum Toledo im 12. Jahrhundert (ca. 1085 – ca. 1185).* Berlin–München–Boston, 2014. 16.

¹¹ Vö. Müller, Harald: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie (12. und frühes 13. Jahrhundert).* Bonn, 1997. 62–63.; Engel, Frank: *Die Diözese Ávila und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit im 12. Jahrhundert.* In: Herbers, Klaus – López Alsina, Fernando – Engel, Frank (Hrsg.): *Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns Legaten – delegierte Richter – Grenzen.* Berlin – Boston, 2013. 297.; Smith, Thomas W.: *Papal Executors and the Veracity of Petitions from Thirteenth-Century England.* *Revue d’Histoire Ecclésiastique*, tom. 110. (2015) 664ff.; Sayers: *Papal Judges Delegate*, 155–162.

Szólnunk kell továbbá az úgynevezett *conservatori* hivatalról is, amely egy általános megbízást takart behatárolt jogosítványokkal. Célja valamely személy vagy egyház jogainak és tulajdonainak a védelme volt, akár egész rendek is rendelkezhettek ilyen védelmezővel, de valamely delegált bírósági döntés után is kirendelhették őket.¹²

A delegált bíróság a 12. század végén jelent meg a magyar egyházban, majd az 1200-as évek elején rohamos növekedés figyelhető meg mind az ügyek számában, mind a bírók körét illetően. A magyarországi helyzet nagyrészt az általános nyugat-európai tendenciákat követve alakult a 13. század közepéig, bár a fennmaradt források alapján kimutathatók különbségek is, azonban ezek csak bizonyos ügycsoportokat (uzsora, a jogos ár túllépése miatti panaszok, zálogügyekek stb.) érintettek, nem pedig magának a rendszernek az alapját vagy gyakorlati megvalósulását. A legfontosabb szempontok, mint például a perek fő témái, a bírók kiválasztásának jellemzői vagy az ügymenet részletei minőségileg a különböző nyugat-európai régiókban tapasztalható gyakorlathoz hasonló képet mutatnak. Egyebek mellett Magyarországon is megfigyelhető a formálódó egyházi középhérey tényerése a kiküldött bíraskodásban. Mennyiségileg tekintve is jelentős az a növekedés, amely a vizsgált korszakban lezajlott, hiszen a 13. század első fele volt az az időszak, amelyben a korai szórványos esetek után a Szentszékhez történő folyamodás és a pápai delegálás széles körben elterjedtté, illetve általános gyakorlattá vált Magyarországon is.¹³ Az 1241–1242-es események, a mongol invázió, valamint ezzel részben átfedésben a pápai széküresedés azonban egyértelmű cezúrát jelentett a magyar egyházban – egyebek mellett – a delegált bíróság működésének tekintetében is. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy IV. Ince pápa pontifikátusa alatt hogyan indult újra a delegált bíróság gyakorlata, milyen új tendenciák és jelenségek figyelhetők meg az egyházfő 1254-es halálával záródó időszakban.

*

1243-ban elsősorban a tatárjárás okozta helyzet nyomta rá a bélyegét a pápai küldöttbíróság magyarországi működésére. Tekintve, hogy a magyar főpapi kar jelentős része veszítette életét a muhi csatatéren, köztük a két érsek,¹⁴ nem meglepő, hogy IV. Ince pontifikátusának már első évében intézkedés történt az esztergomi és a kalocsai székek betöltését illetően.¹⁵

¹² Sayers: *Papal Judges Delegate*, 108–109., 265.; Kiss Gábor: *A conservatores hivatala, mint a pápai küldöttbíraskodás sajátos megjelenése az érett középkorban*. Fons, 22. évf. (2015) 91–102.; Kiss Gergely: A pápai képviselő. In: Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. Pécs, 2019, 48–49.

¹³ Összefoglalóan lásd: Barabás: *A pápai kiküldött bíraskodás, 183–199*.

¹⁴ Perić, Olga – Karbić, Damir – Matijević Sokol, Mirjana – Sweeney, James Ross (ed.): *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split*. Budapest – New York, 2006. 272–273.; *Magistri Rogerii, Epistola in miserabile carmen super destructionem regni Hungariae per Tartaros facta*. Translated and annotated by János M. Bak and Martin Rady. Budapest – New York, 2010. 186–189.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája. 1000–1301*. Budapest, 2011. 81., 84., 89., 91., 93.; Szűcs Jenő: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház*. Történelmi Szemle, 21. évf. (1978) 167.

¹⁵ Potthast, August: *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV*. I. Berolini, 1874. (a továbbiakban: RPR) 11081. sz.; Berger, Élie (ed.): *Les registres d'Innocent IV*. I–IV. Paris, 1881–1919. (a továbbiakban RI IV) 11. sz. RPR 11091. sz., RI IV. 19. sz., RPR 11413. sz.; Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Budapest, 2003. 106–107.; Kiss Gergely: *Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Pécs, 2015. 23–25.; Udvardy

Az üresedésben lévő győri püspöki székkal, illetve a soproni főesperességgel kapcsolatban is találkozhatunk pápai delegáltakkal.¹⁶ Az utóbbit maga a tatárjárás krónikása, az itáliai származású Rogerius kapta meg váradi főesperessége helyett, ha csak időlegesen is.¹⁷

Ugyanakkor már 1244 végéről, 1245 elejéről maradtak fenn szűk értelemben vett bírói, tehát nem végrehajtói (*executor*) megbízások hagyományosnak mondható ügyekben, mint például Pannonhalma a veszprémi káptalannal fennálló birtokperében,¹⁸ a Csák nb. Deme-terrel, korábbi királyi asztalnokmesterrel, udvarispánnal és országbíróval¹⁹ szemben hoszszabb múltra visszatekintő pereskedésben,²⁰ illetve ugyancsak az apátság Nádassdi Miklós fia Miklóssal és társaival fennálló nézeteltérésben,²¹ valamint a veszprémi káptalan világiakkal fennálló tizedperében.²² A pusztá ténymegállapításon túl, hogy már 1244 utolsó napjaiból is rendelkezünk adattal delegált bíróság magyarországi működésére nézve, fontos kiemelnünk a pápai oklevelek azon megfogalmazásait, melyek szerint az újbóli megbízásokra a korábbi bírók halála miatt volt szükség.²³ Ez a kitétel is mutatja, hogy ekkor még a korábbi perek folytatásával állunk szemben, a fennálló struktúrák visszatérésével, nem pedig új, már a katasztrófa utáni királyságból érkező impulzussal, amely kis idővel a pusztítás után újabb esetekben vette volna igénybe az univerzális pápaság által nyújtott egyik lehetőséget, a küldött-bíróságot. Beszédes ugyanakkor, hogy ismételten a pannonthalmi apátság ügyeivel találkozunk, ami egyrésztől magyarázható az intézmény kivételes forráshelyzetével,²⁴ másrésztől megállapítható, hogy az előző évtizedek nagy formátumú vezetőjének, Uriás apátnak a halálával²⁵ néhány évvel az ország pusztulása után sem szűnt meg a bencés apátság érdekei érvényesítését az Apostoli Széknél keresni.

1245-ből egy újabb főpapi szék betöltése körüli problémáról értesülünk, ezúttal azonban már nem a tatárjárás hatásával számolhatunk. 1244-ben ugyanis meghalt Bertalan veszprémi püspök,²⁶ a székeskáptalan tagjai a király mellőzésével egy társukat, Ják nb. Márton fia Zelandust (Zelandot, Zlaudust) emelték a püspöki méltóságra. Ezt a döntést ugyan Bánca István esztergomi érsek is megerősítette,²⁷ de a pápa ennek ellenére a király panaszára és az

József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991. 134–135.; Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 166–167.

¹⁶ RPR 11084. sz., RI IV. 9. sz., RPR 11173. sz.

¹⁷ Almási Tibor: *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Acta Historica, 86. évf. (1988) 9. sz. 11–13.

¹⁸ RPR 11482. sz.

¹⁹ Lásd: Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 29., 54.; Horváth Richárd: *A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára?: Németújvár várának "vélelmezett" története a kezdetektől a 13. század végéig*. Castrum – A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 18. évf. (2015) 17–18.

²⁰ RPR 11487. sz.

²¹ RPR 11492. sz.

²² Fraknoi Vilmos – Lukcsics József (szerk.): *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára*. I–IV. Budapest, 1896–1907. (a továbbiakban MREV) IV. 305. CCXL. sz.

²³ „quia dicti iudices fuerunt a Tartaris interfecti” – MREV I. 118. CXXXVII. sz. Vö. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 27.

²⁴ Vö. Csóka Gáspár: *Liber ruber*. In: Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Budapest, 1994. 409.

²⁵ Hegedűs Éva: *Uros pannonthalmi apát jogbiztosító és birtokszerző tevékenysége (1207–1242)*. Budapest, 2014. passim.

²⁶ Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 100.

²⁷ Vö. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 28–29.; Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 168.

ő jogaira tekintettel Benedek kalocsai érseket bízta meg a helyzet kivizsgálásával.²⁸ Zelandus végül – a kezdeti uralkodói ellenkezés dacára – 1262-ig töltötte be a veszprémi püspök hivatalát.²⁹ Személyével kapcsolatban vizsgálódásunk szempontjából érdemes megjegyezni, hogy már 1245-ben megjelent felperesként is, méghozzá éppen a pannonthalmi apáttal szemben.³⁰

Ugyancsak 1245-ben adott bírói megbízást IV. Ince a veszprémi éneklőkanonok és a karnaki apátság, valamint a veszprémi püspök és a bélakúti apátság közötti említett pereskedések ügyében.³¹ Ugyanezen évből ismert az egri püspök és főesperesek az egyházmegye papságával fennálló perének folytatása.³² Szintén 1245-ből származik az első olyan ismert pápai mandátum, amely magyarországi egyháziakat bízott meg konzervátorként, azaz jogbiztosítóként.³³ Báncsa István esztergomi, illetve Benedek kalocsai érsek és István zágrábi püspök ugyanis a ferencesek védelmet kaptak feladatul, bár maga az intézkedés nem volt speciálisan magyar vonatkozású, az a pápa általános eljárásába illeszkedett.³⁴ 1246-ban IV. Ince Pecorari Jakab 1233-as legátusi tevékenysége³⁵ óta közvetlenül a pápaság alá tartozó boszniai püspökségnek a magyar egyházszervezetbe történő beillesztését, a kalocsai érsek alá rendelését bízta a magyar klerikusokra.³⁶

Mindezek alapján talán nem merészkedünk túl messzire, ha úgy véljük, hogy az 1241–1242-es események okozta sokk, illetve az azzal egyrészt egybeeső pápai *sedis vacantia* után 1243-tól, IV. Ince beiktatásától kezdve a korábbihoz közelítő intenzitással indult újra a delegált bíróság rendszere a magyar egyházban. Az eddig ismertetett esetek mellett jól példázza ezt, hogy 1247-ben a kalocsai és pécsi egyházmegyék közötti határvitában – Benedek érsek panasa folytán – pápai felhatalmazással jártak el IV. Ince megbízottjai.³⁷ A következő évben pedig a veszprémi püspök fordult az Apostoli Szentszékhez egyházmegyéje javainak és jóléteinek erőszakkal történő lefoglalása miatt.³⁸

²⁸ RPR. 11567. sz., RI IV. 1074. sz.

²⁹ Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 100.

³⁰ RPR 11910. sz.

³¹ MREV I. 121. CXLII. sz., 122. CXLIII. sz., 124. CXLVI. sz.

³² RPR 11821. sz. Vö. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 2007. 46–47.; Rácz György: *A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus joga a 13–14. században*. Századok, 134. évf. (2000) 160.

³³ Kiss: *A conservatores hivatala*, passim.

³⁴ RPR 11812. sz., Lásd RPR 11811. sz., RI IV. 1481., 1878. sz. Vö. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 28.

³⁵ Almási Tibor: *Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 5. évf. (1993) 133–141.; Rabić, Nedim: *Im toten Winkel der Geschichte: Johannes von Wildeshausen als Bischof von Bosnien 1233/34–1237*. In: Heusinger, Sabine – Füllenbach, Elias H., – Senner, Walter – Springer, Klaus-Bernward (Hrsg.): *Die deutschen Dominikaner und Dominikanerinnen im Mittelalter*. Berlin–Boston, 2016. 56–58.

³⁶ RPR 12233. sz., RI IV. 2034. sz., 12664. sz., RI IV. 3204. sz., illetve magát Benedek érseket legátussá nevezte ki az ügyvel kapcsolatban. RPR 12246. sz., RI IV 2050. sz., RPR 12247. sz., RI IV 2051. sz. Vö. Ternovác Bálint: *A boszniai latin püspökség története 1344-ig*. In: Fábíán Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae Mediaevalis V. Fialatörténekek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2016. 221–223.; Barabás Gábor: *Eretnekek, kalózok és legátusok. A boszniai eretnokség, a Magyar Királyság és a pápák a 13. század elején*. Világtörténet, 7 (39). évf. (2017) 23–24.

³⁷ RPR 12696. sz., RI IV. 3262. sz.

³⁸ MREV I. 126. CL. sz.

IV. Ince pápa a bírói, illetve az említett konzervatori felhatalmazások mellett végrehajtással is megbízott magyar egyháziakat. A pilisi ciszterci apátnak, illetve az egri prépostnak 1247-ben a pannonhalmi apátot és konventet kellett vonakodás esetén az esztergomi érsek jogaival kapcsolatos pápai parancs teljesítésére kényszerítenie.³⁹

Anélkül, hogy ehelyütt az összes vonatkozó ügyet – legyen szó bíróként vagy *executor*-ként történő megbízásról – górcső alá vennénk,⁴⁰ érdemes rátérnünk vizsgálódásunk egyik kulcsdokumentumára, IV. Ince egy 1252. december 3-án kelt oklevelére, amely az egyik legfontosabb forrás a delegált bíróság 13. század közepi működését és elterjedtségét illetően. Az egyházfő ugyanis arról tájékoztatta a magyar királyt,⁴¹ hogy engedve kérésének megtiltja, hogy magyarországi egyháziakat és világiakat – akár egy legátusa által – az országon kívülre idézzenek,⁴² legalábbis az Apostoli Szék különleges engedélye nélkül.⁴³

Azt azonban nem tudjuk pontosan, hogy IV. Béla milyen módon juttatta el a kérést az egyházfőhöz: oklevél formájában vagy küldöttje útján, akár élőszóban.⁴⁴ Az utóbbi lehetőség már csak azért is valószínűbbnek tűnik, mivel a király a tatárjárás kezdetétől fogva rendszeresen küldött egyháziakat követként a pápai udvarba,⁴⁵ illetve Bertalan pécsi püspök személyében rezidens képviselővel is rendelkezett a magyar király az egyházfőnél.⁴⁶ A mongol invázió alatt a későbbi esztergomi érsek, akkor még váci püspök, Bánca István királyi megbízottként egyike volt a Kúriában járt klerikusoknak.⁴⁷ Bánca jelentősége a pápai–magyar kapcsolatokat illetően azonban jóval túlmutat az 1241. évi királyi követségén, lévén már a

³⁹ RPR 12641. sz.

⁴⁰ RPR 12691. sz., RI IV. 3261. sz., RPR 13034. sz., RI IV. 4171. sz., RPR 14011. sz. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 4815; RPR 14062. sz., RPR 14418. sz., 144491. sz., RI IV. 5799. sz., RPR 14705. sz., RPR 14769. sz., RI IV. 6085. sz., MREV I. 127. CLI. sz.

⁴¹ IV. Ince és IV. Béla kapcsolatára lásd: Senga Toru: *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett "tatár-levele"*. Századok, 121. évf. (1987) 584–612.; Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 164–171.

⁴² 1241 júniusában még IX. Gergely adta azt a privilégiumot Benedek fehérvári prépostnak, hogy a mongol invázió idején senki ne indíthasson pert ellene a Kúriában. RPR 11036. sz. *Les registres de Grégoire IX*. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican par Lucien Auvray, t. I–IV. Paris, 1890–1955. (a továbbiakban: RG IX) 6055. sz. Lásd: Thorockay Gábor: *A magyar Aachen első évszázada: a székesfehérvári prépostság története az Árpád-korban*. In: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szeged–Debrecen, 2019. 535.

⁴³ „*Nos tuis devotis supplicationibus inclinati, auctoritate presentium indulgemus, ut nulla ecclesiastica secularisque persona regni tui possit per litteras apostolice Sedis, vel legatorum eius, extra regnum ipsum a quopiam in iudicium euocari, absque speciali mandato sedis eiusdem, faciente plenam de hac indulgentia mentionem.*” – *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Buda: 1829–1844. (a továbbiakban CDH) IV/2. 129., RPR 14795. sz., RI IV. 6134. sz.

⁴⁴ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében nincs nyoma IV. Béla hasonló tartalmú oklevelének, ahogyan az oklevélkiadásokban sem. Lásd: Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 1923–1943. (a továbbiakban RA)

⁴⁵ Lásd: Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 165.; vö. pl. RA 846. sz.

⁴⁶ Koszta László: *Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251)*. In: Koszta László: *Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szeged, 2007. 41.; Iulian Mihai Damian: *Eneco ferences szerzetes inquisítorja Pécs püspökével szemben (1267)*. Egyháztörténeti Szemle, 17. évf. (2016) 2. sz. 20–21. Vö. RA 933b. sz.

⁴⁷ Lásd: Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 22–23., 30.; Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 165.

tatárjárás alatt, majd 1243-tól kezdve több alkalommal is pápai felhatalmazást kapott, egyszerű delegáltként, illetve legátusként is,⁴⁸ majd 1251 decemberében IV. Ince a bíborosi légium tagjai közé emelte az esztergomi érseket, Preneste püspökévé nevezve ki őt.⁴⁹

Bánca érsek és a király között a viszony az 1240-es években ugyanakkor feltehetően nem volt minden feszültségtől mentes. Erre utal például az említett veszprémi püspökválasztás esete, amikor is Bánca nem csak hogy Béla beleegyezése nélkül erősítette meg a káptalan által megválasztott Zelandust, bár később a királyi oldalról kezdeményezett pápai vizsgálat is helybenhagyta a korábbi eljárást.⁵⁰ A 20. század második felének egyik legkiválóbb magyar medievistája, Szűcs Jenő ezzel kapcsolatban azt is felvetette, hogy az érsek tette mögött sértsége munkálhatott, lévén a tatárjárás után – a már kialakulóban lévő szokástól eltérően – nem Bánca István „kapta az érseknek kijáró főkancellári méltóságot”,⁵¹ hanem Benedek, a későbbi kalocsai érsek, korábbi óbudai prépost és alkancellár, kezdetben még választott fehérvári prépostként.⁵² Azt a kiváló medievista is elismerte, hogy nem eldönthető, hogy a konfliktus a király és a főpap között melyik esetre vezethető vissza, volt-e köze a döntésnek az érsek 1245-ös eljárásához, vagy éppen a veszprémi eset volt az oka a kapcsolat megromlásának.⁵³ Mindazonáltal nem tartjuk valószínűnek, hogy Benedek, a korábbi alkancellár kancellári kinevezése különösebb konfliktusforrás lett volna, lévén nem ez volt az első eset, hogy ezt a pozíciót nem az esztergomi érsek, hanem például a hivatalban lévő fehérvári prépost töltötte be,⁵⁴ illetve Bánca csak ezután kapta meg a tatárjárással kapcsolatos követi feladatát, vagyis ekkor még nem lehetett nyoma a feszültségnek.⁵⁵

Az mindenesetre bizonyos, hogy Bánca 1252 őszén elhagyta Magyarországot, és Itáliába utazott. Szűcs Jenő szerint mindezt azért került sor, mivel a IV. Bélával fennálló konfliktusa miatt „egyre kényelmetlenebb” volt számára az otthoni helyzet,⁵⁶ míg IV. Ince kezét az említett pápai megbízások is jelezték.⁵⁷ Véleményünk szerint azonban az 1245-ös eset önmagában nem elégséges annak alátámasztására, hogy a magyar király és országa legfőbb egyházi méltósága között az 1240-es években jelentős konfliktus lett volna. Ez ellen szól – egyéb más,

⁴⁸ Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 30–32.

⁴⁹ A bíborosi kreáció hátterére lásd: Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 32–41.

⁵⁰ Lásd feljebb és Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 168. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 28–29.

⁵¹ Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 168.

⁵² Lásd: Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 84., 108. Vö. Thoroczkay: *A magyar Aachen*, 527–528.; Thoroczkay Gábor: *A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-korban*. In: Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest, 2016. 179.

⁵³ Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 168.

⁵⁴ Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 107–108.

⁵⁵ Szűcs Jenő szerint Bánca visszatérte után IV. Béla környezetében tartózkodott, aki a mongol fenyegetés elől Trau várában keresett menedéket. Ezzel szemben Kiss Gergely szerint nem lehet bizonyosan eldönteni, hogy a váci püspök Itáliában maradt IX. Gergely halála után, vagy pedig visszatért a Magyar Királyságba. Mindazonáltal, ha valóban a király mellett vészelte át ezt az időszakot, akkor újabb érvelést találhatunk amellyel, hogy ekkor még nem árnyékolta be ellentét kapcsolatukat. Illetve azt sem szabad elfelejtenünk, hogy maga Benedek is Trauban volt ekkor. Lásd: Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 164.; Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 30.

⁵⁶ Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 168.

⁵⁷ Kiss Gergely szerint a feszültség csak átmeneti volt, a király nem mellőzte Báncsát 1245 után. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 29.

az együttműködésre utaló adat mellett – IV. Béla 1249. március 15-én kelt oklevele, amely szerint az esztergomi királyi palotát Báncsának adományozta.⁵⁸

A királynak küldött említett pápai oklevél előtt néhány héttel, 1252. november 13-i dátummal IV. Ince olyan ügyben rendelkezett, amely összefüggésbe hozható a királynak adott biztosítékkal. Ekkor ugyanis az egyházfő úgy döntött, hogy az esztergomi érsekség csallóközi tizedeit továbbra is Bánca István élvezze, amely rendelkezés biztosításával a pannonhalmi bencés és a pilisi ciszterci apátokat bízta meg.⁵⁹ December 30-án ezen is túlment a pápa, feltehetően az újdonsült bíboros kérésére, aki valószínűleg itáliai költségei fedezése végett kieszközölte, hogy Ince *in spiritualibus et temporalibus* az esztergomi érsekség adminisztrátorává nevezzék ki őt. A rendelkezés végrehajtása a veszprémi és a váci püspökökre hárult, de a pápa a királyt és az esztergomi káptalant is értesítette a döntésről.⁶⁰ Hogy az események illetén alakulása nem volt IV. Béla tetszésére, egészen bizonyos. A következő év tavaszán, 1253. május 11-i kelettel a király hosszas panaszlevelet küldött az egyházfőnek,⁶¹ amelyben elégedetlenségének adott hangot az esztergomi érsekséggel kapcsolatos eljárás miatt, és a már többször említett Benedek kalocsai érsek esztergomi megválasztásának megerősítését kérte.⁶²

Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy az 1252-es, a külföldre történő idézést különleges engedélyhez kötő pápai privilégium összefüggésbe hozható a Bánca István körül kialakult helyzettel, de az időbeli egybeesés okán legalábbis lehetségesnek tarthatjuk azt. Különösen, mivel ebben az időszakban más uralkodó esetében nem találkozunk hasonló biztosítékkal, így nem valószínű, hogy valamely általános pápai elképzelés lenne a háttérben, a rendelkezés okait sokkal inkább a pápai–magyar kapcsolatokban kell keresnünk.⁶³ Azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy az ötlet a volt esztergomi érsektől származott, sőt, az a *supplicatio*, amelyre IV. Ince oklevele utal,⁶⁴ ha ténylegesen létezett ilyen, az ő szóbeli közlésével juthatott el az egyházfőhöz. A rendelkezés célja pedig az érsekség körül kialakult helyzettel várhatóan elégedetlen király kegyének a megnyerése lehetett. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezen feltevésre az események időbeli közelségére, illetve a pápa és a király viszonyának dinamikájára alapozzuk, konkrét forrás a hipotézis alátámasztására nem hozható fel.

Ha az oklevél keletkezési körülményeiről áttérünk a rendelkezés tényleges hatására, azt a megállapítást tehetjük, hogy nem észlelhető azonnal teljes hiátus a pápai küldöttbíroság magyarországi működését tekintve, ahogyan az egyháziak és világiak az országon kívülre történő idézését illetően sem. Elég talán ebből a szempontból a Jób pécsi püspök elleni 1253-as vizsgálatra utalni, amelynek oka a korábbi főpap, Bertalan számára a pápa által elrendelt évi 200 márka ezüst kifizetésének a megtagadása volt.⁶⁵ Ismert ezen felül a veszprémi

⁵⁸ RA 902. sz. Lásd további adatokkal Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 26.

⁵⁹ RPR 14769. sz., RI IV. 6085. sz. Vö. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 41.

⁶⁰ RPR 14816. sz., RI IV. 6165. sz., RPR 14817. sz. RI IV. 6166. sz., RPR 14818. sz., RI IV. 6167. sz. Lásd: Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 41.

⁶¹ RA 991. sz.

⁶² Lásd Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 169–170.; Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 42–43.

⁶³ Vö. RPR és RI IV.

⁶⁴ „Nos tuis devotis supplicationibus inclinati” – CDH IV/2. 129.

⁶⁵ RPR 14966. sz., RI IV. 6538. sz., RPR 14967. sz., RI IV. 6539. sz., RPR 14969. sz., RI IV. 6535. sz., CDH IV/2. 181. Lásd: Koszta László: *Püspökök és városuk. A 14. század közepéig*. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs, 2009. 81.; Damian: *Eneco ferences szerzetes*, 20–21.

egyházmege papságának fellebbezése is, akik egy már régebb óta futó eljárásban a pápai delegált bíró szubdelegáltjai előtt emeltek panaszt ellenfelük, a veszprémi püspök, a káptalan és az esperesek, valamint a delegáltak eljárása ellen.⁶⁶ Ez utóbbi azért érdemel különösen figyelmet, mivel a klerikusok a szubdelegáltak által átírt oklevélle az eljárás törvényességével kapcsolatban emel kifogásokat. E szerint a korábbi per pápai jóváhagyás nélkül folyt, a panaszosok fellebbezési jogukkal sem élhettek, illetve nem egyeztek bele a bírók személyébe sem.⁶⁷ A szubdelegáltak ugyanakkor, prokurátori oklevél híján, nem ismerték el a megjelent két klerikus illetékességét, és a birtokukban lévő pápai oklevélre hivatkozva megparancsolták a klerikusok számára a püspöknek, káptalannak és espereseknek való engedelmességét, valamint ismét színük elé idézték őket.⁶⁸

Mindezek alapján tehát nem járhatunk messze a valóságtól, ha úgy véljük, a IV. Bélának adott 1252. évi biztosíték nem járt a pápai küldöttbírói eljárások magyarországi beszüntetésével. Maga a pápai oklevél azonban tudománytörténeti szempontból is figyelmet érdemel. A kiváló jogtörténész, Bónis György 1997-ben magyar nyelven, posztumusz megjelent tanulmányában ugyanis az a megállapítás olvasható, hogy IV. Béla 1252-ben „megtiltotta, hogy alattvalóit külföldre idézhessék”.⁶⁹ Mint láttuk, a pápai oklevél szövege alapján nem tiltással, hanem a király kérésére megadott pápai engedéllyel állunk szemben. Bónis munkáját eredetileg 1963-ban németül publikálta a patinás *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonische Abteilung* folyóirat hasábjain. Ennek szövegében még azt olvashatjuk, hogy Béla garanciát kapott arra, hogy alattvalóit nem idézik külföldre, amely megfogalmazás közelebb áll a latin oklevélszöveghez.⁷⁰ Bónis tanulmányának mindkét változatában ezután az a megállapítás található, mely szerint IV. Béla a „pápa és *legatus*ainak rosszallása miatt lemondott e jogról”.⁷¹ A magyar és német változat ebben az esetben egybecseng, ami alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az előbbi esetében fordítási pontatlansággal van

⁶⁶ „*iidem sacerdotes litteras appellationis nobis optulerunt, sub hac forma*” – MREV I. 134. CLXIII. sz. Vö. Mályusz: *Egyházi társadalom*, 44–49.; Rác: *A magyarországi káptalanok*, 157–160.

⁶⁷ „*super litteris sine consensu domini pape, tacita veritate et suggesta falsitate emanatis, quibus nos indebite nituntur aggravare, et quod, salva appellatione et citacione nostra pendente, multa super nos sunt per ipsos innovata; (contra) huiusmodi litteras et iudices, cum non ex voluntate parcium sitis iudices delegati, et non per dominum apostolicum assignati, sed ex falsa suggestionem predictarum litterarum, similiter appellamus*” – MREV I. 134. CLXIII. sz.

⁶⁸ „*iuxta formam litterarum domini pape nobis datarum, ut venerabili patri episcopo Vesprimiensi, tamquam ordinario suo, debitam exhibeant reverenciam et honorem [...] eosdem sacerdotes ab octava beati Martini ad quindenam perhemtorie citent iterato ad nostram presenciam, mandatum apostolicum audituros*” – MREV I. 134–135. CLXIII. sz.

⁶⁹ Bónis György: *Egyházi bíraskodás a középkori Magyarországon*. In: Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Szerk. Balogh Elemér. Szeged, 1997. 632. Bónis az említett 1252. december 3-i oklevélre hivatkozik: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban VMH) I. 214. CCCC. sz.

⁷⁰ „*die Zusicherung, seine Untertanen nicht »ins Ausland« zu laden*” – Bónis György: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1252*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung*, Bd. 49. (1963) 196.

⁷¹ Bónis: *Egyházi bíraskodás*, 632.; Bónis: *Die Entwicklung*, 196.

dolgunk.⁷² Bónis egy 1259. évi pápai oklevéllel⁷³ támasztotta alá az idézéssel kapcsolatos engedményről történő lemondást, amely egyúttal azon korábbi megállapítására is reagált, mely szerint a magyar király exkommunikációs privilégiumot is biztosított maga számára.⁷⁴

Bónis munkájának magyar fordítása tehát nem minden szempontból azonos az eredeti szöveggel, a vonatkozó rész megfogalmazása, amely a magyar király tiltására utal, pontatlanságnak tekinthető. Az eltérés azonban jelentésmódosító, ugyanis, bár a pápai oklevél szövege szerint IV. Béla kérelmére reagált a pápa, de semmiképpen sem beszélhetünk királyi tiltásról, mint akár Anglia esetében a 12. századot illetően, majd az egyházi bíróságok illetékességével kapcsolatban a 13. századra vonatkozóan,⁷⁵ csak ahogyan azt korábban láttuk, az egyházfő által adott engedményről. Az 1997-es változatban olvasható állítás később önálló életre kelt, és más munkákban is megjelent, bekerülve ezzel a korszakra és a szűkebben vett témára vonatkozó szakirodalomba.⁷⁶ Remélhetőleg fentebb sikerrel érveltünk amellett, hogy inkább Bónis György eredeti megfogalmazása alapján tekintsünk az 1252-es pápai oklevélre.

Mint azt korábban láttuk, a királyság határain kívülre történő idézés tiltása valójában nem érvényesült, legalábbis nem maradéktalanul: az 1259 előtti időszakra vonatkozóan is több oklevél tanúskodik a pápai küldöttbíróság magyarországi működéséről, az Apostoli Szék előtti pereskedésről, azaz országon kívülre idézésről adnak számot (még ha ez a gyakorlatban pápai hatalommal felruházott helyi bírók működését is jelentette).⁷⁷ Azt ugyanakkor biztonsággal megállapíthatjuk, hogy az 1254 utáni időszakból a korábbiakkal összehasonlítva jelentősen kevesebb ügy ismert előttünk. Ennek oka nehezen megállapítható, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy valóban az 1252. évi pápai biztosíték hatásával van dolgunk. Ha ez a feltevés megállja a helyét, akkor sem kizárólag ez a dokumentum szolgál azonban információval a pápai küldöttbíróság gyakorlati működését illetően.

1254-ből ugyanis két olyan pápai rendelkezés is ismert, amelyek révén IV. Ince magyarországi főpapoknak az Apostoli Szék bíróságához köthető privilégiumot adományozott.⁷⁸

⁷² A német eredetit a kötet szerkesztője, Balogh Elemér ültette át magyarra Bónis előtti tisztelgésért. Lásd: Balogh Elemér: *Bevezetés*. In: Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Szerk. Balogh Elemér. Szeged, 1997. 12. A kötetrel kapcsolatos általános és konkrét fenntartásokat C. Tóth Norbert fogalmazta meg. C. Tóth Norbert: *Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Századok, 134. évf. (2000) 260–264.

⁷³ RPR 17585. sz.

⁷⁴ Bónis: *Die Entwicklung*, 196. A magyar szöveg szerint „A király is megszerezte magának a kiközösítésre való jogot”, így ebben az esetben is egy kevésbé sikerült átültetéssel van dolgunk. Bónis: *Egyházi bírászkodás*, 632. Bónis itt egyben kezeli a II. András (RPR 8991., RG IX. 851. sz. és RPR 10010. sz., RG IX. 2756. sz.), valamint a IV. Béla (RPR 11565. sz., RI IV. Nr. 1067. sz.) által kapott biztosítékokat. IV. Béla ekkor, 1245-ben azt a kiváltságot kapta, hogy a maga, valamint családtagjai területén élöket csak különleges pápai engedéllyel lehetett egyházi tilalom alá helyezni vagy kiközösítéssel sújtani.

⁷⁵ Sayers: *Papal Judges Delegate*, 220.; Müller: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie*, 25. Vö. Holndonner: *Kommunikation – Jurisdiktion – Integration*, 16.

⁷⁶ Pl. Kiss Gergely: *Az egyházi kormányzat a középkori Magyarországon*. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely – Raffayné Kálsecz Kata: *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526)*. Pécs, 2007. 113.; Barabás: *A pápai kiküldött bírászkodás*, 179.; Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*. Pécs, 2015. 46.

⁷⁷ Lásd a fentiekben kívül: RPR 15821. sz. Les registres d’Alexandre IV. Ed. Bourel de la Roncière, C. – de Loye, J. – Coulon, A. Paris, 1901–1953. (a továbbiakban: RA IV) 435. sz.

⁷⁸ 1235-ben Róbert esztergomi érsek kapott hasonló biztosítékokat IX. Gergelytől: „[...] attendentes, tuis devotis precibus, quantum cum Domino et honestate possumus, duximus benignius annuendum.

Fülöp zágrábi püspök július 18-i kelttel elnyerte annak jogát, hogy csakis különleges engedéllyel lehessen őt az Apostoli Szék elé idézni.⁷⁹ Benedek esztergomi érsek káptalanával együtt kapott biztosítékot október 2-án arra, hogy az Apostoli Szék egy delegáltja, szubdelegáltja, végrehajtója vagy konzervátora se alkalmazhasson rajta egyházi fenyítéket (exkommunikáció, *suspensio* vagy *interdictum*), hacsak azt a Szentszék külön nem hagyta jóvá.⁸⁰ Ez utóbbi esetben a pápa jogbiztosítókat is kijelölt: a pilisi és a zirci apát kapta a feladatot, hogy fellépjen az esztergomi érsek érdekében, ha valaki a pápai döntés ellenére egyházi fenyítéket alkalmazna ellene.⁸¹

Ha összehasonlítjuk a két privilégiumot, több eltérést is találunk. Fülöp zágrábi püspök esetében – az 1252 végén IV. Béla-hoz küldött diplomához hasonlóan – ugyanis arra találunk utalást, hogy az intézkedés az oklevél elnyerőjének kérésére történt, azaz a kezdeményezés nem a pápai oldalon keresendő.⁸² Ezzel szemben Benedek érsek Fülöptől eltérően nem *ad personam* nyerte el a pápai kegyet, hanem káptalanával együtt, egész egyházára nézve.⁸³ Ugyancsak különbség, hogy az esztergomi esetben az oklevél szövege nem szól a kedvezményezettől érkező kezdeményezésről, a pápa az érseknek, valamint a káptalannak az Apostoli Szék irányában tanúsított különleges tiszteletével indokolta a rendelkezést.⁸⁴ Figyelemreméltó a pápai intézkedés utóéletével kapcsolatban, hogy közel 80 évvel később, az 1330-as években Telegdi Csanád esztergomi érsek a krakkói püspökkel bizonyos szepességi falvakat illetően fennálló joghatósági vitájában hivatkozott IV. Ince 1254-es rendelkezésére, amelynek

Inde est, quod nos etati tue paterno compatientes affectu, ne quis in personam tuam sine speciali mandato nostro, preter legatum a nostro latere destinatum, excommunicationis vel suspensionis sententiam valeat promulgare, auctoritate tibi presentium indulgemus” – Árpád-kori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874. (a továbbiakban ÁÚO) II. 31. 6. sz., RPR 10049. sz.

⁷⁹ „*si te ad instantiam alicuius per litteras Apostolicas citari contigerit: quod compareas coram nobis, venire propter hoc ad apostolicam sedem nullatenus tenearis; nisi eadem littere de indulto huiusmodi plenam et expressam fecerint mentionem*” – CDH IV/2. 251., RPR 15463. sz., RI IV. 7895. sz.

⁸⁰ „*nullus delegatus, (vel) subdelegatus, executor, aut etiam conservator, auctoritate Sedis apostolice, vel legatorum ipsius in nos, vel ecclesiam vestram excommunicationis, suspensionis, vel interdicti sententias promulgare, aut interdicare vobis ingressum Ecclesie (va)leat, absque speciali mandato Sedis eiusdem, faciente plenam et expressam de hac indulgentia mentionem*” – ÁÚO VII. 367. 256. sz., RPR 15537. sz. Vö. Beke: *Esztergomi érsekek*, 113.

⁸¹ „*Quoira discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus dictos archiepiscopum, capitulum et ecclesiam non permittatis super hijs contra concessionis nostre tenorem ab aliquibus indebite molestare; molestatores huiusmodi per censuram ecclesiasticam, appellatione postposita, compescendo; non obstante, si aliquibus, quod excommunicari, suspendi, vel interdicti, aut conueniri extra certa loca non valeant, a Sede apostolica sit indultum, et constitutione de duabus dietis, edita in concilio generali*” – ÁÚO VII. 368–369. 257. sz., RPR 15538. sz.

⁸² „*Hinc est, quod nos tuis supplicationibus inclinati, auctoritate tibi presentium indulgemus*” – CDH IV/2. 251., RPR 15463. sz., RI IV. 7895. sz.

⁸³ „*ut si te ad instantiam alicuius per litteras apostolicas citari contigerit*” – CDH IV/2. 251. „*Archiepiscopo et dilectis filijs capitulo Strigoniensi [...] in vos, vel ecclesiam vestram*” – ÁÚO VII. 367. 256. sz.

⁸⁴ „*Apostolice Sedis benignitas sincere obsequentium vota fidelium favore benivolo prosequi consuevit, et personas illorum, quos in sua devotione promptos inuenerit et ferventes, quibusdam (titulis) decentius decorare. Ut igitur ex speciali devotione, quam ad nos et Romanam ecclesiam habere noscimini*” – ÁÚO VII. 367. 256. sz.

értelmében felszólította a pilisi és pannonhalmi apátokat, akadályozzák meg, hogy egyházi fenytékkal éljenek ellene.⁸⁵

Arról sem szabad elfeledkeznünk továbbá, hogy néhány nappal az érseknek és a káptalannak írt levél előtt, 1254. szeptember 29-én IV. Ince a meißeni káptalan számára biztosította azt a privilégiumot, hogy a következő három évben pápai parancs nélkül egy delegált, *subdelegatus*, *executor* vagy *conservator* se alkalmazhasson rajtuk egyházi fenytéket. Anynyiban ugyanakkor eltérő ez az eset az esztergomitól, hogy itt, hasonlóan a magyar királynak, valamint Fülöp püspöknek küldött diplomához, a meißeni káptalan kérésével indokolta az intézkedést a pápa.⁸⁶ Ez alapján nem állíthatjuk tehát, hogy valamiféle általános pápai politikára lenne visszavezethető IV. Incének az esztergomi egyházra vonatkozó – egyedülállónak jogi és formai szempontból semmiképpen nem nevezhető⁸⁷ – rendelete, mindazonáltal az időbeli közelség (kevésbé a szövegek formuláris hasonlósága) okán azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy a pápa Meißen mintájára az 1252 óta Báncsa bíboros tevékenysége miatt legalábbis zavarosnak tekinthető esztergomi helyzetben kívánta segíteni a már nem is anynyira új érseket és a káptalant. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a két vizsgált privilégium esetében nem beszélhetünk újdonságról a pápai-magyar kapcsolatokat illetően. Benedek, még fehervári prépostként, 1241 júniusában kapott magára és egyházára nézve hasonló biztosítékot, mely a mongol invázió idejére biztosított mentességet a pápai bíróság előtti megidézés alól.⁸⁸

Az előbbi megfontoláshoz kapcsolható IV. Ince 1254. április 24-én kelt, Benedek érseknek küldött levele is, amelyben a főpap azt a feladatot kapta, hogy Parmai Gellért esztergomi kanonok, Báncsa István bíboros káplánja számára igyekezzen valamely javadalmat biztosítani a magyar egyházban.⁸⁹ Nem ez volt az első ilyen jellegű utasítás: egy évvel korábban, 1253. január 22-én a győri püspök kapott hasonló megbízást.⁹⁰ Vizsgálódásunk szempontjából mindkét esettel kapcsolatban az a kitétel érdemel figyelmet, mely szerint a kedvezményezett – bizonyos kondíciókkal – nem lehetett egyházi fenytékkal sújtani, sem

⁸⁵ Az adatért Maléth Ágnesnek tartozom köszönettel. Lásd: Maléth Ágnes: *A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)*. Pécs, 2020. IV.2.3.1. fejezet. (megjelenés alatt).

⁸⁶ „*Hinc est quod nos vestris supplicationibus inclinati vobis auctoritate presentium indulgemus, ut nullus delegatus vel subdelegatus ab eo executor seu etiam conservator auctoritate litterarum Sedis apostolice vel legatorum ipsius possit in vos excommunicationis, suspensionis vel interdicti sententiam promulgare absque speciali eiusdem sedis mandato [...] presentibus post triennium minime valituris [...]*” – Gersdorf, Ernst Gotthelf (Hrsg.): *Codex diplomaticus Saxoniae Regiae*. Zweiter Hauptteil. 1. Band. *Urkunden des Hochstifts Meissen*. Bd I. Leipzig, 1864. 145., 177. sz., RPR 15532. sz.

⁸⁷ Vö. Herde, Peter: *Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbriefe und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts*. I–II. Tübingen, 1970. 459.

⁸⁸ RPR 11036. sz., RG IX 6055. sz. Lásd: Thoroczkay: *A magyar Aachen*, 535.

⁸⁹ RPR 15344. sz., RI IV. 7741. sz. Gellérttel kapcsolatban lásd Bácsatyai Dániel: *Személyi összeköttetések a Curia Romana és a magyar egyház között a 13. század közepén. Parmai Albert és Báncsa István*. Történelmi Szemle, 60. évf. (2018) 306.; Barabás Gábor: *Pápai káplánok a 13. századi Magyarországon. Szentszéki megbízások és helyi karrierék*. Történelmi Szemle, 60. évf. (2018) 115.

⁹⁰ RPR 14846. sz., RI IV. 6710. sz. Vö. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 75–76.; Bácsatyai: *Személyi összeköttetések*, 306.

egyházmegyéjén kívülre idézni az Apostoli szék speciális engedélye nélkül.⁹¹ Ezen adatok is megerősítik tehát a feltételezést, hogy a fenti privilégium egyfajta jutalmazásként értelmezhető.

A püspököknek és az érseknek adott privilégiumok egy további nézőpontból is értelmezhetőek, mert azok bár eltérő vonatkozásban és eltérő jogokat biztosítanak, de a két fogadó személy szempontjából összetartoznak. Fülöp és Benedek ugyanis IV. Béla király szűkebb köréhez tartozott. Az utóbbi szerepére már fentebb kitértünk, míg az előbbi a Türje nemzetség tagjaként a királyi udvarban nevelkedett, majd dömösi prépost, azt követően zágrábi püspök lett, míg végül Benedek halála után 1262-ben az esztergomi érseki méltóságra emelkedett.⁹² Mindkettő – korábbi királyi klerikusként – IV. Béla támogatóinak számítottak tehát, segítették az uralkodót egyebek mellett a javadalmak kiosztásában is.⁹³ Ezen megfontolások alapján, valamint a királynak adott 1252. évi biztosítéokra visszatekintve azt is számításba kell vennünk, hogy a püspököt, valamint az érseket, illetve káptalanját érintő rendelkezésben IV. Béla személye is szerepet játszhatott, bár ez a feltételezés konkrét forrással nem támasztható alá, és nem is tűnik kifejezetten valószínűnek.

Fülöp esetében azzal a körülménnyel azonban komolyan számolnunk kell, hogy a püspök a király képviselőjében – Ecce ferences szerzetes kíséretében – 1254-ben IV. Incénél járt a magyar uralkodó és a cseh király, II. Ottokár (1253–1278) konfliktusa ügyében.⁹⁴ Ebben az esetben tehát szinte bizonyosan szóbeli kérelemre adott reakcióval van dolgunk, különösen, mivel a számára kiállított pápai oklevél idején feltehetően még a Kúriában tartózkodott, lévén az csak öt nappal kelt később, mint a követségét említő, Bernát választott nápolyi érseknek a két uralkodó konfliktusa ügyében kirendelt legátusnak címzett levél.⁹⁵

Vizsgálódásunk alapvető céljával kapcsolatban felmerül továbbá a kérdés, hogy ha a IV. Bélának küldött engedmény értelmében valóban tilos volt a magyarországi egyháziak és világiak – akár egy legátusa általi – országon kívülre történő idézése, akkor mi szüksége lehetett az érseknek, illetve a zágrábi főpapnak az 1254. évi biztosítékokra. Minden kétséget eloszlató válasz ugyan nem adható, azonban azt megkockáztathatjuk, hogy az említett két intézkedés éppen azt bizonyítja, hogy IV. Ince a királynak küldött oklevele mellett sem

⁹¹ „*quod excommunicari, suspendi seu interdici, vel ad receptionem seu provisionem cuiusquam compelli, seu extra suam diocesim vel ultra certum locum ad iudicium evocari non possint per litteras dicte Sedis, non facientes plenam vel expressam de verbo ad verbum de indulgentia huiusmodi sive personarum, dignitatum numero vel receptorum nominibus mentionem*” – ÁÚO II. 234. 156. sz. Az utóbbi oklevélben nem kizárólag Gellértre vonatkozik ez a jog. „*quod excommunicari, suspendi, vel interdici, aut conveniri extra certa loca, vel compelli ad receptionem vel provisionem alicuius non valeant a Sede apostolica, sit indultum; et uniuersis indulgentiis vel litteris apostolicis generalibus vel specialibus, sub quacunque forma verborum obtentis et obtinendis; et quibuslibet aliis, per id impediri vel differri valeat, et de quibus seu predictorum priuilegiorum, indulgentiarum, et litterarum totis tenoribus de verbo ad verbum plenam et expressam fieri oporteat in presentibus mentionem*” – CDH IV/2. 248.

⁹² Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 164., 168.; Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 81., 103.

⁹³ Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 173.

⁹⁴ „*Venerabilis frater noster ... Zagradiensis episcopus et dilectus filius fr. Ecce de ordine Minorum, postquam discessisti a nobis, ad Sedem apostolicam accedentes, ex parte carissimi in Christo filii nostri ... regis Ungarie illustris nobis exponere curaverunt*” – VMH I. 228. CCCCXXXV. sz. RPR 15460. Lásd Szűcs: *A kereszténység belső politikuma*, 172. Vö. Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. 83–84.

⁹⁵ RPR 15460. sz., RI IV. 8309. sz. Lásd további irodalommal: <http://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/126> (letöltés: 2020. február 29.)

beszélhetünk a pápai Kúriához fordulás és így a delegált bíróság elé történő idézés szüneteléséről 1252 után.

IV. Ince az esztergomi egyház részére adott privilégium után közel két hónappal, 1254. december 7-én halt meg, utódját, IV. Sándort (1254–1261) öt nappal később, december 12-én választotta meg a bíborosi kollégium.⁹⁶ Mint arra már kitértünk, Bónis György az egyházfő egy 1259. évi diplomájához⁹⁷ kapcsolta az 1252-ben a magyar uralkodó részére adott privilégium visszavonását, melyben Benedek esztergomi érsek azt a megbízást kapta, hogy kiközösítés terhe mellett idézze meg IV. Bélát a még apja, II. András által szentföldi tartózkodása alatt a johannitáknak tett ígéretnek (nem)teljesítésével kapcsolatban.⁹⁸ Az oklevél valóban ellentmond a IV. Ince által adott privilégiumnak, lévén az uralkodót az Apostoli Szék elé idézi, de nem található a szövegben utalás a korábbi intézkedésre, így Bónissal ellentétben óvakodnánk a visszavonás kifejezéstől, még akkor is, ha az eredeti német szöveg szerint – cselekvő nélkül megfogalmazva – a rendelkezés a pápa és legátusainak megfontolásai alapján került visszavonásra.⁹⁹

Ha szemügyre vesszük az 1252 vége és 1259 májusa, azaz a két kérdéses oklevél kiállítás közötti időszakot, akkor, ahogyan arra már fentebb utaltunk, több esetben találkozunk a forrásokban a pápai küldöttbíróság működésének nyomával, amely perek *de jure* az országon kívül folytak, az Apostoli Szék bírósága előtt, amelynek a helyi bírák csak képviselői voltak a *iurisdictio delegata* révén.¹⁰⁰ Az azonban kétségtelen, hogy az 1255 és 1259 közötti időszakból mindössze két vonatkozó eset ismert. Az egyik ilyen példát IV. Sándor 1255. április 24-i oklevele adja, amellyel az egri egyházmegye rektorai és vikáriusai kérésére megerősítette azok a püspökkel és székeskáptalannal fennálló perükben még IV. Ince idejében delegált bírók által hozott ítéletet.¹⁰¹ A pápához mint legfőbb bíróhoz fordulás tehát nem szűnt meg teljesen, de a következő, 1257. évi adat sokkal inkább kapcsolódik IV. Ince tanulmányunkban tárgyalt három intézkedéséhez. Július 7-i kelettel ugyanis IV. Sándor pápa azt a döntést

⁹⁶ RPR 1283., 1286.

⁹⁷ RPR 17585. sz. Lásd: Bónis: *Die Entwicklung*, 196.; Bónis: *Egyházi bíráskodás*, 632.

⁹⁸ „*Si vero celsitudo regia premissa, quod non concedimus, omiserit adimplere, [...] ipsum peremptorie citamus, ut infra tres menses, premissos alios tres immediate sequentes, per procuratorem idoneum apostolico se conspectui representet, facturus et recepturus super premissis, quod ordo dictaverit rationis. Quo circa fraternitati tue per apostolica scripta sub poena excommunicationis, quam ipso facto te incurriere volumus, si mandatum nostrum in hac parte adimpletum non fueris executus, firmiter precipiendo mandamus, quatenus eidem regi ex parte nostra easdem litteras representans, ipsum ad perficiendum et complendum, que in eisdem continentur litteris, monere ac efficaciter inducere non postponas; nobis, quid super hoc tu et nominatus rex feceritis, per litteras tuas, harum et ipsarum litterarum, eidem regi directarum, seriem continentes, infra sex menses post receptionem presentium, fideliter relaturus*” – VMH I. 238. CCCCLIII. sz. Lásd Hunyadi Zsolt: *The Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. Budapest, 2010. 35.; Hunyadi Zsolt: *A johanniták Magyarországon a 12. század közepétől a konstanzi zsinatig*. Máltai tanulmányok, 1. évf. (2019) 56–57. Érdemes hangsúlyozni, hogy az exkommunikáció fenyegetése nem a királyra, hanem az érsekre vonatkozott, ha az nem teljesítene a kapott utasításokat. Vö. Bónis: *Die Entwicklung*, 196. 75. jz.; Bónis: *Egyházi bíráskodás*, 632. 75. jz.

⁹⁹ „*die aber beide nach Gutdünken des Papstes und seiner Legaten beseitigt wurden.*” – Bónis: *Die Entwicklung*, 196.

¹⁰⁰ Lásd további irodalommal Barabás: *A pápai kiküldött bíráskodás*, 175–176.

¹⁰¹ „*Nos itaque vestris supplicationibus inclinati, huiusmodi processum et ordinationem, sicut per eosdem iudices provide facti sunt, ratos et firmos habentes, eos auctoritate apostolica confirmamus, et presentis scripti patrocinio communimus*” – ÁÚO VII. 391. 278.sz., RPR 15821. sz., RA IV. 435. sz.

hozta, hogy Benedek esztergomi érsek nem köteles megjelenni a zágrábi püspök előtt, dacára annak, hogy megidézése apostoli levél útján történt.¹⁰² Ebben az esetben tehát az a püspök, ti. Fülöp idézte meg az esztergomi érseket, aki három évvel korábban azt a privilégiumot kapta, hogy csak az Apostoli Szék különleges engedélyével idézhessék meg. Emlékezhetünk, Benedek érsek, valamint káptalana pedig egyházi fenytékek alól kapott felmentést, míg ezúttal egy konkrét ügyben az idézésre nem kellett válaszolnia a pápa döntése értelmében.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy megszűntek volna a pereskedések a magyar egyházban, feltehetően azok nem jutottak el a pápai bíróságig a korábbihoz hasonló számban. Jól példázza ezt egyebek mellett a győri káptalan azon oklevele, amely a pannonhalmi és zselici apátságok birtokperére vonatkozóan választott bírók részvételéről tudósít.¹⁰³ IV. Béla egy 1259. évi okleveléből pedig arról értesülünk, hogy a király Fülöp zágrábi püspök javára döntött egy viláigval fennálló birtokperben.¹⁰⁴

A következő vonatkozó szentszéki forrás 1261 szeptemberéből származik, ekkor IV. Sándor a pannonhalmi apátság és a csurgói johannita rendház pereskedésében nevezett ki új bírókat.¹⁰⁵ Ugyanebből az évből ismert továbbá Pannonhalma és a veszprémi káptalan tizedperének, illetve az apátság a fehérvári káptalan pereskedésének folytatása is.¹⁰⁶ Ha a sort további adatokkal is kiegészítjük,¹⁰⁷ elmondható, hogy az előző évtized visszaesése és strukturális változásai után ismét a pápai delegáltak által vizsgált ügyek számának növekedését állapíthatjuk meg, legalábbis 1264-ig. Ez volt ugyanis az az időszak, amikor a király és fia, István fegyveres konfliktusba keveredett. 1265-ből nem is rendelkezünk adattal a pápai delegált bíróság működését illetően, amin nem is kell csodálkoznunk IV. Béla és István ifjabb király viszályának ismeretében,¹⁰⁸ míg a következő években ugyancsak a pápai delegált bíróság szinte teljes hiányával szembesülünk a források alapján.¹⁰⁹ Mindazonáltal meg kell említenünk a IV. Kelemen (1265–1268) által Jób pécsi püspök ellen indított *inquisitiót* (a helyi káptalan tagjai a püspök ellen különböző erőszakos bűnök és szimónia miatt emeltek vádat korábban), amely mögött egyes vélemények szerint a királyi család konfliktusa állt, lévén a főpap István ifjabb király ismert támogatója volt.¹¹⁰

¹⁰² „auctoritate tibi presentium indulgemus, ut per litteras in forma comissionis vel executionis seu conservacionis, super quibuscunq; rebus ab apostolica Sede obtentas vel obtinendas, que de hoc indulto expressam non facerent mentionem, coram venerabili fratre nostro... Zagrabiansi episcopo, cum ipsum habeas, ut asseris, certa ratione suspectum, convenire non valeas, nec respondere teneris invitus” – ÁÚO II. 287. 194. sz., RPR 16917. sz., RA IV. 2055. sz.

¹⁰³ ÁÚO II. 309. 212. sz.

¹⁰⁴ RA 1221. sz. Lásd továbbá pl. RA 1075., 1086. sz.

¹⁰⁵ RPR 18128. sz.

¹⁰⁶ RPR 18138., 18139. sz.

¹⁰⁷ RPR 18659. sz., RPR 18682. sz. *Les registres d'Urbain IV (1261–1264)*. Recueil des bulles de ce pape. Ed. Guiraud, Jean. Paris, 1899–1929. (a továbbiakban RU IV) 1162. sz., RPR 18711. sz., RU IV. 939. sz., RPR 18761. sz., RU IV. 960. sz., RPR 18787. sz., RU IV. 489. sz. stb.

¹⁰⁸ A konfliktusra részletesen lásd: Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007.

¹⁰⁹ Skócia esetében is hanyatlás figyelhető meg a 13. század közepétől, ennek oka Paul Ferguson szerint nem a világi bíróságok erősödése, hanem a pápai hatalom hanyatlása volt. Ferguson, Paul: *Medieval Papal Representatives in Scotland: Legates, Nuncios and Judges-Delegate 1125–1286*. Edinburgh, 1997. 191–203.; Bombi, Barbara: *The role of judges delegate in England. The dispute between the archbishops of Canterbury St. Augustine's Abbey in the thirteenth century*. In: Alberzoni, Maria Pia – Zey Claudia (eds.): *Legati e delegati papali; profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII-XIII*. Milano, 2012. 223.

¹¹⁰ Lásd: Damian: *Eneco ferences szerzetes*, különösen 29–30.

*

A rendelkezésre álló adatok áttekintése után – a források fennmaradásának esetlegességét is figyelembe véve – tehát azt állapíthatjuk meg, hogy bár az 1241 és 1243 közötti időszak az ismert események, a tatárjárás és a *sedis vacantia* miatt kétségtelenül cezúraként értékelhető a pápai küldöttbírótság magyarországi történetében, strukturális változásról azonban nem beszélhetünk, lévén 1243-tól kezdve, ahogyan azt fentebb bemutatottuk, a korábbi tendenciák, sőt, a már futó pereskedések szerves folytatásával szembesülünk. Az 1250-es években azonban a rendszer ugyan nem teljes, de egyértelműen észlelhető átalakulása figyelhető meg. Bónis György megállapítása IV. Ince 1252. évi rendelkezésével kapcsolatban – illetőleg különösen annak pontatlan fordítása – azonban korrekcióra szorul, nem beszélhetünk ugyanis a külföldre történő idézések teljes tiltásáról sem a pápa, sem a király részéről, mindazonáltal a delegált bírók elé került ügyek számában ténylegesen komoly csökkenés ment végbe. Ehhez kapcsolódik IV. Ince azon két rendelkezése is, mellyel a zágrábi püspökök és az esztergomi egyháznak adott olyan privilégiumokat, amelyek korlátozták a pápai delegált bírák működését. Fontos rámutatni ugyanakkor arra is, ha az 1252. évi rendelkezés valóban teljes tiltásként lenne értelmezhető, abban az esetben a zágrábi püspök nem lett volna motivált kérelmének a pápa elé terjesztésére, ahogyan az esztergomi egyháznak adott kedvezmény is okafogyottá vált volna. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az egyházfő, a királytól és az egyházi elitől hozzá érkező kezdeményezés hatására valóban hozzájárult a pápai küldöttbírótság visszaszorulásához a magyar egyházban, de a jelenség mögött álló teljes háttér feltehetően ennél összetettebb.

BARABÁS GÁBOR

Pope Innocent IV and the Decline of Delegated Jurisdiction in Hungary in the Mid-13th Century

The paper discusses a special aspect of the papal-Hungarian relations, namely the operation of the delegated jurisdiction after the Mongol invasion of 1241–42. The focus of the study is on the revival of the system in the 1240s and on certain measures of Pope Innocent IV in 1252 and 1254. The first measure of this kind is traditionally considered to be a papal allowance, which was granted to King Béla IV in order to avoid his ecclesiastical and lay subjects being cited outside of the realm. This prohibition, according to the opinion of the Hungarian legal-historian, György Bónis, was annulled as early as 1259. In the present study we argue that, although the charters of Innocent IV and Alexander IV are indeed of great importance, but its impact should not to be overrated, even though the number of the known cases, which were supervised by papal judges significantly dropped in the 1250s. However, the reason behind this decrease cannot be explained solely with the above-mentioned papal charter, but other factors should also be considered in investigating this question.



SZÓCS TIBOR

Egy prépostállítás buktatói

*A Drugetek és a Sztriteiek konfliktusa a leleszi konvent körül**

A báró Vécseyek levéltára 1944-ig a sárközújlaki rezidenciájukon volt. Amikor 1889-ben a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Fejérpataky László és Kandra Kabos felkereste Vécsey József sárközújlaki kastélyát, akkor már példásan feldolgozott anyaggal találtak. „A levéltár teljesen rendezett állapotban van” – írta később Fejérpataky a jelentésében. „[Az] anyagot kimerítő, személy- és helynevek szerint összeállított mutatók ölelik fel.” Így Fejérpatakyéknak nem volt nehéz dolguk a források számbavételekor. Összesen 350 darab oklevelet találtak, és az érdekesebbekre ki is tért a jelentésük. Ezek között volt egy keltezetlen „*magán levél*, bizonyos László mesterhez, Tamás fiához intézve”, amit „Fülöp mester neje és udvarbírája” írt Tamásnak. „Mindezen okleveleknek a bizottság másolatát vette.”² Arról azonban nincs tudomásunk, hogy a lemásolt oklevelek megjelentek volna nyomtatásban valahol. Az egyetlen olyan reakció a szakma részéről, amit a levéltár látogatása inspirált, egy rövidke írás volt a *Turul* folyóirat hasábjain a család 1507. évi címeresleveléről.³ Tudomásom szerint a fenti kis megjegyzés mindmáig az egyetlen említése annak a forrásnak, amiből egy érdekes történetet bonthatunk ki. Az oklevéllel ezenkívül nem foglalkozott senki, történeti összefoglalókba nem építették be, és nemcsak kiadása, de regesztája sem született. Még az is kisebbfajta csoda, hogy fennmaradt egyáltalán. A levéltárt ugyanis a Vécseyekkel együtt sodorta el a második világháború vihára. A szovjetek 1944 októberében egy ideig a kastélyban rendezték be főhadiszállásukat,⁴ amit a tulajdonosok addigra már elhagyni kényszerültek, majd a front továbbhaladtával a hely a fosztogatók prédájává vált. A levéltárt is teljesen feldúlták, megmentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület érdeme volt. Az Egyesületen belül működő Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára folyamatosan mentette a szétszóródásra vagy megsemmisülésre ítéltetett dokumentumokat, és 1944 végén, illetve 1945 első felében (majd az azt követő években) egészen páratlan munkát végeztek. Nem egyszer a felgyújtott, teljesen kifosztott kastélyok és kúriák falai közül az utolsó (utáni) pillanatban szedték össze a szemétnek tekintett, sárba taposott, hó- és esőáztatta középkori okleveleket és a kora újkori,

* A szerző az MTA TKI HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa. Itt szeretném megköszönni Somogyi Szilvia (MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport) segítségét és észrevételeit.

¹ Személyére lásd: Zsoldos Ildikó: *A szatmári Vécseyek a 19–20. században*. Nyíregyháza, 2011. 11–18.

² Fejérpataky László: *A sárköz-újlaki bizottság jelentése*. In: A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25–31-iki vidéki kirándulása Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába. Budapest, 1889. [a Századok, 23. évf. (1889) melléklete] 118–120.

³ [S. a.] *A Vécsey család címere*. *Turul*, 7. évf. (1889) 143.

⁴ Zsoldos: *A szatmári Vécseyek*, 48.

újkori forrásokat.⁵ A Vécsey család levéltárát Jakó Zsigmond gyűjtötte össze „nagyon nehéz körülmények között” a „dermesztő hidegben”, és szállította Kolozsvárra 1945 elején.⁶ Mivel a sárközújlaki Vécseyek később sem voltak olyan helyzetben, hogy gondoskodni tudjanak az anyagról, ezért a levéltári anyagot letétként az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának gondjaira bízta. Így is volt olyan, Fejérpataky és Kandra által még szemlézett oklevél, amit már nem tudtak megmenteni,⁷ de a most tárgyalandó kiadvány szerencsére épen maradt. Nem sokkal később az Erdélyi Múzeum-Egyesület is utolérte végzete, levéltárát 1950-tól a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára tagozta magába, majd 1974-től a román Állami Levéltár kolozsvári részlege. Így került oda a Vécsey család anyaga is.⁸ Ezek közül a középkori források jó része nem a történelmi Szatmár megye területéről ad felvilágosítást (ahol a Vécseyek később birtokosok voltak), inkább Ung, Szabolcs és Zemplén megyék területéről, és a Baksa nemzetség Sztritei ágának a birtokairól, akikhez a fentebbi forrásban is emlegetett Tamás fia László tartozott. Hogy ezek a dokumentumok hogyan kerültek az 1507-ben nemességet szerzett Vécseyek tulajdonába, könnyen megmagyarázható. A 17. század közepén a bárói rangot szerző Vécsey Sándor szintén Sándor nevű apjának a felesége Csapi Mária volt, Csapi Ferenc lánya.⁹ Ferenc a Csapiak polyánkai ágának utolsó férfitagja volt,¹⁰ így halálával a két lánya (és azok férjei) között oszlott meg az örökség, többek között a családi levéltár is.¹¹ A Csapiak polyánkai ága pedig az itteni oklevelekben említett Baksa nembeli Tamás fia Lászlótól származott.¹² Így került középkori (és kora újkori) családi levéltárunk a Vécseyek tulajdonába, amelyeknek az anyaga természetesen a Baksa nembeli Sztritei-Csapi familia ungi és zempléni birtokaival volt kapcsolatos,¹³ nem a Vécsey családdal. A forrás fennmaradástörténete után nézzük is meg, hogy mi áll benne.

A kiadatlan pergamenoklevél¹⁴ nem hogy keletet, de semmilyen datációs záradékot nem tartalmaz. Műfajilag magánlevélként azonosíthatjuk, amit egy bizonyos Fülöp mester

⁵ [S. a.] *Az erdélyi levéltárvédelem múltjából*. Erdélyi Múzeum, 56. évf. (1994) 1–2. sz. 86–127., főként 115–127.

⁶ Kiss András: *A Kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai*. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv X. Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1994. 13.

⁷ Vö. Szöcs Tibor: *Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek)*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. 144 (2019) 55–56.

⁸ Kiss: *Kolozsvári Állami Levéltár*, 13.

⁹ Nagy Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. és Pótlék-kötet. Pest, 1853–1868. XII. köt. 110–111.

¹⁰ Nagy: *Magyarország családai*, III. köt. 13–14.

¹¹ Fejérpataky: *Sárköz-újlaki bizottság*, 119. Fejérpataky itt egyébként tévesen a bárói rangot szerző Vécsey Sándor feleségéként azonosította Csapi Máriát, holott az ugyancsak Sándor nevű apja volt Csapi Mária házastársa. A tévedést az okozhatta, hogy az ifjabb Sándor feleségét is Máriának hívták (Szelényi Mária). Lásd még: Gudenus József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. IV. köt. Budapest, 1998. 180–181.

¹² Nagy: *Magyarország családai*, III. köt. 12.; Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: Arcanum DVD könyvtár IV. (családtörténet, heraldika, honismeret) [elektronikus dokumentum] H. n., 2003. Baksa rokonsága – 1. tábla, 7. tábla: Sztritei, Csapi (polyánkai).

¹³ Birtokaikra I. Karácsonyi János: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900., reprint: Budapest, 2004. 182–183., 187.; Csige Mónika: *Baksa nembeli László birtokai*. In: Weisz Boglárka – Balogh László – Szarka József (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szeged, 2001. 29–38., főként 32–34.

¹⁴ Arhiva Istorica a Filialei Din Cluj a Academiei RR. (Erdélyi Múzeum Egyesület egykori levéltára), Románia, Vécsey család 10. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL OLDF) 254 223.

felesége és ugyanezen Fülöp udvarbírója (*Domina consors magistri Philipi et magister Lucasius iudex curie eiusdem magistri*) írt „rokonuknak” (*proximo suorum*), a már említett Tamás fia László mesternek. Innentől adjuk át a szót a forrásnak: „Rokonságtok levele a fiúinket nógatta, kérvén igen sürgetően, hogy küldjük el hozzátok a levelünkkel a rokonunkat, Thilman testvért, hogy őt tisztelettel felvegyétek a prépostságba és egyháznagyságba. Mi pedig a kérésetekbe beleegyezvén ugyanezen Thilman testvért, a már mondott rokonunkat, elküldtük hozzátok bemutatásra, aki hozzánk visszatérve azt mondta, hogy amikor ő a mi levelünkkel a nemes személyetek meglátogatására ment, a ti szentegyházatokban megmaradó prépostokat a ti segítségetekkel és tanácsotokra rárontva és gonoszul megtépve, őt súlyosan megsebesítette. Mindezt a ti nemes rokonságtokat lelkiismeretesen kérjük jelen levelünk által, hogy a ti prépostotok részéről ugyanezen Thilman testvért adjatok igazságos kárpótlást a sebei és minden más, neki okozott igazságtalanság és jogtalanság miatt – egyébként, tudd meg, hogy nem Thilman testvér, hanem Fülöp mester és mi ellenünk követte ezt el, és ama tettel kapcsolatban Fülöp mesternek mondunk köszönetet. A kedvünkért ne tegyetek másként.”¹⁵

A némileg pongyola latinsággal megfogalmazott és a végén (számunkra már) nem teljesen érthető módon befejezett levél hátoldalán csak egy egyszerű címzést (*Proximo suo reverendo magistro Ladizlao filio Thome*) és befűzött hártvaszalagon két apró zárópecsét nyomát találjuk. A befejezésből („tudd meg, hogy nem Thilman testvér, hanem Fülöp mester és mi ellenünk követte ezt el” a régi prépost) akár egy burkolt fenyegetést vagy legalábbis nyomásgyakorlást is kiolvashatunk, és a levélírók felháborodása első ránézésre érthető is. Hiszen maga Tamás fia László „nógatta” leveleivel az asszonyt, „igen sürgetően” kérve őt arra, hogy küldje el ezt a bizonyos Thilmant, akit ő már elfogadott az egyházuk következő prépostjával. Akkor mi lehet ez a hirtelen pánfoldulás, ami Thilman testvért egy alapos verést, a közvetítőként szerepet játszó asszonynak pedig egy kellemetlen helyzetet eredményezett? Ráadásul mindez annak a Tamás fia Lászlónak a „segítségével és tanácsára” történt, aki a levél szerint maga sürgette az új prépostot. Sajnos nem ismerjük a másik fél véleményét a kérdésben, de ha kissé a dolgok mögé nézünk, akkor kiderülhet – talán nem egészen úgy történt minden, ahogy a levél beállítja.

Az egyes szereplőket és az egész ügy helyszínét biztosan be lehet azonosítani, és a történet ideje is elég jól leszűkíthető. Ha arra keresünk választ, hogy melyik lehetett az az egyház, amelynek préposti hivatalába a világi Tamás fia Lászlónak kellett befogadnia, felvennie (*recipere*) ezt a bizonyos Thilmant, akkor biztosan a leleszi konventről van szó. A premontrei konventet a váci püspök alapította II. András uralkodása idején, kegyuraságát a királynak

¹⁵ Az oklevél teljes szövege: „*Domina consors magistri Philipi et magister Lucasius iudex curie eiusdem magistri proximo suorum magistro Ladizlao filio Thome indissolubile vinculum compaternitatis cum honore pleniori. Littere vestre proximitatis nostras aures propulsarunt, petentes instantissime, ut cum nostris litteris fratrem Thylmanum nostrum proximum ad vos mitteremus, quem in preposituram et prelatum honorifice reciperetis. Nos vero vestre petitioni annuentes eundem fratrem Thilmanum, nostrum proximum iam memoratum, duximus ad vos destinandum, qui ad nos reversus dixit, ut cum ipse cum nostris litteris ad visitandum personam vestre nobilitatis accessisset, vester prepositus in vestra sancta ecclesia perseverans super eum irruendo ac male eradicando, eundem auxilio et consilio vestro crudeliter vulnerasset. Quapropter vestre nobilitatis proximitatem petimus diligenter per presentes, quatenus ex parte vestri prepositi eidem fratri Thilmano sepe dicto de vulnere, et de omnibus illicitis ac iniuriis sibi illatis iusticie faciatis complementum, alioquin non eidem fratri Thilmano, sed magistro Philipo ac nobis scientes hoc fecisse, et magistro Philipo de isto facto gratiarum actiones nos reddidisse. Aliud pro nostra dilectione non facturum.*” – MNL OL DF 254 223.

adományozva,¹⁶ ám a mindenkori királyok tovább adományozták. Így került a monostor kegyurasága a Gutkeledekhez, utána Baksa nembeli Simon fia Tamáshoz és rokonaihoz, majd tőlük elvéve a Balogsemjén nemzetséghez.¹⁷ I. Károly 1312-ben visszaadta Baksa nembeli Tamás fiainak, Lászlónak és Doncsnak a monostor kegyuraságát, és ezt 1323-ban meg is erősítette.¹⁸ Nem kétséges tehát, hogy az említett Tamás fia László valóban rendelkezett e joggal. Maga László 1329. június 12-én még élt, és talán ez év november 15-én is, néhány hónappal később, 1330. január 17-én azonban már csak az özvegyét említik.¹⁹ Az 1312 (a kegyuraság újra elnyerése) és 1329–1330 fordulója (László halála) közötti időben pedig csak egyetlen olyan „Fülöp mester” volt az országban, aki saját udvarbíróval (*iudex curie*) is rendelkezett (ez a Lukács nevű udvarbíró a tárgyaló oklevél társ-kiadója is egyben). Ő nem más, mint az Itáliából Károllyal együtt érkező Druget Fülöp,²⁰ a néhány évtizedre oly nagyra növő Druget-rokonság hatalmának a megalapozója. Fülöpöt egészen a nádori hivatal 1322 legvégén, 1323 legelején történő elnyeréséig²¹ többnyire Fülöp mesternek címezték, utána már Fülöp nádornak.²² Bár az *argumentum ex silentio* érdemes óvatosan használni, a titulációk ilyen világos és elvágólag megváltozó elkülönülése alapján mégis kimondhatjuk: Druget Fülöp a prépost-incident tárgyaló levél megírásakor még nem nyerte el a nádori címet. Különbösen éppen a saját udvarbírája és felesége ne használta volna egy olyan levélben, amelyben rendre hivatkoztak rá? A nádori cím meg nem léte mellett szól Lukács udvarbírói titulusa is. Fülöpnek ilyen nevű udvarbírójáról nem tudunk,²³ ismerjük azonban két másik udvarbíráját (*iudex curie*), akik a tartománya központjában, Vizsolyban székelték. 1320-tól bukkan fel ilyen titullussal Miklós, aki idősebb Perényi Miklóssal azonosítható. Tartományi bírói

¹⁶ Kumorovitz Bernát Lajos: *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*. Turul, 45. évf. (1928) 1–38.; Kumorovitz Bernát: *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig*. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934). Fejezetek a magyar premontré-iek nyolcszázéves múltjából. Gödöllő, 1934. 22–50.; Oszwald Ferenc: *Adatok a magyarországi premontré-iek Árpád-kori történetéhez*. Művészettörténeti Értesítő, 6. évf. (1957) 245–246.; Körmendi Tamás: *A premontréi rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig II*. Turul, 75. évf. (2002) 46.; Kovács Viktória: *Lelesz patrónusai*. Történelmi Szemle, 59. évf. (2017) 103–127.

¹⁷ Kovács: *Lelesz patrónusai*, 104–110.

¹⁸ Kovács: *Lelesz patrónusai*, 111–112.

¹⁹ 1329. jún. 12.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL OL DL) 57 292., vö. *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XV. (1301–1331), XVII–XXXVIII. (1333–1354), XL. (1356), XLII. (1358), XLVI–XLVIII. (1362–1364). Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczy Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Papp Róbert – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Budapest–Szeged, 1990– (a továbbiakban: AOkl) XIII. 296. sz.; 1329. nov. 15.: MNL OL DF 254 241. (AOkl XIII. 596. sz.); 1330. jan. 17.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest, 1878–1920. (a továbbiakban: AO) II. 459–460. (AOkl XIV. 43. sz.).

²⁰ Életére: Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Budapest, 2017. 37–48.

²¹ Vö. Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Budapest, 2014. 116. 558. jegyz.

²² A nádorrá választás után a „Fülöp mester” címzés csak akkor bukkan fel, ha visszamenőlegesen, korábbi tetteit vagy kiadványait említik, lásd 1323. jan. 20.: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 219. (AOkl VII. 16. sz.); 1326. júl. 24.: MNL OL DF 264 155. (AOkl X. 304. sz.).

²³ Vö. Zsoldos: *Druget-tartomány*, 236.

minőségben már korábban is eljár, 1318 folyamán, de akkor még nem nevezték udvarbírónak.²⁴ Miklóst utoljára 1322 júniusában említik Fülöp mester udvarbírójaként, de címét vélhetően Fülöp nádorrá való kinevezéséig viselte.²⁵ Utána rövid zavar mutatkozott a tartományi bírók szervezete körül. Miklós néhány hónapig a helyén maradt, de alnádorrá emelkedett, és ezzel párhuzamosan Fülöp kinevezett egy bizonyos Jánost udvarbíróvá, akinek egyetlen ismert felbukkanása 1323 áprilisára datálódik. Néhány hónappal később, 1323 nyarán János tisztsége megszűnt, és onnantól kezdve Perényi Miklós a régi, Árpád-kori előzményekre is visszanyúló „nádori albíró” (*viceiudex palatini*) néven működtette tovább Fülöp vizsolyi bíróságát.²⁶ Udvarbíró (*iudex curie*) többé nem bukkan fel a forrásokban. Lukács udvarbíró hivatalviselését tehát már csak azért is a nádori korszak elé kell kelteznünk, mert udvarbíró 1323 nyara után már egész egyszerűen nem állított Fülöp. Azon rövid időben pedig, ami nádori kinevezése és 1323 nyara között eltelt, mint láttuk, nem Lukács viselte e tiszteket. Így Lukács udvarbíró működését leginkább Perényi Miklós udvarbíróvága elé tehetjük. Ez a következtetés 1320 májusa elé keltezi a levelünket.²⁷ Egy bizonyos „Német” Lukács 1321-től Fülöp abaúji (al)ispánjaként és egyben gönci várnagyaként tűnik fel, és alispáni hivatalát egészen Fülöp haláláig, egy darabig azon túl is megőrizte (gönci várnagyi címe esetén csak feltételezhetjük ugyanezt).²⁸ Nem kizárt, hogy a két Lukács ugyanaz a személy volt, és Fülöp az udvarbíróvágból való leváltását 1321-ben az alispáni és várnagyi tisztséggel kompenzálta.

A másik (tulajdonképpen a fő) kiadót, Druget Fülöp feleségét is jól ismerjük. Bár nem nevezte meg önmagát, nincs okunk arra, hogy ne azzal a Miklós lánnyal Margittal azonosítsuk, akit először egy 1324-ben kiadott oklevél nevezett meg.²⁹ A házasságot ismeretlen időpontban, de úgy tűnik, hogy 1318 előtt kötötték.³⁰ A levélben az asszony Baksa nembeli Tamás fia Lászlót először a rokonának (*proximus*) nevezte, majd az „atyafiság”, „komaság” (*compaternalitas*) feloldhatatlan bilincsenek üzenetével köszöntötte őt. Ugyancsak rokonának (*proximus*) nevezte azt a Thilman frátert, akit az új leleszi prépostnak szemeltek ki. Igaz, Thilman esetén az erre való utalást csak a sor fölé szúrták be utólag, és nem túl jól olvashatóan, de két

²⁴ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 121–124.

²⁵ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 236.

²⁶ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 124–125. A nádori albírói tisztség előzményeire lásd: Szócs: *Nádori intézmény*, 203–209.

²⁷ Miklós először 1320. máj. 3-án jelenik meg udvarbíróként (Zsoldos: *Druget-tartomány*, 123. 373. jegyz.), és bár nincs egzakt bizonyíték arra, hogy innentől kezdve hivatalviselése megszakítás nélküli volt 1323 januárjáig, mégis ez a lehetőség a legvalószínűbb.

²⁸ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 237., 243. Fülöp egy 1319. jún. 18-ra vagy 1321. jún. 15-re keltezhető oklevele is őt említi, a kelteztől függően udvarbírói vagy újvári alispáni-gönci várnagyi minőségben, l. MNL OL DL 57 981. (reg.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae, 1980–1987. [a továbbiakban: RDES] II. 103. 196. sz.) A keltezésre – az 1321-es év mellett érvelve – lásd: Zsoldos: *Druget-tartomány*, 147. 559. jegyz. Zsoldos azonban csak azért vetette el az 1321-nél korábbi éveket, mert Lukácsal csak mint újvári alispánnal számolt, és ennél korábban más viselte ezt a hivatalt. Ha azonban idevesszük az udvarbírói címét is, akkor az 1319-es évet sem zárja ki semmi (az 1320-as évet azonban igen, mert az év júniusában Lukács már nem volt udvarbíró és még alispán sem). A levél egy elrendelt esküről szól, amit az illető „Göncben a színiünk [ti. Druget Fülöp] előtt, vagy Lukács mester előtt” tartozik letenni (in *Gunch, coram nobis, vel magistro Lucachio*). Mindez eléggé egy udvarbíró profiljába vágó feladatnak tűnik.

²⁹ 1324. dec. 13.: MNL OL DL 75 391. (AOkl VIII. 545. sz.) Arra, hogy Margit előtt Fülöpnek lett volna másik felesége is, semmilyen közvetlen vagy közvetett adat nem utal.

³⁰ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 46.

alkalommal is,³¹ ami mutatja, hogy ezt is szerették volna nyomatékosítani a levélben. Mivel Druget Fülöp a családja vagy egyéb rokona nélkül költözött Magyarországra, és közös gyerekeik – ha voltak is – 1320 előtt biztosan nem kötöttek még házasságot,³² így bizonyosak lehetünk abban, hogy a két említett „rokonságot” az asszony családfáján kell valahol keresni. Margit egy Miklós nevű budai polgár lánya volt, ami a családfa feltárását szinte lehetetlenné is tenné a 14. század forrásadottságai miatt, ám nőági felmenőit mégis jól ismerjük. Anyja, Klára ugyanis annak a „dajkának” az unokája volt, aki a késő Árpád-korban a királyi család tagjait, köztük a későbbi IV. László királyt szoptatta, és ezért illő birtokadományban részesült. A birtokok felett aztán utódai férfi- és nőágról egyaránt sokat pereskedtek a 14. század első néhány évtizedében, ami a családfa viszonylag részletes megrajzolását is lehetővé teszi.³³ Magunk mindezek ellenére egyik rokonság felderítésénél sem jutottunk biztos eredményre. Thilman fráter esetében semmi csodálnivaló nincsen, hiszen személyéről ezenkívül semmit nem tudunk, és egyetlen más olyan forrásban sem bukkan fel, ahol legalább a gyanú felmerülhetne, hogy róla esik szó. Neve egyébként német származásra utal,³⁴ így nem kizárható, hogy Margit a budai polgárságot viselő apja révén állt vele valamiféle meghatározhatatlan rokonságban. Budán egyébként bizonyosan élt legalább egy ilyen nevű polgár ebben az időben, aki később az esküdtek közé került, és budai bíró is lett,³⁵ bár ő nyilván nem lehetett azonos az egyházi kötődésű névrokonával.

Hasonlóan homályos a Baksa nembeli Lászlóval való rokoni szál mibenléte, amit még az is bonyolultabbá tesz, hogy a címzésben kifejezetten mindkét személy: az asszony és Lukács udvarbíró is a rokonának nevezte Lászlót. A levelet ugyanis – nyelvtanilag nem éppen tökéletesen – *proximo suorum*, vagyis mindkettejük rokonának címezték, amikor Lászlót megszólították, az előzőkén található címzést azonban már csak *proximo suo* formában írták le. Lukácsot, ha tényleg azonos „Német” Lukácssal, inkább Thilman rokonának vélhetnénk a német szál miatt. Ami pedig az asszonyt illeti, itt is csak feltételezhetjük, hogy inkább Margit anyjának Abaúj megyében birtokos rokonsága lehetett valamiféle kapcsolatban a Baksákkal, és nem a budai polgár apai ága. Ez a kapcsolat pedig nyilván nőági volt, vagyis valamelyik fél lánya a másik fél familiájába házasodott be. Mivel a Baksák Sztritei ága, amihez László is tartozott, leginkább Zemplén megyében birtokolt,³⁶ lehet, hogy nem is közvetlen kapcsolatról van szó, hanem kétszeres nőági rokonságról. Baksa nembeli László felesége ugyanis György fia Bodony lánya volt, aki az Aba nemzetség Györkei ágához tartozott.³⁷ A Györkeiek nemzetségi birtokai, Györke, Györgyi és Nádaska³⁸ pedig viszonylag közel (mintegy 30–35

³¹ Vö. MNL OL DF 254 223., 4. és 5. sor.

³² Margitnak és Fülöpnek két (felnőtt kort megélt) lányáról tudunk, akik már apjuk halála után házasodtak: Zsoldos: *Druget-tartomány*, 47.

³³ A történetek pontos feltárását lásd: Zsoldos Attila: *Két hamis oklevélről*. Történelmi Szemle, 41. (1999) 191–198., Margit rokonságának részletes családfáját lásd uo. 206–207.

³⁴ Ezt a nevet legalábbis olyanok viselték a korban, akiknél alapos okkal feltételezhető a német kötődés, lásd: Henrik fia Thilman podolini soltész: AOKI III. 228., 551. sz. AOKI IV. 219. sz.; AOKI VII. 68. sz. (fiai); Thilman szepesszombati bíró: AOKI V. 91. sz. Thilman budai polgár: AOKI IV. 191–192. sz.; budai esküdt: AOKI V. 20., 321. sz. AOKI VI. 704. sz. AOKI XIII. 572. sz.; budai bíró: AOKI XIII. 621. sz. (Nem kizárt, hogy ugyanarról az egy személyről van szó, mivel az egyre emelkedő rangok kronológiailag követik egymást.)

³⁵ Lásd az előző jegyzetet.

³⁶ Csige: *Baksa birtokai*, 29–36.

³⁷ 1330. jan. 17.: AO II. 459. (AOKI XIV. 43. sz.); Engel: *Genealógia*, Aba nem 6. Györkei ág.

³⁸ Karácsonyi: *Nemzetségek*, 70. A településekre lásd még Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Budapest, 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) I. 90., 90–91., 121.

kilométeres távolságra) estek Margit családjának Al-, Közép- és Felnémeti nevű birtokaihoz.³⁹ Az sokkal könnyebben elképzelhető, hogy a Némethiek, ahová Margit is tartozott nőágon, a viszonylag közeli és az Aba nemzetségen belül kevésbé jelentős Győrkeiekkel kerültek valamilyen nőági kapcsolatba. És mivel Tamás fia László Győrkei-lányt vett el, így közvetve Margit asszony családjával is rokonságba került. Mindez azonban csak kombináció, olyan forrás, ami ezt megerősíthetné, nem került elénk.

Akármi is az igazság, az biztos, hogy az emlegetett „proximitas” nem lehetett túl közeli, vagyis levélbeli hangsúlyozása inkább tekinthető propagandafogásnak, mintsem egy ténylegesen megélt viszonyznak. A korban ez cseppet sem volt szokatlan, ha megvizsgálunk néhány olyan esetet, amikor más nemesi családok nevezték ugyanezt a Tamás fia László és fivéreit a rokonuknak, hasonló jelenséggel találkozunk. 1315-ben Pok nembeli Meggyesi Miklós erdélyi vajda címezte őt és a familia Szerdahelyi ágának tagjait „az ő kedves rokonainak” (*proximis suis karissimis*), amikor arra kérte, hogy küldjenek neki katonákat,⁴⁰ 1317-ben pedig Debreceni Dózsa is „a rokoni lekötelezettségét” üzentte a család ugyanezen tagjainak, akiket „tisztetlemértő rokonainak” szólított (*proximis suis reverendis, proximitatis debitum cum honore*), amikor hadba vonulásra szólította fel őket.⁴¹ Néhány évvel korábban a Zemplénben hatalmat építő Petenye fia Péter Tamás fia Lászlót a *compaterének* (komájának, atyafiának) nevezte, amikor egy bizonyos Róbert ellenében kérte a katonai segítségét.⁴² Ugyancsak *compater* címmel látta el Arnold kassai bíró a Tamásnak és testvérének küldött azon levelét, amiben a fivérek és egy kassai polgár közötti perben intézkedett, kérvén Tamásék együttműködését az igazságszolgáltatás elől megszökő polgár ügyében.⁴³ Végül meg kell említenünk „Balassa” Demeter zólyomi ispán Aba nb. Amadé nádorhoz intézett levelét is. Ebben biztosította az urát és az ő kedves barátját (*Domino et amico suo karissimo Omodeo palatino*) a hűségéről, és arról, hogy a királlyal kapcsolatos ügyére éjjel-nappal gondot visel (*de facto vestro circa dominum nostrum regem diu noctuque fideliter procuramus*), majd előhozakodott a levél valódi apropójával. Kérte, hogy addig is, amíg nem találkoznak, a rokonait (*cognati nostri*), a vele együtt lévő Simon fia Simont és Tamás fia Lászlót ne háborgassa sem javaikban, sem birtokaikat illetően.⁴⁴ Látjuk tehát, hogy egyrészt Tamásnak igen kiterjedt rokonsága volt a környéken, ami egyébként nem meglepő és cseppet sem egyedi. Másrészt az is látható, hogy ezeket a szálakat szinte mindig akkor emlegették fel, amikor valamit

³⁹ ÁMTF I. 121–124.

⁴⁰ *Árpád-kori új okmánytár*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek, első osztály: Okmánytárak) (a továbbiakban: ÁÚO) XII. 207., tévesen 1277 k.-nek datálva. Az év helyesbítését lásd: Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve.] Szerk., előszó: Koszta László. Szeged, 1988. (Aetas könyvek 1.) 136–137. 115. sz. (AOkl IV. 141. sz.)

⁴¹ *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii, Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD)VI/2. 340–341. A keletre l. AOkl. IV. 496. sz. A kelet helyes, mert a levélben Dózsa a király személye helyett öt megyében eljáró bírónak nevezte magát, amit 1317 első felében kapott meg, ám az itt még feltüntetett Zemplén megye 1317 augusztusára kikerült a hatóköre alól, lásd: Zsoldos: *Druget-tartomány*, 88.

⁴² (1313–1316 k.): CD VIII/5. 115. Lásd még: Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. Századok 122. évf. (1988) 103.; Kádár Tamás: *Egy megkésett tartományurasság-építési kísérlet a XIV. század eleji Magyarországon: Petenye fia Péter pályája*. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 56. évf. (2017) 101–102.

⁴³ (1312–1319): RDES I. 244.

⁴⁴ (1291–1302): CD VI/2. 340., MNL OL DL 57 984. alapján javítva.

kértek is Lászlóéktól, más esetben nem. Meggyesi Miklós vajda különösen cirkalmasan és szemléletesen írta le mindezt: „Mivel mi a ti rokonságtokban különös bizalmat és reménységet viselünk, és most eljött és itt van az idő, amikor ti meg tudjátok mutatni nekünk a rokonságotok bizonyítékát (*quo vestre proximitatis indicia nobis possitis demonstrare*), ezért a ti rokonságotokat arra kérjük...”, hogy közülük valaki jöjjön a servienseikkel a segítségére.⁴⁵

Ezekhez hasonlóan cselekedett Margit asszony is, amikor számonkérte Tamáson a Thilmannal való bánásmódot, egyben elégtételt követelve neki. A levélben, ha utólagos beszúrással is, de megpróbálta (szó szerint) „rokonszenvesse” tenni a jelöltet. Mert ha Thilman az asszony rokona, ő pedig Lászlónak a rokona, akkor szegről-végről a jelölt is valamiféle távoli rokonságban áll a leleszi konvent patrónusával. Ugyanez volt a már idézett Balassa Demeter taktikája is. Azzal próbálta pozitívabb színben feltüntetni Amadé előtt a két Baksa nembeli nemest, hogy felemlegette a velük való rokoni szálat, kiemelve egyidejűleg az Amadéhoz fűződő szoros (bár alárendelt) viszonyt is. Látjuk tehát, hogy az ilyen kapcsolatok érdekből történő hangsúlyozása a korban példa nem volt nélküli, bár mindez, mint az a levélből kiderült, nem igazán hatotta meg Lászlót.

Mindezek után lássuk, hogy mi bontható ki a levélben leírt eseményekből. Az, ahogyan a levél ezt beállította, ha nem is teljességgel elképzelhetetlen, de minimum gyanút keltő. Hiszen Margit asszony azzal vádolta Lászlót, hogy ő áll felbujtóként a Thilmant ért támadás mögött, vagyis László nem akarta az új prépostot elfogadni. Akkor mi lehetett az asszony és az udvarbíró által emlegetett sürgető kérése? Bár a részletek nem rekonstruálhatók, néhány biztos pontunk így is akad. Egyrészt, egyértelmű, hogy a prépostváltást nem egy haláleset vagy a régi prépost más hivatalba emelkedése kényszerítette ki: a konvent régi előjárója nagyon is élt, és agresszív fellépéséből következőleg nem állt szándékában elhagyni hivatalát. Maga a levél is úgy jellemezte, mint a „ti szentegyházatokban megmaradó/ott maradó prépostotok” (*vester prepositus in vestra sancta ecclesia perseverans*). Másrészt az is kiderül a levélből, hogy a patrónus László ebben a vitában a régi prépost mellett állt, olyannyira, hogy Margiték szerint egyenesen az ő „segítségével és tanácsára” (*auxilio et consilio vestro*) történt a támadás. Ha ezek után még egyszer figyelmesen elolvassuk a levelet, akkor még az is kiderül, hogy Lászlóék valójában nem azt kérték az asszonytól, hogy Thilman legyen a prépostjuk, hanem – idézzük újra – „rokonságtok levele a füleinket nógatta, kérvén igen sürgetően, hogy küldjük el hozzátok a levelünkkel a rokonunkat, Thilman testvért, hogy őt tisztelttel felvegyétek a prépostságba és egyháznagyságba”. Vagyis a kérés arra irányult, hogy küldjék el bemutatásra Thilmant, akinek a majdani prépostságába ők már korábban beleegyeztek – ki tudja, kinek a kezdeményezésére, és milyen körülmények között. Ezek után magunk élnénk a gyanúperrel, hogy nem a patrónus Lászlóék kezdeményezték Thilman prépostságba emelését, hanem Margit asszony, és rajta keresztül akár maga Thilman. László kezdetben (látszólag) elfogadta az új helyzetet, de valójában csak oda akarta csalni magukhoz a kéréten jelöltet (ez volt a Margiték által emlegetett sürgető levél), hogy aztán a „piszkos munkát” az általa felbujtott régi prépost végezze el az ő „segítségével és tanácsára”. És bár erre nincsen semmi egzakt bizonyíték, feltételezhetjük, hogy az egész történet úgy kezdődött, hogy ez a bizonyos Thilman felkereste a rokonát, Margit asszonyt, hogy a férje gyarapodó hatalmi centruma közelében tudna-e valami egyházi hivatalt szerezni neki.

⁴⁵ (1315.) aug. 9. ÁÚO XII. 207. (AOkl IV. 141. sz.) Az eset politikai háttere: Engel: *Az ország újraegyesítése*, 112. Kádár Tamás: *Egy érdekes bárói életpálya a 13–14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda*. In: Bárány Attila – Papp Klára (szerk.): *Történeti tanulmányok XXI. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa*. Debrecen, 2013. 151.

Ha a levelet tényleg 1320 elé datálhatjuk (márpedig nagyon úgy néz ki, hogy e dátum előtt adták ki), akkor Druget Fülöp befolyása még messze nem volt olyan nagy, mint a nádorrá emelése után. Fülöp az országos politikában 1315-től vált számunkra is láthatóvá: ez év márciusától említik szepesi ispánként. 1316 legvégén pedig megkapta Abaujvár megye ispáni székét is.⁴⁶ Noha a kortársak tisztában lehetnek a király és Fülöp személyes jó viszonyával, ami biztosan adott neki egy „láthatatlan” tekintélyt az ispánságokon felül, azért ez a két megye és néhány vár kirívóan nagy hatalomnak mégsem mondható. Főleg nem azzal a Tamás fia Lászlóval szemben, aki maga is a király kegyeltjének és hű emberének mondhatta magát. László először IV. László uralkodásának végén, 1290. április 29-én bukkan fel a testvérével, Donccsal, és úgy tűnik, hogy ekkor már nagykorúak voltak.⁴⁷ Egészen a rozgonyi csatáig bezárólag László és fivere a közepes súlyú megyei birtokos nemes átlagos életét élte, vagyis a meglévő birtokvagyonát védelmezte, gyarapította, konfliktusban állva a saját tágabb rokonságával és környezetével.⁴⁸ Szűkebb pátriája, Zemplén megye Aba Amadé tartományának része volt,⁴⁹ így valamilyen – közelebről meg nem határozható – formában ő is Amadé hatalma alá tartozott.⁵⁰ Am neki is voltak saját serviensei a nálánál kisebb súlyú nemesekből.⁵¹ Az nem világos, hogy 1312 előtt viselt-e valamilyen politikai tisztséget. 1308–1309 folyamán egy bizonyos László mestert mondtak zempléni ispánnak,⁵² és kézenfekvő lenne őt Tamás fia Lászlóval azonosítani, de az is lehet, hogy a megyét kormányzó Aba Amadé László

⁴⁶ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II. Budapest, 1996. I. 94., 195.; lásd még: Zsoldos: *Druget-tartomány*, 37–40., 76–77.

⁴⁷ 1290. ápr. 29.: CD V/3. 487., (Szentpétery Imre – Borsa Iván [szerk.]: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* I–II. Budapest, 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 3553. sz.) és ÁÚO IX. 559. (RA 3554. sz.).

⁴⁸ 1298. okt. 6.: Zichy I. 89., vö. Szócs Tibor (szerk.): *Az Árpád-kori nádorok és helyettesiek okleveleinek kritikai jegyzéke.* Budapest, 2012. (a továbbiakban: RP) 282. sz.; (1298.) okt. 2.: CD VI/2. 272., ügy folytatása 1298. okt. 19.: Szócs Tibor: *Damus pro memoria-oklevelek.* Budapest, 2017. (a továbbiakban: DPM) 203. sz. (kiadás is); 1299. ápr. 27.: CD VI/2. 215.; 1299. máj. 1.: CD VI/2. 239–240.; 1299. okt. 21.: RP 301. sz. (kiadás is, lásd még: DPM 223. sz.); 1300. máj. 11.: DPM 232. sz. (kiadás is); 1303: MNL OL DL 57 232. (AOKl I. 533. sz.); 1305: RDES I. 185. (AOKl I. 804. sz.); 1306. febr. 23.: RDES I. 187., 188 (AOKl II. 15–16. sz.), vö. 1306. ápr. 4.: RDES I. 189. (AOKl II. 24. sz.); 1307. ápr. 29.: RDES I. 216. (AOKl II. 149. sz.).

⁴⁹ Szócs: *Nádori intézmény*, 97–98.; Zsoldos: *Druget-tartomány*, 87.

⁵⁰ Nagybatyja, Simon fia György bizonyosan Amadé familiárisa volt; lásd: Kristó Gyula: *A rozgonyi csata.* Budapest, 1978. 56–57. Kristó Gyula szerint azonban László és Doncs „szembe kerültek az abaúji oligarchával”, hivatkozva itt arra a levélre, ami szerint Amadé megparancsolta Tamás fia Lászlónak, hogy az ő kassai officialisának, Hannusnak a kereskedője számára térítse meg az általa okozott kárt ([1294–1311]: RDES I. 167.). Mindezt Kristó úgy értékelte, hogy „László Amadé ellenfeleihez számított, s az oppozíció középkori normái szerint ott ártott ellenségének, ahol éppen tudott” (Kristó: *Rozgonyi csata*, 57.). Bár a levélnek ilyen olvasata is elképzelhető, de nem kizárólag csak ilyen – hiszen más alkalommal maga László kezdeményezett pert Hannus ellen Amadé bíró-sága előtt (1299. okt. 21.: RP 301. sz., kiadás is), amit aligha tett volna meg, ha ő a gönci tartományúr ellenfele, míg Hannus a védelmezettje lett volna. A kapcsolat Amadé közel húsz éves uralma alatt vélhetően nem volt mindig ugyanolyan, úgy látszik, hogy László és fivere nem ápolta közeli viszonyt vele, de nem is feltétlen számított mindig ellenfelének.

⁵¹ 1298. okt. 19.: DPM 203. sz.; 1300. máj. 11.: DPM 232. sz.

⁵² 1308. ápr. 22.: RDES I. 254. (AOKl II. 344. sz.); 1309. máj. 5.: AO I. 175. (AOKl II. 633. sz.); 1309. nov. 24.: RDES I. 310. (AOKl II. 774. sz.).

nevű fiáról van szó.⁵³ A vidék életében fordulópontot hozott Amadé halála és tartományának felszámolása, amelyet az 1312 júniusában vívott, I. Károly számára győztes rozgonyi csata szilárdított meg. A csata társadalompolitikailag is fontos origónak számított: akik akkor jól helyezkedtek, még sokra vihették⁵⁴ (feltéve, ha később nem fordultak szembe Károssal). És a Sztritei-fivérek jól helyezkedtek. Maga László és Doncs is részt vett a csatában és az azt megelőző harcokban,⁵⁵ és (még a csata előtt, 1312 áprilisától kezdve) elindult a megszokott karrierlépcső: először birtokadományok következtek,⁵⁶ aztán az alacsonyabb rangú politikai tisztségek. A fivérek esetében László a Zemplén megyei pataki erdőispánság feje, vagyis pataki várnagy lett valamikor 1312–1313 folyamán.⁵⁷ Ideális esetben ezt követték volna a közepes, majd (már csak a kiválasztott kevesek számára) a magasabb rangú hivatalok. A legkivánatosabb „közepes súlyú” hivatal a fivérek számára kétségkívül a zempléni ispánság megszerzése lett volna, amit a rozgonyi csata után Petenye fia Péter kapott meg Károlytól.⁵⁸ Az ispáni cím elnyerésére akár meg is lett volna az esély, hiszen Petenye fia Péter 1317-ben felázadt Károly ellen, fegyverrel kellett leverni,⁵⁹ és ebben – úgy tűnik – László is részt vett. Egy ilyen esemény szükségszerűen a hatalmi kártyák újrakeverésével is járt. Egy rövid, 1317 késő nyaráig tartó átszervezés után azonban nem László kapta a zempléni ispáni címet, hanem Druget Fülöp, Lászlónak továbbra is meg kellett elégednie a megyén belül elterülő pataki uradalommal.⁶⁰ Ennek pontos oka nyilván nem tudható, de sokatmondó az a levél, amelyet Druget Fülöp, akkor még csak szepesi és újvári ispán intézett Lászlóhoz és fivéreihez Petenye fia Péter lázadásának kezdetén, 1317. március 20-án. „Tudjátok meg – írta Fülöp –, hogy a káplánunk visszatért a királytól, akivel a király úr nekünk azt üzenete, hogy küldjünk nektek levelet és üzenjük meg szóban is, hogy ha a király úrnak akartok szolgálni, akkor nyomban a levél kézhezvételekor minden emberetekkel vonuljatok Regéc elé és foglaljátok el. Azért tanácsolom nektek [...] mert ha minden irántatok támadt gyanút meg akartok szüntetni, akkor ez ügyben az uratokat szolgáljátok, és ezt bármiféle késlekedés nélkül a vár előtt tanúsítsátok.”⁶¹ Regéc Petenye fia Péter kezén lévő vár volt,⁶² azt kellett volna a Baksáknak elfoglalni, hogy eloszlassák az ellenük támadt gyanút. Hogy ez a „gyanú” valamiféle I. Károly elleni merényletkísérlettel állt összefüggésben⁶³ vagy valami mással, nem tudjuk, tény azonban, hogy Károly bizalma valamelyest megingott a Baksa-rokonsággal szemben a lázadás idején. A bizalmat a későbbiekben sikerült helyreállítani, és Lászlóék ezek után is élvezték a

⁵³ Az előbbi lehetőséget vetette fel Engel Pál (Engel: *Archontológia*, I. 241.), az utóbbit Zsoldos Attila (Zsoldos: *Druget-tartomány*, 87.). Amadé és Baksa nb. László viszonya alapján (lásd 50. jegyz.) inkább az utóbbi valószínűbb.

⁵⁴ Kristó: *Rozgonyi csata*, 75–79. (főként 78–79.).

⁵⁵ Kristó: *Rozgonyi csata*, 78.

⁵⁶ 1312. ápr. 4.: MNL OL DL 57 240. (AOkl III. 260. sz.); 1312. jún. 26.: MNL OL DF 287 755. (AOkl III. 321. sz.); 1312.: RDES I. 452. (AOkl III. 417. sz.).

⁵⁷ 1314. jan. 1.: MNL OL DL 57 241. (AOkl III. 667., 669. sz.) Patakvár nem a szintén Zemplén megyei Sárospatakkal, hanem az uradalom központjaként szolgáló, későbbi Újhely nevű várral azonos, ami a mai Sátoraljaújhely közelében terült el: Engel: *Archontológia*, I. 451.

⁵⁸ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 88.; Kádár: *Petenye fia Péter*, 101–102.

⁵⁹ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 116.; Kádár: *Petenye fia Péter*, 106.

⁶⁰ A fentieket korántsem övezi egyetértés, és hagyományosan éppen Lászlót szokás zempléni ispánnak tekinteni ebben az időben (lásd pl. Engel: *Archontológia*, I. 241.). A zempléni ispánság 1317 utáni helyzetét részletesen elemezte Zsoldos: *Druget-tartomány*, 88–90.

⁶¹ (1317.) márc. 20. CD VI/2. 342–343., MNL OL DL 57 980. alapján javítva (AOkl IV. 425. sz.).

⁶² Engel: *Archontológia*, I. 399.

⁶³ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 38–39.

király kegyét,⁶⁴ Károly mégis úgy láthatta jónak, ha a zempléni ispánságot nem az ő kezükbe adja. A királlyal való kiegyensúlyozott viszony alapján úgy tűnik, hogy László hangosan sosem tiltakozott e lépés ellen, sőt, hivatalosan abban sem lehetünk biztosak, hogy – akár csak a vágyai szintjén – pályázott a zempléni ispáni címre. Ám egy a megyéjében elég nagy befolyást elérő nemes hatalmi logikája ugyan mi mást diktálna, mint hogy szívesen venne egy ilyen kinevezést? És ha ezt diktálja a hatalmi logika, miért is ne hinnénk, hogy László nem örült az események más irányba fordulásának? Ha Druget Fülöp és Tamás fia László kapcsolatát nézzük, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy a rozgonyi csata utáni években László még nem gondolhatta kevesebbnek magát Fülöpnél, hiszen még a hivatalviselés színpadára is valamivel előbb lépett ki, mint társa. Hogy a nálánál jóval fiatalabb⁶⁵ „itáliai” a már meglehetősen két ispánsága mellé mégis megkapta harmadiknak a zempléni, bizonyosan tüske lehetett László körme alatt, ha nem is elviselhetetlenül éles.

Mindezt azért vázoltuk fel ilyen hosszán, hogy jobban megérthessük a prépostállítás körüli helyzet kontextusát, és nem mellesleg még jobban leszűkíthessük az esemény lehetséges időpontját. Fülöp felesége ugyanis azután vélhette úgy, hogy talán befolyással lehet a leleszi prépost személyét illetően, és főként azután volt súlya a férjével való burkolt fenyegetőzésnek, miután Fülöp megkapta a zempléni ispánságot is. Mert – legyen bármiféle informális befolyása Fülöpnek a király előtt – szepesi és újvári ispánként aligha tehetett volna bármit is a Zemplén megyei leleszi monostorral és patrónusaival szemben. Fülöp 1317 nyara és 1320 (1321) között volt zempléni ispán,⁶⁶ így az oklevél keltét is erre az időre szűkíthetjük tovább, felső határnak természetesen a vizsgált levélben felbukkanó Lukács udvarbíró utódjának első feltűnését (1320. máj. 3.) jelölve meg.⁶⁷ Valamikor ezen időpontok között indulhatott a kezdeményezés Margit asszony részéről a patrónus Sztritei-fivérek felé, hogy nem cserélné-e le a leleszi prépostjukat az ő „kedves rokonára”. Úgy tűnik, több levélváltás is történt, és Lászlóék – kellettlenül, de akkor még őszintén vagy már eleve csak ámitó taktikából – ráálltak a dologra, és kérték, hogy mutassák be nekik is a jelöltet, hogy kinevezhessék. Margit végül elküldte Leleszre Thilmant, hogy őt ott a régi prépost „durván” (*crudeliter*) megtámadja László „segítségével és tanácsára”. A Margithoz visszamenekülő Thilman legalábbis ezt mesélte. Hogy a támadás tényleg nagyon „durva” volt, vagy csak néhány pofon csattant, azt már nem tudhatjuk (talán maga Margit asszony sem tudta pontosan, hiszen ő is csak a pórul járt prépostjelölt elmondásából ismerte meg a történeteket). De a felbujtó személyét illetően vélhetően nem tévedett. Lászlót szinte bizonyosan tovább dühítette, hogy a zempléni ispáni címet megszerző Druget-familia még az ő családi prépostságukra is ki akarja terjeszteni a befolyását, és a sajtós (bár a korabeli viszonyokat tekintve nem is annyira szokatlan) tiltakozási mód ennek is betudható.

Nem tudjuk, mi lett az ügy vége. Az akár beszédes is lehet, hogy Thilman nevű leleszi prépostot egyáltalán nem ismerünk.⁶⁸ Ha tehát egy időre mégis sikerült kineveztetni, sokáig

⁶⁴ (1317): RDES II. 137. (AOkl IV. 674. sz.); 1318. febr. 22.: MNL OL DL 57 246. (AOkl V. 39–40. sz.); (1318.) szept. 26.: MNL OL DL 57 253. (AOkl V. 254–256., 271. sz.).

⁶⁵ Druget Fülöp nagyjából egyidős volt az 1288-ban született Károlyval (Zsoldos: *Druget-tartomány*, 37.), miközben László 1290-ben már nagykorú volt (1290. ápr. 29.: CD V/3. 487., RA 3553. sz. és ÁÚO IX. 559., RA 3554. sz.).

⁶⁶ Zsoldos: *Druget-tartomány*, 88–90.

⁶⁷ Lásd fentebb.

⁶⁸ Az ismert leleszi prépostok a fenti időhatárok között: 1318. jan. 22.: István; 1319. jan. 20.: Jakab (Kumorovitz: *Leleszi prépostság tagjai*, 27.). Hogy a Thilman elleni támadás elkövetőjében valamilyenüket kell-e keresni, vagy egy harmadik személyt, szintén nem tudjuk.

akkor sem töltötte be hivatalát, és legkésőbb miután Fülöp elveszítette zempléni ispáni címét, bizonyosan leváltották, mert 1321. november 20. és 1322. június 4. között már János volt a prépost.⁶⁹ De a legvalószínűbb, hogy a kinevezést nem is tudták keresztülröltetni. De vajon jött-e valamilyen reakció a Drugetek részéről? Csábító válaszként kínálja magát I. Károly és Druget Fülöp egyaránt 1320. április 6-án, Temesvárott kiadott egy-egy oklevele. A sajátjában Károly engedélyezte Tamás fia László és Doncs kérésére, hogy a „vásárt, amit Fülöp mester [...] az ő és birtokaik, illetve a leleszi egyház kárára elmozdítván a saját Salamon nevű birtokán tartatott meg [...] ugyanezen Fülöp mester jóakaratóból és engedélyével az ő Salamon nevű birtokáról elmozdítván Lelesz birtokra” helyezték vissza.⁷⁰ Fülöp a maga oklevelében jóváhagyta mindezt, és utasította az Újvár és Zemplén megyei hivatalviselőket, hogy az áthelyezést engedjék kihirdetni, és a vásárra igyekezőket ne zaklassák.⁷¹ Itt ugyan már a visszarendeződéssel találkozunk, de ebből következően valamikor korábban Fülöp megszüntette a Leleszen tartandó vásárt, és a saját (mellesleg másik megyében lévő) birtokára helyezte át. Ezzel pedig az oklevél szerint egyszerre okozott kárt Tamás fia Lászlóéknak és a leleszi konventnek. Érdeemes legalább feltevés szintjén eljátszani a gondolattal, hogy Fülöp nem véletlenül szemelte ki magának éppen ezt a vásárt, hanem itt valamiféle „nem hivatalos” bosszúról volt szó. Mert hivatalosan, zempléni ispánként sokat nem tehetett azzal szemben, ha egy magánegyház patrónusai nem akarnak kinevezni oda egy megajánlott személyt. Ispáni és tartományúri hatalmával viszont annál inkább visszaélhetett, hogy valamilyen más úton vegyen elégtételt az egyházon és a patrónusokon (esetleg gyakoroljon nyomást rájuk). A vásár erővel történő áthelyezésének jogi háttere nem teljesen világos. A *forum liberumok* mentesek voltak a megyéspán joghatósága alól, és áthelyezésükhöz is az eredeti tulajdonosnak a hozzájárulására, illetve a király engedélyére volt szükség.⁷² Hogy a leleszi vásárt a 14. század elején *forum liberum*nak tekintették-e, nem tudjuk, de árulkodó, hogy az 1320. évi visszahelyezését a királynak kellett engedélyezni, és a vásár akkori tulajdonosának, Druget Fülöpnek jóváhagyni. Ha pedig 1320-ban így történt, akkor gyaníthatóan nem sokkal korábban is e szellemben kellett volna eljárni, legalábbis elméletileg, amikor Fülöp Leleszről Salamonra tette át. Lehetséges, hogy Fülöp – a leleszi tulajdonosok háta mögött – kijárt egy engedélyt Károlynál ezzel kapcsolatban, bár forrás erről sem maradt fent. De hogy a Baksák őszinte beleegyezését nem szerezte meg, az szinte bizonyos. Nem elképzelhetetlen, hogy Fülöp tényleg úgy torolta meg a leleszi patrónusok nyakasságát, hogy némi túlkapas árán gazdasági kárt okozott nekik. Nyilván pontosan tudta, hogy egy ilyen mérvű kilengésbe ő politikailag belebukni nem fog, legrosszabb esetben, ha Lászlóék majd nagyon keresik az igazukat a király előtt, félreállva egy lehetséges per útjából, egyszerűen hozzájárul a vásár visszaadásához. Pontosan így is történt, az igazságszolgáltatás mechanizmusa tehát hosszabb távon jól működött, a Drugetek pedig „kiegyenlítették”: Thilman ugyan nem lett prépost, cserébe az egyház és patrónusai egy időre elvesztették a hetivásárukat.

Tény, hogy a fenti kombináció csak egy lehetséges rekonstrukciója a történéseknek, a kor hatalmi logikájába és gyakorlati működésébe mindenesetre beleillik. A Baksa nembeli Sztriteiek viszonya Druget Fülöppel tehát hasonló jellegű volt, mint annak idején Aba Amadéval. Bár nem számítottak nyílt ellenségeknek, az olykor konfliktusokkal terhelt kapcsolat kifejezetten barátinak sem volt mondható. A szereplők életútja azonban gyökeresen más irányt

⁶⁹ Kumorovitz: *Leleszi prépostság tagjai*, 27.

⁷⁰ 1320. ápr. 6.: RDES II. 249. (AOkl V. 747. sz.)

⁷¹ 1320. ápr. 6.: RDES II. 250. (AOkl V. 750. sz.)

⁷² Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. Budapest, 2012. 21., 30–31.

vett. Druget Fülöpé meredeken felfelé, Lászlóé pedig lassan lefelé tartott. A vásár visszahelyezéséről szóló oklevélben Károly még zempléni ispánnak (vagyis a pataki erdőuralalom fejének) címezte Lászlót,⁷³ de ez az utolsó ilyen adat. Néhány hónappal később, 1320. július 1-jén már Zólyomi Doncs volt a pataki várnagy.⁷⁴ Vagyis László visszakapott egy vásárt, és elvesztett egy politikai hivatalt – ha nem is egy időben, de egymáshoz igen közel eső időpontokban. Károly 1321-ben Patakvár és tartozékaiért cserébe (amelyek közül László szerzett és öröklött birtokai is ott voltak) Borostyán várának az átadásával kárpótolta a Baksa-rokonságot.⁷⁵ Ezzel Károly kifizette Lászlót és rokonait, politikai értelemben pedig nem számolt többé velük. A vár ugyanis a Baksák magánvára lett, nem királyi uradalom.⁷⁶ Amikor ez idő tájt lecserélték a zempléni ispánt, Károly akkor is mellőzte László személyét, és Ákos nembeli Miks lett az új ispán,⁷⁷ aki előtt szintén meredeken emelkedő politikai karrier állt. László tehát élte tovább egy közepes súlyú, királyhú megyei nemes életét. Túlélte (mint említettük, a nála egy generációval fiatalabb) Druget Fülöpöt, megélte Druget János nádorságát, és azt, hogy személyében ismét egy Druget lett a zempléni ispán. Szűkebb pátriájának szomszédságában pedig e János fia, Vilmos rendezkedett be.⁷⁸ Hogy 1320 után, 1330 körüli haláláig bár-mikor is újabb konfliktusba keveredett volna a Drugetekkel, arról nincs tudomásunk.

⁷³ 1320. ápr. 6.: RDES II. 249. (AOkl V. 747. sz.) A „zempléni ispáni” cím itteni jelentésére lásd: Zsoldos: *Druget-tartomány*, 90.

⁷⁴ Engel: *Archontológia*, I. 451.

⁷⁵ 1321. febr. 10.: CD VIII/2. 292–295. (AOkl VI. 39. sz.).

⁷⁶ Engel: *Archontológia*, I. 285. (Borostyán, Zemplén m.).

⁷⁷ Engel: *Archontológia*, I. 241.

⁷⁸ Minderre lásd: Engel: *Archontológia*, I. 241.; Zsoldos: *Druget-tartomány*, 50–54.



A fordítástörténelem kreatív klasszikusa: Anthony Pym

Anthony David Pym a fordítástudományok (*translation studies*) sokoldalú művelője és egyik vezető alakja. Egyszerre számít megkerülhetetlennek a fordítási praxis, a fordításelmélet (*translation theory*) és a fordítástörténelem (*translation history*) művelőinek világában. Maga is fordító, újságszervező és szerkesztő, fordítással kapcsolatos események szervezője, szakmai társaságok vezetője, számos (elsősorban spanyol) egyetem iskolateremtő professzora.

Pym az ausztráliai Perth-ben 1956-ban született, és hazai felsőfokú tanulmányai után egy francia kormányösztöndíjjal került 1981-ben Párizsba, az *École des Hautes Études en Sciences Sociales* műhelyébe, ahol 1985-ben szerzett doktori fokozatot – szociológiából. Akadémiai karrierje mégis az összehasonlító irodalommal töltött évek után mozdult a fordítástudomány felé, amelyben a kilencvenes évek eleje óta jelent egyre markánsabb részt a fordítástörténelem. A Humboldt Alapítványtól kapott posztdoktori ösztöndíjnak köszönhetően a *Göttingeni Egyetemen* kezdetett fordítástörténeti kutatásokba 1992 és 1994 között.

Egy interjújában azt emeli ki,¹ hogy ugyan már a doktori tanulmányai alatt érte némi fordítástörténeti fertőzés (hiszen amikor a 19. század végén Párizsba vonzott útkereső értelmiségiek baráti, önségítő köreinek mindennapi életét vizsgálta, már felfigyelt arra, hogy a megélhetésük érdekében sokuknak fordítói munkákat is kellett vállalnia), de akkor ragadta el végképp a történelmi érdeklődés, amikor 1993-ban felkérést kapott egy enciklopédia-szócikk megírására a fordítástörténelem spanyol tradíciójáról. Mivel a tárgykörben járatlan volt, hatalmas szakirodalmat kellett rövid idő alatt elolvasnia, és magával rántotta a 12. század ködös, rejtélyes, elmentmondásokkal és torzításokkal teli fordítástörténelme, különösen a páratlan toledói fordítóiskola világa. Ám még nagyobb kihívást és izgalmat jelentett számára az a felismerés, hogy nem további fordítástörténeti tények összegyűjtésétől várható az előrelépés, hanem magának a fordítástörténelemnek a komoly módszertani megalapozásától, működőképes modelljeinek a keresésétől. Ez vezette első két, ma már „klasszikusnak” számító fordítástörténeti könyvének megírásához. Az 1998-ban megjelent *Method in Translation History* a fordítástörténetírás módszertani alapvetése, amelyben tizenkét vezérlő szempont köré rendezte mindazt, amit az idő tájt erről gondolt – és ami alapján azóta is tanítják, ahol tanítják. A két év múlva napvilágot látott monográfia (*Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History*) már ezek szellemében tárgyalja a spanyol fordítástörténelmet, a kezdetekre és a közép-korra helyezve ugyan a legnagyobb hangsúlyt, de helyet adva benne a 20. századi spanyol fordítóiskolák szerepének és a barcelonai olimpia négy hivatalos nyelvével (angol, francia, katalán, kasztíliai) kapcsolatos tapasztalatoknak is.

A fordítástörténetírás-történetébe, a tárgykör historiográfiai hagyományába Pym minden bizonnyal az általa kialakított módszertani kultúra megteremtésével és az abból szerve-sen következő innovatív „fordulatokkal” kerül majd bele.

¹ John Milton, Adriana Pagano és Irene Hirsch interjúja (*On translator history*) <https://usuaris.tinet.cat/apym/on-line/translation/brazilinterview.html> Megjelent: Milton, John (ed.): *Emerging Views on Translation History in Brazil*. Special issue of *Crop* 6 (Universidade de Sao Paulo) 273–284.

A Pymnek köszönhető első nagy reorientációs irány a textuális hagyománytól, a szövegtől és annak nyelvészeti kérdéseitől a fordítóhoz és annak társadalmi-hálózati beágyazásához való elmozdulás szorgalmazása és kiteljesítése volt – ezért is jegyzi meg kedvvel és gyakorta Pym, hogy beszéljünk bátran inkább *fordítótörténelemről* (*history of translators*). Ezt a követelményt újabban rendre kiegészíti azzal, hogy a mindmáig árnyékban maradt *tolmácsok* történetével is ugyanolyan intenzíven kell foglalkozni. (Pym úgy látja, hogy a szóbeli formák figyelmen kívül hagyása, elhanyagolása, marginalizálása nemcsak a fordítástörténelem tanulmányozásának problémája, hanem az irodalom- és szövegkutatásé is.) S mindez csakis interdiszciplináris formában valósulhat meg: amikor bármilyen fordítástörténeti tárgyhoz nyúlunk, egyszerre kell rekonstruálni a szöveget és a fordítás körülményeit, de jártassággal kell bírni a szöveg tárgyával kapcsolatban is, az érintett történeti korszakok átfogó kontextusaival együtt. Szívesen hívja fel a figyelmet arra, hogy *a nem irodalmi* fordítási műfajok, a tudomány, a gazdaság és más területek szöveganyaga is kiemelt fontosságú (és ennek érvényességét mindenki beláthatja, aki a térképek, a hírműfajok vagy a növény-nevezéktan világának bűvára).²

Pym új, szellemes és kihívó történeti vezérnarratívája a *bizalom* (*trust*) és a *kockázatelemzés* (*risk assessment*) lehetőségeit boncolgatja elemzési keretként. Két kollégájával írtak könyvet erről a merész, új megközelítésről (*What is Translation History? A Trust-Based Approach*), de magyar nyelvű közlésre az Aetas rendelkezésére bocsátott erről egy rövid, lényegi összefoglalásnak tekinthető kéziratot, amely e bevezető és a Pymmel készített interjú után teljes terjedelmében olvasható.

Pymtól senki ne várja, hogy pusztán feltárjon-bemutasson fordítástörténeti témákat. Nála minden tárgy egyúttal út valamiféle rejtett kontextus kibontásához, amely az interkulturális kapcsolatok mélyebb értelmének megértéséhez vezet. Ha a Nietzsche alkotásait a 19. század végén franciára fordító ifjú Henri Albert életrajzát írja, akkor azok a körülmények érdeklik, hogy a saját kreativitáson kívül mi minden hatott még az amúgy német származása ellenére germanofób Albert fordítási késztettségére – az ambícióra, hogy jobban megértse a szerzőt, mint saját honfitársai. És ennek az „erőtérnek” része a francia–német kulturális kapcsolatok története is az 1871-es háború óta eltelt időszakban (egészen az 1984-es közös konzultációig az európai köztársaság lehetőségeiről). S Wagner pozitív francia fogadtatása és recepciója nélkül nem lesz megérthető, mi nyitja meg az utat Nietzschehez.

Ha Francisco de Enzinas, az Újszövetség spanyol fordítója és I. Károly ellentmondásos viszonya a tárgy, akkor a két fél viselkedését és döntéseit magyarázó háttér-összefüggések feltárása lesz fontos. Ha egy számtalan nyelvre lefordított, de erőteljesen megkérdőjelezett szerzőségű Kemál Atatürk-idézet („*Számunkra nincs különbség a Johnnyk és a Mehmetek [teste] között*”) nyomába ered, a fordítási különbségek mögött álló érdekek és stratégiai megfontolások mezejében az válik számára fontossá, hogy miként manifesztálódhat az emberiség egyetemes szenvedésközösségének transzcendenciája a hitelesség-probléma és a kultúraközi kommunikáció nyelvi és kulturális torzító hatásai ellenére.

Mert Pym nemcsak formabontó történész, hanem verbéli humanista és pedagógus is. Nagy örömeinkre válaszolt a történészi pozícióját, illetve a fordítástörténelem és információ-történelem viszonyát firtató kérdéseinkre.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

² Minderről egy másik interjúban mesél részletesen: Mi, Zhang: *Problems and Developments in Translation History Research – An Interview with Prof. Anthony Pym*. *Journal of Beijing International Studies University*, vol. 41. (2019) no. 5. 81–90.



„...a történetírás eredendően irodalmi műfaj, és úgy vélem, továbbra is annak kell maradnia”

Interjú Anthony Pymmel

Anthony Pym ausztrál történész, szociológus, jelenleg Spanyolországban a Rovira i Virgili Egyetemen oktat a Fordítás és Interkulturális Tanulmányok professzoraként, 2010–2016 között a European Society for Translation Studies egyesület elnöke volt. Legfontosabb munkái: Translation and Text Transfer (2010), The Moving Text: Localization, Translation and Distribution (2004), Method in Translation History (1998).

Egyetértés azokkal (leginkább Itamar Even-Zoharral), akik szerint a fordítástörténelem legátfogóbb kerete egy általános transzferelmélet¹ lehet? Te magad emellé a „lokalizációt” és az esztétörténetet (histoire des idéés) sorolod. Milyen más diszciplináris-tematikus kapcsolódási lehetőséget tartasz ezeken kívül jelentéstartóknak a jövő fordítástörténeti számára?

Mélyen egyetértek azzal, hogy a fordítástörténelem számos átfogó keretbe (*frame*) illeszthető. Van, ami termékeny lehetőségeket kínál, van, ami csak ürügyet szolgáltat. Az én kiinduló problémám annak megragadása volt, hogy mi okozza a fordítást, és milyen társadalmi vagy kulturális *hatásai* vannak. Tekintsük át a fordítási helyzeteket, és próbáljuk meglátni a nagyléptékű hatásokat.

Arra jutottam, hogy a fordítások valójában anyagi mozgásokra (*material movements*) adott válaszok. Ha nem lennének ilyen mozgások (erre használom én is a ’transzfer’), nem lenne okunk fordításra. A fordításra mint egyfajta válasza adott modellt megtaláljuk Lukács György ontológiájában, ahol az értékteremtés forrása az embernek a természeti környezetre adott válasza – ahogy a tengerjáró hajósok meglovagolják a szelet, amikor annak iránya számukra kedvező. Én valahol a materializmusnak ezen a szintjén ragadtam. Gyanakodva figyelem azokat az ideológiai építményeket, amelyek nem adatokon, hanem nagyvonalú absztrakciókon alapulnak, vagy nem keresnek igazolást adatokban.

Eközben megpróbálok eléggé ausztrál is lenni, hiszen a transzfer számunkra a transzportot is felidézi, ahogyan az európai kultúra (az állataival és a járványaival együtt) megérkezett a földünkre, gyarmatosító imperializmusával alávetve az óslakosokat. Geoffrey Blainey könyve² nyomán az érdekelt, hogyan jutnak el az üzenetek nagy távolságra (az egyetlen dolog, ami Ausztráliában rendelkezésre áll, az éppen a hatalmas belső és külső távolságok). Ám a fizikai távolság ellenállt ennek a transzfernek, és csak kemény erőfeszítéssel lehetett

^{*} Anthony Pymet elektronikus levélben sikerült elérnünk, írásban elküldött kérdéseinkre részben írásban válaszolt, részben hangfelvételt küldött, mivel egy kerékpárbaleset miatt a jobb kezét nem tudta használni.

¹ A „transfer” jelentésfelhőjéből az „átvitel” szó áll a legközelebb ahhoz, amit magyarul kifejez. Az ’átvitel’ azonban az elmélet utótaggal nehézkesen hangzik, ezért választottuk a magyar szókészletbe amúgy nemzetközi vándorszóként már bekerült ’transzfer’-t.

² Blainey, Geoffrey: *The Tyranny of Distance: How Distance Shaped Australia's History*. Basingstoke, 1966.

legyőzni. Minden lefordítható, ha keményen dolgozunk, és a nyelvi különbségek szublimálni tudták a távolságot.

Mondhatod, hogy a mozgások mindig információk, dolgok vagy emberek mozgásai, amelyek hordozzák az információt. De engem soha nem érdekelt az információ maga. Ha a fordítók átalakították az információt, ez csak azért volt lehetséges, mert a mindent mozgásban tartó világra az emberek saját erőfeszítéseikkel feleltek.

Itamar Even-Zohar a transzfert más értelemben használta. Ami őt izgatta, az a kultúra mibenléte, generációkon keresztül történő átörökítése, és az, hogy miként változnak meg ezek során a mintázatai, amelyek mögött az életproblémák megoldása áll. A technológiák (a halászat, a lónemesítés vagy a lőporgyártás) és a kulturális megoldások (párra találás, családsszervezés és hasonlók) mozgásai alkotják azt a transzfert, amelynek része a fordítás is. Szeretem az általa használt fogalmakat. Én is úgy látom (Jared Diamondtól kölcsönözve), hogy a csere elsősorban a túlélés és nem a fejlődés nélkülözhetetlen eszköze. Ahol az exogámia parancs, ott fordításra is szükség van.

Even-Zohar kultúrafelfogása számára sokkal érdekesebb a mozgásban lévő információ természete és az információt mozgó kultúrák egészségi állapota, jól-léte. A kultúra halála az, amikor már nem foglalkozik transzfer-tevékenységgel. Kiszárad, amikor az elmék már csak fogalmi-spekulációs körbe zárják magukat. Ezért fordulhatott késői munkáiban a *kulturális energia* fogalma felé. A párbeszédnek akkor is értelme van, ha nincs kézzelfogható, konkrét eredménye vagy sikertelen: olyan belső dinamizmust eredményez, amely mégis hatékonyra tudja tenni a kultúra tartalmainak átvitelét. Én a fordítást, Even-Zohar (késői munkáiban) pedig a kultúrát akarja megmagyarázni. Remekül tudunk egymással dolgozni, olvassuk egymást, beszélgetünk. De nagyon is eltérő dolgokkal foglalkozunk, és emögött a körülöttünk lévő világgal való kapcsolatteremtés két eltérő útja is kirajzolódik.

És nagyon sok más irányba is tapogatózhatunk. Jeremy Munday (a Leeds-i Egyetem fordítástudományi professzora) és jómagam meghívást kaptunk egy New York-i konferenciára, ahol sokat beszélgethettünk az eszmetörténet (*Ideengeschichte, history of ideas, histoire des idées*) kutatóival. Csodálatos példákat mutattak arra, ahogy bizonyos *politikai fogalmak* a kultúrák és társadalmak közti mozgás során átalakultak. Remek elrugaszkodási pontot kínáltak ezzel, hiszen a fordítás fogalma maga sem egy stabil terminus a történelem során, még ha a történészek nagy része így is használja. (Azt hiszem, ehhez a gondolathoz és az eszmetörténettel való összefonódáshoz egyébként már Melvyn Ristvedt [1936–2019] és a *Routledge Encyclopaedia of Translation Studies* is érintőlegesen eljutott.) Egymás kulcs-fogalmairól nagyon termékeny párbeszédet folytathatók. Emlékszem, 2011-ben egy tarragonai szemináriumon éppen Itamar Even-Zoharral és Andrew Chestermannal beszélünk erről, és Even-Zohar számos tudományterületet felsorolt, amelyek részeként a fordítástudomány kontextualizálhatja önmagát. Abból kiindulva, hogy „a kultúra az élet létállapota”,³ a kultúrakutatáson (*culture studies*) belül a kulturális pszichológiát (*cultural psychology*) emelném ki, amely túllép a gazdaságba ágyazott kultúrán, ahogy azt Geert Hofstede (1928–2020) művelte,⁴ vagy a tőkeformák társadalmi rétegzettségén, amit Pierre Bourdieu (1930–2002) az egymásba átjáró társadalmi, kulturális és gazdasági tőke fogalmával fejezett ki, és a biológiai evolúcióra visszavezetett kulturális evolúció folyamatosságához kapcsolt.

³ „Culture is a condition of life to exist.”

⁴ A világhírű holland szociálpszichológus, az MTA tiszteleti tagja, a kulturális dimenziók, a nemzeti és szervezeti kultúrák interakcióinak szakértője 2020. február 2.-án hunyt el, kilencvenkét éves korában. Magyarul megjelent műve: Hofstede, Geert – Hofstede, Gert Jan: *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. Ford. Oláhné Szentessy Éva. Pécs, 2008.

Kicsit utánajártam a kulturális evolúciónak (*cultural evolution*). Úgy látom, hogy az ezzel foglalkozókat az érdekl, miként transzformálják a kultúrák a jelentést, s mindehhez milyen gyakorlatokat alakítottak ki – ez remekül illik a fordításra. Többről van szó, mint a mémek sehová nem vezető⁵ elméletéről, a memetikáról, ahogy azt Chesterman⁶ és Hans J. Vermeer (1930–2010) tárgyalja. (Vermeerről és Skopos elméletéről még szólok később.) A kulturális evolucionizmusnak inkább érdekes, de ellenszenves darabjaival sikerült szembesülni, mondjuk olyanokkal, amelyek a kultúrák változásában implicit fejlődést látnak. Hogyan is lehetne egy effajta fejlődéseméletet alkalmazni abban a multikulturális Melbourne-ben, ahol több mint 250 nyelvet beszélnek, és számtalan kultúra él és próbál együtt élni. Az nagyon is érdekel, milyen szerepet játszik a fordítás egy ilyen város működőképességének megteremtésében, fenntartva a különbségeket, a nyelvi pluralitást. Hogyan hidalja át a meg-nem-értésből (*misunderstanding*) és a közös lét kereteinek megteremtésére irányuló kölcsönös akarat hiányából fakadó problémákat a város a tolerancia, az elfogadás, az együttműködés és a társadalmi szolgáltatások praxisán keresztül? Hát nem éppen ez a kulturális evolúció? Vannak a fordítástörténetnek olyan megközelítései, amelyek szeparált és szeparáltan fejlődő kultúrák tanulmányozásában kívánják használni, de én ezekkel nem tudok mit kezdeni.

Az elmúlt tíz évben sokan kezdtek a bioszemiotika, a rendszerelmélet, a dinamikus rendszerek és a komplexitás elmélete felé tájékozódni. Kicsit könnyű és olcsó megoldásnak tűnik a pillangó-hatás és az emergencia köré épített metaforafelhőt alkalmazni a fordításra. A fordítástudomány képviselői érezhetik úgy, hogy magukra kell vállalniuk más területek megismerését, ha egyszer „minden fordítás”, ha „a jelentések szakadatlanul átalakulnak”. Ám a legrosszabb, amit tehetnek, hogy veszik az adatgazdag tudományok bonyolult módszertani modelljeit, és megpróbálják azt az erősen adatszegény fordítástudományra alkalmazni. Valódi kapcsolat híján azonban nem történik más, mint metaforák kétes értékű alkalmazása. Nem lennék meglepve, ha hamarosan szövegek jelennének meg a kozmológiai modelleket alkalmazva, amelyek a kultúrák közti sötét anyagot keresik és azonosítják majd... Pesszimista vagyok az ismeretelméleti hiányosságok miatt. Magam a fordítás határozatlanságában (*indeterminacy*) hiszek, az elének kerülő szövegek vagy információdarabkák interpretációjának szükségességében. A hermeneutikai ragaszkodás a változatossághoz (amit nevezhetek indeterminizmusnak, de akár entrópiának is) annyit jelent, hogy alázatosnak kell maradnunk.

Az is egyfajta beszédaktus, ahogyan leülök, és jelentésműveletekkel kapcsolatot létesítek tudásobjektumok között, meg azokkal az emberekkel, akikkel kommunikációs viszonyba kerülök, hogy közösen oldjunk meg problémákat. Ez terjed tovább mindazokra, akik megtalálják ezeket a szövegeket, elolvassák, megosztják. Azon társadalmi és humán szintek iránt, amelyekről nincsenek adataim, nem tudok elköteleződni.

Egy korábbi könyvedben aggódtál, hogy a fordítástörténelem nem találja meg a megfelelő tudományterületi helyét. Még mindig pesszimista vagy?

Ha visszaugrunk a '90-es évek végére, én a fordítástörténelmet akkor egészen különböző akadémiai részlegekben és intézményekben születő diszciplinának láttam, amelyben nem az a fontos, hogy milyen besorolással végezzük, hanem az, hogy kik az „ügyfeleink”: kiknek születnek a fordítástörténeti kutatások eredményei? Inkább realizmusnak s nem pesszimizmusnak nevezném.

⁵ Pontositok: legalább az interneten terjedő népszerű tartalmak kaptak egy nevet. (A.P.)

⁶ Chesterman, Andrew: *Memes of Translation*. Amsterdam–Philadelphia, 1997.

Álláspontom csak hajszálnyit változott azóta, még ha az interdiszciplináris kutatások előtt ma már kevesebb akadály áll is. Nézzünk engem! Melbourne-ben a *School of Languages and Linguistics* épületében (amit sokan ‘Bábel’-nek becéznek) az az öröm ér, hogy közös fordítástörténeti szövegeket készítünk Andrea Rizzivel, aki a kora újkori Európára szakosodott italianista, vagy Birgit Langgal, aki gender- és pszichoanalitikus kérdésekkel foglalkozó germanista. Nemrég kezdtünk egy kutatóközösséget építeni az igazság problémájának vizsgálata köré, amely történeszeket, irodalmárokat, filozófusokat sodor egymás mellé, és még olyan tudománysarkocskákból is érkeznek kutatók, mint például a zenetörténet (ezidáig információtörténésünk még nincs). De vegyük észre, hogy ez a fajta interdiszciplinaritás egy absztraktabb fogalmi szintet jelent, nem törődik a fordítástörténelem morzsácaival. Egy az adatok, hanem a modellek érdeklik. A társadalom legátgatóbb problémái nem fordítókhöz vagy nyelvekhez kötődő csip-csup részletek. Akkor lennék boldog, ha ez a magasabb absztrakciós szint nemcsak a bölcsészettudományokon belüli párbeszédet tudná segíteni, hanem a társadalmi problémák megoldásához is hozzá tudna járulni.

A fordítástörténelem historiográfiájában talán az elmélettől való elszakadás és a fordítói praxis felé fordulás volt az első váltás, és a szövegtől meg a nyelvtől a fordító személyéhez és a fordítói környezethez fordulás a második. Hogyan látod a magad szerepét mindebben?

Kezdjük a historiográfia apró pontosításával. Már az elmélet-dominálta '80-as években is elkezdtünk túllépni a nyelvi-textuális dolgokon azzal, hogy fordításkatalógusok készültek, illetve adatbázisok születtek fordítókról. A '90-es években ezekre támaszkodva mozdultunk el sokkal izgalmasabb irányokba: a fordítók személyének, identitásának, támogatóinak, fordítótársainak, nyomdászainak megismerési-rekonstruálási szándéka felé (amit André Lefevere [1945–1996]⁷ munkái fémjeleznek elsősorban). Egyfajta detektívmunkával csodálkozhattunk rá adott történeti szituációkban született fordítói választásokra mint emberi döntésekre.

Amikor például a hispán kultúrával foglalkozom, emiatt értékelődik fel a zsidók, az átértek (*conversos*) és az itáliaiak közvetítő szerepe a késő középkorban – s így emelném be a történeti figyelem fókuszába a legkülönfélébb marginális csoportokat, akik adott országok hivatalos, lineáris történetírásába szinte be sem tudnak kerülni. Ha velük foglalkozunk tehát, afféle „fordított könyveléssel” szokatlan, de vonzó új nézőpontokhoz juthatunk el. S ennek további előnye, hogy képesek vagyunk eljutni az etikai dilemmáig, amikor az aluldeterminált fordítói döntések eltérnek a nyelvészeti racionalizmus kézenfekvő alkalmazásától. Ha a racionalitás, a kockázatkezelés és az erkölcs háromszögében születő döntések sorozataként tekintünk a fordítók által választott megoldásokra, újraélhetjük az egykori dilemmákat, és ráismerhetünk maiakra. A közvetítők, a fordító és a tolmács szerepének vizsgálata segít elszakadni a strukturalista móditól, ahol a szöveg dekonstrukciós szándékú „alapos olvasása” (*close reading*) öncél, és nem visz közel a cselekvés etikai beágyazásához, ahogyan én javaslom. És micsoda történetekre bukkanunk, milyen érdekes narratívákat alkothatunk így!

Könnyű elfelejteni, hogy a történetírás eredendően irodalmi műfaj, és úgy vélem, továbbra is annak kell maradnia. Olyan narratívákat kell alkotnunk, amelyet nemcsak a tudós közösség olvas. Azt remélem, hogy ezekkel hozzá tudjuk segíteni az embereket ahhoz, hogy

⁷ Az összehasonlító irodalomtudomány felől a fordítástörténelem felé forduló Lefevere-nek tulajdonítják a „minden fordítás újírás” tézist. Munkássága legjobb keresztmetszete az alábbi posztumusz kötet: Lefevere, André: *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London, 2016. és a Susan Bassnettel közösen szerkesztett tanulmánykötet: *Translation – Culture/History: A Source Book*. London – New York, 1992.

reflektálják a helyüket a világban, és orientációs segítséget kapjanak – ahogyan én kaptam a kultúrák között száguldó fordítóktól és közvetítő szereplőktől.

Nem gondolom, hogy ebben a szemléleti fordulatban meghatározó szerepet játszottam volna, csak része voltam egy sokkal átfogóbb trendnek (ami a nyelvészetben például a struktúráról a performativitáson át vezetett a pragmatikáig, vagy a legtöbb társadalomtudományban az absztrakt filozófiai pozíciók helyébe a szociológiai megfontolásokat sodorta). Amit mi a fordítástudományban csinálunk, azzal egyértelműen a Skopos-elméletet követjük⁸ az ügyfél-fordító és a fordító-célnyelv irány felértékelődésével. Azzal, hogy így a célnyelvhez tartozó kultúra normáihoz és strukturális meghatározottságaihoz némi összehasonlító irodalomelméleti meg rendszertudományi beágyazással közelebb tudtunk kerülni, sok minden elmondhatóvá vált a fordítóról, de sajnos csak absztrakt és leegyszerűsítő módon, mert sajnos még mindig hiányzott a képletből a konkrét történeti helyzet „alapos olvasata” és a „konkrét ember”. A fordító, aki megbízói utasítást követ, aki a célnyelv kultúrájához tartozik, aki kihívja a hatalmi viszonyokat, de normakövető is, aki a kultúráközi kommunikáció mestere, aki egyedül dolgozik ugyan, de eközben egyediségével száll szembe a homogenizálás erőivel. Könnyű elfelejteni, hogy a nyelvek (vagy kisebbségi nyelvek) maguk is miféle akadályok lehetnek a fordítási folyamatban...

Talán ez volt az én szerepem, hogy a leíró fordítástudományon belül ezeknek a szempontnak szenteltem nagyobb figyelmet, ami jól kiegészítette Andrew Chesterman már idézett, ugyanebbe az irányba tartó korszakos művét a fordítástudományról, vagy Daniel Simeoni (1948–2007) nagyszerű tanulmányát,⁹ aki a különböző társadalmi közegben működő fordítók választásait „kulturálisan előhuzalozó” habitus fogalmával ragadta meg az emberi oldalt.

Azt gondolom eközben, hogy magára a fordítóra koncentrálva valamit el is veszítünk. Ez ugyanis önmagában semmit nem old meg. Semmiféle bajra nem gyógyír, ha közben a nyelvekről, a kulturális eszköz- és megoldáskészlet hatalmas erejű, mély, jelentésteli elemeiről (amely a fordítók mindennapi problémáit okozza, és amellyel egyetemlegesen szembesülnek) nem beszélünk eleget. A magam részéről én nem szeretnék csakis a különböző emberi szituációkba kerülő fordítók mikrovilágába vagy a kulturális csoportnak tekintett fordítók és közvetítők szociológiájába gabalyodni anélkül, hogy ne tartanám szem előtt mindvégig a nyelvet magát, amellyel dolgozunk. Hiszen a nyelv teszi végső soron egyedivé és különbözővé a fordítást a közvetítés általános formáitól.

Mit gondolsz a fordítástörténelem lehetséges jövőbeni fordulatairól?

Nos, meg vagyok győződve arról, hogy effajta fordulatok nincsenek. Ahol „fordulatot” látunk, az inkább annak a bohó és fiatal lendületnek és tiltakozásnak a terméke, hogy az „újat” valahogyan becsomagoljuk a régihez képest. Amire sokkal inkább szükség lenne, az sok nem-nyugati munka. Olyanok, amelyek a nem-nyugati fordítástörténelemmel foglalkoznak, nem-nyugati tudósok nézőpontjából és a fordítás nem-nyugati fogalmára építve. Ez egyike azon alapelveknek, amely köré a legutóbbi kollektív projektünk és annak könyvnyi eredménye

⁸ A német Vermeer által a hetvenes évek végén megalkotott funkcionális teória a fordítói intencionalitás, a fordítási folyamat célja (cél – *skopos*) köré építette a megértést.

⁹ Pym minden bizonnyal erre a tanulmányra utal: Simeoni, Daniel: *The Pivotal Status of the Translator's Habitus*. Target, vol. 10. (1998) no. 1. 1–39.

szerveződött.¹⁰ Visszaütök rá, hogy többek között épp egy soknyelvű város problémáival foglalkozom, ahol számtalan nézőpontból lehet megközelíteni, milyenek lehetnek a kultúrák közötti interakciók. És minél többet tudunk ezekről a különböző nézőpontokról, annál formagazdagabb modellezési lehetőségek tárulnak fel megoldáskereséskor.

Korábban erősen hangsúlyoztad, hogy a kultúrák közti transzfer szükségszerű a stagnálás és a hanyatlás elkerüléséhez, a kulturális diverzitás fenntartásához. Miközben határozottan egyetértel ezzel, rá is kérdezek, hogy miként látod ennek a túloldalát: a fordítás felhalmozó-akkumuláló természetét, amellyel a tudás egyre nagyobb közös készletét hozza létre (például ahogy a nemzetközi vándorszavak homogenizálnak).

Kultúránknak különleges képessége van arra, hogy elfelejtse, elkerülje, kizárja az információt és a tudást. Eközben túl összetetté vált a könyvtári őrzés, és az információk nehezen találnak innen utat a hétköznapi életbe és a politikai döntéshozatalba. Nem hiszem, hogy bármilyen kockázata lenne a „túl sok” elérhető információnak. Épp annak van kockázata, ha a szükséges információ nem áll rendelkezésre. A nemzetközi kölcsönzavak sem hordoznak semmiféle kockázatot (az, hogy hogyan lett a mobiltelefon a németben és a franciában is *handy*, külön misét is megérne). A fordítás segít abban, hogy a dolgoknak mindig más arcát lássuk, hogy frissen viszonyulhassunk hozzájuk. Gondoljunk csak az aktuális Covid-világjárványra, amelynek az információtömege emberi és gépi fordítások által számos nyelven válik hozzáférhetővé – miközben annak a példáit is látjuk, miként ignorálhatják ezeket a politikai és közösségi vezetők, felülírva saját, konstruált narratíváikkal. Nem mondhatjuk azt, hogy több információra van szükségünk: közvetítők, mediátorok kellenek, akik sok médiacsatornán teszik a bonyolultat egyszerűvé és érthetővé, és formálják adekvát cselekvés-üzenetté. A fordítás hatalma is itt rejlik valahol: a nyelvekhez *kapcsolódik*, de nem mindig *vonatkozik* rájuk.

Ha a fordítástörténelem még mindig „túl rövid”, hol találunk új fejezeteket az időegyeneseen, amivel kibővíthető a Santoyo által 4500 évesre becsült történet?¹¹ Mi vár még megírásra a fordítás történetével kapcsolatban? Van előtörténete a fordításnak? Hogyan látod a fordítás „népi történetét”, az amazóniai nyelvi exogámiától az ausztrál őslakosok tuckandee nevű intézményén át a csoportközi gyerekcsere ismert gyakorlataiig?

Ezekről keveset tudok. Azt a keveset is azóta, amióta projektszerűen próbálok Ausztrália és Új-Zéland fordítástörténelmének darabkáiból történetet írni. Naivan azt feltételeztem korábban, hogy a fehér invázió előtt nem volt semmiféle fordítási praxis a széles körben elterjedt soknyelvűség miatt. Az emberek poliglottok, és az az alapmodell, hogy mindenki az anyanyelvével nő fel, de a kényszer-exogámia miatt az apa eltérő nyelvét is teljes egészében megtanulja. S ha ehhez hozzáveszünk még legalább egy harmadik, speciális csoportnyelvet, amelyet a pubertáskorú fiúk a maguk számára alakítanak ki (*skin language*, *totem language*), olyan nyelvi-társadalmi sokféleség bontakozik ki előttünk a szakadatlan kód-váltásokkal, amelyhez hasonlót nem nagyon ismerünk. Ez önmagában is páratlanul érdekes, de sem uniformizálni, sem idealizálni nem szabad, és azt gondolom, hogy ilyen helyzetben nincs szükség „fordításra”. Írtam egy kis észak-ausztráliai szigetről, amelynek négyszázötven

¹⁰ Pym itt a Palgrave kiadónál elindított fordítástörténeti sorozatra és az Andrea Rizzivel és Birgit Langgal közösen szerkesztett kötetre utal: *What is Translation History? A Trust-based approach*. Cham, 2019.

¹¹ Santoyo Mediavilla, Julio-César: *Blank Spaces in the History of Translation*. In: Bastin, George L. – Bandia, Paul (eds): *Charting the future of translation history*. Ottawa, 2006. 11–43.

lakója öt nyelvet használ, fordítás igénye nélkül. Ám Ruth Singer, a Melbourne-i Egyetem kutatója¹² úgy látja, hogy igenis létezik a fordítás az őslakos közösségeknél, csak épp a mérgező kapcsolatok körül kell keresgélni, viszálykodó unokatestvérek, egymással szóba nem álló haragosok, anyószerű férjek konfliktuskezelése körül. Ehhez ők is közvetítőket vesznek igénybe, akik oda-vissza „fordítanak”. Errefelé sok lehetőséget látok, hogy a gyarmatosítás előtti idők fordításigényeinek megoldásáról vagy megszüntetéséről többet tudhassunk. S mindezt nem azért, hogy valami rejtőzködő, idealizált antimodernista receptként mutathassuk fel. Ami a *tuckandee* intézményét illeti, utána kellett nézmem, mert korábban nem hallottam róla. Kollégáknál is utánajártam, de úgy tűnik, ez az antropológiai irodalom idealizált toposza, amelyről még a szakértők is nagyon keveset tudnak. Nos, Új-Dél-Wales és Queensland őslakóinál találtam meg, a törzsi csoportok közti közvetítő szereplőként, az exogámia egyfajta ritualizált formájaként. Már 1850 körül is vannak róla feljegyzések, amelyek inkább egy dezintegrált társadalmi hálózatra, mintsem valamilyen nagyszerű intézményre utalnak. Egy régese régi közleményben a *tuckandee* szót még úgy értelmezik, hogy „ugyanolyan totemmel rendelkező fiatal ember, aki testvérnek számít”,¹³ 2009-ben már úgy írnak róla, mint a fenntartható fejlődés ősi bennszülött princípiuma.¹⁴ Mindenképp a korábban említett „harmadik nyelvek” közé sorolnám, amely a vérségi-nyelvi kapcsolatokon túli világot jellemzi. Ha hasonlóra kéne példát mondanom, valami ilyesmi történi köztünk is, amikor ausztrál meg magyar kutatóként beszélgetünk egymással: a nemzeteken és nyelveken túli intézményesített kapcsolat köt össze minket, a mi harmadik nyelvünk, amelyen osztozunk, nem más, mint a „nyugati tudomány” (*Western scholarship*).

Azért nem baj, hogy a nyugati tudománynak van lingua francája is, az angol, amelyet használunk... De ha a határokról (vagy a városról mint határképzőről) beszélünk, hogyan látod a határok szakadatlanul újrapendeződő és újraírandó topológiáját?

Számomra ebből egy dolog fontos: milyen nyelvi szolgáltatásokkal tudunk hozzájárulni a soknyelvű, multikulturális városok lakóinak sikeres és hatékony együttéléséhez. Amikor ilyeneket tervezünk, le kell számolni a kultúrák közt és körül húzódo lineáris választóvonalak illúziójával.

A gépi fordítás története érdekes új fejezete a fordítás történetének, ahogy az lehet az állati viselkedés és jelkibocsátás megértése, az ősi vágy, az állatokkal való kommunikáció is. Ezekről mit gondolsz?

Hogyan kerül egymás mellé a gépi fordítás meg az állati viselkedés?

Mint a fordítástörténelmi domain lehetséges kiterjesztési irányai.

Nos, a gépi fordítás nyilvánvalóan kiemelt irány, különösen, ha arra gondolunk, hogy a profi fordítók mindössze a fordítási összteljesítmény 1%-át végzik. Nagy a hétköznapi igény a

¹² Singer az Arnhem-föld Warruwi közösségében végez terepmunkát, vö. <https://findanexpert.unimelb.edu.au/profile/2621-ruth-singer>. Elsősorban lásd: Singer, Ruth: *A small speech community with many small languages: The role of receptive multilingualism in supporting linguistic diversity at Warruwi Community (Australia)*. *Language & Communication*, vol. 62. (2018) 102–118.

¹³ Parker, H. Langloh: *The Euahlayi Tribe. A Study of Aboriginal Life in Australia*. London, 1905.

¹⁴ A magam részéről inkább „békés egymás mellett élésnek” olvasom (a ford.), amit Karl-Erik Sveiby és Tex Skuthorpe könyve ír erről (*Treading Lightly. The hidden wisdom of the world's oldest people*. Crows Nest, Australia, 2009.).

fordításra és a gépi szolgáltatások ingyenes elérésére. Ám amikor fordítót képzünk, fel kell hívni a figyelmet a gépi fordítás előnyeire és korlátaira is, s leginkább a nélkülözhetetlen utószerkesztésre.

Az állatokkal való kommunikációt illetően az nagyon érdekes, amivel Michael Cronin próbálkozik a környezetváltozás kontextusában.¹⁵ Amikor a klímaváltoztatással átalakítjuk és romboljuk a természeti környezetet, az is változik, mit jelent embernek lenni: nagyobb alázat kell, hogy magunkat sokkal inkább tekintsük a természet részének. Megértem tehát az állati nyelvek kutatóit, és nagyra tartom Michael munkásságát (még ha az állatok nem is beszélnek vissza nekünk). De még tovább tágíthatjuk ezt az irányt: Gayatri Spivak¹⁶ a dialógus kiterjeszti a planetáris és az azon kívüli térre – hiszen ugyanúgy részei vagyunk egy még átfogóbb kozmikus környezetnek. Amelytől kérdezzünk, és amelytől feleleteket remélünk – pedig valójában nekünk kell válaszokat megfogalmaznunk.

Az interkulturális irány után látsz valamilyen heurisztikus kihívást abban, ha a társadalmak teljes információháztartásának, információs anyagcseréjének részeként tekintünk a fordítástörténelemre? Látsz találkozási pontokat az információtörténelem és a fordítástörténelem között? Van értelme a fordítókra információmunkásokként, a fordítóiskolákra információs intézményként, a hálózatba szerveződött fordítókra és tolmácsokra pedig információközösségként tekinteni? Ha ezeket az információs kategóriákat használjuk, a bizalomra és a kockázatra is tekinthetünk esetleg másképp?

Nos, az információs anyagcsere mérésére nincsenek eszközeim, noha én is része vagyok. Ami felé mozdulnék, az a technológia hatása a kommunikációra. Már csak azért is, mert a kommunikáció speciális esetével, a fordítással és annak nagy léptékű történeti folyamataival foglalkozom. A technológia szintjén egyfajta elsődleges mozgatót látok, ahogy Marx tette sok évvel ezelőtt, de jobban járunk, ha nem a determinizmus irányába vesszük el a gondolatot, hanem a technológia által nyitott lehetőségek felé. Volna más hozzáférésem az információs anyagcseréhez a technológián kívül? Ha a társadalomra úgy tekintek, mint egy testre, egy organizmusra, hogyan tudnám megragadni vagy mérni az egészet, ha csak részekről származó jeleket tudok „leolvasni”?

Információmunkások-e a fordítók? Igen. A fordítóiskolák információs intézmények? Igen. A nyelvvel dolgoznak, és a nyelv az információt szervező entitás. Persze a hálózatba szerveződött fordítókra és tolmácsokra is tekinthetünk információközösségként, ha szeretnéd. Információról és tudásról, a szemiozsis forrásáról és szövegekről beszélünk, akár magát a társadalmat is láttathatjuk „szöveggént”. De mit nyerünk és veszünk, amikor efféle terminológiákat alkalmazunk? Nem tudom. Attól függ, mit keresünk, mire akarunk jobban rálátni velük. Mi segítene például jobban és meggyőzően információs kategóriákkal megérteni, hogyan veszti el hatalmát az írott szó, és szorul második helyre a hatékonyabbnak tűnő audiovizuális csatornákhöz képest? Mennyire függetleníthető az információ a médiumoktól és a technológiától? Nem tudom. Úgy tűnik, mintha az információ komplexitását a kontroll

¹⁵ Michael Cronin író tudós, számos ide vágó könyve közül a jelentősebbek: *Eco-Translation: Translation and Ecology in the Age of the Anthropocene*. Abingdon, 2017.; *Translation in the Digital Age*. Abingdon, 2013.; *Translation and Globalization*. London, 2003.

¹⁶ Gayatri Chakravorty Spivak indiai-amerikai irodalomtudós, kritikus és teoretikus, legendás esszéje: *Can the Subaltern Speak?* In: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence (eds.): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke, 1988. 271–313.

fogalmával lehetne megragadni, ahogy Luhmann teszi a bizalom kérdését boncolgatva.¹⁷ Egymagam képtelen vagyok valamennyi információval szembesülni, kellenek olyan valakik, akikben megbízva, akiknek az interpretációja segítségével mégis el tudok jutni hozzájuk. Igen, innen nézve a fordítók nagyon is információmunkások – olyanok, akiknek a révén a bizalom elnyerhető, de akik ezt a bizalmat manipulálhatják is. Ha például az általam nem ismert idegen nyelvvvel kapcsolatban valakinek hiszek, mindig ott a kockázat, amellyel számolnom kell. Esetleg magát a fordítót is ellenőrizve, ahogy az amerikai hadsereg kézikönyveiben is áll. Nemcsak az információ „átültetésére” irányuló képzettséget várom tehát el, hanem a képességet, fellebbenteni a fátylat az információ komplexitásáról és a jártasságot abban, hogy a közlekedő tartalmat szintetizálni, megosztani és akcióvá formálni segítsen. Az így nyert társadalmi státus közlekedésképesé teszi a hatalmi kapcsolatok szövevényében és a kultúráközi érintkezés aszimmetriái között, hogy hozzásegítsen a kooperáció mozzanataihoz. Ami, úgy gondolom, erősen etikai cél. Szóval az információ hiába van jelen a problématerben, ha engem az érdekel, hogyan tudják az emberek kommunikáció révén problémamegoldásra használni. Újraredefiniálható tehát a bizalom és a kockázat információs kategóriák révén? Nagyon is. Már a fiatal Luhmannál is ezt látjuk 1968 körül, ahol a bizalom nem a komplexitáscsökkentés, hanem a kockázatredukció eszköze. Mivel a kockázat a cselekvés céljával van összefüggésben, nem jó információelméletre, hanem jó cselekvéseméletre van szükség meg a minket körülvevő hatalmi viszonyok feltárására. A történeti kutatások etikai aspektusokkal való összekapcsolására. Nem tudom, az információtörténelem készen áll-e arra, hogy a kommunikációban megnyilvánuló döntések etikai implikációival foglalkozzon.

Érdeemes felidézni Axelrod kutatását a fogolydilemmával kapcsolatban.¹⁸ Amikor gépek játszanak egymással, és mérlegelik a választások kockázatát, stratégiákat építgetve, az tiszta és egyszerű információs játszma. Ha azonban valóságos és történeti környezetbe helyezük az ilyesfajta „játszmákat”, be kell látnunk, hogy a közvetítő szereplők nem gépek. Néhány legitim kommunikációs stratégiát ismernek, az elfogadható kockázatok fajtáit tudják mérlegelni, és a lehetséges célok készletéből válogatnak. Ha az információtörténelem tudna segíteni abban, hogy ezeket együtt kontextualizálja, az nagyszerű volna. És így a munka, amit a fordítástörténelem területén végzünk, talán még jobban érdekelhetné az információtörténelemszeket. Ám addig is, boldog vagyok a saját problémáimmal, az összegyűjtött adataimmal, a városban, ahol élek.

Köszönöm a beszélgetést. Bizom benne, hogy sok olvasónkat mozgatta ki a diszciplináris komfortzónájából.

Szeged – Melbourne, 2020. február

Az interjú készítette, fordította, a jegyzeteket írta: Z. KARVALICS LÁSZLÓ

¹⁷ Niklas Luhmann (1927–1998) német társadalomtudós, a szociológiai rendszerelmélet nagy alakja. Számos művét fordították magyar nyelvre.

¹⁸ Pym itt Robert Axelrod amerikai politológusnak a kooperáció evolúciójáról írt 1984-es könyvére (*The Evolution of Cooperation*) utal. Ebben Axelrod és szerzőtársa hosszan foglalkoznak az '50-es években megalkotott fogolydilemmák típusaival, amikor úgy kell döntést hozni és kimeneteket maximalizálni, hogy egy másik fogoly hasonló választásától függ, melyik döntés bizonyul a legeredményesebb stratégiának.



Anthony Pym műveinek válogatott bibliográfiája

Anthony Pym naprakész publikációs listája elérhető a világhálón (az online is elérhető munkák linkjével): <https://usuaris.tinet.cat/apym/publications/publications.html>

A bemutatás és az interjú során említett könyvei és tanulmányai:

Method in Translation History. Manchester, 1998. (új kiadás: London – New York, 2014.)

Lives of Henri Albert, Nietzschean Translator. In: *Translators' Strategies and Creativity: Selected Papers from the 9th International Conference on Translation and Interpreting, Prague, September 1995. In honor of Jiří Levý and Anton Popovič*. Ed. Beylard-Ozeroff, Ann, et al., Amsterdam–Philadelphia, 1998. 117–125.

On Cooperation. In: Olohan, M. (ed.): *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I. Textual and Cognitive Aspects*. Manchester, 2000. 181–192.

Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History. Manchester, 2000. (új kiadás: London – New York, 2014.)

Translating as risk management. *Journal of Pragmatics*, vol. 85. (2015) 67–80.

A response to the response to 'The case of the missing Russian translation theories'. *Translation Studies*, vol. 8. (2015) Nn. 3. 247–351.

A spirited defense of a certain empiricism in Translation Studies (and in anything else concerning the study of cultures). *Translation Spaces*, vol. 5. (2016) no. 2. 289–313.

On the passage of transcendent messages. Johnnies and Mehmets. *FORUM. International Journal of Interpretation and Translation*, vol. 14. (2016) no. 1. 121–141.

(with Rizzi, Andrea – Lang, Birgit): *What is Translation History? A Trust-Based Approach*. London, 2019.



ANTHONY PYM

Bizalomalapú fordítástörténelem

*A kulcskérdések és egy illusztráció**

A bizalom-alapú fordítástörténelem megalapítója Andrea Rizzi, melbourne-i kollégám,¹ és nagy örömmel veszek részt a vállalkozásban – számos egyszerű oknál fogva. Először is a „bizalom” (*trust*) kellően rövid szó, hogy emlékezzenek rá. Másrészt a Nyugat kortárs társadalmi intézményeibe vetett bizalom általános hiánya (úgy tűnik, Kína kivételével) olyan széles körű és interdiszciplináris vizsgálatokhoz vezet, amelyben a fordítástörténelemnek részt kell vennie. Harmadrészt a bizalomra való összpontosítás megóvhatja a fordítástörténelmet attól, hogy unalmassá váljon: kevés más tudományterület tud izgalmas lenni, ha csak dátumok, nevek és munkák listáját tudjuk felmutatni. Létezik azonban néhány sokkal összetettebb ok is. Ebben a tanulmányban a tárgykör legáltalánosabb megközelítése révén mutatom be ezeket az okokat, megfogalmazva a kulcskérdéseket, hogy egy kiterjesztett példa segítségével eljuthassak a válaszokig.

Alapvető kérdések kezdő történészek számára

Az elsődleges dolgokat, amelyeket egy történésznek egy leegyszerűsített világban tudnia kell, így lehetne megfogalmazni: *ki? mit? hol? mikor? és hogyan?*² Archeológiai kérdéseknek is nevezhetjük őket. Olyan adatok szülei, amelyek a dolgokat a tér, az idő, a készségek és reményeim szerint a technológiák tengelyeire illesztik. Ezek a kérdések mindazonáltal többnyire csak a létrehozás pillanatában véglegesednek: tudni szeretnénk, melyik fordítást ki készítette, hol és hogyan; csak a fordítóról kérdezzük. Kérdezhetnénk megbízókról, kiadókról, finanszírozókról, terjesztőkről és a fordítások mindenféle felhasználóiról is, beleértve a történészeket is. De azt is kérdezhetnénk: kivel? kinek? és egy interperszonális kontextusban mindenekelőtt: miért? A bizalom-alapú történet azt ígéri, hogy elbűvölő válaszaink lehessenek az utóbbi kérdéssorra. El tudunk képzelni néhány kiinduló általános választ: A fordító miért ezen vagy azon a módon dolgozott? – hogy bizalmat szerezzen és azt fenntartsa. Kikkel dolgoznak a fordítók? – akikben bíznak. Kiknek dolgoznak? – akik bíznak bennük, és így tovább. Ilyen aránylag egyszerű kérdések jelzik azt a kulcsszerepet, amelyet a bizalom játszik a kapcsolati hálóknak fenntartásában, amelyekből a fordítások kikerülnek, és amelyekbe belépnek. Ezek szintén illusztrálják a bizalomfogalom eredeti értelmezését: mint nem bizonyított meggyőződést, miszerint valaki megtette (vagy meg fogja tenni) azt, amiről állítják, hogy

*A fordítás a következő kézirat alapján készült: Trust-based translation history. Guideline questions and an illustration.

¹ Rizzi, Andrea – Lang, Birgit – Pym, Anthony: *What is translation history? A trust-based approach*. London, 2019.

² Arisztotelésznek tulajdonítja, többek között Sloan, Michael C.: *Aristotle's Nicomachean Ethics as the original locus for the Septem Circumstantiae*. *Classical Philology*, vol. 105. (2010) 236–251.

meg kell(ett) tenni. A nyugati hagyományban a fordító bemutat egy szöveget, amelyben az eredetinek legalább néhány vonatkozását reprezentálja, és ha a fordítást elfogadjuk ilyennek anélkül, hogy utánanéznénk alternatív fordításoknak, akkor bízunk a fordítóban.

Ily módon a bizalom a ragasztóanyag, amely a társadalmi kapcsolatokat összetartja, ahogyan a bizalmatlanság az az oldószer, amely lerombolja őket. Ezen felül a hálózatok össze is kapcsolódnak: a mű összekapcsolódik a terjesztővel és az átvétellel, majd további művekkel (reprint kiadás, javított kiadás, újra fordítás). Nem pusztán a fordítók által megtapasztalt keretben, hanem a történelmen keresztül „gellert kapva”, magának a történésznek a helyéig terjesztve ki ezt a hálózatot, aki szintén egyszerre befogadója a fordításoknak, miközben a fordításokról szóló tudás termelője is. Mi szintén belegabalyodtunk a bizalom és bizalmatlanság viszonyaiba. Mi is bizalmat kérünk.

Itt van tehát néhány alapvető kérdés, amelyet a fordítástörténelem művelése során feltehetünk, és amelyek felölelik ezeket dimenziókat:

Miért bízunk meg a fordító a szövegben?

Ki bízunk a fordítóban?

Hogyan keltett bizalmat a fordító? Hogyan veszhet el a bizalom?

Hogyan tartják fenn bizonyos fordítási döntések a bizalmat?

Miért bízunk a történész az adatokban?

Ki bízunk a történészben?

A kérdések természetesen leegyszerűsítettek, már csak azért is, mert a tényleges vagy potenciális *bizalmatlanság* beárnyékolja a bizalmat a folyamat minden lépésénél. És minden csomóponton számos potenciális kommunikációs partner található. De ne bonyolítsuk a dolgokat!

Mielőtt egy részletes példán keresztül javaslatot tennénk arra, miként foglalhatók egy-egybe ezek a kérdések, ejtsünk néhány szót arról, hogy ezek a kérdések miért olyan fontosak a fordítástörténelem számára.

A bizalomalapú fordítástörténelem alapelvei

A bizalom egyértelműen emberek közötti kapcsolatokra vonatkozik: a fordító kapcsolatban áll a megbízóval, a befogadóval, a szerzővel, más fordítókkal vagy akár tetszőleges számú emberrel és hanggal a fordítás színterén és hálózataiban. Olyannyira, hogy a bizalom együtt jár azzal a tendenciával, hogy az emberekre, ne pedig a szövegekre figyeljünk; még pontosabban fogalmaznánk, ha a „fordító tanulmányok” kifejezés analógiájára bizalomalapú *fordító-történelemről* beszélünk.³ Én mindenesetre a szélesebb „fordítástörténelem” terminusnál maradok, mert, amint jeleztem, a fordítókon túl sokan mások is érintettek, és végülis még mindig szövegekről kell beszélünk, sőt a szövegekbe helyezett viszonylagos bizalomról: bízom a fordítóban, és ezért bízom abban, hogy ezek a szavak az idegen nyelven egy távoli földön a többé-kevésbé távoli múltban elhangzottakat fejezik ki. A bizalom elsődlegesen emberek felé irányul, még ha azt szövegekbe is helyezik.

A bizalom különösen fontos a fordítók számára, mivel hivatásuk többnyire arra kötelezi őket, hogy olyan dolgokkal foglalkozzanak, amelyekhez több hozzáférésük van, mint a nemfordítóknak: általában jobban ismerik az eredeti nyelvet, mint azok, akik majd használják a fordítást. Ez az egyik alapvető oka annak, hogy a fordítóknak meg kell bízunk; ez az ok,

³ Chesterman, Andrew: *The name and nature of translator studies*. Hermes, vol. 42. (2009) 13–22.

amely sokkal inkább vonatkozik a fordításra, mint sok más típusú kommunikatív tevékenységre. Ahogy Chesterman fogalmaz: „...a fordítók túlélése érdekében minden érintett félnek meg kell bíznia bennük, mind szakmaként, mind pedig egyénileg. [...] E bizalom nélkül a szakma összeomlana, ahogyan a művelése is.”⁴

Ennek fényében, amit a fordítók eladnak, az nem elsősorban bizonyos számú szó, mint inkább ezen szavak *hitelessége*. Ennek így kell lennie a jó minőségű gépi fordítás korában is, amikor a fordítások készítése gyakorlatilag ingyenes, de egy adott fordítás megbízhatósága egy magas kockázatú helyzetben megköveteli a szakértőbe vetett bizalmat.

Akkor miért bízna meg bárki egy fordítóban? Haladhatunk az alábbi előfeltevések mentén: azért, mert ez sokkal költséghatékonyabb, mint az, hogy maguk ismerjék meg az idegen nyelvet és a kultúrát, vagy két másik fordítót alkalmazzanak, hogy ellenőrizzék azt, amelyikben nem bízunk. Ebben az értelemben utalhatunk Luhmann bizalom-leírására, mint „a komplexitás csökkentésének mechanizmusára”,⁵ feltételezve, hogy az ismeretlen nyelvű szövegek labirintusa egyfajta komplexitás, amelynek csökkentéséért néhány ember hajlandó fizetni.

Ez a logika természetesen nem minden helyzetben érvényes; nincs végzet. Amikor Ezra Pound a *Cantost* egy 16. századi Homérosz-fordításra való utalással kezdi,⁶ őt egyértelműen az érdeklő, *hogyan* dolgozott a fordító, nem pedig az, hogy az előző fordító mennyire volt megbízható. A fordítások esztétikai méltánylása mindig lehetséges, sőt dicséretes, de nem ez teszi őket fordítássá.

A bizalom ily módon lehetőséget nyújt arra, hogy történelmi helyzetekben lássuk a fordító munkáját. Olyan feltevéssel operál, amely talán igaz, talán nem: ha a fordítás egy bizonyos formát ölt, ha a fordító bizonyos stratégiákat követ, ez feltehetően azért történik, hogy valaki bizalmát elnyerje vagy fenntartsa, és néha elárulja ezt a bizalmat.

Kockázatkezelés és bizalom

A bizalom és a bizalmatlanság fogalmai lehetőséget adnak bizonyos érdekes hipotézisek megfogalmazására a fordítástörténelem kapcsán. Kiemelhetjük például a különbséget a „szilárd bizalom”, ami akkor alakul ki, ha jól ismerünk egy személyt, a társadalmi élet számos szempontjából, illetve a „törékeny bizalom” között, ami viszonylag egydimenziós ismeret, mint például amikor azért bízunk egy fordítóban, mert van valamilyen szakmai vagy tudományos képesítése, de semmi mást nem tudunk róla.⁷ A fordítás történelmi professzionalizációja egy általános, a „szilárd”-tól a „törékeny” bizalom felé tartó mozgalomként is tekinthető, amely még hangsúlyosabbá vált, amikor az elektronikus hálózatok kommunikációs partnereinket egy vagy két dimenzióra csökkentik. Úgy tűnik, ezt érdemes általános hipotézisként megvizsgálni – amely egyúttal a tolmácsolásra is alkalmazható.

Abdallah szerint⁸ a fordítók csak akkor léphetnek megfelelően bizalmi kapcsolatokba, ha „az érintett felek kilátásaival és érdekeivel foglalkoznak, a tudást megosztják, és az

⁴ Chesterman, Andrew: *Memes of translation*. Amsterdam–Philadelphia, 1997. 182.

⁵ Luhmann, Niklas: *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Stuttgart, 1968.

⁶ „*Lie quiet Divus. I mean, that is, Andreas Divus*, – In officina Wecheli, 1538, Homéroszból.”

⁷ Lásd: Hosking, Geoffrey: *Trust: A History*. Oxford, 2014. 46–49.; Rizzi–Lang–Pym: *What is translation history?*, passim.

⁸ Abdallah, Kristiina: *Towards empowerment. Students' ethical reflections on translating in production networks*. The Interpreter and Translator Trainer, vol. 5. (2011) no. 1. 140.

információ világos”.⁹ Ez inkább a bizalom sajátos fogalmának tűnik, olyan magasra emelve a léceket, ameddig csak kevesen érhetnek fel. Végtére is, ha mindenki számára már minden ismert, nem lenne szükség bizalomra, a bonyolultság csökkentésére, semmit nem kellene elfogadni bizonyítás nélkül, nem áll fenn a tévedés veszélye. Az itt elfogadott megközelítés esetében viszont a bizalom szükségszerűen információhiánnyal és az egyértelműség hiányával jár együtt. Ahogy Giddens megfogalmazta: a bizalom „bizonyos értelemben mindig vak bizalom”.¹⁰

Számomra így a bizalom mindig a kockázatkezelés keretében működik.¹¹ Ez valójában Luhmannal később úgy jelenik meg, hogy a bizalom „egy adott kockázati problémára adott válasz”.¹² A Nyugat fordítási alkata esetében a megbízó vagy a befogadó számára az elsődleges kockázat az, hogy a fordító nem fejezi ki az eredeti szöveg releváns részeit; a fordító számára ugyanakkor a kockázat a hitelesség elvesztése, amely a megbízhatóság elismerésének másik elnevezése.

A kockázatelemzés ennél valamelyest tovább vihet minket. Összetett racionalizmusként próbálja magyarázni a különböző szintű döntéshozatalt, képes kiváltani az olyan idealista elemeket, mint az egyenértékűség és a szándék, amelyek uralták a fordításelméletet több évtizeden keresztül. És több szintre is érvényesen tudja mindezt megtenni: beleérthetjük a fordító döntéseit a fordítás során, a megbízó indokait a fordító kiválasztásakor, a bizalmi kapcsolatokat a fordítók és munkatársai (például nyomdák) között, a befogadó relatív hajlandóságát, hogy elfogadjon a fordítást, egészen olyan szempontokig elmenve, mint például az egész kultúra relatív kockázati hajlandósága, hogy kitegye magát a változásnak, ha más kultúrákból szövegek érkeznek.

A bizalom tehát a kockázatkezelés része, kétségkívül fontos és pótolhatatlan rész, mindazonáltal csak egy rész. Amikor távolodunk a bizalom megfigyelésétől, magyarázatot keresve arra, hogy a bizalom miért az egyik s nem pedig a másik irányban bővült, nem maga a bizalom szolgálhat válasszal. Amikor azt szeretnénk tudni, hogy valaki vagy valami miért bizonyult megbízhatónak, kérdéseket kell feltennünk a relatív *kockázatok*ról, az alternatív bizalmi kapcsolatok alternatív költségeiről (*opportunity cost*) és így egy kommunikációs kudarc lehetséges okairól.

Bizalom és együttműködés

Ebbe a megközelítésbe, ha úgy tetszik, egy etikai dimenzió is beépíthető. Felvethető, hogy a kommunikáció morális célja az együttműködés, abban az értelemben, hogy a kommunikációs cselekmény valamennyi résztvevője hasznát veszi a kommunikációnak.¹³ Ez *nem* azt jelenti, hogy a résztvevők bármilyen módon egyenlők lennének; ebből *nem* következik, hogy valamennyi résztvevőnek ugyanakkora haszna származik; ez *nem* előfeltételezi, hogy a közvetítő bármilyen módon semleges vagy átlátható; nem követeli meg, hogy a résztvevők jól

⁹ Vö. Abdullah, Kristiina – Koskinen, Kaisa: *Managing Trust: Translating and the Network Economy*. In: Buzelin, H. – Folaron, D. (eds.): *Translation and Network Studies, Special Issue of Meta*, vol. 52. (2007) no. 4. 677–678.

¹⁰ Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Cambridge, 1990. 33.

¹¹ Itt valamelyest különválasztom Rizzi–Lang–Pym: *What is translation history?*, id. művét.

¹² Luhmann, Niklas: *Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives*. In: Gambetta, D. (ed.): *Trust Making and Breaking. Cooperative Relations*. New York, 1988. 95.

¹³ Pym, Anthony: *On Cooperation*. In: Olohan, M. (ed.) *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I. Textual and Cognitive Aspects*. Manchester, 2000. 181–192.

ismerjék egymást, vagy összetett információkat osszanak meg egymással;¹⁴ természetesen *nem* feltételezi, hogy minden történelmi kommunikáció ténylegesen együttműködést valósít meg, vagy akár csak ilyesmit kísérelne meg, mivel a világon rengeteg nem túl etikus kommunikátor van, akik a zéró összegű játék elve szerint működnek. Ebből a sajátos szempontból a kommunikáció legnagyobb általános kockázata az együttműködés elmaradásának valószínűsége.

Hogy miként működik mindez, remélhetőleg világossá válik az alábbi példán keresztül. Pillanatnyilag a feltételek a lehető legegyszerűbben illeszkednek: az emberek morálisan kommunikálnak annak érdekében, hogy elősegítsék az együttműködést; a kommunikáció kockázata tehát az együttműködés elmaradásának valószínűsége; a bizalom az egyik módja annak, hogyan kezeljük a kockázatot a kommunikációban.

És íme egy kis történet.

Példa: *Enzinas bemutatja az Újszövetséget*

A szemléltetésként használt példám egy korábban bemutatott felfedezésemből származik,¹⁵ ily módon itt és most kevés nívummal szolgálok. Ez is egy olyan terület, ahol nincs különösebb szaktudásom: először spanyol történelemtörténevekben fellelhető történetként jutott el hozzám,¹⁶ aminek kapcsán úgy döntöttem, hogy többé-kevésbé bízom benne (nem teljesen ellenőrzés nélkül,¹⁷ de annál kevesebb ellenőrzéssel, hogy azt önálló bizonyosságnak tekintsük – jóllehet, mindössze egy példát kerestem). Pusztán a csupasz csontokat vázoló fel, hogy megmutassam, miféle történetet alakíthat ki a bizalomra való fókuszálás.

Ki?, mit?, hol?, mikor? és hogyan?

Francisco de Enzinas ismerték Dryanderként, Duchesneként, Eichmannként és Van Eyckként is, mivel lefordította a nevét azokra a nyelvekre, amelyeken dolgozott. Ez már önmagában is gyanút kelthet. Ki elől titkolta az igazi nevét? Iránta való érdeklődésemet az Újszövetség görögből spanyolra fordítása keltette fel. A fordítást Antwerpenben nyomtatták ki, és 1543. november 21-én Brüsszelben mutatták be, nem kisebb személynek, mint V. Károly német-római császárnak, avagy Karelnak, Karlak, I. Károly spanyol uralkodónak, aki szintén poliglott volt annyi névvel, ahány nyelvet bírt (elsődleges nyelve a francia és a holland volt, ezért jobb híján akár a francia Charles nevet is használhatnánk). A fordítók nevei olyanok, mint egy nyelvekről nyelvekre szállódó utazóé; Károly nevét a nyelveket és a trónokat egyesítő hatalom teremtette.

¹⁴ Bár ezek a pontok mind megjelennek a kölcsönös előnyök eszközeként felfogott együttműködés különböző típusú félreértéseiben, a legfontosabb a kölcsönös megértés feltételezése, amint azt Abdallahnál láttuk: Abdallah: *Towards empowerment*, id. mű.

¹⁵ Pym: *On Cooperation*, id. mű.; Pym, Anthony: *Translation history and the paradox of borders*. Előadás a Bécsi Egyetemen, 2016. december 8.

¹⁶ Legelőször: Menéndez y Pelayo, Marcelino: *Biblioteca de traductores españoles*. Obras completas, vol. 54–57. Santander, 1952–1953.

¹⁷ A további források: Enzinas maga (Enzinas, Francisco de: *De statu belgico deque religione hispanica*, ed. Francisco Socas. Stuttgart–Leipzig, 1545/1991.), aki felidézi a fordítás körülményeit és a kinyomtatást; továbbá Nelson (Nelson, Jonathan L.: *'Solo Salvador': Printing the 1543 New Testament of Francisco de Enzinas (Dryander)*. Journal of Ecclesiastical History, vol. 50. [1999] no. 1. 94–115.), aki összehasonlítja ezt a korszak más dokumentaival, illetve Bergua Caveró (Bergua Caveró, Jorge: *Francisco de Enzinas. Un humanista reformado en la Europa de Carlos V*. Madrid, 2006.), aki Enzinas munkájának szociológiai olvasatát kínálja.

Találkozásuk narratívája egy rövid párbeszéddel kezdődik:

Károly: „Te vagy a szerző?”

Francisco: „A Szentlélek a szerző. Én pusztán hűséges szolgája és gyenge eszköze vagyok.”

És ezzel Francisco átnyújtja az Újszövetséget Károlynak, amelynek címdala a következőket mondja nagybetűkkel, „Habla Dios” (Isten beszél). Ez a fordító részéről a felelősség klasszikus háritása lehetne: ne hibáztass, én csak a hírnök vagyok, és az egyetlen, akiben bíznod kell, az Isten, aki itt van a szövegben.

Ami ezután történik, az jórészt attól függ, hogy valójában ki kiben bíz, ki irányítja Isten beszédét és milyen mértékben.

Miért bízunk a fordító a szövegben?

A lefordítandó szövegben bízó fordítóról kérdezni butaságnak tűnik. Bizonyos, hogy a szöveget adottnak vesszük? Napjainkban ez többnyire így van, olyannyira, hogy az „árral szembe menő” bizalom, amelyik a fordítás pillanatától kezdve időben visszafelé halad, lényegtelennek tűnhet. A (könyv)nyomatás előtti fordítási projekteknél azonban az első lépés a szöveg kialakítása volt: valaki összegyűjtötte a lehetséges kéziratokat, kiválasztotta a legmegbízhatóbbat, összevetette a variánsokkal, amíg ki nem alakította azt a szöveget, amelyik a fordítás kiindulópontjaként szolgálhatott. Ez a gyakorlat manapság részben újra megjelent, amikor folyton változó szövegekkel viaskodunk, mint a weboldalak és szoftverek. Ez szintén szerves része azon technológiáknak, amelyek lehetővé teszik az egyidejű fordítást és szövegek létrehozását, úgy, hogy a fordítónak először meg kell győződnie arról, hogy azok a megfelelő helyről indulnak-e (innen a „kiinduló szöveg” terminus, amelyből fordítani kezdenek – abszolút „forrásból” kevés áll rendelkezésre).

Enzinas esetében ezt a munkát többnyire elvégezték. Enzinas Erasmus 1516-os *Novum Instrumentum*ából fordított, amely munkájában a görög Újszövetség szövegét különböző kéziratvariánsok alapján alakította ki. Enzinas dolgozhatott abból a görög szövegből is, amelyet a *Complutensian Polyglot*ban vagy az Alcalá Bibliában alakítottak ki, Cisneros bíboros koordinálta és 1514–1517-ben kiadta. Mindkettő több mint harminc évvel korábban jelent meg. Miért az egyiket vagy a másikat válassza? Melyikben bízjon? A protestáns vagy a katolikus alapszövegben?

Enzinas fordításának idején megkérdőjelezhető, hogy Erasmus korai protestantizmusa vajon teljes mértékben szembeállítható-e Cisneros buzgó katolicizmusával. Erasmus görögjét Róma szentesítette; olvasták és terjesztették Spanyolországban; Erasmus nyilvánosan kijelentette, hogy *nem* célja a Vulgata tekintélyének aláásása (lásd Erasmus 1518. május 7-i levelét Marteen Lipshez).¹⁸ Erasmust már 1511-ben kasztíliaira fordították; Spanyolország azon kevés országok egyike volt, ahol művei egy ideig szabadon terjedtek; a fiatal II. Fülöp őt olvasva nevelkedett; Cisneros bíboros még az Alcalá-i Egyetemre is meghívta a rotterdami tudóst. Erasmus visszautasította azzal, hogy: ‘*Non placet Hispania*’ – Nem tetszik Hispánia; bár talán elfogadta volna, hogy a spanyol oktatás többnyire kasztíliai, nem pedig latin nyelven folyt. Erasmus ehelyett Párizsban és Leuvenben tanított, éppen ott, ahol Enzinas tanult.

1543-ban a közös filológiai megfontolások még mindig lehetővé tették az erasmisták és a spanyolországi Cisneros körüli nyelvészek közötti törekeny bizalmat. Ekkor még nem volt

¹⁸ Robinson, Douglas: *Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche*. Manchester, 1997. 66.

tiltott a népnyelvi Bibliai-fordítás (ez a Tridenti Zsinattól indult, amely csak 1545-ben kezdődött). Ez kikövetkeztethető Francisco fordításának [V.] Károlyhoz címzett ajánlásából: maga a szöveg görögéből frissen engedélyezett fordítás, talán elég lehetett ahhoz, hogy fordítóként megbízzanak benne. Enzinás bizonyosan ellenállást várt a Károly körüli papságtól, de úgy gondolta, hogy a császár talán meginog.¹⁹ Nyilvánvalóan vállalni akarta a kockázatot.

Ki bízik/nem bízik a fordítóban?

Enzinás a klasszikus műveltség felhatalmazásával érkezett; tudott görögül; ismerte a teológiát. Tulajdonképpen olyan család sarja volt, amelyik a gyapjú-kereskedelemből gazdagodott meg, így őt eredetileg azért küldték Leuvenbe, hogy kereskedelmi ismereteket tanuljon. Ő mégis a klasszikus műveltségbe feledkezett bele, és gazdasági tőkét kulturális tőkévé alakította, ahogy Bourdieu mondaná. És most, Károlyhoz szólva, kulturális tőkét társadalmi tőkévé akarja konvertálni, tetemes nagyságú társadalmi tőkévé – meg akarja nyerni a császárt az ügyének.

Enzinásnak tudnia kellett, hogy a fordítási vállalkozáshoz nem csekély kockázat kapcsolódik. Bár még mindig legálisnak számított a Biblia spanyolra fordítása, a lutheránusok egy leuveni csoportját éppen akkor tartóztatták le, amikor Enzinás megérkezett oda, néhányukat meg is ölték.²⁰ A fordítás lehetett törvényes, de a lutheránizmust büntették.

Károly úgy döntött, hogy megbízik a fordítóban? Nem igazán: Brüsszelben azonnal börtönbe vettette Enzinást. Ennyit a hitelességről, hogy Isten szól a szövegben, illetve a klasszikus műveltség tekintélyéről!

Kétségbe vonható, hogy Károly valóban olvasta-e a fordítást, így talán nem ez volt a bebörtönzés elsődleges oka. És újfent, ha vette a fáradságot, hogy pillantást vessen a szövegre, akkor látnia kellett a nagybetűs részeket, amelyek nem voltak szokványosak egy Bibliában. Milyen részek? Itt áll egy különösen beszédes példa:

Adonde esta pues la gloria? Echada es fuera. Por qual ley? Por las obras? No, sino por la ley de la fee. CONCLVIMOS PVES QUE EL HOMBRE ES IUSTIFICADO POR LA FEE, SIN LAS OBRAS DE LA LEY. (Róma 3:27–29)

Hol van tehát a dicsekedés? Kirekesztett. Mely törvény által? A cselekedeteké által? Nem; hanem a hit törvénye által. Hogyan lehetséges akkor a dicsekvés? Lehetetlenné vált. Milyen törvény által? A cselekedeteké által? Nem, hanem a hit „törvénye” által. AZT TARTJUK TEHÁT, HOGY AZ EMBER HIT ÁLTAL IGAZUL MEG, A TÖRVÉNY CSELEKEDETEI NÉLKÜL. (Károli Biblia, Róma 3: 27–29).

Miért kell ennek a meglehetősen bonyolult teológiai érvelésnek a záró mondatát nagybetűvel szedni? Mert, ahogy Károly elegendő okkal vélte, ez egybevágott azzal a hírhedt passzussal, amelynek kapcsán Luthert a biblikus szöveg félrefordításával vádolták:

So halten wyrs nu/das der mensch gerechtfertiget werde / on zu thun der werk des gefetzs / allein durch den glauben (Romans 3:28)

¹⁹ „Ismerve népem temperamentumát, nem kétlem, hogy lenne néhány spanyol a császár udvarában, akik kevésbé lennének elfogadók a mennyei doktrína megjelenése kapcsán, mint amit a méltósága megkövetel.” Enzinás (1545/1991, 47), trans. Nelson: *‘Solo Salvador’*, 99.

²⁰ Nelson: *‘Solo Salvador’*, 94–115.

[Az tartsuk tehát, hogy az ember hit által igazul meg, a törvény cselekedetei nélkül. (Károli Biblia, Róma 3: 28).]

Enzinas nagybetűket használ, hogy rámutasson az Egyház gazdasági gyakorlata — adományokat („alkotásokat”) fogadni el az üdvösségért vagy „megbocsátásért” cserébe — ellen szóló protestáns érvre. Igaz, nem követi Luthert a 'solo' szó hozzáadásában (*allein~sola~csak*), amely valóban nincs benne a görög szövegben, amelyből dolgozott (χωρίς ἑργων νόμου). A provokáció azonban elég világos, és meglehetősen közvetlen: ez egy protestantizmus ihlette fordítás.

Károly nagyon is tisztában volt azzal, hogy mi ment végbe. 1543 végén híreket kapott arról, hogy Antwerpenen tele van „Luther hamis szabadságaival”, és hogy ott átdolgoznak egy Biblia-fordítást.²¹ Enzinas nagyon is része volt ennek a szakadár miliónek mind Flandriában, mind pedig a lutheranizmus szívében: 1541-ben iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, ahol az Erasmusba vetett bizalma tovább terjedt a német hellenista Melanchthonra. Tulajdonképpen Melanchthon házában fejezte be a Biblia spanyol fordítását. Melanchthon természetesen szorosan együttműködött Lutherral. És Luther 1522-ben publikálta a német Újszövetségét, 1534-ben pedig a teljes Biblia-fordítását.

Károly most nagy valószínűséggel összekötötte ezeket a pontokat, mert mintegy tizenkét évvel korábban, 1521-ben Luther maga állt előtte a worms-i *Reichstagon* (*dieta*). Luther közismert módon megtagadta nézeteinek visszavonását; a pápa erre azonnal kiközösítette; Károly mégis biztosította, hogy a német eretneknek huszonegy napja legyen a biztonságos viszályra Wittenbergbe.

Most, hogy Enzinas állt előtte, Károly tudta, hogy ugyanannak kell történnie (nem, Francisco?), és talán ugyanazzal a politikai megoldással áll elő: Enzinas lakat alatt volt, de mint ismeretes, 1545 februárjában megszökött a brüsszeli börtönből. A bizalmat nem lehetett kialakítani, mégis létezett némi cinkos együttérzés.

Mégis miért mutatta be Enzinas Biblia-fordítását a császárnak? A klasszikus műveltségbe vetett bizalom megszerzésére irányuló szándék kockázatos vállalkozás volt, de lényegében ugyanez a hazárdjáték tette a kereszténységet Róma vallásává Nagy Konstantin korában. Kockázatvállalásra bőven volt precedens. Ahogy Pascal a következő évszázadban (1660) hangozta: ha a jutalom nagy, akkor logikus nagyon magas kockázatot vállalni. Az evangélisták örökké örült dolgokat csináltak.

S végül miért hagyta a császár elmenekülni a fordítót? Egyesek azt gyanítják, hogy nagyobb Európát akart építeni, és így nem állt személyes érdekében a lutheránusok elidegenítése (ez az a pont, ahol más történésekben kell bíznom).

De Károly miért nem fogadta el az új fordítást, ha annyira erősíteni szeretne volna a kapcsolatokat a protestánsokkal? Mert, megkockáztatható, hatalma annak az Egyháznak a hatalmán alapult, amelyik koronát adott neki: elvégre német-római császár volt: a *római* szerepelt a címében. És az Egyház azt hangoztatta, hogy Isten Rómán keresztül, nem pedig Enzinason keresztül szól.

A fordító csínyének egy pillanatra volt sok esélye.

Hogyan szerzett bizalmat a fordító? Hogyan vesztet el a bizalmat?

Enzinas tehát Antwerpenbe, majd pedig Wittenbergbe szökött (nem rejtegetve protestáns kötődéseit), majd Strasbourgba, Konstanzba és Cambridge-be, ahol görögöt tanított. Később

²¹ Nelson: 'Solo Salvador', 98.

Strasbourgba és Genfbe költözött, ahol végül 1552-ben meghalt, miközben teljes spanyol Biblia-kiadását készítette elő.

Bár a fordító általános klasszikus műveltsége folytán minden bizonnyal bizalmat szerzett (többek között meghívást kapott Cambridge-be, hogy tanítson), elsősorban egy kifejezetten protestáns tudósokból és nyomdászokból álló hálózaton belül működött, és ez mostanra a Cisneros körüli tudósoktól meglehetősen távol került. Ez annak a hálózatnak volt a része, amelyik nemcsak az Újszövetséget fordította spanyolra, hanem még legalább Luther *Keresztény szabadságát* (*De libertate Cristiana*) is (magát Elao-nak [tölgy] nevezi a prológusban). Enzinas brüsszeli bevándorlása az Egyházzal való bármiféle együttműködés végét jelezte. A szakadást jelezte továbbá 1546-ban (három évvel a Biblia-fordítás bemutatása után) fivérének, Jaime-nek eretnekként történő megégetése Rómában. Nem meglepő ez az után, hogy a *De statu belgico* (1545) című munkájában Enzinas nyíltan kritizálta az Inkvizíciót.

Ha egyszer a bizalom elvész, akkor teljesen elveszett (ahogy azt a labdarúgó klub menedzserei jól tudják: amíg bíznak az edzőikben, addig a bizalomnak teljesnek kell lennie): a klasszikus műveltségen és személyes kapcsolatokon alapuló felekezeti megértés bármilyen lehetősége utat nyitott a különféle vallások Európájának.

Hogyan tartják fenn (vagy veszítik el) az egyes fordítási döntések a bizalmat?

Láttuk, hogy Enzinas nagybetűs tipográfiája nem kifejezetten arra irányult, hogy kiegészzen az Egyházzal. Stílusa konfrontatív volt, biztosítva, hogy a protestánsok megbízzanak benne, a katolikusok pedig ne. Spanyol fordítása ezután kialakított egy bizonyos hagyományt, amelyre Cassiodoro de Reina spanyol Újszövetség-fordításában támaszkodtak, amelyet a teljes *Biblia del Oso* részeként adtak ki 1569-ben, és amelyet Valera 1602-ben emendált. Ez a Reina–Valera fordítás gyakorlatilag egészen a 20. századig a protestáns Biblia maradt, leginkább úgy funkcionált, mint az angol Jakab királyról elnevezett *King James Version* (1611). Vagyis Enzinas bizalmának elvesztése a Római Egyház iránt egyúttal a fordítás hosszú utóéletének feltétele volt, amely nagyon komoly bizalomnak örvendett a spanyolajkú protestánsok körében. Azt, amit Károlylyal kapcsolatban elveszített, a követő évszázadok kompenzálták.

Miért bízik a történész az adatokban?

Ahogy újra elmesélem ezt a történetet, nagyon is tisztában vagyok azzal, hogy nem mindenki osztja a véleményemet. Mint említettem, Enzinasról először Marcelino Menéndez y Pelayónál olvastam, különösen a *Biblioteca de traductores españoles* (Spanyol fordítók könyvtára, 1952–1953) című munkájában, ahol számos eretnekként ismert fordítót sorol. Ugyanez a Menéndez y Pelayo írt egy többkötetes munkát is *Historia de los heterodoxos españoles* (Spanyol heterodoxok története, 1880–1881) címmel, ahol összegyűjtötte az összes általa ismert nem-katolikus gondolkodót, és gyakorlatilag kijelentette, hogy ők idegenek a spanyol kultúra igazi természetétől. Ez volt az oka annak, hogy Menéndez y Pelayo nem bízott az Enzinashoz hasonló fordítóknak – a történelem rossz oldalán álltak. A különös az, hogy Menéndez y Pelayonak, annak érdekében, hogy a renegát fordítóról adatokat gyűjtsön, bíznia kellett abban, amit Enzinas az életéről és fordításáról állított, leginkább a *De statu*

belgicoban, amelyek a 19. században latinul, 1558-ban pedig franciául is megjelent.²² Hogyan olvasott egy szöveget a másik oldalon állva? Miféle bizalom volt ez?

Hasonlóképpen, amikor először találkoztam ezzel a történettel, hinnem kellett volna a proto-fasiszta, ultrakatolikus nacionalista történésznek? Valószínűleg nem minden jelző kelt egyöntetű bizalmat, de ebben az esetben az alapvető archeológiai feltárás (nevek, dátumok, munkák, helyek) megkérdőjelezésére nincs igazi okunk: ez egy olyan történet, amelyet érdemes volt „levadászni”. Egy ponton Menéndez y Pelayo megerősíti, hogy a hitnek nincs félnivalója attól, hogy fényt vessünk minden tényre, legyenek azok jók vagy rosszak, és ő minden bizonnal kíváncsi szenvedéllyel gyűjtötte össze a tényeket. Valóban, Menéndez y Pelayo egy detektív főfelügyelő bűnözőket csodáló megszállottságával ír: lehet, hogy ők a törvény másik oldalán állnak, de elvégre az az érdekesebb oldal. És gyanítom, ahogy most Menéndez y Pelayot olvasom, ahogyan ő olvasta Enzinast, az a megszállottság és az éberség hasonló elegye: az ideológiai határokon keresztül közös alapot keresnek az alapvető tényekben, és a klasszikus műveltség magával hozott néhány alapvető játékszabályt. Ebben az esetben a bizalom nem feltétlenül „mindent vagy semmit” típusú: a kétely haszna kiterjeszhető és ellenőrizhető, ha szükséges.

A tárgyak és információk hozzáférhetősége a jelenben sohasem haszontalan: a katolikus spanyol kultúra tárta elém ezeket az adatokat, elérhetőbbé téve őket, mint sok ezer elveszett történetet, csakúgy, ahogy a protestantizmus erői közvetítették a történet másik oldalát. Tehát az ember bízik, ez esetben tudatosan és éberen.

Tekintettel a fordítástörténet révén érintett számos területre, amint azt fentebb említettük, elkerülhetetlen, hogy más tudományágak művelői a történészekre támaszkodjanak. Ez interdiszciplinaritásunk jellemzője. De itt is a bizalom lehet a kulcs, hogy a dolgokat helyre-üthessük: hasonlítsunk össze, állítsunk szembe, és ne bízunk kizárólag az első benyomásban. Ahogy mi kitaláljuk, kiben bízunk, más történészek remélhetőleg hasonló kérdéseket tesznek fel rólunk. Meg kell tanulnunk beszélni hozzájuk és kiérdemelni a bizalmukat. (Igen, támaszkodtam más történészekről származó dátumokra, és emiatt olykor tévedtem. Ebben a történetírás kifejezetten olyan, mint a fordítások, ahol néhány egyébként jelentéktelen hiba a teljes szövegbe vetett bizalom elvesztéséhez vezethet. De ezt a teljes bizalomvesztést gyakran még hatalmasabb erők motiválják, mint például a történelem egy adott darabjának vélt birtoklástudata. A spanyoloknak illik ismerni a spanyol fordítás-történelmet, csakúgy, mint az orosz történelmet az oroszoknak, és egy betolakodó valószínűleg rosszul értelmezi a dolgokat.²³ Így a betolakodó csak a dátumokat javíthatja ki, megtanulhat még bizalmatlanabb lenni, és folytathatja.)

Ki bízik a történészben?

Úgy írom ezt a történetet, mint valaki, aki protestánsként nevelkedett. Tehát, amikor Enzinas szembeszáll az Inkvizícióval, érzelmileg az ő oldalán állok, ha intellektuálisan nem is. Az ilyen történetírásban kevés semlegességnek jut hely, és nincs is igazán szükség rá: mindaddig, amíg a projektet úgy alakították ki, hogy az adatok választ adjanak a kérdéseinkre,

²² García Pinilla, Ignacio J. – Nelson, Jonathan L.: *The textual tradition of the Historia de statu belgico et religione hispanica by Francisco de Enzinas (Dryander)*. Humanistica Lovaniensia, vol. 50. (2001) 267–286.

²³ Pym, Anthony: *A response to the response to 'The case of the missing Russian translation theories'*. Translation Studies, vol. 8. (2015) no. 3. 247–351.

amíg a hamisíthatóságnak bármilyen esélye fennáll,²⁴ kutatásunk a folyamatban lévő diskurzus részévé válhat.

Érvelhetünk azzal, hogy mások bizalmának elnyeréséhez a történeteinknek semlegesnek kell tünniük, vagy vissza kell vonulniuk az archeológiai adattemetőkhöz, ahol minden elfogultság láthatatlanná válik. Nem vagyok benne biztos. Beszélgetéseket lehet kialakítani a résztvevők között, akik – ha nem is olyan mértékben, mint Enzinas – nem félnek megmutatni, hogy van mondanivalójuk. És mint említettük, még a szélsőséges ideológiai megosztottság ellenére is meg lehet teremteni az alapvető adatokba vetett bizalmat. Néha kifejezetten szükséges így tennünk.

A hispan kultúra esetében ez az elv különösen fontos. Miután a császár az Egyházat követte, nem pedig a klasszikus, de kritikai műveltséget, az út nyitva állt a kultúraközi kommunikáció feletti ellenőrzés szélsőséges kultúrája előtt. A Tridenti Zsinat (1545–1563) betiltotta a legtöbb népnyelvi Bibliát; 1558–1559-ben II. Fülöp kiadott egy listát az indexre tett könyvekről; a könyvek behozatalához különleges engedélyre volt szükség; korlátozásokat vezettek be a külföldi egyetemekre járó spanyol diákokkal kapcsolatban. 1531-től a spanyol gyarmatokra küldött könyveket szigorúan cenzúrázták. Továbbá, ha a spanyol történelemre hosszabb intervallumban tekintünk, az látható, hogy a kultúra feletti ellenőrzés kéz a kézben járt a különböző rasszok és más vallású csoportok fizikai eltávolításával: a zsidók 1492-től, a moriscók 1609-től, a jezsuiták 1767-ben, a Francia Forradalom támogatói 1814-ben, a liberálisok 1824-ben és a republikánusok 1949-ben kerültek sorra. E kiutasított csoportok tagjai között számos fordító volt, illetve olyan értelmiségiek, akik fordítókká váltak, miután az új hazában meg kellett élniük.

Szembesülve az ilyen múlttal, hajlamos vagyok éppen ezt a hagyományt siratni, amelyet Menéndez y Pelayo nyíltan támogatott. Kulturálisan gyanúval kezelem a *Siglos de Orora*, az *Arany Évszázadokra* fókuszáló fordítás-történelmet, amikor például a spanyol színház vitalitása francia fordításokból táplálkozott, de az eltérő nézeteket vallók Spanyolországa gyakorlatilag rejtve maradt. És ez azt jelenti, hogy néhányan megbíznak bennem, de bizonyosan nem mindenki. Mindazonáltal, ahogy felkaptam ezt a történetet egy nacionalista katolikusra támaszkodva, remélhető, hogy nacionalista fordítástörténészek is bekapcsolódnak az évszázados szkizmán keresztül folyó diskurzusba.

A fordítástörténet alapelvei

A bizalomra való fókuszálást nem szükségszerű szembeállítani a fordítástörténelem bármely más megközelítésével. Ez a megközelítés csupán felmutat egy sor feltehető kérdést – sok más feltehető kérdés mellett. Ezek a konkrét kérdések azonban segítenek a tekintetünket a nyers adatok szintje fölé emelni, mint például az a barátom, aki lebeszél arról, hogy olcsó bort vegyek: nézz a felső polcra, ott vannak a jó dolgok. És ettől jobb lett az életem! Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az alsó polcos adatok kapcsán lovagiasnak kell lennünk: ahogy szóba került, hitelességünk azon áll, hogy helyesen kezeljük a tényeket, és erre jelentős energiákat kell fordítanunk: levéltárba járni, összevetni a kéziratokat, elvégezni a fordításrégészet kemény kétkezi munkáját. Amikor mindezen energiákat befektettük, meg kell válaszolnunk egy fontos kérdést. Bizalmi megfontolások segíthetnek megfogalmazni ilyen kérdéseket, kezdve a fordító napi tevékenységének mikrokozmoszától egészen a nagyobb kérdések felé: hogyan alakulhat ki bizalom vagy bizalmatlanság kultúrák között, vagy hogy egyes kultúrák

²⁴ Pym, Anthony: *A spirited defense of a certain empiricism in Translation Studies (and in anything else concerning the study of cultures)*. Translation Spaces, vol. 5. (2016) 289–313.

hogyan válnak bizalmatlanná saját tagjaikkal szemben (amilyen sokszor a hispán helyzet volt). Tedd fel jól a kérdést, és utána ennek megfelelően tégy erőfeszítéseket!

Milyen módszertani kérdések lehetnek különösen érdekesek a bizalomalapú fordítástörténelem szempontjából? Néhány javaslattal zárom a gondolatmenetet.

Olyan korban élünk, ahol számos fordításelmélet túlmutat a Nyugat fordítási kultúrájának reprezentációs alapján, amely a reneszánsz óta működik. Amint elhagyjuk a nyomtatott oldalt, míhelyt az elektronikus szöveg gyorsan változóvá válik, úgy tűnik, a bizalom jellege megváltozik, és új fordítási formák jelennek meg, kiterjesztve az adaptációra, az újraírásra, a transzkreációra és ennek megfelelően a hibrid szakmákra. Milyen tényleges hatása van ennek a bizalmi kapcsolatokra? Valóban a tárgyi technológia az elsődleges ok? És akkor mi a helyzet az összes többi, nyugati tradícion túli fordítási tevékenységgel, beleértve a recitatív epikus hagyományokat, a nyilvánosságot, a közösségi médiát és számtalan dolgot napjainkban, amelyeket kulturális fordításnak nevezünk? Hogyan működik ott a bizalom? Ezen kérdéseket érdekes felvetni, és nincs ok arra, hogy az a fajta bizalom, amelyet a 16. századi Biblia-fordításnál találunk, ne működhethetne bárhol másutt. Maga a bizalom történelmi.

Ezeknek a problémáknak is létezik megfelelő elméleti dimenziója. Napjaink egyik legbosszantóbb kérdése: Mikor szűnik meg egy fordítás fordítás lenni? Az egyik válasz a következő lehet: ha nem merül fel bizalmi kérdés az eredeti szöveggel kapcsolatban. Amint azt fentebb megjegyeztük, ha a recepció egyszerűen a szöveg esztétikájával foglalkozik, akkor a szöveg nem szükségszerűen válik fordítássá. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a történész elutasítaná, hogy megvizsgáljon minden mást a fordításokon kívül. Az Enzináról szóló beszámolómban például rendkívül fontos, hogy a görög nyelv tudósa volt, és tudósként végzett munkájával tett szert a bizalomra. De éppen azért érdemel helyet a fordítástörténelemben, mert fordítóként kereste a bizalmat.

A bizalomról szóló kérdések segíthetnek periodizációs kérdésekben és a földrajzi lehatárolásban is. Wakabayashi például a periodizációra vonatkozó irányelveket keres.²⁵ A bizalomalapú fordítástörténelem számára az egyetlen útmutató, amelyre valóban szükség van, az magában a kérdésekben rejlik: kérdezel, találsz, majd tovább kérdezel, és a tudás tárgya nő a folyamat során, belenő a saját tér-időbeli dimenzióiba.²⁶ E tekintetben sok közös található a bizalomalapú történelemben és a cselekvő-hálózat elméletben (ANT): kövesd a kapcsolatokat, bárhová is visznek; és egyáltalán nincs szükség a nemzetek földrajzi határainak tiszteletben tartására vagy a kronológia mesterséges számaira.

A kérdések maguk is összekapcsolhatják a mikrót és a makrót, a történelmet a történészszel, valamint a fordítástörténelmet és a társterületek tudósait.

De ne bízz bennem: csak tedd fel a kérdéseket, és nézd, merre vezetnek!

Fordította: HUNYADI ZSOLT

²⁵ Wakabayashi, Judy: *Time Matters: Conceptual and Methodological Considerations in Translation Timescapes*. Chronotopos, vol. 1. (2019) no. 1. 31.

²⁶ Pym, Anthony: *Method in Translation History*. Manchester, 1998.

Az elit és a mongolok

Érdek és bűnhődés a 13. századi Magyar Királyságban

Radulović, Jennifer: *La grande invasione. Il regno d'Ungheria nel Duecento tra congiure e intrighi. L'arrivo dei mongoli. Res Gestae, Milan, 2015. 234 oldal*

Jennifer Radulović monográfiája a *Res Gestae* kiadó gondozásában a *Civiltà e imperi* sorozat részeként jelent meg. A *Res Gestae* kifejezett figyelmet fordít olyan történelmi és kulturális antropológiai témákat feldolgozó könyvek kiadására, amelyek kelet-európai és távol keleti témákat mutatnak be. A kezdeményezés azért vált időszerűvé és egyúttal hiánypótlóvá, mert a nemzetközi – különösképpen az olasz nyelvű – szakirodalomban az Itáliától keletebbre helyezkedő területek középkori története a közelmúltig alulreprezentált volt. A szerző előszavában erre példaként említi, hogy bár a középkori Magyar Királyság a korabeli Európa legnagyobb kiterjedésű állama volt, mégis méltatlanul kevés figyelmet kapott az olasz történettudományban. Jennifer Radulović célkitűzése ennek megfelelően az, hogy a középkori magyar történelem egy sajátos időszakára hívja fel a figyelmet: a színes 13. századra. A szerző érdeklődése a magyarok iránt nem új, hiszen egyetemi szakdolgozatát is a Lech-mezei csatából írta, majd 2012-ben az ő szerkesztésben jelent meg Rogerius *Siralmas énekének* legújabb olasz nyelvű kiadása,¹ bemutatandó monográfiája pedig doktori disszertációjának kiadott változata.

A *La grande invasione* a III. Béla halálától a IV. Béla-féle konszolidáció elejéig tartó időszak összefoglalására vállalkozik. A monográfia témakezelését tekintve megállapítható, hogy a szerző elsősorban az egyes uralodók belpolitikáját veszi górcső alá, így

nem olvashatunk gazdaságtörténeti fejezetet vagy olyan részt, amely kizárólag a külpolitikát állítaná a középpontba. Ez utóbbi témakör is csak akkor kap helyet, amikor a királyok és a formálódó arisztokrácia viszonyával kapcsolatos külső események merülnek fel. Ezt a tematikát követi az első, II. András uralkodását bemutató fejezet is, amely a király tevékenységét az Imrével szembeni pártütésével kezdi ismertetni. Radulović szerint ekkor kezdődött az a folyamat, amely tulajdonképpen a tatárok Muhi melletti győzelmével csúcsonodott ki. Az uralkodó és öccse küzdelme ugyanis az átalakulóban lévő elit megosztottságát eredményezte. Amíg a szemben álló felek a követőiket a lehetséges győzelmük eszközeinek tartották, addig az elit is hasonlóan gondolkodhatott: az Árpád-háziakat meggazdagodásuk kulcsának tekinthették. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy bár Imre megfelelően fel lehetett készítve az uralkodásra, nem lehetett annyira motivált, mint a heves vérmérsékletű András, aki ugyanakkor kevésbé lehetett alkalmas a trónra, és mindent egybevetve megállapítható, hogy a „hívei” számára könnyebben befolyásolható jelölt volt. II. András a trón megszerzése után ugyanakkor elég ambiciózus volt ahhoz, hogy az eladományozott birtokok hiányát különböző eszközökkel próbálja kompenzálni. Valószínűleg tudatos lépés lehetett a megfelelő dinasztikus háttérrel rendelkező és később erőteljes jellemként számontartott Andechs-i Gertrúddal való házasságkötés, aki idővel a magyar elit „ellenpólusát” jelenthette. Idővel az is egyértelművé vált, hogy a királyné gyengéjét a családja jelenti: a birtokokat és tisztségeket halmozó öccse, Bertold mind a világi, mind

¹ Ruggero, Maestro: *Carmen miserabile. L'invasione dei Mongoli in Europa*. Ed. Jennifer Radulović. Genova–Milano, 2012.

pedig az egyházi tisztségviselők szemében szálka lehetett. A politikai ellentétek és folyamatosan mélyülő konfliktusok együttesen vezethettek a pilisi merényletbe, amelyet Jennifer Radulović – a tatárjárás mellett – a legnagyobb hatású magyar történelmi eseménynek tekint. A szerző egyedi, horizonttágító látásmódjára és ismeretátadó stílusára jellemző, hogy mind Katona József Bánk bánjára, mind pedig egy Gertrúd témájú szentendrei kiállításra is felhívja a figyelmet. A vonatkozó fejezetben több elképzelést is megvitát a gyilkossággal kapcsolatban: kiváltó okként egyrészt felveti és a modern szakirodalomra hivatkozva meg is cáfolja a németekkel szembeni idegengyűlölet lehetőségét. Mint írja, a Magyar Királyság kifejezetten elfogadó volt az idegenekkel szemben. Felvetődhetett továbbá az erős női egyéniségekkel kapcsolatos ellenérzés is, de sokkal inkább szerepet játszhatott Gertrúd szimbolikus helyzete, illetve Bánk sérelme, aki lényegében személyes vérbosszúját teljesítette be. A merényletet taglaló alfejezet minden részletre kiterjed, ugyanakkor hiányérzetet kelthet az olvasóban az olasz történeti irodalommal való összevetés elmaradása. Egyrészt érdekes lehetett volna az események és az itáliai vendetták rövid párhuzamba állítása, akár csak arra vonatkozóan, hogy milyen szempontból más a bosszúállás fogalmának kezelése a két lényegesen eltérő politikai kultúrával rendelkező területen. Másrészt ehhez hasonlóan, de csupán a figyelemfelhívás szintjén felmerülhetne a gyilkosság és a késő középkori itáliai zsarnokgyilkosságok összevetése is, hiszen ez utóbbiak hasonló motivációkat és szimbólumokat vonultattak fel. A magyar belpolitikát illetően esetleg érdemes lett volna feltenni azt a kérdést is, hogy vajon az Andechs család más tagjai vagy az ő hűbéreseik kaphattak-e további magyar birtokokat. Ez ugyanis mélyítette a magyar elittel való konfliktust, ami további adatokkal gazdagíthatna volna az egyébként jól és követhetően felépített – de talán túlságosan Bertold ügyeire koncentráló – fejezetet. A forráshasználattal kapcsol-

atban meg kell jegyezni, hogy Radulović a királyné meggyilkolására vonatkozóan több tucat német, illetve itáliai területről származó krónikát jelöl meg forrásként, megállapítva, hogy az esetnek Európa-szerte nagy hatása lehetett. A lábjegyzetben hivatkozott anyag valóban gazdag, éppen ezért bemutatása talán helyet kaphatott volna a főszövegben is, akár egy adatszerű táblázatban elhelyezve: mikor, melyik krónika, hogyan számol be az eseményről.

II. András királyra vonatkoztatva már egy alfejezet címeként is szerepel a „Jeruzsálemi András” névalak, később pedig a szerző a szövegben is előszóval csak „Jeruzsálemiként” utal rá, természetesen az 1215-ös keresztes hadjáratban való magyar részvétel szem előtt tartva. A későbbi uralkodó 1198-ban hercegeként kapott először felszólítást a pápától a kereszt felvételére, de sem ekkor, sem pedig a következő alkalommal (1203-ban) nem tett neki eleget. András ekkor kifejezetten rossz lépésnek tarthatta az ország elhagyását az Imrével való viaskodása miatt. Jennifer Radulović osztja azt az álláspontot, miszerint a második felhívás a pápa részéről kifejezetten szolgálhatta azt a célt is, hogy a trónra törő herceg ne tudja elmélyíteni a pártütést a király ellen. Ezt támaszthatja alá, hogy 1205 és 1213 között III. Ince már egyáltalán nem próbálkozott tovább a frissen koronázott király bevonásával. Vélhetően azért, hogy az uralkodó az egyébként belpolitikailag ingatag ország stabilizálásával tudjon foglalkozni. A katonai szempontból megkérdőjelezhető eredményekkel járó hadjárat fontos szempontot vet fel, hiszen az időközben már újrarahaszkodó uralkodó az Andechs család tagjaival indult el a tengerentúlra, ami azt mutatja, hogy egyrészt a dinasztikus kapcsolat megmaradt, másrészt az egykori összeesküvőkkel szembeni enyhébb megtorlás nem hathatott rá negatívan. Radulović az 1235-ig terjedő időszakot bemutató fejezetben sorra veszi II. András uralkodásának további jelentős fordulatait is: olvashatunk az Aranybulláról, a Német Lovagrend behívásáról és kiűzéséről. A könyv nagy

erénye, hogy a magyar történelemnek olyan egyedi fogalmait tisztázza olasz nyelven, amelyeknek egyáltalán nincsen párhuzama az itáliai történetírásban. Így olvashatunk az ispánság, a *servientes regi* vagy akár a *job-bagiones* mibenlétének kérdéseiről is.

A második nagy fejezet IV. Béla uralkodásával foglalkozik, aki 1235-ben követte Andrást a trónon. Már az uralkodása elején meg kellett birkóznia az összeesküvésekkel, ezt támasztja alá legalábbis a II. Frigyes számára írt trónra felkérő levél és az Ampod fia Dénessel szembeni megtorlás is. Az ifjú uralkodó számtalan, már korábban is ismert problémával szembesült, amelyek közül a legfontosabb a királyi birtokok és a kincstár helyzete volt. A szerző szemléletes kifejezéssel élve megállapítja, hogy a nehéznek tűnő mindennapi belpolitikai gondokra a mongol invázió árnyéka vetült, ami ugyanakkor egyáltalán nem volt váratlan. A keletre küldött szerzetesek révén a magyar elit már az 1230-as évek második felében értesülhetett a mongol előrenyomulásról, azonban az uralkodó erről – Radulović szerint – látszólag nem vett tudomást. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a vezető réteg egyszerűen hozzászokott a különböző steppei népekkel (elsősorban a kunokkal) való sorozatos konfrontálódáshoz, így nem vették komolyan a mongolokat. Ugyanakkor az olvasóban felvetődhet az a kérdés, hogy a számtalan tapasztalatnak nem fordítva kellett volna-e hatnia. A folyamatos keleti konfliktusok megélése miért nem eredményezett körültekintő felkészülést vagy legalábbis veszélyérzetet? Miért nem hatott intő jelként a Kötöny vezette kunok menekülése? Vélhetően ezek azok a kérdések, amelyekkel kapcsolatban csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Ugyanakkor másik lehetséges – és talán valószínűbb – okként szolgálhat a IV. Béla-féle birtokrestaurációra épülő belpolitika hatása, vagyis a magyarországi helyzet egyszerűen nem volt alkalmas a magas szinten összehangolt védelem kialakítására. Mint a szerző is hangsúlyozza, ez elengedhetetlen lett volna, hiszen egy nagyon jól szervezett, kitűnő felderítés-

sel és kommunikációval rendelkező, sokszoros túlerőben lévő hadi gépezet támadta meg a széthúzó országot.

Jennifer Radulović azt a sokak által vitatott kérdést is felveti, hogy egyáltalán mi lehetett a mongol támadás oka. A válaszhoz szerinte a kevés számú írott forráshoz kell fordulnunk, amelyek közül külön figyelmet érdemel az a levél, ami a keletről hazatérő domonkosok közvetítésével juthatott el Magyarországra. Ebben egy név szerint nem említett mongol vezető – Radulović feltételezése szerint Subotai – kvázi ultimátum jellegű felszólítást fogalmazott meg a Kárpát-medencébe befogadott kunok kiadására. Ebből kitűnik, hogy a kunok népét a mongolok kánja a szolgáltnak vagy legalábbis alárendeltjeinek tartotta. Radulović szerint ez a *casus belliként* számontartott eset párhuzamba állítható a novgorodi krónika kortárs bejegyzésével, amiben azt olvashatjuk, hogy a mongolok a novgorodiak 1223-as lerohánása előtt azt kommunikálták a fejedelemség felé, hogy csak az ott élő kunokkal van konfliktusuk, a ruszokkal nincs. Az olasz történész azon a véleményen van, hogy az egyszerű fenyegetésnek tartott sorok mögött a tatárjárás egyik fő motivációja húzódhat meg: a mongolok és a kunok között húzódó ősi ellenségeskedés. Az állítás – mint ahogy a szerző is megjegyzi – hipotetikus jellegű. A teljesebb képhez esetleg érdemes lett volna megvizsgálni, hogy a vonatkozó időszakban más területeken bekövetkezett mongol támadások milyen egyéb okokra vagy körülményekre vezethetők vissza. A rész olyan alfejezettel zárul, amely a mongolokra és általában a különböző nomád népekre vonatkozó toposzokkal és érdekességekkel ismerteti meg az olvasót.

A mongolok 1241 tavaszán, közismert módon, három irányból támadták meg a Kárpát-medencét: a lengyel területek felől, valamint észak-keleti és dél-keleti irányból. A Batu által vezetett középső sereg 1241. március 15-én semmisítette meg Dénes nádor határvédő erőit, majd áprilisban került sor a muhi csatára, amelynek legfőbb moz-

zanatait szintén olvashatjuk a vizsgált monográfiában. A magyar vereséggel járó ütközet és a tatárok dülését számos nyugat-európai krónika is említi. Ismét levonható az a következtetés, hogy érdekes lett volna olvasni egy összefoglalást a 13-14. századi itáliai krónikák vonatkozó fejezeteiről, de ezek ezúttal is csak a lábjegyzetek között kaptak helyet.

Jennifer Radulović a *La grande invasione* című munkájával nehéz és a magyar szakirodalomban is sokat vitatott témakör feldolgozását vállalta. A megfogalmazott célkitűzést jól teljesíti, hiszen az olasz olvasóközönség számára átfogó képet nyújt a magyar középkor kiemelkedő időszakáról. A *La grande invasione* helyenként tankönyv jellegű: a téma megértéséhez szükséges fogalmakat precízen és érthetően megmagyarázza. Ez a forráshasználatra is igaz, a magyar történettudomány számára egyébként ismert forráshelyeket (például Rogerius *Sirmalmas énekét*) mutat be és elemez. A laikus

érdeklődők számára az olvashatóságot helyenként nehezítheti, hogy hosszabb latin, angol és német idézetek kaptak helyet a főszövegben olasz fordítás nélkül. Ez különösen Rogerius írása kapcsán szembeötlő, hiszen egyébként elérhető a szerző által szerkesztett olasz kiadás is. Az egyes fejezetek vonalvezetésüket tekintve leginkább az események egyéni mozgatórugóit próbálják feltárni. A könyv erénye, hogy a főbb megállapítások mellett kérdéseket vet fel, amelyek rávilágítanak arra, hogy egyes esetekben a forráshiány miatt csupán feltételezéseket fogalmazhatunk meg. A bemutatott monográfia ajánlható a tatárjárás iránt érdeklődőknek és azoknak a hungarológiával foglalkozó szakembereknek és kutatóknak, akik a magyar történelem idegen nyelven való bemutatásának kihívásaira kíváncsiak.

SZOLNOKI ZOLTÁN

Párhuzamos dimenziók: lengyel–magyar kapcsolatok a középkor századaiban

Stanisław A. Sroka: A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) MTA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2016. 317 oldal

Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus. A Budapesti Történelmi Múzeum és a Muzeum Historyczne Miasta Krakowa közös kiállítása. Budapesti Történelmi Múzeum Vármúzeum 2016. március 18 – július 24. Szerk. Benda Judit – Kiss Virág – Grażyna Lichończak-Nurek – Magyar Károly. Budapest, 2016. 335 oldal

A lengyel és magyar nép párhuzamos sorsa, hasonló karaktere és történelmi kapcsolatai jól ismertek, szinte közmondásosak a két ország mindennapi gondolkodásában. A szoros kapcsolat történelmi gyökerei a 11. századig nyúlnak vissza. Ennek ellenére sem lehet azonban azt állítani, hogy a két ország történettudományát tekintve gyakori együttműködés lett volna megfigyelhető az elmúlt évtizedekben, és ez még inkább igaz a középkor vizsgálatára nézve. 2016-ban azonban két olyan, a középkori Magyar és Lengyel Királyság közötti kapcsolatra fókuszáló könyv is megjelent, amelyek jól dokumentálják ezt az intenzív kapcsolatrendszert, s amelyek közelebb hozhatják egymáshoz a lengyel és magyar medievisztikát is.

A két magyar nyelvű kötet közül a krakkói Jagelló Egyetem professzorának, Stanisław A. Srokának a munkája tekinthető a fontosabbnak. A 2010-ben eredetileg lengyelül publikált kötet magyar nyelvű kiadása révén ugyanis számos új eredményt hozó kutatómunka monografikus összegzése vált

magyar nyelven is elérhetővé. A középkori Bártfa és Kis-Lengyelország kapcsolatáról írt mű mindenféleképpen hiánypótlónak tekinthető, több szempontból is.

Egyrészt a magyar történetírás a bártfai forrásanyagának leginkább a gazdaságtörténeti vonatkozású iratait hasznosította eddig előszeretettel, amelyek főként a város és a közeli lengyel területek közötti kereskedelmi kapcsolatrendszert dokumentálták. Sroka azonban jóval többet nyújt ennél, hiszen részletesen beszámol a kulturális és szellemi kapcsolatrendszeréről, sőt egyúttal a középkori Bártfa történetének minden eddiginél részletesebb, széles forrásbázison alapuló és mindenre kiterjedő magyar nyelvű összefoglalóját is prezentálja. Másrészt a város középkorának összefoglalása során a szerző nem csupán a lengyel, hanem a csehszlovák/szlovák és magyar kutatás eredményeire is épít. Sroka könyvének éppen az az egyik nagy erőssége, hogy maradéktalanul kiaknázza a magyar kutatásban kevésbé ismert szlovák nyelvű szakirodalmat is. A kötet végén található, mintegy negyven oldalas irodalomjegyzék így tehát a szlovák történetírás témára vonatkozó eredményeinek fontos gyűjteménye, és kiindulási alapot jelenthet a város történetével foglalkozó magyar kutatók számára is. Ezzel kapcsolatban csupán annyi hiányérzete lehet az olvasónak, hogy a szlovák és lengyel munkák címét a bibliográfia magyar fordításban nem közli, ami pedig segítené az eligazodást.

A monográfia harmadik nagy érdeme az, hogy tömértelen mennyiségű hazai és külföldi forrásanyagra építi megállapításait. A szerző ugyanis amellet, hogy a közismerten gazdag és változatos forrásanyagot őrző bártfai levéltár gyűjteményét feldolgozta, eredményesen egészítette ki az így szerzett információkat a valamivel szegényesebb kis-lengyelországi és egyéb – a hazai kutatók

számára kevésbé ismert – lengyel forrás- anyaggal. A szerzőnek a középkori magyar források tekintetében bizonyított, meglepően magas szintű jártassága egyébként nem a véletlen műve, hiszen korábban több kötetben publikált már hazájában lengyel vonatkozású középkori magyar oklevélanyagot.

A könyvet olvasva már a bevezetőjéből világossá válik, hogy Sroka nagyon komoly kutatómunkát végzett, hiszen a bártfai levéltár terjedelmes anyagát szisztematikusan, tételtől tételre haladva tanulmányozta át. Talán Iványi Béla óta nem volt még egy olyan kutató, aki ilyen mély vizsgálatokat végzett volna a város levéltárában. Több olyan oklevelet is hivatkozik a műben, amelyek Bártfán ugyan fizikai valójukban tanulmányozhatók, de valamilyen okból mégsem szerepelnek a hazai középkori oklevelek levéltári adatbázisában, így a magyar történészek számára eddig nagyrészt ismeretlenek voltak. Külön kiemelendő, hogy Sroka nagyívű áttekintést ad mindemellett a bártfai levéltár regisztrum- anyagából is, tételesen felsorolva a különféle számadáskönyveket és egyéb összeírásokat, amelyek mellett minden esetben feltünteteti mind a kurrens bártfai levéltári, mind pedig a DL-DF jelzetet is. Ezzel – mintegy mellékesen – a bártfai regisztrumok részletes katalógusát is összeállítja.

A munka négy nagy egységből áll. Az első nagyobb részben a szerző a település történetének vázát nyújtja. A város legelső, 1241. évi említésétől kezdve eleveníti fel a Bártfát illető eseményeket, miközben olyan alapvető kérdésekre is kitér, mint a város nevének etimológiája. Külön alfejezetben tárgyalja a város kiváltságleveleit, de figyelmet szentel annak az időszaknak is, amikor a 14–15. század fordulóján rövid időn keresztül a Balicki család kezében volt a település. Szintén külön alegységet alkot a fejezetben a magyar–lengyel háborúk bemutatása, amelyekben hátramenti helyzetének köszönhetően Bártfa mindig kiemelkedő szerepet játszott. Ezzel kapcsolatosan érdekes, hogy a magyar és a lengyel történetírás részéről mennyi pár-

huzamos kutatás történt ezekkel az eseményekkel kapcsolatosan, és nyilvánvaló, hogy fontos cél lenne ezeket a kutatási eredményeket a jövőben valamilyen módon még jobban összesítmányítani.

Sroka külön fejezetben foglalkozik a 15. századi Bártfával, politikatörténeti megközelítésmód helyett pedig leginkább a belső struktúrára összpontosít. A város topográfiajának ismertetése után a lakosságszámáról esik szó, melynek kapcsán érdekes módszertani kérdések is előkerülnek. A népesség alakulása szempontjából az 1490-es évek jól rekonstruálható népességsökkenése figyelemreméltó tényező, amelyben a lengyel háborúk játszanak főszerepet. Az önkormányzat működése kapcsán írt alfejezet már csak azért is fontos, mert táblázatos formában rögzíti a település bíráinak listáját, ezzel pedig a későbbiekben jól használható adattár is közread. A város működésének bemutatását a bevételek és kiadások összegzésével zárja, amelyhez a nagy számban fellelhető bártfai regisztrumok adatait használja fel. A fejezet a kézművesség bemutatásával ér véget, részletesen bemutatva a vászonfehérítéssel kapcsolatos ismereteinket és számba véve a városban kimutatható céheket és foglalkozástípusokat is.

A harmadik nagy fejezet a város kereskedelmi kapcsolatrendszerével foglalkozik, ami a magyar kutatásban is mindig kiemelkedő szerepet játszó témának számított. Sroka vizsgálata azonban túlmutat az eddigi eredményeken, hiszen részletesen elemzi az egyes kereskedelmi útvonalakat és a vámszédéssel kapcsolatos ismereteket. A fejezet fontos része a térségben a középkor végén tevékenykedő útonállók bemutatása, de az is, hogy aprólékosan beszámol arról a perről, amelyet a város az ószandeci klarisszákkal folytatott a grybow-i hídvám miatt a 14. század második felétől egészen 1508-ig. A kereskedelem kapcsán bemutatásra kerülnek azok az árutípusok is, amelyek lengyel–magyar viszonylatban gazdát cseréltek (bor, ló, vászon, vasárú, gyümölcs, dió, állatbőr, hal, gabona, hús, sajt stb.).

Ezután a Bártfa és az egyes lengyel városok közötti kereskedelmi kapcsolatrendszerről esik szó, a szerző konkrét forrásokkal próbálja illusztrálni az összképet. Nagy erénye a monográfiának, hogy a Bártfa és az egyes kis-lengyelországi városok közötti útvonalakat térképen is precízen ábrázolja, ami a kérdésben kevésbé járatos magyar kutatók számára is könnyebben értelmezhetővé teszi a leírtakat.

A monográfia negyedik nagy fejezete Bártfa és Kis-Lengyelország kulturális kapcsolatait elemzi, s számos új eredménnyel gazdagítja az ezzel kapcsolatos eddigi ismereteinket. Ha talán kissé túlzásnak is tekinthető az a megállapítása, miszerint Bártfa Felső-Magyarország szellemi központja lett a középkor végén (hiszen ezzel kapcsolatban nem szabad elfeledkeznünk Kassa kiemelkedő kulturális szerepéről sem), mindenféleképpen kijelenthető, hogy a város komoly szerepet játszott ebből a szempontból a határvidéken. A szerző minden lényeges kérdésre kitér: a bártfai iskolák ismertetésétől kezdve a könyvmásoláson, a nyomdászaton, a művészetben, az egyházi életben (testvérületek, zárandoklatok) át egészen a középkor végi misztériumjátékokig minden, forrásokkal adatolható szempontot végigvesz. Külön alfejezetben tárgyalja a térségben és a városban tevékenykedő művészeket és műveiket, ahogyan a fejezet végén az egyetemjárásról is részletesen beszámol, pontosan adatolva a krakkói egyetem bártfai hallgatóit, kitérve a magyarok egyetemi életére, fokozatszerzésére és további karrierjükre is.

A mű végül egy nagyon fontos forrás, az 1479–1480. évi koronavámnaplók mellékletként történő bemutatásával zárul, amely kiemelkedően jelentős és részletes emléke a régió távolsági kereskedelmének, hiszen összesen 390 kereskedőről esik benne szó. Sroka könyvének végén további terjedelmes apparátust: angol nyelvű összefoglalót, bőséges irodalomjegyzéket, valamint hely- és személynévmutatót találunk.

Összességében kijelenthető, hogy Stanisław A. Sroka könyvének magyar nyelven

történi megjelentetése kiváló ötlet volt, hiszen számos, a magyar kutatás számára új információt és eredményt tartalmaz. Habár egyes megállapításaival vitatkozni tudnánk (például azzal, hogy a város a régió legfontosabb települése lett volna a középkor végén), a magyar fordítás pedig néhol lehetne kicsit gördülékenyebb is, összességében nagyon pozitív az az összkép, amely az olvasóban kialakul. Nyugodt szívvel kijelenthetjük, hogy a lengyel szerző munkája a továbbiakban minden bizonnyal alapművé válik majd, és megkerülhetetlen lesz mindazon magyar kutatók számára, akik a város és környékének története kapcsán végeznek vizsgálatokat.

A másik ismertető kiadvány témáját illetően, ha nem is szorosan, de kapcsolódik az imént ismertetett munkához. A „Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban” című, lengyel–magyar koprodukcióban összeállított kötet a két főváros történetéről, főleg pedig az ennek kapcsán megfigyelhető párhuzamokról és kapcsolatokról, a Budapesten 2016-ban és Krakkóban 2017-ben megrendezett történeti kiállítás katalógusaként látott napvilágot az első, budapesti tárlat idején 2016-ban. A közös kiállítás előzményei még 2011-re nyúlnak vissza, és a krakkói és budapesti történeti múzeumok együttműködésének eredményeképpen, hároméves közös előkészületek nyomán valósult meg. A két város polgármestereinek és múzeumigazgatóinak köszöntése után a bevezetőben részletesen szó esik ezekről az előzményekről. A mű, akár csak maga a kiállítás, kronológiai szempontok alapján kialakított hat tematikus fejezetből tevődik össze, amelyekben magyar és lengyel történészek tanulmányai olvashatók.

Az első, „Genezis” címet viselő fejezet a városok alapítását és mongol támadás előtti történetét foglalja össze, míg a második, „Vereség” címet viselő magának a tatárjárasnak állít emléket. A „Teremtés” a 13. századot, a „Dicsőség” című fejezet a városok 14–15. századi történetét eleveníti fel, míg a „Fénykor” címet viselő fejezet a 15. század közepétől a 16. század második feléig terjedő időszakba

nyújt betekintést. A „Hanyatlás” című fejezet a magyar főváros 1526 utáni, török korszakát ismerteti. Mind a hat fejezetben nagy hangsúlyt helyeznek az egyes alfejezetek szerzői azokra a szempontokra, amelyek a két település történetét összekötik. A fejezeteket katalógus zárja, amely az adott korszakra vonatkozó kiállítási tárgyak részletes leírását tartalmazza, összességében több száz műtárgy bemutatását. A katalógusokat jó minőségű színes fényképek teszik még plasztikusabbá, amelyek olykor kifejezetten ritkának vagy ismeretlennek tekinthető emlékeket ábrázolnak.

A bevezető tanulmányok egyikét az a Stanisław A. Sroka írta, akinek monográfiáját már fentebb ismertettük, így cikkének tematikája részben megegyezik a fent ismertett művének felépítésével. Buda és Krakkó vonatkozásában a közös kereskedelmi kapcsolatok felvázolása forráshiány miatt azonban sajnos csak kevésbé lehetséges, mint Bártfa és Krakkó viszonylatában, így néhány Krakkóban letelepedett budai polgáron, illetve mind a két településen érdekeltiségekkel rendelkező személyen kívül túl sokat nem tudunk erről. Ennél több adattal rendelkezünk a krakkói egyetem budai hallgatóiról, illetve Hunyadi Mátyás reneszánsz udvartartásának lengyel vonatkozásairól, leginkább Marcin Bylicáról, Mátyás lengyel csillagászáról. Buda pusztulása miatt a művészeti kapcsolatok azonban sokkal nehezebben mutathatók ki a fentieknél. Talán a fordításnak köszönhetően, de egy komolyabb félreértés is található a tanulmányban, hiszen annak 23. oldalán a szerző a Zsigmond-kor kapcsán „magyar rendekről” tesz említést, ami egyértelmű anakronizmus, hiszen a rendiség kialakulása a Magyar Királyságban ennél későbbre datálható. A bevezetőben szereplő két, magyar szerző tollából származó tanulmány a két főváros úthálózati szerepével foglalkozik, amely lehetővé tette a kapcsolatok kialakulását. Szende Katalin Krakkó és Buda európai úthálózatban való elhelyezkedéséről, míg Draskóczy István a két várost

összekötő útvonalokról készített sommás összefoglalót.

Az első fejezetben (Genezis) Lukasz Walas és Spekner Enikő tanulmányait olvashatjuk. A lengyel szerző Krakkó vonatkozásában a mondai előzményekről (Krak herceg és a sárkány története) és Szent László krakkói születéséről is beszámol, míg magyar szerzőtársa a *medium regni* városaiból (Esztergom, Fehérvár, Óbuda) kiindulva egészen a 15. század elejéig, Buda székhely szerepének megszilárdulásáig tekinti át a fővárossá válás történetét.

A második fejezetben (Vereség) az imént említett Lukasz Walas és a hadtörténész B. Szabó János foglalja össze tömören a mongol támadás amúgy jól ismert eseményeit, míg a harmadikban (Teremtés) két magyar és két lengyel történész munkáit találjuk. Jacek Zinkiewicz a Krakkó újjraalapítása szempontjából fontos latin és német hospesek szerepéről és 1257. évi kiváltságolásáról, majd a település szerkezetéről, jogi vonatkozásairól, egyházi életéről számol be. Végh András szintén a tatárjárás utáni korszakot vázolja fel, amely során Buda és Pest fejlődéséről, egyházi viszonyairól, Pest önállósodásáról, az önkormányzat és várostopográfia etnikai vonatkozásairól ad rövid áttekintést. Nikolicza Erika a Budai Jogkönyvről, de még inkább a mindkét érintett város számára lényeges német városjogról értekezik, míg Wojciech Kozłowski a két ország közötti dinasztikus kapcsolatokat vázolja fel a kezdetektől egészen a 16. század végéig.

A negyedik fejezetben (Dicsőség) egy lengyel szerző hosszabb és négy magyar szerző rövid tanulmányait olvashatjuk. Lengyel részről a már említett Jacek Zinkiewicz ad bőséges összefoglalót Krakkó székhelyszerepének megszilárdulásáról, külön kitérve az ott élő magyarok létszámára, illetve a magyar kereskedelmi kapcsolatokra. A krakkói egyetem megalapításának is van magyar vonatkozása, hiszen a teológiai fakultás létrehozásában Hedvig királynő is szerepet játszott. Ehhez az utóbbi témához kapcsolódik Kelényi Borbálának a krakkói egyetem-

ről írt tanulmánya, amelyben részletesen kitér arra, hogy Budáról, Óbudáról, Felhévízről és Pestről összesen 111 diák járt a lengyel univerzitásra. Megleő az a Kelényi által citált adat, miszerint a „Budapest” szóösszetétel első ízben a krakkói egyetem anyakönyvében szerepelt egy magyar diák származási helyeként (*Gregorius Jacobi de Budapest*, 1499). Kelényi tanulmányát hat jól szerkesztett grafikonnal zárja. A fejezet további magyar szerzői Buda város topográfiájáról (Végh András), középkori iskoláiról (Spekner Enikő), valamint a lengyel–magyar pálos kapcsolatokról (Sarbak Gábor) számolnak be.

Az ötödik fejezet (Fénykor) ismét csak magyar fölényt mutat terjedelmi szempontból, hiszen egy lengyel szerzőnek (Michał Szczerba) a középkor végi Krakkóról írt, minden lényeges momentumra kiterjedő összefoglalója mellett Benda Judit és Zádor Judit a budai középkori épületekről, Magyar Károly a budai királyi várról, Petneki Áron pedig a Krakkóban élő magyarokról ír tömör elemzést.

A kötet utolsó fejezete (Hanyatlás) Papp Adrienn írását tartalmazza, aki nagyon röviden számol be arról, hogy mi történt a várossal a törökök általi 1541-es elfoglalása után. Mind a népesség, a vallási viszonyok és a városkép szempontjából nagy változások figyelhetők meg ebben a korszakban.

A kötetet végül térképek, terjedelmes bibliográfia, valamint személy- és helynévmutató zárja. Habár a közös magyar–lengyel szerkesztésű kiadvány jellegéből következőleg a két ország történetírásának eddigi eredményeit foglalja össze tömören és megbízhatóan, azaz nagy meglepetéseket nem tartalmaz az olvasó számára, mindenképpen hasznosnak tekinthető, hiszen velős áttekintést ad a lengyel és magyar főváros középkorával kapcsolatos legalapvetőbb ismeretekről.

Mind ennek a kötetnek, mind pedig a Stanislaw A. Sroka által írt monográfiának a magyar nyelvű megjelenítése összességében indokolt, hasznos célkitűzésnek tekinthető, és egyértelmű nyereségként értékelhető, hiszen segítségükkel a magyar kutatás számára a lengyel középkortudomány számos eredménye válik ismertté, rálátást biztosítva arra, hogy a lengyel medievisztika milyen forrásokból kiindulva, milyen (a magyartól sok esetben eltérő) módszertant és megközelítési módot alkalmazva dolgozik, és hogyan viszonyul a közös történelem egyes momentumaihoz. Bízunk benne, hogy a kezdeményezésnek lesz majd folytatása, ami a két ország középkorászainak együttműködését is fellendítheti.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Cigány foltok a térképen

Bereznay András: *A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem. Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2018. 123 oldal*

Az 1978-ban Londonba emigrált történész, kartográfus szerző az elmúlt évtizedekben számos angliai és amerikai egyesült államokbeli neves kiadónak készített térképeket kiadványaikhoz. Nevéhez fűződik például a Richard J. Evans Harmadik Birodalomról szóló trilógiájának vagy *The Times Atlas of European History, The Times Kings and Queens of the British Isles* kötetek térképeinek a kidolgozása. Hazai vonatkozásban pedig mindenekelőtt megemlítendő az *Erdély történetének atlasza* című munkája. Korábbi munkáitól merőben eltérő vállalkozásba fogott *A cigányság történetének atlaszával*, melyben ötvenkét magyarázó szöveggel is ellátott térképen keresztül a cigányság múltját kívánta bemutatni az ókortól napjainkig, döntően Európára fókuszálva. Nemcsak a cigányság történelme képezte kötetének tárgyát, hanem a cigány–nem cigány viszony alakulása, a helyi hatóságok, uralkodók, államok cigánysággal kapcsolatos intézkedései, valamint a cigányságra irányuló kutatások tudománytörténeti vetületeibe is betekintést engedett. Bereznay András bevezetésében a munka nehézségeiről, ezen újszerű kezdeményezés dilemmáiról is megosztotta gondolatait: „Annak, hogy a cigányság története egészének történelmi atlaszban megjelenítésére eddig hiányzott a motíváció [...] bizonyára része, hogy e történelem nélkülözi a történelmi atlaszok leggyakoribb témáját: a saját államot. [...] Akármennyire nyilvánvalónak tűnik is azonban, hogy a területnek a cigány történelem vizuális közlésében nincs szerepe, ez tévedés. A cigányok, ha saját nem is volt, azért még országokban éltek, amelyek mindegyike kihatott életükre valamilyen, egymásétól gyakran nagyon is eltérő

módon.” (7. old.) A kihívások ellenére az atlasz hiánypótló jellege kétségtelen, még akkor is, ha olvasása, forgatása közben felfedezhetünk hiányosságokat vagy olyan részeket, melyeknek a kötetben való elhelyezése kevésbé tűnt indokoltnak.

A cigányság őshazájával kapcsolatban számos téves feltételezés tartotta magát évszázadokig Európában. Eredetükkel kapcsolatban az első valós megállapítás a magyar származású Wáli István nevéhez fűződött. 1753-as hollandiai tartózkodása során tűnt fel neki, hogy az ott megismert, szingalézul beszélő ceyloniak és a szülőfalujában élő cigányok hasonló nyelvet beszéltek. A felismerés tudományos körökben is elterjedt, melynek eredményeképpen a 18–20. század folyamán számos nyelvész dolgozott ki elméleteket a cigányság indiai eredetéről és arról, hogy a félsziget melyik részéről származtak el. A szerző kötetének első térképein ezen elméletek területi ábrázolására törekedett, a tudósok nevét és felvetésük évszámát is feltüntetve. Ezt követően jelenítette meg – döntően nyelvészeti támpontokra hagyatkozva – a cigányság középkori vándorlásának azon szakaszát, mely a Közel-Kelet és a Bizánci Birodalom felé irányult. A 9–14. századi Császárságról és különösen annak fővárosáról, Bizánccról részletesebb adatokat elevenített meg egy újabb térképen. Jelölte, hogy melyik településeken és mikor említették a cigányokat, valamint azt, hogy az adott korabeli leírás „jóváhagyó, semleges, roszszálló tónusúnak” számított-e. Ezután tágabb horizontból szemlélte a cigányság vándorlását, így a 14–15. századi Balkánra került a szerző fókuszsa. A korabeli cigányságról azt is feltüntette, hogy mezőgazdaságban, katonaként vagy kézművesként dolgoztak, továbbá arra is rávilágított, hogy a Balkán mely részein éltek már ekkor nagyobb számban. Az imént említettekhez szolgál részletesebb – egyazon időszakból származó

– adatokkal a Velencei Köztársaság területén megjelenő cigányságot szemléltető térkép. Egyrészt a 14. századi cigány hűbéri uradalom és a joghatósága alá tartozó cigányokat, valamint más cigány közösségeket, mint például a katonai szervezetbe tömörülőket jelölték; másrészt az adott helyszínekhez köthető korabeli feljegyzéseket is rögzítették, például: „bűnükért vezeklők”, „szegények és nem vonzók”, „kémek és árulók”, „falakon túli kunyhókban”, „100 házuk van/ 300 család cipészek, vargák, kovácsok”. (23. old.)

Bereznay a 15–16. századi Európa más országaiba, a cigányság újabb célállomásaiba is elkalauzolta az olvasót, mindenekelőtt Moldvába és Havasalföldre. A térképen a cigányok tizenötödik századi rabszolgaságának ez ideig feltárt helyszínei lettek évszámmal jelölve, valamint az, hogy a vajda kolostornak vagy éppen valamelyik hűséges alattvalójának ajándékozta-e el őket. A cigányok Európa más vidékeire – a rendelkezésre álló szöveges, egyúttal sok kétséget is felvető forrásanyag szerint – a 15–16. században érkeztek. A kutatók ezen megállapításukat a városok krónikáira, illetve az uralkodói (Luxemburgi Zsigmond, III. Frigyes), hercegi (VIII. Amadé savoyai, Fülöp burgund), grófi (Gerhárd jülich-bergi) és pápai (V. Márton, XIII. Benedek) menlevelekre alapozták. A menlevelek egy részéről a későbbiekben kiderült ugyan, hogy hamisítványok, azonban ettől függetlenül a cigányság megjelenése szempontjából forrásértékkel bírnak. A következő térképek ezen iratokra hagyatkozva elevenítették meg a cigányság feltűnésének helyeit és évszámait, valamint jelölték azt is, hogy az adott település hogyan fogadta a vándorlókat: „pénzzel/ étellel/italal üdvözlés”, „üdvözlés, után elküldés”, „ellátás, fizetés a tovább menésért”. (27–29. old.) Továbbá adatokat szerezhetünk az atlaszból arról is, hogy a befogadók milyen névvel (tatárok, pogányok, szaracénok) illették a vándorló cigányokat, illetve találtak-e kivétlenül megjelenésükben, például előfordult-e panasz lopásra vagy a szálláshelyük tisztán nem tartására. A szerző helyenként a ci-

gánykaravánok megélhetési viszonyaiba is betekintést engedett, újabb adalékokkal szolgálva.

A következő térképek a cigányság történetének új szakaszát, kora újkori üldöztetésének a helyszíneit és adatait kívánták megjeleníteni. A cigánykaravánok középkori, döntően kedvező fogadtatását a helyi hatóságok és államalakulatok korlátozó rendelkezései és államilakulatok korlátozó rendelkezései váltotta fel. A 16. századi Európát madártávlatból szemlélő térkép arra tett kísérletet, hogy átfogó képet nyújtson azon átmeneti időszakról, amikor tiltó és támogató intézkedések párhuzamosan születtek sokszor egyazon országban vagy térségben. Ezt követően sorra megjelenítette a különböző országokban a cigányság üldöztetései helyszíneit, évét és intézkedéseit. Elsőként Anglia és Skócia került terítékre, ahol a források kivégzésekről, javak elvételéről, kitiltásokról, csonkításokról számoltak be. Spanyolország és Portugália esetében a cigányokat száműzetésük helyett erődítmény-építkezéseken kényszermunkára vagy gályarabságra ítélték, így ezek helyszíneit tüntették fel. Az Ibériai-félsziget után a 16–18. századi Franciaország tárult elénk, ahol a cigányság a nem cigány lakosság kedvező vagy éppen elutasító bánásmódjával egyaránt találkozhatott. A térképen részletesen ábrázolták szintén évszámokkal együtt azokat a helységeket, melyeken nemesember védelme alá húzódhattak, letelepedhettek, vagy menlevelet, segítséget kaptak a helyi hatóságtól. A vándorló cigányság üldöztetésének a helyszínei is részletesen, címszavakkal ellátva állnak előttünk: „odaérkezőknek pénz, hogy menjenek el”, „cigányokat kitiltó vidék/hely”, „becsmérlés/előítélet/megkülönböztetés, részletekkel”, „megszorítás tájon vagy helyen”, „intézményesített vagy megtörtéző üldözés, zaklatás vidéke/helye”. (55. old.) A szerző ezen időszak Német-római Birodalomába is elkalauzolta az olvasót, ahol szintén a cigányság hányattatott sorsáról számoltak be a források, sőt összecsapásokra is sor került a helyi lakossággal vagy a katonasággal. A térképen a cigányellenes döntések, ren-

deletek évszámai és azok területi hatályait jelenítették meg, előfordultak tartományokra, régiókra vonatkozó és az egész Birodalmat lefedő határozatok is. Itália esetében a halálbüntetés és a gályarabság területi és időbeli elterjedtségéről kaphatunk képet. Egy kora újkori világatlasz képe pedig azt szemlélteti, hogy a cigányok mely portugál, spanyol, angol vagy francia gyarmatra utaztak a jobb élet reményében vagy száműzetés, elhurcolás miatt kényszerültek más kontinensekre. A következő térképeken betekintést nyerhetünk abba is, hogy a cigányok az adott időszakban Európa mely területein és mikor szegődtek el zsoldosnak, léptek fel zenészként, táncosként vagy énekesként.

A hosszú tizenkilencedik század cigánysággal kapcsolatos eseményei képezik a következő térképek témáit. Elsőként a moldvai és a havasalföldi cigány rabszolgák felszabadításának helyszíneit és évszámait ismerhetjük meg, majd a cigányság Európa nyugati részei felé irányuló vándorlásának új hullámai, útvonalait mutatják be. Franciaországon és Nagy-Britannián keresztül a szerző betekintést enged egy új jelenségbe, a cigányokkal foglalkozó tudományos (*Gypsy Lore Society*) és egyházi (*Quaker Society, Society for the Reformation of the Gypsies in Scotland, Southhampton Committee*) szervezetek létrejöttébe. A cigányság iránt érdeklődő vagy őket kutató írókat, művészeket, tudósokat is feltüntettek, továbbá azon korabeli becslések, számítások, melyek a cigányság országokénti létszámára vonatkoztak. Az első világháborút követő évtizedekkel foglalkozó térképek a cigányság önszerveződésének állomásaira fókuszáltak döntően Kelet-Európa és a Szovjetunió vonatkozásában. A cigányok által alapított szervezetek (például: Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete, Jugoszláv Cigány Fiatalok Okta-

tási Klubja, Görög Cigányok Pán-Hellén Szövetsége, Cigányok Kulturális Haladásának Ligája, Románia Cigányainak Általános Társulása, Cigányok Összorosországi Uniója), újságok (például: Glasul Romilor [Romák Hangja], Romano Lil [Cigány Hírek], Romani Zor [Roma Hajnal]), kezdeményezések (például: cigány mecset, cigány iskola, cigány kolhoz, cigány színdarab) időpontjuk és településük pontos jelölésével szerepelnek. A rákövetkező oldalakon a huszadik század első felének cigány népiattal kapcsolatos intézkedései is terítékre kerültek, az ahhoz vezető út állomásai és a tömeggyilkosságok és haláltáborok helyszínei egyaránt megelevenedtek. Továbbá egy európai léptékű térkép, a cigány népiattal kapcsolatos esetek becsült létszámát jeleníti meg országoként. Zárásképpen a szerző az ezredforduló időszakába kalauzolja el az olvasót, ezen időszakból arra fókuszált, hogy a kontinensen mely településeken és mikor került sor cigányok etnikai alapon történő bántalmazására vagy meggyilkolására. Emellett a cigányság országokénti létszámán túl a cigánysággal kapcsolatos szervezeteket, kongresszusokat, kezdeményezéseket is bemutatja.

Összességében megállapítható, hogy Beznay András atlasza, mely az első kísérletnek tekinthető a cigányság történetének térképészeti megjelenítésére a világon, óhatatlanul a téma alapművei közé fog sorolódni. Kutatóknak és az egyetemi oktatásban egyaránt hasznos kiadvány lehet a téma mélyebb, más nézőpontból szemlélő megértéséhez. Ugyanakkor ösztönözheti cigánysággal kapcsolatos további atlaszok elkészítését itthon és külföldön egyaránt.

HAJNÁCZY TAMÁS

Egy gyilkosság anatómiája

Karl-Peter Krauss: *Mord an der Donau. Leopold von Márffy und die deutschen Untertanen in Tschab (1802–1812). Eine Mikrogeschichte der Gewalt. Südosteuropäische Arbeiten 160. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2018. 306 oldal*

1812. szeptember 20-án vasárnap este tizen-négy fejszéssel, husángokkal és egy puskával felszerelkezett férfi bújt el Márffy Lipót csébi (Dunacséb, ma Čelarevo, település Szerbiában) kúriájának közelében. Hajukat az arcukba fésülték, arcbőrüket korommal sötétítették, fejüket hosszú, fekete sapkával fedték. Földesurukra, az akkor ötvennégy éves Márffy Lipótra, Bács-Bodrog vármegye egykori főjegyzőjére vártak, aki Pestről érkezett vissza a birtokára. Amikor jelentették a kocsi közeledtét, előjöttek rejtékelyükről, megállították a lovakat, majd ötször a birtokosra lőttek. Az áldozatot kihúzták a kocsijából, a földre dobták, majd további sérüléseket okoztak neki. Ez az „*embertelen kegyetlenség*” (*inhumana plane saevitia*) már felesleges volt, Márffy ekkorra már meghalt, a lövések végeztek vele. A tettesek a fegyvert a Dunába dobták. Az eset felderítésére vizsgálat és hatósági eljárás indult. A tetteseket elfogták, és mindannyiukat halálra ítélték. Ezt később enyhítették, illetve az öt főbűnös esetében helyben hagyták, míg a többiek három év börtönbüntetést kaptak, amit megbilincselve, kenyéren és vízen, fizikai munkát végezve kellett letölteniük, mindezt évente háromszor huszonöt botütéssel súlyosbítva.

Karl-Peter Krauss, a tübingeni *Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* tudományos munkatársa évtizedek óta kutatja a Dél-Magyarországra beköltözött német lakosság történetét. Figyelemreméltó munkásságában a németiség történetét komplex módon vizsgálja, az óhaza elhagyásától kezdve a letelepedésen át a beilleszkedésig, különös hangsúllyal a társadalom- és mentalitástörténeti aspektusokra. Elsődleges célja a cselekvési környezet, valamint a kialakult/kialakított életmód, „életvilág” (*Lebenswelt*) bemutatása,¹ figyelemmel a változás dinamikájára, illetve a belső fejlődés és a külső hatások összefüggéseire is. Következetes metodológiája, a történeti antropológia szemléletét érvényesítő mikroszintű elemzései, az új környezetbe került németiség döntési mechanizmusait, stratégiáit, krízishelyzetekre adott válaszait is értelmezhetővé teszik.

A jelen kötet logikus következménye Krauss eddigi kutatói pályájának. Meghatározó szempontot jelentettek ugyanis munkáiban a demográfiai, családi viszonyok változásai, valamint a házasságok, válások logikai rendszere. Egyes közösségek, magánemberek kapcsán vizsgálta, milyen jogi keretek között éltek, hogyan érvényesültek a különböző normák, és azokat milyen okokból kifolyólag szegték meg. Ezeket a hatásmechanizmusokat, a különböző konfliktusok kialakulását és kezelését elsősorban uradalmi keretek között vizsgálta, a birtokos, az uradalmi tisztviselők és a jobbágyok viszonyán, valamint a parasztság egymás közötti kapcsolatain keresztül.

¹ Krauss Rudolph Vierhaus *Lebenswelt*-értelmezését vette alapul. Vierhaus ezt a jelenséget olyan, társadalmi csoportban és egyénileg megélt tapasztalatként interpretálja, amelyet a közeg vagy az egyén a saját gondolatain, cselekedetein keresztül ismételt (egy újabb) valóságként tesz közzé. Vierhaus, Rudolf: *Die*

Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichtsschreibung. In: Lehmann, Hartmut (Hg.): *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte.* Göttingen, 1995. 13.

Mindezek tükrében Márffy Lipót 1812-ben történt meggyilkolásának ügye kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy Krauss az eddigi kutatásaira, módszertani jártasságára építve egy konkrét esettanulmányban mutassa be nekünk a betelepült német lakosság mindennapi problémáit, és árnyalja a „betelepülők támogatása”, illetve a „későbbi vagyonosodása” toposzaira épülő sematikus és statikus képet.

Miközben a kötet az erőszakot tematizálja, a szerző a kétszáz évvel ezelőtti történekek keretfeltételeit, kontextusát a maga komplexitásában látta. A szöveg fogalmi bázisa és fókuszpontjai kapcsolódnak a francia jezsuita történész, Michel Certeau legismertebb és legnagyobb hatást gyakorló munkája (*L'invention du quotidien*. Párizs, 1980.) első kötetéhez (*Arts de faire*), amely a mindennapi élet szociológiai feltárását tűzte ki célul.² Krauss magáévá tette Certeau ajánlását, aki az „átlagembernek”, a „mindennapok hőseinek” dedikálta a könyvét, akiket a kapcsolati hálózatukban, a struktúrák és rendszerek összefüggésében vizsgált.³ Krauss – ugyancsak Certeau alapján – dinamizálja és egy meghatározott dramaturgia alapján mutatja be a Csében lezajlott eseménysort, amelyben a közösség növekvő, önmagát generáló felháborodása egyre erőteljesebb hangot kapott, és amelyben a meg nem hallott, meg nem hallgatott átlagembereket radikális cselekményük végül kiemelt szereplőkké tett. A szerző argumentációja Michel Foucault perspektívájára is támaszkodik.⁴ Arra világít rá ugyanis, hogy az egyes kihívásokra adott egyéni, közösségi válaszok („*csendes technológiák*”) idővel az intézményesített, előírt eljárási rendre, a jogi keretekre is hatással lehetnek.

Krauss szisztematikus munkával koncentrikus körök rendszerét rajzolta meg a

gyilkosság köré, amelynek segítségével képes bemutatni a cselekvők, illetve az események makro-, mezo- és mikroszintjét, az egyes szereplők közötti kapcsolati struktúrát. A koncentrikus körök révén plasztikusan ki tudja jelölni a Márffy elleni merénylet cselekvési kereteit (*Handlungsrahmen*), ennek felhasználásával pedig képes megválaszolni a két központi kérdést: milyen lehetőségek maradtak a cselekvők számára; illetve mely cselekvések (milyen cselekvőképességek) következhetnek a politikai, jogi, társadalmi, gazdasági és kulturális „rendszerhálózat” komplex szöveiteiből? A multiperspektívikus szemléltetés révén a Csében történt események a mindennapok történetéhez, az agrár-, a társadalom- és a jogtörténethez egyaránt nyújtanak adalékokat, és megvilágítják az egyes szereplők, intézmények közötti kapcsolatokat. Ezzel a módszerrel arra is választ tud adni az olvasónak, hogy vajon ez a szörnyű és szerencsétlen cselekedet pusztán egyedi eset volt-e, vagy a jogi, gazdasági, társadalmi, keretfeltételek, illetve a kialakult és elhúzódó konfliktus logikus következménye.

A szerző szisztematikus vezetési feladatok eseményeket, részletesen bemutatja a bácskai németiség 18. századi történetét, mind a betelepülés előnyeit, mind az akkulturációs és adaptációs folyamatokat, amelyek (az eltérő szocializációból, eltérő normaértelmezésekből adódóan) óhatatlanul összeütközéseket, konfliktusokat eredményeztek. Fontos szerepet kap a bácskai régió gazdasági változásainak bemutatása, a 18. század végi, 19. század eleji agrárkonjunktúra hatásainak felvázolása. A harmadik fejezetben feszesen, logikusan ismerteti a merénylet cselekménytörténetét és okait. A Márffy gyilkosság prezentálása didaktikus eszköz Krauss számára, egyfajta osztálytermi táblaként szolgál, amelyre felírja a tanóra központi témáját,

² Német kiadása: Certeau, Michel: *Kunst des Handelns*. Berlin, 1988. Magyar kiadása: *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye* I. Fordította: Sajó Sándor, Szolláth Dávid, Z. Varga Zoltán. Budapest, 2010.

³ Certeau: *A cselekvés művészete*, 27.

⁴ Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Fordította: Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Budapest, 1990.

majd megindítja a szálak szisztematikus feltejtését.

Végigtekinti a bácskai németiség telepítéstörténetét, annak általános társadalmi, gazdasági feltételeit. Külön alfejezetet (4.2.) szán a vármegye működésének: milyen szerepet játszott az a magyar és a nemesi alkotmányos rendben. A Moritz Csáky, Fallenbüchl Zoltán, Szijártó M. István munkáira épülő leírás vázlatosnak tűnhet a magyar történéseknek, a német nyelvű olvasóközönség számára azonban alapvető a téma megértéséhez, miként a jogi szabályozások ismertetése is. A szakirodalmi bázis szűkössége egyúttal rámutat arra a problémára is, hogy milyen csekély mértékben ismert a 18–19. századra vonatkozó magyar történeti kutatás a nemzetközi porondon. A történeti és a cselekvési környezet pontosabb megragadása céljából vizsgálja Krauss a normák szerepét: milyen módon viszonyulnak a német lakosok az új környezetükben megfogalmazott elvárásokhoz, miként reagálnak a kihívásokra, hogyan próbálják saját szokásaikat érvényesíteni (*Normentransfer, Normenadaptation*). Ugyancsak a kontextus felvázolását szolgálja a színhely plasztikus bemutatása. A szerző felvázolja számunkra a település, illetve annak határa felépítését, struktúráját (bevonva a diskurzusba Mária Terézia úrbérrendezésének hatásait), továbbá a lokális társadalom etnikai, konfesszionális aspektusait.

A csébiek által kezdeményezett úrbéri per a vizsgálatok, illetve a fellebbezések következtében hosszasan elnyúló jogi procedúrává nőtt. Az úrbéres viták nélkül nem érthető sem a Márffy Lipót elleni elégedetlenség, sem annak mértéke. Krauss külön fejezetet (6.) szentel az úrbéres vitáknak, de ezt megelőzően külön alfejezetben (5.2.) összegezi Márffy vármegyei főjegyzői hivatalgyakorlását. Ez utóbbi már azért is szükséges, mivel az ő hivatali működése idején hiányosnak tűnnek az úrbéri peres iratok (az anyag kivonatos aktákból áll, nem szerepelnek benne csébiek által keletkeztetett dokumentumok). A Helytartótanács csak 1815-ben,

hét évvel a per lezárulta után tudta megfelelően rekonstruálni a folyamatokat. Krauss ezért a *processus urbarialis* számbavételkor tisztázza a beadványok, panasztételek eljárási rendjét, valamint kísérletet tesz arra, hogy megfelejtse a helytartótanácsi és vármegyei források hiányosságának okait. A részletes forrástörténeti kutatás (*Bestands-geschichte*) sem nyújt azonban pontos magyarázatot arra, hogy mi lett a csébiek beadványaival, ugyanakkor a nyomozás eredményei érdekes adalékokat nyújtanak a rendi közigazgatás működési mechanizmusainak megismeréséhez. A szerző igyekszik a parasztok panaszait megfelelően dekódolni, értékelni.

A csébi parasztok többször panaszkodtak a mértéken felüli robotkötelezettségről, illetve az ezzel kapcsolatos kényszerítésről, erőszakról, testi fenyegetésről. Az egyik megrénylő, Joseph Ferger a gyilkosság és az elégedetlenség fő okaként a túlzott kilencedet és a jogtalanul kivetett robotot jelölte meg. Népszerűtlen volt a parasztok között a hosszú fuvar és az őrszolgálat is, emellett a rendszeres testi fenyegetést is szóvá tették. A panaszok között szerepelt, hogy Márffy özvegyeket kényszerített a házuk elcserélésére, illetve kár érte a parasztokat, amikor ingatlanokat adtak el az uradalomnak.

A főjegyzői tevékenység alapos vizsgálata révén ráláthatunk Márffy habitusára, problémakezelési módszereire. Megbízatása során több esetben szabott ki igen szigorú büntetéseket, amelyekkel szemben sokan éltek panasszal. 1791 és 1806 között töltötte be a vármegye főjegyzői tisztségét. 1806-tól kezdett hivatali pályája leáldozni, ami összefügg a Kliegl Anna férjes asszonnyal folytatott kapcsolatával (mind a ketten elváltak).

Krauss az állam úrbéri ügyekben tett törekvéseit a parasztság és a birtokosok korrelációjában vizsgálja. A parasztság által kezdeményezett jogi procedúra nagyban hozzájárult az elégedetlenséghez: leginkább a kezdeményezett eljárás eredménytelensége, továbbá az afelett érzett kilátástalanság, hogy valamikor is jogorvoslatot nyerhetnek

ügyükben. A vármegyének az ügyben tanúsított magatartása kapcsán elének tárul az állam kevésbé hatékony érdekérvényesítő és végrehajtó ereje. Jelentős távolságot észlelünk az alsó szintű (lokális közösség) és a felső szintű közigazgatás szervei között, amely distanciát felerősíti a középszint (vármegye) sajátos, az uradalom érdekeit támogató attitűdjé. A falusi társadalom emiatt úgy ítélte meg, hogy megfosztják az elégtételt nyújtani képes szféráktól, így küzdelmében egyedül marad. Ennek nyomán a parasztság számára normalitásként hat a szabályok be nem tartása („*die nicht Anwendung der Regel*”).

A konfliktusok felgyülemzése miatt 1808-ban összehívták az úriszéket. Az ekkor lezajlott folyamatokat leginkább közvetett módon lehet rekonstruálni, az ügy ugyanis nem jutott el a Helytartótanácsig (ott ebből az évből nincsenek források). Pedig ez az úrbéri per lett volna a helyi német lakosok utolsó kísérlete és lehetősége arra, hogy jogi úton kapjanak elégtételt a problémáikra. A csébiek végül elhagyták az ellenállás „látens útjait” (James C. Scott találó megállapítását citálva: „az ellenállás mindennapi formái nem kapnak szalagcímet”),⁵ és a Csében kialakult opciók olyan cselekménysort hívtak életre, ami már „szalagcímet” követelt magának. A helyi parasztság elvesztette a bizalmát a jogi és közigazgatási fórumok iránt, nem tartotta sem hitelesnek, sem kooperatívnak ezen intézményeket. Ez a folyamat természetesen táptalajt nyújtott az erőszaknak: a csébiek úgy élték meg, hogy ami ezután következett, annak „így kellett történnie” („*und so sollte es kommen*”).

Különösen érdekes a kötet 7. fejezete, amely a Krauss-féle logikai rendszer fontos részét képezi. Az ügy egyes szereplőit (*Akteure*) bemutató szövegek révén Krauss tovább sűríti a leírást, egyre közelebből ismerjük meg a gyilkosság strukturális összetevőit, illetve különböző láncszemeit. A karakterek

megrajzolásának mélységét természetesen befolyásolják a rendelkezésre álló források, de a szerző igyekezett minél több szereplő pályáját, habitusát feltérképezni. Fontos adalékokkal szolgál Márffy szeretője, Kliegl Anna személyiségrajza, valamint kettejük kapcsolatának előtörténete. A szerelmi viszonyban és a válásokban megkerülhetetlen volt az egyház reakciója. A csébi káplán arra kérte Márffy, tartsa tiszteletben, hogy Kliegl Anna egy másik férfi felesége, és engedje vissza régi férjéhez. Azzal érvelt, hogy ne táplálják folyamatosan a botrányt a faluban, ez a kapcsolat szégyentelenné teszi a birtokost, aláássa a tekintélyét (*seine Autorität untergraben*). Márffy azonban fenyegetéssel reagált, huszonöt botütést ígérve az egyház képviselőjének. Verbális támadását a kalocsai érsekre is kiterjesztette: „Mindannyian ugyanolyanok vagytok, koszos, mocskos szamarak, a vezetőtökkel együtt, a ti koszos ökrötökkel” („*Omnes vos aequales estis, smucidi, luridi, asini, cum vestro toto capitulo, et cum vestro illo smucido bove*” – 147. old.).

A legfőbb bűnösneként megnevezett Joseph Ferger életrajza is szükséges a gyilkossági ügy modellezéséhez. Családalapítása, gazdálkodási tevékenysége mellett Krauss számba veszi a birtokossal szemben kialakult konfliktusok logikáját. Felmerül az a kérdés is, hogy a falu előljárói (bíró, esküdtek) esetleg manipulálták-e Ferger Márffy iránti gyűlöletét, rájátszva igazságérzetére, elégedetlenségére. Ferger a kihallgatásán elismerte, hogy az ő házában történt az összeesküvés, ő tervezte meg a gyilkosságot, ő készítette azt a fekete anyagot, amit a tettesek az arcukra kentek, ő beszélt rá a többieket a hallgatási fogadalomra (*juramentum taciturnitatis*), ő dobta a Dunába a fegyvert. Jelezte, hogy különleges utálatot (*rancor*) érzett a birtokos iránt.

A tettesek mindegyikének volt családja, így adódik a kérdés: milyen következményekkel járt a családők cselekedete környe-

⁵ „... everyday forms of resistance make no headlines”. C. Scott, James: *Weapons of the*

Weak. Everyday forms of Peasant Resistance. New Haven, London, 1985. 36.

zetükre? Bár ahhoz kevés forrás áll a rendelkezésre, hogy Krauss kisebb életrajzokat írjon, ennek ellenére megkísérelte gondosan feltérképezni a családtagok további sorsát, küzdelmét, amivel kiváló adalékokat szolgáltat például a patchwork- vagy mostoha családok kialakulásának vizsgálatához. Fergernek és feleségének, Maria Anna Wunderlichnek három gyermeke volt. Mivel férje kivégzése után a feleség nem tudta egyedül művelni a fél telkes birtokot, újra férjhez ment a nála kilenc évvel fiatalabb Johann Eismannhoz. Két gyermekük született (1817, 1820), ám második férje 1821-ben huszonöt évesen elhunyt. Nehéz helyzete újabb házasságra kényszerítette az asszonyt, 1825-ben harmincnégy évesen hozzáment a negyvenhárom éves Peter Milblihez, akinek első házasságából tizenegy gyermeke volt (közülük hét élt még 1825-ben). Két saját gyermekük született, ám Milbli 1829-ben meghalt. 1832-ben így negyedszerre is férjhez ment, Christian Matheishez (1785–1855), akinek ekkor még élt négy gyermeke az első házasságából. A nő végül az utolsó férjét is túlélte öt évvel.

A kötet igen széles forrásbázisra épült, leginkább a Magyar Országos Levéltár Kancelláriai és Helytartótanácsi Levéltára, vala-

mint az újvidéki levéltár (Archiv Vojvodine) anyagait kutatta a szerző, de végzett kutatásokat ausztriai (Finanz- und Hofkammerarchiv), horvátországi (Drzavni Arhiv u Osijeku), németországi (Staatsarchiv Sigmaringen, illetve az Archiv des IdGL), szerbiai (Istorijski Arhiv Sombor), valamint más magyarországi (MNL Baranya Megyei Levéltára, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár) gyűjteményekben. A kiadványt a szerző által készített számos térkép is díszíti.

A jelen kötet tehát az erőszak mikrotörténete. Az erőszak tematizálása, az alkalmazott módszerek, megközelítési módok, valamint perspektívák emelik ki Karl-Peter Krauss munkáját. A szerző intézmények és személyek interakcióján keresztül világította meg ezt az elsöre egyszerűnek tűnő, ugyanakkor igen komplex eseménysort. A betelepült németység magyarországi történetével, sőt a 18–19. századi etnikai, társadalmi viszonyokkal kapcsolatban több ilyen mikroszintű, ugyanakkor kontextualizált analízisre lenne szükség ahhoz, hogy árnyaltabban láthassuk a korszak társadalmi összefüggéseit.

GÓZSY ZOLTÁN

Országgyűlési választások, érdekképviselő és választási részvétel Pesten (1878–1884)

Gerhard Péter Deszkafalak és
potyavacsorák. *Választói magatartás
Pesten a Tisza Kálmán-korszakban. Korall.
Társadalomtörténeti monográfiák 10.
Budapest, 2019. 371 oldal*

A politika társadalomtörténetén belül jelentős kutatási irányt jelent az országgyűlési képviselő-választópolgárság, a választások és választói magatartás vizsgálata. Az elmúlt időszakban az országgyűlések társadalomtörténetének kutatása nagy lendületet vett a történészek körében. Ezt két ehhez a tematikához kapcsolódó – „A magyarországi rendiség politikai kultúrája 1526 és 1848 között”, illetve „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése” című – kutatócsoport munkássága is alátámasztja. Az utóbbi kutatócsoport keretében jelent meg 2019-ben Gerhard Péter könyve is. A kötet, amely Gerhard Péter doktori disszertációjának kibővített és átdolgozott változata, három pesti választókerületben vizsgálja az 1878-ban, 1881-ben és 1884-ben lezajlott választásokat, a pártok bázisát jelentő választókat és azok választói magatartását. A szerző azon kérdéseket helyezte középpontba, hogy a különböző társadalmi csoportok pártpreferenciái között volt-e különbség, visszatükröződött-e a társadalom rétegzettsége, illetve kimutatható volt-e az érdekképviselő megjelenése. A forrásadottságok egyedülálló módon lehetővé tették, hogy a választói névjegyzék, a szavazási lista és a szavazóköri jegyzőkönyv szisztematikus összevetésére sor kerülhessen. Így igen széles, 17 185 rekordból álló adatbázisra alapozva végezte el a szerző az elemzéseket. A választópolgárokat jövedelmi, tevékenységszerkezeti, presztízviszonyokat is figyelembe vevő foglalkozási kategóriákba osztotta annak érdekében, hogy viszonylagosan homogén egységet alkossanak az elemzett

csoportok tagjai. Ezek alapján vizsgálta az egyes társadalmi csoportok érdekképviselőinek megnyilvánulásait, a jelöltek szavazótáborának és a választók társadalmi státuszának a kapcsolatát.

A kötet kezdő fejezeteiben Gerhard Péter az elméleti keretek kijelölését, a téma historiográfiái áttekintését követően a módszertani és forráskritikai problémákat vette sorba, majd a korszak országgyűlési képviselő-választások szabályozásának bemutatására tért át. Mint a választói magatartást befolyásoló tényezőt megismertük a budapesti választókerületek kialakulásának körülményeit is, melyek beosztásaira leginkább az érdekvérvényesítés gyakorolt hatást. A harmadik – *A helyszín és a közeg* című – fejezetben Budapest lakosságának főbb társadalmi jellemzőit követte nyomon a szerző, részletesen kitérve a tárgyalta választókerületek, Belváros, Terézváros, Ferencváros és Kőbánya társadalmának sajátosságaira. Ezt követően azt a kérdést járta körbe, hogy kikből rekrutálódtak a képviselőjelöltek, milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek, illetve a helyi vagy az országos politikai elitbe való beágyazódás volt-e jellemzőbb körükben. A foglalkozáscsoportok és a legnagyobb adófizetők névsorának figyelembevételével megállapította, hogy végzettség szempontjából homogén csoportnak lehet tekinteni a jelölteket, akik jellemzően nem a legvagyonosabbak közül kerültek ki, és az elég idős jelöltek életútjában kiemelkedő jelentőségű volt az 1848-as szerepvállalás.

A *Választások eseményei* címet viselő fejezetben a választási kampányokat, a szavazás menetét, a programok meghirdetését és a főbb eseményeket ismertette Gerhard Péter a belügyminisztériumi, a rendőrségi iratokra és a sajtó tudósításaira támaszkodva. Ennek során bemutatta a társadalmi térhasználatot, hogy mi volt az utca jelentősége

a választási cselekmények folyamán, kik és hogyan tudták befolyásolni a választásokon a városi lakosság és a választók térhasználatát. A kötet címében is megjelenő deszkafal a jelöltek hívei közötti viszály megakadályozását, az ellenőrzés megszervezését és leginkább a nem választók távol tartását segítette elő. A választók meggyőzésének fontos tényezője volt a kortesvacSORa, ami a választók számára „potyavacsorának” számított. Ezt követően Gerhard Péter a pártok elindult jelöltjeinek és a választások részletes eredményeinek vizsgálatára tett kísérletet annak érdekében, hogy általuk a választói döntés meghozatalának fontos körülményeit rekonstruálhassa. Hiszen, mint ahogy a szerző is érvel, a vizsgált években a szavazás napján már tudni lehetett, hogy az egyes szavazók mire adják le szavazataikat, a napközbeni mozgósítás azonban még befolyásolhatta az eredményeket. A sajtónak köszönhetően a belvárosi választókerületben lezajlott első forduló részeredményei is ismertek, amiből azt a következtetést vonta le a szerző, hogy mivel esély volt a szavazás menetének megfordítására, az elnök inkább a választás korai befejezése mellett döntött. A választások kimenetelére azonban még nagyobb befolyásuk volt a városrészi érdekek mentén tevékenykedő honorácioroknak, akik a választmányi tagokból, illetve a szavazatszedő bizottsági tagokból kerültek ki. Az eredmények azonban arra mutattak, hogy legnagyobb küzdelem a választások során mégis akkor zajlott, amikor a kormánypárt több jelöltje is esélyesnek számított.

A *Választói csoportok* című fejezetben a szerző a választópolgárok kerületenkénti jogcím szerinti megoszlását tárgyalta, mindhárom esetben dinamikusan fejlődő nagyvárosi választókerület képe rajzolódott ki. A választópolgárok foglalkozási kategóriák szerinti elemzését nyomon követve megállapította, hogy csupán egy kerületben nem változott jelentősen a választók foglalkozási összetétele az elemzett időszakban. Ezek után a választókat két nagy csoportba sorolva – nem szavazók és szavazók – rész-

letesen foglalkozott a szavazók választási hajlandóságának mértékével. A távolmaradás a magasabb presztízsű foglalkozási kategóriákban volt általánosabb, azonban elemzésében rámutatott arra is, hogy a nem szavazók aránya az 1880-as évek elejétől csökkent, és a foglalkozások között is eltűntek a különbségek. A választópolgárok többsége megjelent a választásokon, ami a rendszer legitimitását is alátámasztotta. Gerhard Péter kísérletet tett továbbá a névjegyzékben feltüntetett címek segítségével a választók lakóhelyi csoportosítására. Vizsgálta az 1878-as ferencvárosi választók lakókörzet szerinti megoszlását, melynek segítségével rávilágított arra, hogy a választókerületen belül a különböző lakóövezetekben sem volt egyenletes a választói jogcím szerinti megoszlás, az eltérő presztízsű szakmák területileg eltérő elhelyezkedése volt érzékelhető. Az 1884-es választónévjegyzékek életkori bejegyzéseit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az életkor és a pártpreferencia nem függött össze. Külön kiemelendő a hivatalnokok ellenzékre leadott szavazatait taglaló alfejezet, mellyel az azok kormánypártiságára vonatkozó sematikus képet igyekezett árnyalni. A magas státuszú csoportba sorolt hivatalnokok, nem meglepő módon, általában a kormánypártinak tekintett jelöltre szavaztak, az alacsonyabb státuszú hivatalnokok között azonban hajlandóság mutatkozott az ellenzéki jelöltre való voksolásra.

A kötet zárófejezetében – *A politika személyessége* – az egyén és a politika viszonyát személyesebb, narratív jellegű forrásokat előtérbe helyezve vizsgálta. Visszatérve a korábban már tárgyalt kérdéskörökhöz, a névjegyzékek forráskritikai problémáihoz, valamint a hivatalnokok kormánypártiságának kérdéséhez, a hivatalnokként ellenzéki jelöltre szavazó Csorba Géza esetén keresztül mutatta be, hogy a különböző választói névjegyzékeken feltüntetett foglalkozási kategóriák mennyire voltak képesek nyomon követni és visszatükrözni az egyén életútjában beállt változásokat. Egy másik, a Prückler családról szóló esettanulmányban azt a kér-

dést járta körbe, hogyan vált a család a helyi politikai élet meghatározó tényezőjévé.

Mindent egybevetve Gerhard Péter könyve a dualizmus kori választásokkal foglalkozó kutatóknak és az érdeklődő közönségnek egyaránt hasznos monográfia. A kötet szerkezete jól felépített, logikus szerkezetű, rendkívül informatív, fejezetei számos részletkérdésre kiterjednek. A könyvet a tudományos munkáktól elvárható módon a széles skálán mozgó forrás- és irodalomjegy-

zék és a tanulmányokhoz tartozó magyarázó térképmelléklet zárja. Ahogy a szerző is utal arra, érdemes lenne a rendelkezésére álló hatalmas adatbázisban rejlő lehetőségeket továbbgondolni, annak érdekében, hogy minél inkább árnyalni lehessen a dualizmus kori választói magatartást.

BERECZ ANITA

Számunk szerzői

ALMÁSI GÁBOR (almasi.gabor@gmail.com) – történész, Ludwig Boltzmann Intézet, Innsbruck

BARABÁS GÁBOR (barab.gabor@gmail.com) – történész, Pécsi Tudományegyetem

BERECZ ANITA (anita.berecz87@gmail.com) – történész, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

BUHÁLY ATTILA (buhaly.attila@nye.hu) – történész, Nyíregyházi Egyetem

FALUDI ANDREA (faludiandi@gmail.com) – nyelvész (doktorjelölt), Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

FÓRIS ÁGOTA (foris.agota@kre.hu) – nyelvész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

GRÜLL TIBOR (grull.tibor@pte.hu) – ókortörténész, Pécsi Tudományegyetem

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (gulyaslsz@freemail.hu) – történész, Nyíregyházi Egyetem

HAJNÁCZKY TAMÁS (hajnaczkty@gmail.com) – kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

KÁDÁR TAMÁS (usurpator@gmail.hu) – történész, Budapest

LÉNÁRT T. ANDRÁS (lenarta@hist.u-szeged.hu) – történész-hispanista, Szegedi Tudományegyetem

PYM, ANTHONY (anthony.pym@unimelb.edu.au) – fordítástörténész, The University of Melbourne, Ausztrália

ŠUBARIĆ, LAV (lav.subaric@neolatin.lbg.ac.at) – történész, Ludwig Boltzmann Intézet, Innsbruck

SZOLNOKI ZOLTÁN (szolnoki.zol@gmail.com) – történész-muzeológus, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

SZÓCS TIBOR (szocstibi@gmail.com) – történész, HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest–Szeged

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (zkl@hung.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem

A fordításokat HUNYADI ZSOLT, RAKOVSKY ANDRÁS és Z. KARVALICS LÁSZLÓ készítette.

Contents

Essays

- LÁSZLÓ Z. KARVALICS
The Unceasingly Revisitable Translation History. Significance and Challenges of Information History Approaches 5
- ATTILA BUHÁLY
What Does Sarduri Have To Do With Ištar? An Assyrian Logogram as a Means of Legitimacy in Urartu 17
- ANDRÁS LÉNÁRT
The Spanish Version – Translators and Interpreters in the Franco Dictatorship 26
- ÁGOTA FÓRIS–ANDREA FALUDI
Terminology as Information and Knowledge Management for Translators – Historical Aspects 37
- TAMÁS KÁDÁR
The "Palace Revolution" of 1272 in Székesfehérvár 49
- GÁBOR ALMÁSI – LAV ŠUBARIĆ
The Origins of Hungarian Nationalism: Discourses of Nationhood at the End of the 18th Century 66

Retrospective

- TIBOR GRÜLL
The Characterization of the Roman Empire in Agrippa II's Speech. Flavius Iosephus: The Jewish War II. 16.4. (345–401) 104

Workshop

- GÁBOR BARABÁS
nos tuis supplicationibus inclinati, auctoritate tibi presentium indulgemus. Pope Innocent IV and the Decline of the System of Papal Judges Delegate in Hungary at the Middle of the 13th Century 126
- TIBOR SZŐCS
The Pitfalls of Appointing a Provost. The Conflict of the Druget and Sztritei Families Concerning the Convent of Leles 142

Beyond Our Borders

- LÁSZLÓ Z. KARVALICS
A Creative Classic of Translation History: Anthony Pym 155
- Translation and Information History, Interview with Anthony Pym (Interviewer: *László Z. Karvalics*) 157
- Selected Bibliography of Anthony Pym's Works 166
- ANTHONY PYM
Trust-Based Translation History. Guideline Questions and an Illustration 167

Outlook

| | |
|---|-----|
| The Elite and the Mongolians. Interest and Punishment in the Kingdom of Hungary in the 13th Century (Radulović, Jennifer: <i>La grande invasione. Il regno d'Ungheria nel Duecento tra congiure e intrighi. L'arrivo dei mongoli. Res Gestae, Milan, 2015</i>) ZOLTÁN SZOLNOKI | 179 |
| Parallel Dimensons: Polish-Hungarian Relations in the Middle Ages (Stanisław A. Sroka: <i>A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2016; Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus. A Budapesti Történelmi Múzeum és a Muzeum Historyczne Miasta Krakowa közös kiállítása. Budapesti Történelmi Múzeum Vármúzeum 2016. március 18 – július 24. Szerk. Benda Judit – Kiss Virág – Grażyna Lichończak-Nurek – Magyar Károly. Budapest, 2016</i>) LÁSZLÓ SZABOLCS GULYÁS | 183 |
| Roma Spots on the Map (Bereznay András: <i>A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem. Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2018</i>) TAMÁS HAJNÁCZKY | 188 |
| The Anatomy of a Murder (Karl-Peter Krauss: <i>Mord an der Donau. Leopold von Márffy und die deutschen Untertanen in Tschab [1802–1812]. Eine Mikrogeschichte der Gewalt. Südosteuropäische Arbeiten 160. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2018</i>) ZOLTÁN GÖZSY | 191 |
| Parliamentary Elections, Representation and Election Participation in Pest (1878-1884) (Gerhard Péter Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban. Korall. Társadalomtörténelmi Monográfiák. 10. Budapest, 2019) ANITA BERECZ | 196 |
| Authors | 199 |

